

ISSN 0321-0340

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅՈՒՍՏԱՆԻ
ԱՐԽԻՎԱՆԵՐԻ

№ 1 (101)
2003

ԲԱՆԲԵՐ
ՀԱՅՈՒՍՏԱՆԻ
ԱՐԽԻՎԱՆԵՐԻ

Գիտահանրամատչելի հանդես

**Вестник архивов
Армении**

Научно-популярный журнал

**Bulletin of Armenian
Archives**

Scientific practical journal

1 (101)
2003

ԵՐԵՎԱՆ

ЕРЕВАН

YEREVAN

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է 1960 ԹՎԱԿԱՆԻՑ

ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՍՆՈՒՄ ՏԱՐԻՆ ԵՐԿՈՒ ԱՆԳԱՄ

ՄԵԾԱՐԳՈ ԳՈՐԾԸՆԿԵՐՆԵՐ

Ձեզ ենք ուղարկում Հանրապետության Հայագիտական-արխիվագիտական մտքի կարեւորագույն արվասիք Հանդիսացող «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» Հանդեսը: Կարծում ենք, որ Ձեզ ոչ միայն կհետաքրքրեն Հանդեսում տեղ գտած նյութերը, այլև Դուք Հանդեսի խմբագրությանը կուղարկեք Ձեր՝ Համապատասխան արխիվային հիմքերով Հայագիտական աշխատությունները (հոդվածներ, փաստաթղթերի հավաքածուներ եւ այլն): Վսահ ենք, որ փոխադարձ համագործակցությամբ կնպաստենք Հայագիտական մտքի զարգացմանը թե՛ Հայրենիքում, եւ թե՛ Սփյուռքում:

Գլխավոր խմբագիր՝ Ամատունի Վիրաբյան

Խմբագրական խորհուրդ

Արմեն Բաղալյան (պատասխանատու քարտուղար),
Ալբերտ Կիրիմյան, Ավագ Հարությունյան, Էմմա Հովսեփյան,
Սոնյա Միրզոյան, Աշոտ Մելքոնյան, Արամ Սիմոնյան,
Հարություն Ֆելեքյան

© Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 2003թ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ո Ր Ո Շ ՈՒ Մ
22 օգոստոսի 2002 թվականի N 1406-Ն

ՊԵՏԱԿԱՆ ՈՉ ԱՌԵՎՏՐԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ
ՍՏԵՂՇԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ*

«Պետական ոչ առևտրային կազմակերպությունների մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի Զ-րդ հոդվածին համապատասխան՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը որոշում է.

1. Հայաստանի Հանրապետության մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և սպորտի նախարարության ենթակայության կենտրոնական պետական արխիվները և պետական արխիվների սպասարկման ծառայությունը (այսուհետ՝ պետական հիմնարկներ)՝ համաձայն N 1 հավելվածի, միաձուլման ձևով վերակազմակերպել՝ Հայաստանի ազգային արխիվ՝ պետական ոչ առևտրային կազմակերպության (այսուհետ՝ պետական կազմակերպություն):

Պետական կազմակերպությունը պետական հիմնարկների իրավահաջորդն է՝ փոխանցման ակտին համապատասխան:

Դ. Երևան քաղաքի և Հայաստանի Հանրապետության մարզերի պետական արխիվներն ու պետական կազմակերպությունը վերակազմակերպել միացման ձևով՝ Երևան քաղաքի և Հայաստանի Հանրապետության մարզերի պետական արխիվները միացնելով պետական կազմակերպությանը՝ համաձայն N 2 հավելվածի:

Պետական կազմակերպությունը Երևան քաղաքի և Հայաստանի Հանրապետության մարզերի պետական արխիվների իրավահաջորդն է՝ փոխանցման ակտին համապատասխան:

Բ. Ստեղծել պետական կազմակերպության մասնաճյուղեր՝ համաձայն N 3 հավելվածի, և պետական կազմակերպության տարածքային ներկայացուցչություններ՝ համաձայն N 4 հավելվածի:

Ը. Հաստատել պետական կազմակերպության կանոնադրությունը՝ համաձայն N 5 հավելվածի:

2. Պետական կազմակերպության գործունեության առարկան և նպատակներն են պատմաշակութային ժառանգության՝ Հայաստանի ազգային արխիվային ֆոնդի (հավաքածուի) փաստաթղթերի պահպանումը, հաշվառումը, համալրումը, օգտագործումը, հրատարակումը և հանրահաշակումը:

3. Պետական կազմակերպությունը, օրենքին կամ հիմնադիր որոշմանը համապատասխան, սահմանված կարգով իրականացնում է ձևափոխարկման գործունեության հետևյալ տեսակները՝ արխիվային վավերագրերի հրատարակություն, փաստաթղթերի պատճենների տրամադրում, ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց արխիվադատական ծառայությունների մատուցում, փաստաթղթերի և գրականության վերականգնում ու կազմապատում, արխիվային տուփերի, արկղերի և արխիվային փաստաթղթերի ապահովագրական պատճենների պատրաստում:

4. Սահմանել, որ պետական հիմնարկների և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության առնթվեր նախկին արխիվային գործի վարչության տնօրինության պետական սեփականություն հանդիսացող գույքը՝ բացառությամբ շենքերի, շինությունների, պատմաշակութային նշանակության և նվազագույն աշխատավարձի 10000-ապարիկից ավելի արժողություններ գույքի, 83359426 դրամ սկզբնական արժեքով սեփականության իրավունքով հանձնվում է պետական կազմակերպությանը:

րնական արժեքով սեփականության իրավունքով հանձնվում է պետական կազմակերպություններին:

Պետական կազմակերպության անձամկետ և անհատույց օգտագործման իրավունքով ամացնել Հայաստանի Հանրապետության կառավարության առնթվեր նախկին արխիվային գործի վարչության հաշվեհաշվում հաշվառված՝ Երևանի Հ.Քոչարի 5 հասցեում գտնվող շենքերը և շինությունները՝ 8945 քառ. մետր մակերեսով, որոնց սկզբնական արժեքը 63365194 դրամ է, մաշվածությունը 15578097 դրամ, մնացորդային արժեքը՝ 47787097 դրամ, Մարշալ Բաղրամյան 59գ հասցեում գտնվող շենքը՝ 3700 քառ. մետր մակերեսով, որի սկզբնական արժեքը 21332850 դրամ է, մաշվածությունը՝ 7039840 դրամ, մնացորդային արժեքը՝ 14293010 դրամ, և Թրիկյան ինժեզու 25ա հասցեում գտնվող ստորգետնյա արխիվադարանը՝ 7200 քառ. մետր մակերեսով, որի սկզբնական արժեքը 182558530 դրամ է, մաշվածությունը՝ 76538432 դրամ, մնացորդային արժեքը՝ 106020098 դրամ, ինչպես նաև պատմաշակութային նշանակության և նվազագույն աշխատավարձի 10000-ապարիկից ավելի արժողություններ գույքը՝ դրանց նպատակային նշանակությանը համապատասխան օգտագործման պայմանով, Հայաստանի Հանրապետության պետական գույքի կառավարման նախարարության հետ կնքելով համապատասխան պայմանագրեր:

5. Պետական կազմակերպության կառավարման, ինչպես նաև «Պետական ոչ առևտրային կազմակերպությունների մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի 13-րդ հոդվածի 2-րդ մասի «գ», «ե», «է» կետերով և 14-րդ հոդվածի նախատեղիքով լիազորությունները վերապահել Հայաստանի Հանրապետության մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և սպորտի նախարարությանը:

6. Պետական կազմակերպության գործունեությունը ֆինանսավորել Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությամբ սահմանված կարգով:

7. Պետական կազմակերպության ձևափոխարկման գործունեության ընթացքում առաջացած շահույթն օգտագործվում է նրա կանոնադրությամբ նախատեսված նպատակների իրականացման համար՝ հետևյալ ուղղություններով՝

ա) պետական կազմակերպության աշխատանքային գործունեությունն ապահովող գույքի և նյութների ձեռքբերում:

բ) Հայաստանի ազգային արխիվային ֆոնդի (հավաքածուի) մասին տեղեկատվություն ներկայացնելը և հանրահաշակման միջոցառումների իրականացում (գովազդներ, հայտարարություններ, խորհրդակցություններ և այլն):

գ) արխիվային գործին վերաբերող գրականության ձեռքբերում, Հայաստանի ազգային արխիվային ֆոնդի (հավաքածուի) վերաբերող տեղեկությունները հասարակությանը մատչելի դարձնելու նպատակով գրքույկների և տեղեկագրերի հրատարակման կազմակերպում:

դ) պետական կազմակերպության աշխատողների կենսապահովման բարձրացում՝ պարգևատրումների, հավելվածարների և խրախուսման այլ ձևերով:

ե) պետական կազմակերպության տեխնիկական հագեցվածության բարելավում, այդ թվում՝ հիմնական միջոցների ձեռքբերում:

զ) պետական կազմակերպության աշխատողների մասնագիտական որակավորման բարձրացման նպատակով դասընթացների կազմակերպում և մասնակցություն կազմակերպված դասընթացներին:

է) լիազորված մարմնի կողմից և պետական կազմակերպության կանոնադրությամբ նախատեսված այլ ուղղություններ:

8. Պետական կազմակերպության պետական գրանցման, կնիքների պատրաստան թույլտվության, ինչպես նաև կազմակերպությանը հանձնված գույքի գրանցման համար «Պետական տուրքի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքով սահմանված վճարումներն իրականացնել Հայաստանի Հանրապետության 2003 թվականի պետական բյուջեից՝ համաձայն «Հայաստանի Հանրապետության 2003 թվականի պետական բյուջեի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի 11-րդ հոդվածի 12-րդ մասի:

9. Մինչև վերակազմակերպումը՝ պետական հիմնարկներին Հայաստանի Հանրապետության 2002 թվականի պետական բյուջեից տրամադրված հատկացումները ներառել վերակազմակերպումից հետո պետական կազմակերպության հետ

* ՀՀ կառավարության 2003թ. մարտի 20-ի N 291-Ն և 2003թ. օգոստոսի 21-ի N 1063-Ն որոշումներով կառավարվող փոփոխություններով և լրացումներով:

Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությունը սահմանված կարգով կնքվելիք պայմանագրում:

10. Սահմանել, որ «Հայաստանի ազգային արխիվային ֆոնդի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի 9-րդ հոդվածով նախատեսված պետական արխիվների համակարգն են կազմում սույն որոշմամբ վերակազմակերպված Հայաստանի ազգային արխիվը, նրա մասնաճյուղերը եւ ներկայացուցչությունները:

10. Սահմանել, որ պետական կազմակերպությունն ԱՊՀ անդամ պետությունների միջև 1992 թվականի հունիսի 6-ին եւ 1999 թվականի հունիսի 4-ին ստորագրած միջպետական համաձայնագրերի շրջանակներում համագործակցում է ԱՊՀ անդամ պետությունների արխիվային ծառայությունների հետ:

11. Ուժը կորցրած ճանաչել Հայաստանի Հանրապետության կառավարություն 1998 թվականի օգոստոսի 13-ի «Հայաստանի ազգային արխիվային ֆոնդի պետական սեփականությունն հանդիսացող փաստաթղթերի մշտական պահպանությունն իրականացնող պետական արխիվների համակարգը հաստատելու մասին» N 501 որոշման 1-ին կետը:

12. Սույն որոշումն ուժի մեջ է մտնում պաշտոնական հրապարակմանը հաջորդող օրվանից:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՎԱՐՁԱՊԵՏ**

ԱՄԱՐԳԱՐՑԱՆ

Հավելված N 1
ՀՀ կառավարության 2002 թվականի
օգոստոսի 22-ի N 1406-Ն որոշման

8 Ա Ն Կ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ,
ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ԵՎ ՍՊՈՐՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ
ԵՆԹԱԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎՆԵՐԻ ԵՎ
ՍՊԱՍԱՐԿԿՄԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ**

NN ը/կ	ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎՆԵՐԻ ԵՎ ՍՊԱՍԱՐԿԿՄԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎԱՆՈՒՄԸ
1.	Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ
2.	Հայաստանի Հանրապետության նորագույն պատմության կենտրոնական պետական արխիվ
3.	Հայաստանի Հանրապետության Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի կենտրոնական պետական արխիվ
4.	Հայաստանի Հանրապետության արվեստի, գրականության եւ մամուլի փաստաթղթերի կենտրոնական պետական արխիվ
5.	Հայաստանի Հանրապետության գիտատեխնիկական փաստաթղթերի կենտրոնական պետական արխիվ
6.	Հայաստանի Հանրապետության պետարխիվների սպասարկման ծառայություն

Հավելված N 2
ՀՀ կառավարության 2002 թվականի
օգոստոսի 22-ի N 1406-Ն որոշման

8 Ա Ն Կ

**«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԽԻՎ» ՊԵՏԱԿԱՆ ՈՋ ԱՌԵՎՏՐԱՅԻՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԸՄԻԱՑՎՈՂ ԵՐԵՎԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻ ԵՎ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐԶԵՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎՆԵՐԻ**

NN ը/կ	ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎԻ ԱՆՎԱՆՈՒՄԸ
1.	Երեւան քաղաքի պետական արխիվ
2.	Արագածոտնի մարզի պետական արխիվ
3.	Արարատի մարզի պետական արխիվ
4.	Արմավիրի մարզի պետական արխիվ
5.	Գեղարքունիքի մարզի պետական արխիվ
6.	Լոռու մարզի պետական արխիվ
7.	Կոտայքի մարզի պետական արխիվ
8.	Շիրակի մարզի պետական արխիվ
9.	Սյունիքի մարզի պետական արխիվ
10.	Վայոց ձորի մարզի պետական արխիվ
11.	Տավուշի մարզի պետական արխիվ

Հավելված N 3
ՀՀ կառավարության 2002 թվականի
օգոստոսի 22-ի N 1406-Ն որոշման

8 Ա Ն Կ

**«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԽԻՎ» ՊԵՏԱԿԱՆ ՈՋ ԱՌԵՎՏՐԱՅԻՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍՆԱՃՅՈՒՂՆԵՐԻ**

NN ը/կ	ՄԱՍՆԱՃՅՈՒՂԻ ԱՆՎԱՆՈՒՄԸ
1	Երեւանի քաղաքային մասնաճյուղ
2	Արագածոտնի մարզային մասնաճյուղ
3	Արարատի մարզային մասնաճյուղ
4	Արմավիրի մարզային մասնաճյուղ
5	Գեղարքունիքի մարզային մասնաճյուղ
6	Լոռու մարզային մասնաճյուղ
7	Կոտայքի մարզային մասնաճյուղ
8	Շիրակի մարզային մասնաճյուղ
9	Սյունիքի մարզային մասնաճյուղ
10	Վայոց ձորի մարզային մասնաճյուղ
11	Տավուշի մարզային մասնաճյուղ

8 Ա Ն Կ

**«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԽԻՎ» ՊԵՏԱԿԱՆ ՈՋ ԱՌԵՎՏՐԱՅԻՆ
 ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՅՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ**

№ ը/4	ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՅՁՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎԱՆՈՒՄԸ
1	Ապարանի տարածքային ներկայացուցչություն
2	ՄաղկաՇՈՒԽԻ տարածքային ներկայացուցչություն
3	Թայիների տարածքային ներկայացուցչություն
4	Արարատի տարածքային ներկայացուցչություն
5	Մասիսի տարածքային ներկայացուցչություն
6	Արմավիրի տարածքային ներկայացուցչություն
7	Բաղրամյանի տարածքային ներկայացուցչություն
8	Ճամբրակի տարածքային ներկայացուցչություն
9	Մարտունու տարածքային ներկայացուցչություն
10	Սեւանի տարածքային ներկայացուցչություն
11	Վարդենիսի տարածքային ներկայացուցչություն
12	Թումանյանի տարածքային ներկայացուցչություն
13	Սպիտակի տարածքային ներկայացուցչություն
14	Ստեփանավանի տարածքային ներկայացուցչություն
15	Տաշիրի տարածքային ներկայացուցչություն
16	Աբովյանի տարածքային ներկայացուցչություն
17	Եղվարդի տարածքային ներկայացուցչություն
18	Ջարենգավանի տարածքային ներկայացուցչություն
19	Ախուրյանի տարածքային ներկայացուցչություն
20	Ամասիայի տարածքային ներկայացուցչություն
21	Մարայիկի տարածքային ներկայացուցչություն
22	Աշոցքի տարածքային ներկայացուցչություն
23	Արթիկի տարածքային ներկայացուցչություն
24	Գորիսի տարածքային ներկայացուցչություն
25	Մեղրու տարածքային ներկայացուցչություն
26	Սիսիանի տարածքային ներկայացուցչություն
27	Վալթի տարածքային ներկայացուցչություն
28	Նոյեմբերյանի տարածքային ներկայացուցչություն
29	Բերդի տարածքային ներկայացուցչություն
30	Գիլիճանի տարածքային ներկայացուցչություն

**ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ
 «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԽԻՎ» ՊԵՏԱԿԱՆ ՈՋ ԱՌԵՎՏՐԱՅԻՆ
 ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ**

I. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

1. «Հայաստանի ազգային արխիվ» պետական ոչ առևտրային կազմակերպությունը (այսուհետ՝ պետական կազմակերպություն) չափավոր ստանդարտ նպատակ չհետապնդող, իրավաբանական անձի կարգավիճակ ունեցող գիտական և մշակութային գործունեություն իրականացնող պետական ոչ առևտրային կազմակերպություն է, որն ստեղծվում է Հայաստանի ազգային արխիվային ֆոնդի (հալվաքածուի) փաստաթղթերի մշտական պահպանման, հաշվառման, համարման, օգտագործման և հրատարակման բնագավառներում գործունեություն իրականացնելու նպատակով:

Պետական կազմակերպությունը Հայաստանի Հանրապետության մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և սպորտի նախարարության ենթակայության կենտրոնական ու մարզային (երևան քաղաքի) պետական արխիվների իրավահաշնորհն է:

Պետական կազմակերպությունն ստեղծված է համարվում նրա՝ օրենքով սահմանված կարգով պետական գրանցման պահից:

2. Պետական կազմակերպությունը գործում է Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությամբ, Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական օրենսգրքին, «Պետական ոչ առևտրային կազմակերպությունների մասին» և «Հայաստանի ազգային արխիվային ֆոնդի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքներին, այլ օրենքներին ու իրավական ակտերին, Հայաստանի Հանրապետության մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և սպորտի նախարարության կանոնադրություններ և սույն կանոնադրությամբ համապատասխան:

3. Պետական կազմակերպությունը, որպես սեփականություն, ունի առանձնացված գույք և իր պարտավորությունների համար պատասխանատու է այդ գույքով: Պետական կազմակերպությունն իրավունք ունի իր անունից ձեռք բերելու և իրականացնելու գույքային ու անձնական ոչ գույքային իրավունքներ, կրելու պարտականություններ, գատարանում հանդես գալու որպես հայցյոր կամ պատասխանող:

4. Պետական կազմակերպությունն ունի Հայաստանի Հանրապետության գինահանրի պատկերով և իր հայերեն անվանմամբ կլոր կնիք, ձևավորված, խորհրդանիշ և այլ անհատականացման միջոցներ:

5. Պետական կազմակերպությունն ունի ինքնուրույն հաշվեկշիռ, եկամուտների ու ծախսերի նախահաշիվ և բանկային հաշիվներ:

6. Պետական կազմակերպությունը պատասխանատվություն չի կրում հիմնադրի պարտավորությունների համար, իսկ հիմնադիրը՝ պետական կազմակերպության պարտավորությունների համար:

7. Պետական կազմակերպության անվանումն է՝ հայերեն լրիվ՝ «Հայաստանի ազգային արխիվ» պետական ոչ առևտրային կազմակերպություն, հայերեն կրճատ՝ «Հայաստանի ազգային արխիվ» ՊՈԱԿ, ռուսերեն լրիվ՝ Государственная некоммерческая организация «Национальный архив Армении», ռուսերեն կրճատ՝ «Национальный архив Армении» ГНО, անգլերեն լրիվ՝ State Non-Profit Organization «National Archives of Armenia», անգլերեն կրճատ՝ «National Archives of Armenia» SNPO:

8. Պետական կազմակերպության գտնվելու վայրն է՝ Հայաստանի Հանրապետություն, քաղ. երևան, Հ.Քոչարի 5:

II. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ ԵՎ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ

9. Պետական կազմակերպություն գործունեություն անարկան և նպատակներն են պատմամշակութային ժառանգության՝ Հայաստանի ազգային արխիվային ֆոնդի (Հավաքածուի) փաստաթղթերի պահպանումը, հաշվառումը, համայրումը, օգտագործումը, հրատարակումը և հանրահաշակումը:

10. Պետական կազմակերպությունն իր գործունեություն անարկան և նպատակներին համապատասխան՝

ա) իրականացնում է Հայաստանի ազգային արխիվային ֆոնդի (Հավաքածուի) փաստաթղթերի համայրումը, հաշվառումը և պահպանումը:

բ) վարում է Հայաստանի ազգային արխիվային ֆոնդի (Հավաքածուի) փաստաթղթերի կենտրոնացված հաշվառումը:

գ) սահմանված կարգով օգտագործում է Հայաստանի ազգային արխիվային ֆոնդը (Հավաքածու):

դ) լրագրված պետական մարմին է ներկայացնում առաջարկություններ Հայաստանի ազգային արխիվային ֆոնդի (Հավաքածուի) փաստաթղթերը հատկապես արժեքավոր և հազվագյուտ ճանաչելու վերաբերյալ, ստեղծում և պահպանում է դրանց ապահովագրական պատճենները:

ե) արխիվային գործի և գործավարություն բնագավառում իրականացնում է պետական ծրագրերը:

զ) ներդրում է փաստաթղթերի պահպանության, կոնսերվացման, պատճենման, վերականգնման և օգտագործման առավել արդյունավետ համակարգեր ու մեթոդներ:

է) Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերին համապատասխան՝ համագործակցում է օտարերկրյա արխիվների ու արխիվային ծառայությունների հետ, արխիվային գործի և գործավարության բնագավառում մասնակցում միջազգային ոչ կառավարական կազմակերպությունների աշխատանքին:

ը) լրագրված պետական մարմին է ներկայացնում առաջարկություններ համայրման աղբյուրների ցանկի և արխիվում պահպանության ենթակա փաստաթղթերի կազմի, Հայաստանի ազգային արխիվային ֆոնդի (Հավաքածուի) ոչ պետական սեփականություն հանդիսացող փաստաթղթերն օտարերկրյա պետություն անունից առաջնային գնման վերաբերյալ:

թ) մասնակցում է արխիվային գործի ավտոմատ տեղեկատվական համակարգերի մշակման, ներդրման և օգտագործման, տեղեկատվական ցանցի և էլեկտրոնային տվյալների միասնական կենտրոնական շտեմարանի ստեղծման աշխատանքներին:

ժ) աջակցում է իրավաբանական և ֆիզիկական անձանց սեփականությունը հանդիսացող արխիվների պահպանմանը գործին:

ժա) լրագրված պետական մարմին է ներկայացնում արխիվային գործի և գործավարության բնագավառում վարչական վիճակագրությունը:

ժբ) պատրաստում և հրատարակում է գիտական աշխատություններ, մենագրություններ, Հայաստանի ազգային արխիվային ֆոնդի (Հավաքածուի) փաստաթղթերի, դրանց կազմի և բովանդակության վերաբերյալ գիտատեղեկատվական և գիտահանրամատչելի գրականություն, տեղեկագրեր, ուսումնական ու գործնական ձեռնարկներ, քարտզակային բնույթի և գովազդային նյութեր:

ժգ) կազմակերպում է արխիվագիտության, հնագրագիտության, փաստաթղթավարության, այլ օժանդակ պատմական գիտությունների հիմնախնդիրներին նվիրված գիտական նստաշրջաններ, համաժողովներ, գիտագործնական սեմինարներ և խորհրդակցություններ:

ժդ) ուսումնասիրում է հետազոտվող տեղեկատվության հասարակական պահանջները, փաստաթղթերի նպատակային և արդյունավետ օգտագործումը:

ժե) քննարկում է քաղաքացիների նամակները (գիտումները և բողոքները), լուծում բարձրացված հարցերը:

11. Պետական կազմակերպությունը, որպես ձեռնարկատիրական գործունեություն, իրականացնում է՝

ա) արխիվային վավերագրերի հրատարակություն:

բ) փաստաթղթերի պատճենների տրամադրում:

գ) ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց արխիվագիտական ծառայությունների մատուցում:

դ) փաստաթղթերի և գրականության վերականգնում ու կազմապատում:

ե) արխիվային տուփերի, արկղերի և արխիվային փաստաթղթերի ապահովագրական պատճենների պատրաստում:

Պետական կազմակերպությունը լիցենզավորման ենթակա գործունեության տեսակներով կարող է զբաղվել միայն լիցենզիայի հիման վրա:

III. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

12. Պետական կազմակերպությունը ֆինանսավորվում է՝

ա) Հայաստանի Հանրապետության պետական բյուջեից՝ սուբսիդիային ձևով:

բ) միջազգային կազմակերպությունների կողմից իրականացվող ծրագրերի միջոցներից:

գ) ձեռնարկատիրական գործունեությունից ստացված շահույթից:

դ) Հայաստանի Հանրապետության օրենսգրքով սահմանված այլ արբյուրներից:

Ֆինանսավորման լրացուցիչ աղբյուրների ներգրավումը չի կարող հանդեպնել Հայաստանի Հանրապետության պետական բյուջեից հատկացվող ֆինանսավորման չափերի նվազեցմանը:

13. Պետական կազմակերպության գործունեությունը բնագրում առաջացած շահույթն օգտագործվում է նրա կանոնադրությամբ նախատեսված նպատակների իրականացման համար՝

ա) պետական կազմակերպության աշխատանքային գործունեությունն ապահովող գույքի և նյութերի ձեռքբերում:

բ) Հայաստանի ազգային արխիվային ֆոնդի (Հավաքածուի) մասին տեղեկատվության ներկայացնելը և հանրահաշակման միջոցառումների իրականացումը (գովազդներ, հայտարարություններ, խորհրդակցություններ և այլն):

գ) արխիվային գործին վերաբերող գրականության ձեռքբերում, Հայաստանի ազգային արխիվային ֆոնդի (Հավաքածուի) վերաբերող տեղեկությունները հասարակությանը մատչելի դարձնելու նպատակով գրքույկների և տեղեկագրերի հրատարակման կազմակերպում:

դ) պետական կազմակերպության աշխատողների կենսաապահովման բարձրացում՝ պարգևատրումների, հավելավճարների և խրախուսման այլ ձևերով:

ե) պետական կազմակերպության տեխնիկական հարցվածության բարելավում, այդ թվում՝ հիմնական միջոցների ձեռքբերում:

զ) պետական կազմակերպության աշխատողների մասնագիտական որակավորման բարձրացման նպատակով գասքնթացների կազմակերպում կամ մասնակցություն կազմակերպված գասքնթացներին:

է) լրագրված պետական մարմին կողմից և պետական կազմակերպության կանոնադրությամբ նախատեսված այլ նպատակներ:

Պետական կազմակերպության շահույթի օգտագործման կարգը սահմանում է հիմնադրեր:

14. Պետական կազմակերպության ֆինանսական գործունեությունը ենթակա է վերստուգման (աուդիտի) լրագրված պետական մարմին կողմից ընտրված անկախ աուդիտորական կազմակերպության կամ Հայաստանի Հանրապետության ֆինանսների և էկոնոմիկայի նախարարության ֆինանսական վերահսկողության ստորաբաժանում կողմից:

15. Պետական կազմակերպությունը հարկերը, տուրքերը և պարտադիր այլ վճարները վճարում է շահույթ ստանալու նպատակ չհետապնդող կազմակերպությունների համար նախատեսված կարգով ու չափով:

IV. ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ

16. Պետական կազմակերպության կառավարումն իրականացնում են հիմնադիրը, նրա կողմից լրագրված մարմինը, կազմակերպության գործադիր մարմինը՝ տնօրենը:

17. Պետական կազմակերպության հիմնադիրն ունի պետական կազմակերպության գործունեությանը և կառավարմանը վերաբերող ցանկացած հարց վերջնական լուծելու իրավունք՝ բացառությամբ օրենքով նախատեսված դեպքերի:

Հիմնադրի բացառիկ լիազորություններն են՝

ա) պետական կազմակերպության հիմնադրումը:

բ) պետական կազմակերպության գործունեության առարկայի և նպատակների, այդ թվում՝ նրա կողմից իրականացվող ձեռնարկատիրական գործունեության տեսակների սահմանումը:

գ) պետական կազմակերպության կանոնադրության հաստատումը և դրամիջ փոփոխությունների կատարումը:

դ) պետական կազմակերպության վերակազմակերպումը և լուծարումը:

ե) օրենքով և իր կանոնադրությամբ նախատեսված այլ հարցերի լուծումը:

18. Լիազորված պետական մարմին իրականացնում է պետական կազմակերպության բնօրինակ կառավարումը, սպառնում նրա բնականոն գործունեությունը և պատասխանատվություն և կրում դրանց չկատարման կամ ոչ պատշաճ իրականացման համար:

Լիազորված պետական մարմինը՝

ա) հաստատում է պետական կազմակերպությանը սեփականության իրավունքով հանձնվող և ամրացվող պետությանը պատկանող գույքի կազմը:

բ) սահմանում է պետական կազմակերպության կառավարման համակարգը:

գ) նշանակում է պետական կազմակերպության լուծարման հանձնաժողովը և հաստատում լուծարման հաշվեկշիռը:

դ) սույն կանոնադրությամբ սահմանված կարգով ձևավորում է պետական կազմակերպության կառավարման մարմինը և վարձավճար դադարեցնում նրա լիազորությունները:

ե) իրականացնում է վերահսկողություն պետական կազմակերպության գործունեության նկատմամբ:

զ) կապեցնում կամ ուժը կորցրած է ճանաչում պետական կազմակերպության տնօրենի՝ Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրության պահանջներին հակասող հրահանգները, հրահանգները, կարգադրություններն ու ցուցումները:

է) լուծում է պետական կազմակերպության գործունեության մասին հաշվետվություններ, քննում դրանց գործունեության վերատուգման արդյունքները:

ը) իրականացնում է վերահսկողություն պետական կազմակերպության ամրացված պետական սեփականության օգտագործման և պահպանության նկատմամբ:

թ) իրականացնում է վերահսկողություն պետական կազմակերպության սեփականության պահպանության նկատմամբ, համաձայնություն է տալիս պետական կազմակերպությանը՝ նրան սեփականության իրավունքով հանձնված գույքի օտարման համար:

ժ) հաստատում է պետական կազմակերպության տարեկան ծախսերի նախահաշիվը:

ժա) հաստատում է պետական կազմակերպության տարեկան հաշվետվությունները և տարեկան հաշվեկշիռը:

ժբ) իրականացնում է օրենքով, հիմնադրի որոշումներով և սույն կանոնադրությամբ նախատեսված այլ գործառույթներ:

19. Պետական կազմակերպության ընթացիկ գործունեության ղեկավարումն իրականացնում է տնօրենը, որին պաշտոնին նշանակում և պաշտոնից ազատում է (նրա լիազորությունները դադարում են) լիազորված պետական մարմինը:

Պետական կազմակերպության տնօրենն օրենքով, հիմնադրի և լիազորված պետական մարմնի որոշումներով, սույն կանոնադրությամբ իրեն վերապահված լիազորությունների սահմաններում ղեկավարում է պետական կազմակերպության գործունեությունը և կրում պատասխանատվություն՝ օրենքների, այլ իրավական ակտերի, հիմնադրի և լիազորված պետական մարմնի որոշումների, սույն կանոնադրության և կնքված պայմանագրի պահանջները չկատարելու կամ ոչ պատշաճ կատարելու համար:

20. Պետական կազմակերպության տնօրենի գործառույթներն իրականացնող անձի հետ կնքվում է պայմանագիր, որը հիմնադրի անունից ստորագրում է

լիազորված պետական մարմնի ղեկավարը: Պայմանագրով սահմանվում են պետական կազմակերպության տնօրենի իրավունքները, պարտականությունները, պատասխանատվությունը և փոխհարարությունները լիազորված պետական մարմնի հետ, նրա աշխատանքի վարձատրության պայմանները, պայմանագրի դադարման՝ «Պետական ոչ առևտրային կազմակերպության մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքով նախատեսված բոլոր հիմքերը և այլ դրույթներ, որոնք պայմանագրով կողմերն անհրաժեշտ կգտնեն: Պայմանագրի դրույթները չեն կարող հակասել Հայաստանի Հանրապետության աշխատանքային օրենսդրության պահանջներին՝ բացառությամբ օրենքով նախատեսված դեպքերի:

21. Պետական կազմակերպության տնօրենի պաշտոնում նշանակված անձը պարտավոր է չիատարել հիմնադրի լիազորված պետական մարմնի՝ Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրության օրենքները, կարգադրությունները, հրահանգները, հրահանգները և դրանց չկատարման համար չի կարող ենթարկվել պատասխանատվության:

22. Պետական կազմակերպության տնօրենի պաշտոնում նշանակված անձի բացակայության դեպքում, նրան նշանակված մարմնի գլխավոր որոշման համաձայն, այդ լիազորություններն իրականացնում է այլ անձ:

23. Պետական կազմակերպության տնօրենը՝

ա) առանց լիազորագրի հանդես է գալիս պետական կազմակերպության անունից, ներկայացնում է նրա շահերը և կնքում գործառքներ:

բ) Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությամբ, հիմնադրի, լիազորված պետական մարմնի և սույն կանոնադրությամբ սահմանված կարգով տնօրենում է պետական կազմակերպության գույքը, այդ թվում՝ ֆինանսական միջոցները:

գ) տալիս է պետական կազմակերպության անունից հանդես գալու լիազորագրեր, այդ թվում՝ նաև վերալիազորման իրավունքով լիազորագրեր:

դ) աշխատանքի նշանակում և աշխատանքից ազատում է պետական կազմակերպության աշխատողներին, նրանց նկատմամբ կիրառում խրախուսման միջոցներ և նշանակում կարգապահական տույժեր:

ե) բանկիրում բացում է հաշվարկային հաշիվներ:

զ) կատարում է աշխատանքի բաշխում իր տեղակալների միջև:

է) սահմանում է պետական կազմակերպության կառուցվածքն ու կառուցվածքային ստորաբաժանումների իրավասությունները, աշխատողների թիվը, աշխատանքի վարձատրության ձևերը, աշխատավարձի չափերն ու վճարման կարգը և հաստատում հաստիքացուցակը:

ը) հաստատում է պետական կազմակերպության մասնաճյուղերի և ներկայացուցչությունների կանոնադրությունները:

թ) նշանակում է պետական կազմակերպության մասնաճյուղերի և ներկայացուցչությունների ղեկավարներին:

ժ) օրենքով և սույն կանոնադրությամբ սահմանված իր լիազորություններին սահմաններում արձակում է հրամաններ, հրահանգներ, տալիս կատարման համար պարտադիր ցուցումներ և վերահսկում դրանց կատարումը:

ժա) իրականացնում է Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրության չհակասող և պետական կազմակերպության կառավարման այլ մարմինների չվերապահված այլ լիազորություններ:

24. Պետական կազմակերպության հիմնական կառուցվածքային ստորաբաժանումներն են նրա բաժինները, բաժանումները և լարորատորիաները, որոնք գործում են իրենց կանոնակարգերին համապատասխան:

Պետական կազմակերպության կառուցվածքի մեջ են մտնում նաև սպասարկող և օժանդակ բնույթի կառուցվածքային ստորաբաժանումները կամ առանձին հաստիքներ (հաշվապահություն, կարգային աշխատանք, գրասենյակ, տնտեսություն) վարում:

25. Պետական կազմակերպության գործունեության հիմնական հարցերի քննարկման, գիտամեթոդական և կազմակերպական աշխատանքների արդյունաշու իրականացման նպատակով տնօրենին առընթեր ստեղծվում են խորհրդակցական մարմիններ՝ գիտական խորհուրդ և մեթոդական փորձագիտական հանձնաժողով:

Պետական կազմակերպության խորհրդակցական մարմիններն իրենց գործառույթներն իրականացնում են իրենց կանոնակարգերի հիման վրա: Պետական

կազմակերպության խորհրդակցական մարմինների կազմում ընդգրկվում են պետական կազմակերպության ղեկավարները եւ մասնագետները, ինչպես նաեւ այլ կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ:

Պետական կազմակերպության խորհրդակցական մարմինների կազմը եւ կանոնակարգը Հաստատում է պետական կազմակերպության տնօրենը: Պետական կազմակերպության խորհրդակցական մարմինների որոշումներն իրականացվում են պետական կազմակերպության տնօրենի հրամաններով:

26. Պետական կազմակերպության աշխատողների իրավունքներն ու պարտականությունները սահմանվում են Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությունը՝ սույն կանոնադրությամբ, աշխատանքային պայմանագրով, պետական կազմակերպության աշխատանքային ներքին ու կառուցվածքային ստորաբաժանումների կանոնակարգերով եւ այլ իրավական ակտերով:

27. Պետական կազմակերպության աշխատողների ատեստավորումը կազմակերպվում է յուրաքանչյուր տարվա առաջին եռամսյակում:

Պետական կազմակերպության յուրաքանչյուր աշխատող ենթակա է ատեստավորման՝ յուրաքանչյուր 3 տարին մեկ անգամ:

Ատեստավորման անցկացման կարգը Հաստատում է լիազորված պետական մարմինը:

Տվյալ տարում ատեստավորման ենթակա աշխատողների ցուցակը Հաստատում է պետական կազմակերպության տնօրենը:

V. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԱՅՓԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ, ՏՆՕՐԻՆՄԱՆ, ՏԻՐԱՊԵՏՄԱՆ ԵՎ ՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԿԱՐԳԸ

28. Պետական կազմակերպության սեփականությունը ձեւավորվում է պետական կազմակերպության հիմնադրման ժամանակ՝ հիմնադրման մասին հիմնադրի որոշմամբ լիազորված մարմնի սահմանված չափով հանձնված գույքից, հետագայում՝ հիմնադրի կողմից սեփականության իրավունքով նրան հանձնվող, ինչպես նաեւ պետական կազմակերպության գործունեության ընթացքում արտադրված եւ ձեռք բերված գույքից:

29. Պետական կազմակերպությունն իրավունք ունի, օրենքին, հիմնադրի որոշումներին եւ սույն կանոնադրությանը համապատասխան, իր հայեցողությամբ սիրապետելու, տնօրինելու եւ օգտագործելու սեփականության իրավունքով իրեն պատկանող գույքը:

30. Պետական կազմակերպությանը սեփականության իրավունքով պատկանող գույքի նկատմամբ հիմնադիրը չունի իրավունքներ՝ քայքայելով կամ պետական կազմակերպության լուծարումից հետո մնացած գույքի:

31. Պետական կազմակերպության սեփականության պահպանման հոգսը կրում է կազմակերպությունը:

32. Պետական կազմակերպության սեփականության վրա կարող է տարածվել՝ բռնազանձում միայն դատական կարգով:

33. Հիմնադիրը կարող է պետական կազմակերպության անժամկետ եւ անհատույց օգտագործման իրավունքով ամրացնել ցանկացած գույք:

Հիմնադիրն իրավունք ունի հետ վերցնել ու իր կողմից պետական կազմակերպության ամրացված գույքը:

34. Պետական կազմակերպությունն իրավունք չունի ամրացված գույքը կամ դրա նկատմամբ իր իրավունքներն օտարելու ու գրավ գնելու անհատույց օգտագործման հանձնելու:

Պետական կազմակերպությունն իրավունք չունի իրեն ամրացված գույքը պետության անունից հանձնելու վարձակալության:

35. Հիմնադրի կողմից գույքը պետական կազմակերպության ամրացվելը հիմք չէ այդ գույքի նկատմամբ հիմնադրի կամ նրրորդ անձանց իրավունքները դադարեցնելու կամ փոփոխելու համար:

36. Հիմնադրի կողմից պետական կազմակերպության ամրացված անշարժ գույքի կամ պետական պարտադիր գրանցման ենթակա գույքի նկատմամբ պետական կազմակերպության օգտագործման իրավունքը ծագում է դրանց նկատմամբ իրավունքի պետական գրանցման պահից:

VI. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԽՄԱՆԱՃՑՈՒՂՆԵՐԸ ԵՎ ՆԵՐԿԱՑԱՑՈՒՑՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

37. Պետական կազմակերպությունն ունի մասնաճյուղեր՝ Հայաստանի Հանրապետության մարզերում (Նրեւան քաղաքում), եւ ներկայացուցչություններ՝ տարածաշրջաններում, որոնք գործում են սույն կանոնադրությանն ու իրենց կանոնադրություններին համապատասխան եւ ենթակա են հաշվառման իրավաբանական անձանց գրանցում իրականացնող մարմնի կողմից:

38. Պետական կազմակերպության մասնաճյուղերը եւ ներկայացուցչություններն ունեն Հայաստանի Հանրապետության դիտանշանի պատկերով, պետական կազմակերպության եւ իրենց՝ հայրենի անվանմամբ կլոր կնիք ու ձեւաթուղթ:

VII. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱԶՄՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԵՎ ԼՈՒԾԱՐՈՒՄԸ

39. Պետական կազմակերպությունը կարող է վերակազմակերպվել հիմնադրի որոշմամբ՝ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական օրենսգրքով սահմանված կարգով: Պետական կազմակերպությունը կարող է վերակազմակերպվել 100 տոկոս պետական մասնակցությամբ բնկերության կամ հիմնադրամի:

Պետական կազմակերպությունը կարող է գատական կարգով վերակազմակերպվել՝ օրենքով սահմանված դեպքերում եւ կարգով:

40. Պետական կազմակերպության լուծարմամբ նրա գործունեությունը դադարում է՝ առանց նրա իրավունքներն ու պարտականություններն իրավա-հաջորդության կարգով այլ անձանց անցնելու:

Պետական կազմակերպությունը կարող է լուծարվել հիմնադրի որոշմամբ՝ օրենքով սահմանված կարգով:

Պետական կազմակերպությունը կարող է լուծարվել նաեւ սնանկության հետևանքով:

Պետական կազմակերպությունը կարող է գատական կարգով լուծարվել միայն օրենքով նախատեսված դեպքերում եւ կարգով:

41. Պետական կազմակերպության լուծարման դեպքում պետական կազմակերպության պարտատերերի պահանջներին բավարարումից հետո մնացած գույքն ուղղվում է Հայաստանի Հանրապետության պետական բյուջե:

VIII. ԱՅՈՒՂԻՑԹՆԵՐ

42. Սույն կանոնադրությամբ չպարզաբանված հարցերը լուծվում են Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությանը, Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական օրենսգրքին, «Պետական ոչ առևտրային կազմակերպությունների մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքին եւ գործող այլ իրավական ակտերին համապատասխան:

**Հայաստանի Հանրապետության
կառավարության աշխատակազմի
ղեկավար-նախարար** **Մ. Թոփուզյան**

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ ՀՅԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐՆԵՐԻ (ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅՆԹԱՆ, ՍԻՄՈՆ ՋԱՎԱԲՅԱՆ, ԲՈՍՏՈՄ) 1890-ԱՎԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՀՅԴաշնակցության (այսուհետև՝ ՀՅԴ) Հիմնադիրներ՝ Քրիստափոր Միքայելյանը, Սիմոն Ջավաբյանը և Թոստոմը (Ստեփան Ջորյան) իրենց քաղաքական մեծ փորձի, գաղափարաբարոյական բարձր հատկանիշների և կազմակերպչական ամօթխելի ունակությունների շնորհիվ խոր հետք են թողել ոչ միայն Հարազատ կուսակցության, այլև ողջ Հայ ազատամարտի պատմագրության մեջ:

Այդ պատճառով, նրանց կյանքի ու գործունեության տարեգրությունը տասնամյակներ շարունակ գտնվել է ինչպես նախախորհրդային, այնպես էլ սփյուռքահայ պատմագրության ուշագրության կենտրոնում: Վերջին Հայրենասիրական ընթացքում ՀՅԴ Հիմնադիրների մասին գրվել են բազմաթիվ աշխատություններ, ինչպես նաև հրատարակվել ու վերահրատարակվել են նրանց նամակները՝ «Դիվան ՀՅԴաշնակցության» վերատուփյամբ զույգ հատորների՝ և այլ ժողովածուների տեսքով:

Սակայն, դժբախտաբար, մինչևե այժմ Քր.Միքայելյանի, Ա.Ջավաբյանի և Թոստոմի կյանքի ու գործունեության պատմությունը լուսարանելու համար անհրաժեշտ սկզբնաղբյուրները չեն ամբողջացվել, որովհետև նրանց մի մասը շարունակել է մնալ ցարական Ռուսաստանի տարբեր պետական հաստատությունների՝ Ոստիկանության Դեպարտամենտի և նրա տեղական բաժանմունքների, հատկապես՝ Թիֆլիսի ժանդարմական վարչության, ինչպես նաև Կովկասի կառավարչապետի, Թիֆլիսի օկրուգային գաղտարանի ու նահանգապետի և այլ Հիմնարկությունների փաստաթղթերը պահպանող արխիվներում: Նշված վավերագրերի արժեքը սենսացիոն է նախ և առաջ այն պատճառով, որ նրանք ստեղծվել են Հենց ՀՅԴ Հիմնադրման ու առաջին տարիների գործունեության օրերին և գերծ են հետագայի անճշտություններին:

Այս գործիչների մասին առկա սկզբնաղբյուրների սակավությունը պայմանավորված է նաև նրանց գաղտնիությամբ: Այն թելադրված է եղել կոնկրետ միջավայրի առանձնահատկություններով, որտեղ դա ձևավորվել և գործել է ՀՅԴ-ն: Թիֆլիսում՝ Կովկասի կառավարչապետի, նահանգային իշխանությունների և ժանդարմական վարչության քթի տակ, ամենօրյա հետապնդումների, ձերբակալությունների, հարցաքննությունների պայմաններում ՀՅԴ-ի նման մեծ ու խիստ ճյուղավորված կազմակերպության Հիմնադրումը պահանջել է անընկալելի ջանքեր ու եռանդ: Սակայն, անգամ նման պայմաններում, ցարական իշխանությունների աչքից չի վրիպել այն փաստը, որ արևմտահայերի ազատագրության համար սկզբը առած շարժման ու նրա այլերի վրա ձևավորված գանազան կառույցների դեկավրացիություն իրականացվում է Հենց Թիֆլիս քաղաքից: Ուստի, ոստիկանությունը մոտափոր ճշգրտությամբ իր համար ուրվագծել է ամենասկստիվ ու հետևողական գործիչների շրջանակը և հաճախ որոշակի Հիմքերով, հաճախ էլ՝ նման Հիմքեր գտնելու նպատակով, կազմակերպել է նրանց ձերբակալությունները, բնակարանների խուզարկություններն ու այլ գործողություններ: Այդ ամենի շնորհիվ, ցարական Ոստիկանության Դեպարտամենտը, որոշակի նյութեր է հավաքել ՀՅԴ Հիմնադիրների մասին, որոնք մի փոքր ավելի են ամբողջացել՝ արտասահմանից ստացվող տեղեկատվության և առանձին գործիչների նամակագրության ուսումնասիրման հիման վրա:

Սխտ հատկանշական է նաև այն փաստը, որ ՀՅԴ Հիմնադիրների վերաբերյալ Ոստիկանության Դեպարտամենտի հավաքած նյութերի նշանակալի մասը աւրելվում է ոչ թե նրանց անմիջական գործունեությանը, այլ ուսու նորոգիչիներին,

բուլդոզացի, իտալացի և այլ երկրների հեղափոխականների հետ ունեցած կապերին ու հարաբերություններին: Ցարական ոստիկանությունը ՀՅԴ Հիմնադիրների մասին որոշակի տեղեկություններ է հայթայթել նաև Թուրքիայից՝ Կոստանդուպոլիսի գեուպանատան, Տրապիզոնի հյուպատոսության, ինչպես նաև այլ երկրներում առկա դիվանագիտական ներկայացուցչությունների միջոցով: Այդ ամենի հիման վրա կալցավել են որոշումներ՝ նրանց ձերբակալելու կամ Կովկասից արտաքսելու մասին, սակայն ոչ որպես ՀՅԴ առաջնորդներ, այլ կասկածելի ու քաղաքական առումով անբարեհույս անձնավորություններ:

Նման որոշումներից ու դրանց հետևած գործողություններից ուշագրավ է Քր.Միքայելյանի 1891թ. ապրիլի 16-ի ձերբակալությունն ու մեկ տարով արտոնվելու պատմությունը: Հատկանշական է, որ չնայած ՀՅԴ-ն արդեն ձևավորվել և 7-8 ամիսների բավականին ակտիվ գործունեություն էր ծավալել, բայց Քր.Միքայելյանը շարունակում էր գրավել ցարական ոստիկանության ուշագրությունը ոչ որպես գաշնակցական, այլ՝ վերջինս ուսու հեղափոխական-նորոգիչիների հետ կապեր ունեցող անձ: Մինչդեռ Հայտնի է, որ առնվազն 1880-ականների վերջերից սկսած նրանց միասին հետ օրեւէ լուրջ գործունեություն էր ծավալել: Ուստի, 1891թ. ապրիլի 16-ի նրա ձերբակալությունը որոշ առումով «տուրք էր» իր նախորդ գործունեության դեմաց:

Այս ձերբակալություն և դրա արդյունքում տեղի ունեցած հետաքննության ընթացքում Կովկասի կառավարչապետի ու Թիֆլիսի ոստիկանության արխիվներում կուտակված նյութերը, որոնք հանդիսանում են մեր կողմից հրատարակվող վավերագրերի առաջին խումբը (NN 1-5), ինքնին վկայում են, որ արգեն խիլ ձևավորված ու ակտիվ գործունեություն ծավալած ՀՅԴ իր գաղտնիությանը ոչ միայն չէր զիջում, այլև ակնհայտորեն գերազանցում էր Ադրբեյդջանում գործող նորոգիչիական կազմակերպություններին: Դրանով կարելի է բացատրել նաև Մեծտիկի բանտից Թիֆլիսի նահանգապետին գրած իր խնդրագրում Քր.Միքայելյանի որդեգրում՝ ամեն ինչից անտեղյակ, զարմացած ու հանկարծակի ձերբակալությունից չփոթված մարդու կեցվածքը: Նման կեցվածք կարող էր որդեգրել միայն նա ուղիվ դիտար, որ իրեն կասկածող ոստիկանությունը օրեւէ կոնկրետ փաստ և ապացույց չուներ:

Ասպիտով, Քր.Միքայելյանի ձերբակալություն և 1891 թ. մայիսի 2-ին մեկ տարով Կովկասից արտոնվելու փաստի վերաբերյալ մեր կողմից հրատարակվող լուրջ 5 վավերագրերը լույս են սփռում ՀՅԴ Հիմնադրի ժողովներից մինչև առաջին ընդհանուր ժողովին ընկած ժամանակաշրջանում նրա գործունեության մինչև օրս անհայտ էջերի վրա:

Հրատարակվող փաստաթղթերի մյուս խումբը՝ (NN 6-8) Հարուստ տեղեկություններ է պարունակում Ա.Ջավաբյանի՝ 1890թ. նոյեմբերի 27-ին Տրապիզոնում տեղի ունեցած ձերբակալության և Կովկաս արտոնվելու, մինչ այժմ գրեթե չուսումնասիրված հարցի վերաբերյալ: Ա.Ջավաբյանի ու նրա հետ նաև՝ Հովսեփ Արզուսեանի (Իշխան) ձերբակալության և Կովկաս արտոնվելու ողջ գործընթացը գտնվել է Տրապիզոնում Թոստոստանի հյուպատոսի պաշտոնակատար Սերոկինի սեւեռուն ուշագրության կենտրոնում, որի գեկուցագրերը Հետաքրքրական տեղեկություններ են պարունակում նաև նորաստեղծ ՀՅԴ մեկ այլ գործիչ՝ Հովհաննես Յուսուֆյանի (Վահանյան) մասին: Որոշակի արժեք են ներկայացնում նաև 1890-ի վերջին ՀՅԴ-ի հետ միաձուլվելու համաձայնագիր ստորագրած հենակախ Ռուբեն Խանազադի Տրապիզոնում ունեցած կապերը, Տրապիզոնի վրայով «Հնչակ» պաշտոնաթերթը տարածելու փորձերի և այլ աշխատանքների մասին վկայությունները:

Մեր կողմից հրատարակվող փաստաթղթերի երրորդ խումբը՝ (NN 9-11) հարուստ տեղեկություններ ու փաստեր է պարունակում Թոստոմի 1890-ականների առաջին կեսի գործունեության մասին: Ոստիկանության Դեպարտամենտի մեծ ուշագրությունը Թոստոմի հանդեպ պայմանավորված էր 1890թ. փետրվարին Մոսկվայում տեղի ունեցած ուսանողական շարժմանը նրա ակտիվ մասնակցության փաստով: Այդ իրադարձությունից հետո արտաքսվելով Հայրենիք՝ Նախիջևանի գավառի Յղես գյուղը, Թոստոմը շարունակում էր մնալ ոստիկանության դաղտնի վերահսկողության տակ: Բայց չնայած դրան, ՀՅԴ Հիմնադրի ժողովների շրջանում, նա ժամանում է Թիֆլիս և բնակվում տարբեր հասցեներով: Այստեղ ոստի-

¹ Տե՛ս «Իրան ՀՅԴաշնակցության», խմբ. Սիմոն Վրացյանի, հատ 1,2, Պոսթրեն, 1934, 1938:

կանութիւնը կազմակերպում է նրա Հերթական բնակարանի խուզարկութիւնը (1891թ, մայիսի 18-ին), սակայն՝ անարդէութեամբ: Ռոստոմը, որը մինչ այդ Հանդես էր գալիս Ստեփան Արրահամյանցի կեղծ անձնագրով, անհետանալով ոստիկանութեան տեսազնայից, այս անգամ էլ պարսկահայաստակ Վրթանես Փափազյանի փաստաթղթերով հայտնվում է Ռուսիայում ու Եվեյցարիայում եւ կազմակերպում «Իրոշակի» հրատարակութիւնը: Բայց չնայած դրան, ցարական ոստիկանութիւնը շարունակում էր տեղեկութիւններ հափաքել Ռոստոմի մասին՝ դիմելով անգամ անպիսի միջոցի, ինչպիսին էին զանազան անձանց «գրուցները» վերջինիս եղբոր՝ Արիստակես Զորյանի (Կարո) Հետ: Գործի են դրվում նաև Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարութեան՝ Ռուսիայում, Բուլղարիայում ու Եվեյցարիայում ունեցած կապերը եւ այդ ճանապարհով ձեռք է բերվում որոշակի տեղեկատվութիւն թուրքացի Հեղափոխական Պարսկեկ Ստոյանովի եւ այլ գործիչների Հետ Ռոստոմի Հաստատած կապերի մասին: Մինչ այդ, 1894 թվականին, Ստեփանուկեան Դեպարտամենտի Համապատասխան ստորաբաժանումը կազմում է մի ամբողջական տեղեկանք Ռոստոմի Հեղափոխական գործունեութեան վերաբերյալ, որը Հետագայում հարստացվում ու ամբողջացվում է, արտասահմանից ստացված նյութերի հիման վրա: Այդ տեղեկանքը, ինչպես նաև Կովկասի Կառավարչապետի գրասենյակից Թիֆլիսի նահանգապետին ուղարկված խորհրդագահական գրութիւնը, իրիտ արժեքավոր ու հարուստ տեղեկութիւններ են պարունակում Ռոստոմի գործունեութեան վերաբերյալ: Վերը նշված երկու փաստաթղթերում առկա տեղեկատվութիւնը, անկասկած, շատ ավելի հարուստ է, քան Քր.Միքայելյանի ու Ա.Ջափարյանի մասին ցարական ոստիկանութեան հափաքած նյութերը: Եվ զա ինչ որ առումով հասկանալի է, բնագամներ մի քանի տարվա ընթացքում Ռոստոմը հսկայածավալ կազմակերպչական գործունեութիւն իրականացրեց:

Այսպիսով, ՀՅԴ Հիմնադիրներ՝ Քր.Միքայելյանի, Ա.Ջափարյանի ու Ռոստոմի 1890-ականների առաջին կեսին ծավալած գործունեութեան մասին Ստեփանուկեան Դեպարտամենտի հափաքած տեղեկութիւնները լրացնում եւ ամբողջացնում են ցայսօր հրատարակված՝ ողջ տեղեկատվութիւնը՝ Հնարավորութիւնը տալով անաչառ կերպով ու ամբողջութամբ լուսարանել մեր պատմագրութեանն անծանոթ կամ թույլ ուսումնասիրված իրադարձութիւնները:

Գեւորգ Խուզիչյան
պատմական գիտութիւնների
թեկնածու

Մ Ա Ս Ս

N 1

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻՑ ԱՔՍՈՐԵԼՈՒ
ՎԵՐԱՔԵՐՑԱԼ ԿՈՎԿԱՍԻ ԿԱՌԱՎԱՐՁԱՊԵՏԻ ԳՐԱՍԵՆՑԱԿԻ
(ԱՅՍՈՒՆԷՏԵՆԻ ԳՐԱՍԵՆՑԱԿ) ՂԵԿԱՎԱՐԻ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՍԱՐԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԵԼ ԹԻՖԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻՆ

N 169

12 ապրիլի 1891թ.
Թիֆլիս

Ввиду полученных от товарища Министра Внутренних Дел, Заведывающего полицией, сведений о вредной в политическом отношении агитаторской деятельности жителя сел. Акулис, Нахичеванского уезда, Эриванской губернии, Христофора Микалианца, приехавшего летом минувшаго года из сел. Акулис в Тифлис и находящегося в близких отношениях с состоящей в Тифлисе под негласным надзором женою дворянина Евгенией Лаврусевич, Главноначальствующий приказал выслать Микалианца с Кавказа.

Об изложенном Канцелярия Главноначальствующаго имеет честь сообщить Вашему Сиятельству длязавислих распоряжений, покорнейше просим о последующем по сему довести до сведения Его Высочкопревосхо-дительства.

И.д. Директора

Վրաստանի ԿՊՊԱ, ֆ.17, ց.2, գ.706, ք.298: Վավերացված պատճեն: Զեռագիր:

N 2

ՔՐ.ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻՑ ԱՔՍՈՐԵԼՈՒՑ ՀԵՏՈ,
ՄԵԿ ՏԱՐՈՎ ՎԵՐԱԿԱՐՁՆ ԱՐԳԵԼԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆԳՐԱ-
ՍԵՆՑԱԿԻ ՂԵԿԱՎԱՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԵԼ ԹԻՖԼԻՍԻ
ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻՆ

N 180

24 ապրիլի 1891թ.
Թիֆլիս

Вследствие отзыва от 15 сего Апреля, за N 119, Канцелярия Главноначальствующаго имеет честь сообщить Вашему Сиятельству, что Христофора Микалианца належит выслать в местность, вне Кавказа, которую он сам изберет себе для жительства, с воспрещением ему возвращаться на Кавказ в течение одного года.

И.о. Директора

Նույն տեղում, ք.300: Վավերացված պատճեն: Զեռագիր:

N 3

ԹԻՖԼԻՍԻ ՄԵՏԵԽԻ ԲԱՆՏԻՑ ԹԻՖԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻՆ
ՈՒՂՂԱԾ ՔՐ.ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻ ԽՆԴՐԱԳԻՐԸ

N 4097

27 ապրիլի 1891թ.
Թիֆլիս

На основании 212 ст. Уст. о содер. под стр., имею честь препроводить при сем к Вашему Сиятельству прошение содержащегося в Тифлисском Метехском замке арестанта Христофора Мануэлянца.

Прокурор
Секретарь

Прошение

16 апреля в 71/2 часов утра, неожиданно явились ко мне приставы 2 и 4 участков... и произвели у меня обыск, которым ничего предосудительного обнаружено не было. По составлении об этом протокола, я был притащен в участок, где мне представилась другая неожиданность-я должен был подписать постановление гг. приставов, в котором значилось: подвергнуть Микаелянца задержанию и вместе с протоколами представить Тифлисскому полицимейстеру. Пришли к г. полицимейстеру. Тут, после некоторого совещания с гг. приставами, г. полицимейстер явился ко мне и в комнате, где сидело четверо служащих и у дверей которой стояли просители, объявил: „Микаелянц, вам надо отсюда уезжать, а в ожидании распоряжения вас отправят в Метехский замок. Если бы в ту минуту разразилась над моей головой страшная гроза и развекала ее, мне было бы лучше!.. я был потрясен,

ошеломлен...подавлен...это было третьей неожиданностью в продолжение каких-нибудь 3-х часов!

Из постановления г.полицеймейстера я узнал, что же это творится со мною, как с лицом „подлежащим высылке из пределов Кавказского края“, по распоряжению Вашего Сиятельства. Затем я был привезен в Метехский замок и помещен в общем вместе с другими арестантами каземате. Так прошло 2 адски-тяжелых дня. 18-го же апреля, на третий день моего пребывания.... перевели в отделение одиночного заключения и стали запирают на замок,-это было четвертою неожиданностью, которая причиняет мне невыразимо-жестокую внутреннюю пытку. Я не знаю, до чего доведет меня это систематическое ограничение моей личности, это прогрессивное усиление ударов за ударами, но знаю, чувствую, вижу ясно две вещи: во 1-х, после почти двенадцатилетней педагогической деятельности на виду общества, в качестве учителяли инспектора, положение арестанта секретного отделения отравляет, точит, сверлит, выворачивает всю мою душу, а во 2-х, знаю, что если тяжело человеку вообще от всякого наказания, то сила последнего, несомненно, удешевляется, когда оно вдобавок не понятно для наказуемого. В билете, полученном мною в замке, под графой „в чем обвиняется“, значится: „подлежит высылке“. Ясно, что в сем двусловии нет ответа на вопрос и что этим двусловием предрешается вопрос о наказании прежде,чем формулирована моя виновность.

По сему, обращаясь к Вашему Сиятельству, я надеюсь, по естественному порядку вещей, найти у вас разрешение моих полных нестерпимой муки обмываний как касательно точного указаниямоей вины, так и объяснения, чем мотивируется именно арест и содержание меня подзамком, когда.... будь установлена законность высылки я бы мог безпозорно уехать и из собственной квартиры.

22 апреля1891года.
Метехский замок

Христофор
Микаелянц

Նույն տեղում, թթ. 302-306: Ինքնագիր:

N 4

ՔՐ.ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻ ՆՈՎՈՋԵՐԿԱՍԿ ՄԵԿՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ
ԹԻՖԼԻՍԻ ՈՍՏԻԿԱՆԱՊԵՏԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹԻՖԼԻՍԻ
ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻՆ

N 484

2 մայիսի 1891թ.
Թիֆլիս

Рапорт

Представляя при сем протокол, составленный 27 апреля с.г. об исполненных действиях по удалению из Кавказского края жителя с.Акулис, Нахичеванского уезда, Эриванской губернии, Христофора Микалианца, имею честь доложить Вашему Сиятельству, что Микалианц выехал сегодня из Тифлиса по проездному свидетельству в гор. Новочеркасск, избранный им для жительства.

Полицеймейстер
И.д. Помощн. Правителя
Канцелярии Л.Спегальский.

Протокол

1891 года Апреля 27 дня Тифлиссский Губернатор предписанием от 15 сего Апреля за N 120, давъ знать Тифлисскому Полицеймейстеру, что Главнoначальствующий Гражданскою частию на Кавказе приказал жителя с.Акyлиc Нахичеванскаго уезда, Эриванской губернии Христофора Микалянца,

находящегося в близких отношениях с состоящею в г.Тифлисе под негласным надзором женою дворянина Евгениею Лаврусевич, в виду вредной его в политическом отношении, деятельности выслать из пределов Кавказского края, в местность и на срок, какие будут указаны особым предписанием, предложил сделать распоряжение о задержании Микалянца. По получении означенного предложения 15 числа в 10 ч. ночи, Приставами 2 и 4 участков, по распоряжению Полицеймейстера 16 Апреля, во время задержания Микалянца, произведен был в квартире последнего и Евгении Лаврусевич тщательный обыск, по которому предосудительного ничего не найдено. Задержанный Микалянец отправлен того-же числа, 16 Апреля, про постановление Полицеймейстера в Тифлиссский Метехский Торемный замок, для содержания под стражею впредь до особого распоряжения, о чем доложено г.Губернатору и сообщено Прокурору Тифлисского Окружнаго Суда. 26 Апреля получено от г.Губернатора дополнительное предложение, от 25 Апреля за N 1469, из которого видно, что Микалянец должен быть выслан в местность, вне Кавказского Края, которую он сам избрет себе, для жительства, с воспреещением возврата на Кавказ в течение одного года. Вызванный сего числа Христофор Микалянец, по объявлении ему за подпискою означеннаго распоряжения и списка местностей Империи, объявленных в положении усиленной охраны, изъявил желание отправиться в г.Новочеркасск избранный им для жительства. Руководствуясь циркуляром Министерства Внутренних Дел, от 5 Сентября 1881г. N3588,Тифлиссский Полицеймейстер, Статский Советник Мاستицкий, постановил: обязать Христофора Микалянца выехать из Тифлиса не позже 2 сего Мая на следование его в Новочеркасск выдать проходное свидетельство назначив на проезд 4 дня, а документы его препроводить Новочеркасскому Полицеймейстеру. О вышеизложенном же составить настоящий Протокол, который представить Господину Тифлисскому Губернатору вместе с донесением о времени действительнаго выезда Микалянца в Новочеркасск.

Тифлиссский Полицеймейстер Л.Мастицкий
И.д. Помощника ПравителяКанцелярии

Նույն տեղում, թթ.307-308: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 5

ԱՔԱՈՐԻՑ ՅԵՏՈ ՔՐ.ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻ ԿՈՎԿԱՍ ՎԵՐԱԳԱՆԱԼՈՒ
ՄԱՍԻՆ ԹԻՖԼԻՍԻ ՈՍՏԻԿԱՆԱՊԵՏԻ ՁԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ՏԵՂԻ
ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻՆ

N 695

2 հուլիսի 1892թ.
Թիֆլիս

Рапорт

Ссылаясь на рапорт мой, от 2 Мая 1891 г. за N 424, имею честь доложить Вашему Сиятельству, что высланный в прошлом году из гор.Тифлиса бывший армянский учитель Христофор Микалянци, за окончанием годичнаго срока административной ссылки возвратился в г.Тифлис и остановился на квартире по 2-ой Овражской улице в доме Тихоновой под N2 в районе 2-го участка вместе с дворянкою Евгениею Лаврусевич, состоящею под негласным надзором полиции.

Полицеймейстер
И.д. Помощн.ПравителяКанцелярии Подпись
Նույն տեղում, թ.310: Պատճեն: Ձեռագիր:

Մ Ա Ս Ս

N 6

В ночь на понедельник, 26 текущего Ноября были задержаны полицией, при выходе из своей квартиры, русские подданные Бедрос Заварьян и Ованес Юсуфиан, первый-директор, второй-учитель здешних армянско-григорианских школ мужской и женской; оба вновь выписаны из Тифлиса училищным советом. Их повели в полицейский участок,-вместе с другим, бывшими у них в гостях, учителями, допросили и отпустили. На другой день, по утру, в обе школы явилась полиция и пригласила упомянутых лиц в конак,-где их заперли, без нового допроса, на квартире же, занимаемой ими совместно, произвели обыск и забрали все печатное и писанное.

Узнавъ об этом лишь к вечеру того дня, потребовал выдать мне арестованных, что и было исполнено немедленно и безпрекословно. Переночевать их оставил в консульстве,-опасаясь новых произвольных действий турецкой власти,-на утро же отправил Генерал-Губернатору резкий протест на сказанные действия прибавив, что никаких впрочем, препятствий дознанию не чиню, лишь бы оно было обусловлено точным соблюдением капитуляций. Аали-бей, перед драгоманом консульства, передавшим ему мое отношение, словесно извинился за своих подчиненных, назвал их невеждами, и дал слово, что впредь все будет идти правильно. Заявление было устное, потому что от писания мне такриров, хотя бы только препроводительных, он уклоняется, выжидая: как отнесется Порта к известному Вашему Превосходительству факту возвращения мною его такрира, не снабженного французским переводом. Для дела это впрочем безразлично.

Действительно, дальнейшее следствие происходило в надлежащем порядке и в присутствии драгомана консульства. Следствие это ничего, однако, в вред заподозренным, пока, не обнаружило. Некоторое недоумение возбудило лишь письмо из Петербурга на имя Заварьяна, пришедшее по русской почте через два дня после вышеописанного и отобранное полицией, на улице, от взявшего его из Агентства сторожа армянской школы. По словам Заварьяна (воспитанника Петровской земледельческой академии), один из бывших его товарищей, тоже армянин, упоминает там очень туманно о заветных желаниях "гайкансага" народа.

Вместе с этим письмом, у того-же сторожа было захвачено другое, подавшее повод к новым преследованиям и арестам.

Писано оно неким Рунином Хан-Азадовым бывшим в прошлом году здесь учителем и ныне проживающим в Батуме; адресовано Джанику Вартикияну, письмо водителю церковного совета, но, по вскрытии конверта, в нем оказался другой, на адрес Хамяка Кушбульяна, учителя школы.

В письме этом, кроме общих мест патриотического свойства, выражается между прочим, уверенность, что "не только Хамяк (турецко подданный), но и новый коллега его по школе, князь Аргутинский Долгорукий, будут ревностными распространителями "зурны", каковую зурну могут получать с каждым парходом Руссаго "Общества, за исключением "Одессы" от первых помощников командиров этих парходов...".

Тотчас-же последовали меры строгости. Хамяк скрылся; взяли в качестве заложников мать и брата; хозяйку квартиры, где проживал некогда

Хан-Азадов, а ныне Заварьян с Юсуфианом, Вартикияна, и обратились ко мне с просьбою об арестовании Аргутинскаго.

Князь Аргутинский, сверстник Заварьяна и Юсуфиана, (не старше 25 лет), прибыл сюда неделю позже их из Тифлиса, тоже на учительскую должность, за 80 франков в месяц. Имя его, молодость, ничтожность содержания и загадочность поведения с первых дней привлекли на себя внимание местной полиции, начавшей следить за ним шаг за шагом.

В Консульство он, по прибытии не являлся и я узнал о его присутствии в Трапезунде лишь от Генерал Губернатора, высказавшего мне, при этом подозрение свое: не эмиссар-ли он армянскаго революционного общества, будто-бы тайно существующаго в Тифлисе? В виду подобнаго сообщения, я не замедлил приласать Аргутинскаго и посоветовать ему возвратиться на родину; он колебался, ссылаясь на свою бедность, однако, в конце концов, обещал уехать. Требование об аресте захватило его врасплох, во время сборов в дорогу.

Я не признал возможным противиться этому требованию, поставленному на столько серьезно, что, для успеха следствия, испрашиваемо было даже одиночное заключение,(при консульстве), с запрещением доступа к арестованному кого бы то ни было. Поэтому, не имея себя помещения, соответствующаго точному соблюдению таковаго условия, и, во избежание возможных подозрений в неискренности моей или потворстве подпольной пропаганде, я изъявил письменно Генерал Губернатору согласие на вышеозначенную предупредительную меру и препроводил обвиняемаго в конак, с уговором, чтобы его там содержали прилично и допрашивали не иначе, как при делегате консульства.

Ни обыск, ни первый допрос князя Аргутинскаго ничего не выяснили. Мне говорили, что под условным, употребленным Хан-Азадовым выражением "зурна" можно разуметь "Генчак" (...звонк), газету издаваемую в Лондоне.- Добиваясь заключения следствия над Заварьяном и Юсуфианом, чтобы выслать и их на Кавказ.

Выше изложенные обстоятельства произвели в армянской среде здешняго городскаго населения значительное смятение. Боятся даже разговаривать, предполагая в каждом шпиона. Последних действительно здесь достаточно.

Советы армянской общины-церковный, гражданский и училищный,-собирались много раз для совещания: делать ли представления Правительству или нет? и ничего не решили. Вали проявляет лихорадочную деятельность в розыскивании корней зла, но если бы таковые и нашлись, то трудно предположить, чтобы здешняя почва благоприятствовала их росту и укреплению. Армяне составляют едва шестую часть общаго количества жителей Трапезунда, в Виляете-же процент их совершенно ничтожен. На оборот: благоразумие и покорность, в соединении с расчленивостью,-отличительныя их качества.

Вали затребовал от Агентств иностранных компаний представления ему корреспонденци на имя заподозренных лиц. Те ответили отказом.

Я пригласил Русское Агентство передавать подобную корреспонденцию мне и вместе с тем, предупредить помощников капитанов о возводимом на них обвинении.

Նուգն տեղում, ԹԹ.97-99: Պատճին: Չեռապիր:

N 7

ՏՐԱՊԻԶՈՆՈՒՄ ԶԵՐԲԱՎԱԿԱՆՎԱԾ ՀԱՂՂՈՒԹՅԱՆԻՆ ԵՎ
Բ.ԶԱՎԱԼՈՒԹՅԱՆԻՆ ԲԱԹՈՒՄ ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ ՏԵՂԻ ԳԼԽԱՎՈՐ
ՀՅՈՒՊԱՏՈՒՊ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱԹՈՒՄԻ ՈՍՏԻԿԱՆԱՊԵՏԻՆ

Проживающие в Трапезунде русско-подданные Князь Иосиф Аргутинский Долгоруков, Дворянин Барсег Заварян по подозрению в политической неблагонадежности были арестованы турецкими властями первый в двадцатых числах Ноября прошлого года, второй через два месяца после того.

Суд разбиравший дело в конце февраля сего года оправдал Аргутинского и приговорил Заваряна к пятилетнему поселению в черте стен какого либо крепостного города.

На это решение суда последовал протест в высшую инстанцию как со стороны Заваряна, так и Прокурора. На основании же протеста сего последнего не позволено было Аргутинскому вернуться на родину.

Между-тем как в Трапезунде составлялся протокол судебного разбирательства, от Императорского Посла в Константинополе получена была Консульством 20-го сего Апреля месяца, телеграмма следующего содержания: „Русско-подданные Заварян и Аргутинский будут на днях переданы Вам. Отправьте их первым случаем в распоряжение наших Кавказских властей.“- Действительно в прошлый вторник, 23-го Апреля, турецкая администрация передала нам что Заварян свободен и что к отправлению как его, так и Аргутинского в Россию, препятствий не имеется.

Вследствие вышеизложенного, пользуясь сегодня отходом русского парохода, отправляю в Батум вышеназванных лиц в сопровождении Драгомана Консульства Г.Мегаворяна, для доставления в распоряжение полиции.

Извещая об этом Ваше Высокоблагородие, имею честь покорнейше просить Вас, Милостивый Государь, во исполнении распоряжения Г-на Посла, уведомить меня о доставлении вышеупомянутых лиц Батумской Полиции.

И.Д. Генеральнаго Консула

Նույն տեղում, թթ. 153-154: Պատճեն: Ձեռագիր:

N 8

ՀԱՐՂՈՒԹՅԱՆԻ ԵՎ Բ.ՋԱՎԱԲՅԱՆԻ՝ ԲՈՒԹԱՅԻՆԻ ԳԱԼՈՒՄԱՍԻՆ ԹԻՖԼԻՍԻ ՈՍՏԻԿԱՆԱՊԵՏԻ ՋԵՎՈՒՑԱԳԻՐԸ

N 442

1 մայիսի 1891թ.
Թիֆլիս

Рапорт

Имею честь доложить Вашему Сиятельству, что вчерашнего числа, прибыли в г.Тифлис из г.Кутаиса кн.Иосиф Егорович Аргутинский-Долгорукий и двор.Бараг Меликович Заварян, над которыми, согласно предписанию Вашего Сиятельства, от 12 Февраля с.г. за N 48, учреждено наблюдение.

Полициймейстер

И.д.Помощн.Правителя Канцелярии

Л.Спегальский

Նույն տեղում, թթ. 159: Բնագիր: Ձեռագիր:

Մ Ա Ս Յ

N 9

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂՏՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ ԼԻԽԱՐՑՈՎԻ ՏԵՂԵԿԱՆՔԸ ՍՏԵՓԱՆ ԱՔՐԱՀԱՄԳԱՆՑԻ (Ա.ՋՈՐՅԱՆԻ - Գ.Խ.) ՄԱՍԻՆ

N 250

13 Հունվար 1894թ.
[Թիֆլիս]

Փ.ու.օ.	Աբրամյան Ստեպան Կրիկորով
Звание и происхождение	Бывший студент Петровской Академии, сельский житель Эриванской губ.
Вероисповедание	
Время и место рождения	1867 г.
Место жительства	Цюрих / вх. N 250 / 94г.
Место воспитания (среднее и высшее)	Учился в Петровской Академии
Занятия и средства к жизни	
Состоит ли под негласным надзором полиции и не ограничили в праве выбора места жительства	В ведомостях негласного надзора за 1893г. нигде не значится. На основании 16 ст. воспрещено жить в Москве и Московской губернии.
Семейное положение и родственные связи	Сведений не имеется

Означенный Степан Абрамянц, за участие в студенческих беспорядках, происходивших в Марте 1890г. был уволен из Петровской Академии и ему на основании 16 ст. по распоряжению Московскаго Генерал Губернатора воспрещено жить в Москве и Московской губернии. Вследствие сего Абрамянц был подчинен негласному надзору полиции, под каковым надзором и состоял в 1890г. в Эриванской губернии и в 1891 в Тифлисе. Проживая в Тифлисе, Абрамянц арестовался местным начальником Жанд.Управления лицом „крайне подозрительным“.

В ведомостях негласного надзора за минувший 1893г. Абрамянц нигде не значится.

Помимо изложенного имеются сведения, что Степан Абрамянц, проживая в 1891г. в Тифлисе находился в сношениях с Николаем Матинянцем, привлекавшимся к дознанию по делу об Армянском движении в г.Александрополе.

В одном письме Василия Гусева, отобранном у Истоминой имеется следующая приписка:

Р.с. “Если Степан или Семен Шахвердов и Абрамянц и теперь еще в Москве (и они были еще летом 1889г. и писали Д.П.) то было бы интересно познакомиться с ними, а если это люди свои, то через них завести связи. “

Тайн.Сов.

Лихарев.

Ռուսաստանի Դաշնութան պետարխիվ, ֆ.102, 1894, ց.92, ք.65, թթ.1-2: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 10

ՍՏԵՓԱՆ ԱՔՐԱՀԱՄԳԱՆՑԻ՝ ՑՑՈՒՐԻՆԻՑ (ՇՎԵՑԱՐԻԱ) ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱԼՈՒ ՑԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ԺԱՆԴԱՐՄԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂՏՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ [ԹԻՖԼԻՍԻ ՈՍՏԻԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ]

N 448

28 դեկտեմբերի 1893թ.
Երվան

Исключенный из Петровской Академии в 1890 году, бывший студент Степан Крикоров Абрамянц состоял под негласным надзором в Эриванской губернии, а затем переехал в г.Тифлис, где навлек подозрение в прикосновенности к армянскому движению, почему местной полицией, 18 Мая 1891 года, был произведен обыск в его квартире, но к сожалению в его отсутствие, и не давшей результатов.

Так как Абрамянц в квартиру свою более не вернулся и завсеми принятыми мерами в г.Тифлисе не розыскан, то есть основание допускать соучастие его в национальном движении. Розыск Абрамянца производился с 1892 года в Эриванской губернии, в месте его родины, Нахичеванском уезде и в Закавказском округе, где ныне проживают его родители но нигде он не оказал сведений о месте его нахождения представлялось возможным добыть.

Ныне Унтер-Офицер Нахичеванского пункта донес, что при объезде по участку встретился с братом Абрамянца, Аристакесом и в честной беседе узнал, что Степан Абрамянц проживает в Цюрихе, занимает должность учителя, получая 60 руб. в месяц. С сентября текущего года, родные получили три письма от Степана и, так как он соскучился по родине, то предполагается изыскать возможность вернуться в Россию.

О вышеизложенном имею честь донести.

Полковник /подпись/

Նույն տեղում, թթ. 3-4: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 11

ՌՈՍՍՏՄԻ ԿՈՂՄԻՑ ՌՈՒՄԻՆԻԱՅՈՒՄ ԾԱՎԱԼԱԾ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՆԻԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ, ԳՐԱՍԵՆՑԱԿԻ ՓՈԽՂԵԿԱՎԱՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԸ ԹԻՖԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻՆ

8 փետրվարի 1895թ.
[Թիֆլիս]

Товарищ Министр Внутренних дел, Заведующий Полицией, в конфиденциальном письме от 25 минувшего Января за N 767, уведомил Главноначальствующаго, что о задержанных в Декабре прошлого года в Румынии, за участие в армянском движении Параскеве Стоянове и Вартанезе Папазиане Ростоме Министерством Иностранных Дел доставлены следующие сведения.

Стоянов Параскев, 24 года, болгарский подданный, сын болгарского депутата, изучал медицину в Бухарестском Университете и за несколько дней до ареста получил место помощника окружного врача в Румынии. До прибытия в Румынию, за участие в революционных происках, был осужден во Франции к двухлетнему тюремному заключению и штрафу в 3000 фр., а также изгнан из Швейцарии и Италии. Находился в переписке с анархистами Гамоном (Париж и Лондон), Яковом Мюллером (Швейцария), Луиджи Галиони и Паоло Чиччи, отбывающими в настоящее время тюремное заключение в итальянских тюрьмах, Марком Сулломом (Александрия), Эттором де Грозе (Милан), Энрико Малатеста (итальянский эмигрант в Лондоне) и другими. Из армянских революционеров он был особенно близок с проживающим в Женеве Сашей (Sasha) Атабекентом (известный в кругу членов партии под именем Атабека), пользующимся громадным влиянием среди своих соплеменников.

* Խոսքը վերաբերվում է Ժնևում բնակվող Հայ անարխիստին, որը Հարցերով օժանդակել է «Դրոշակի» խմբագրությունը ժնև տեղափոխելու եւ Եվրոպայում ՀՅԴ գործունեությունն ակտիվացնելու ուղղությամբ Ռոստոմի գործարար շանքերին:

Папазиан Вартанез, по прозвищу Ростом (Ростум), 29 лет, персидский подданный, проживал последнее время в Швейцарии и России. Состоит деятельным членом "Армянской Революционной Федерации", издающей газету "Трошак" (Штандарт). В Бухарест прибыл по поручению Атабекента в ноябре прошлого года, для свидания с Параскевой Стояновой, который должен был доставить ему средства для поездки в Турцию. Опасаясь ехать по вышнему у него персидскому паспорту, он получил от Стоянова румынский паспорт, которым, однако, не воспользовался по незнанию румынского языка, в виду чего решил несколько обождать и уехал в Галии, был там 2/14 декабря задержан. При обыске у него отобрано рекомендательное письмо от редакции газеты "Трошак" и брошюры с программой движения, предназначавшиеся к раздаче лицам, указанным в вышем у него списке. Судя по найденному у Папазиана другому письму из Женевы в котором высказывалось беспокойство за его безопасность, на него возложено было поручение известной важности.

Расследованием, произведенным по настоящему делу, выяснено, что "Армянская революционная федерация" находилась в сношениях с кружками анархистов, от которых позаимствовала теорию "пропаганды действием", причем, согласно изложенной в газете "Трошак" программе, названная федерация, между прочим, предполагала: организовать революционные банды, вести борьбу против должностных лиц с целью терроризировать последних и подвергнуть грабежу и разрушению присутственные места. По показанию Папазиана, программа эта отпрятана в России, где заседает, будто бы, "Центральный Комитет", хотя на обложке отобранной у него армянской брошюры значится венский адрес. Кроме того, по словам названного лица указанная программа предполагала: организовать революционные комитеты в Турции, России и повсюду, где это окажется возможным, и стремиться к приобретению оружия для населения, а также приступить к террору по отношению к должностным лицам, правительственным учреждениям и шпионам. Судя по адресам, отобранным у названного армянского агитатора он по-видимому, должен был действовать лишь в Турции.

Об изложенном Канцелярия, по приказанию Главноначальствующаго, имеет честь сообщить Вашему Сиятельству для сведения и ссображений, в дополнение кконфиденциальному отзыву от 26 минувшего Января за N 49.

За Вице Директора
За Делопроизводителя

Վ.ԿՊՊԱ, ֆ.17.ց.2.դ.1001, թթ.15-16: Պատճեն: Զեռագիր:

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ ՕՍՄԱՆՑԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐ Գ.ԶՈՀՐԱՊԻ ԵՎ Վ.ՍԵՐԻՆԳՈՒԼՑԱՆԻ ԵՂԵՐԱԿԱՆ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ըստ կենսագրական տվյալների՝ 1915 թ. օգոստոսի 24-ին ձերբակալվելով, սեպտեմբերի 13-ից Հարազատ ժողովրդի բռնազավթած բելորոսների Հնտ եւ նրան բախտակից՝ Հայ մեծ երգիծարան Երվանդ Օտյանին (1869-1926), ի վերջո, 1918թ. նոյեմբերի վերջերին, Հաջողվում է վերադառնալ Կ. Պոլիս: «Նս այն մարդն եմ, որ Տառապանքը տեսա»,- Երևմտա մարգարի նման իր մասին ասել է Ե.Օտյանը: Հրաշքով փրկված՝ վերադառնում է, եւ սկանտեսների Հաղորդած-պատմածներով, բո-

¹ Ս.Մանուկյան, Երվանդ Օտյան, կյանքը, Հրապարակախոսությունը, գեղարվեստական վաստակը, Երևան, 1997, էջ 290:

նագաղթի դատան ճանապարհներին անձամբ տեսած, լսած, ճաշակածի փաստագրությամբ թղթին հանձնում «Դէպ ի մահ: Զօհրայ եւ Վարդգէս» վավերագիր-հուշագրութիւնը: Այն ներկայացնում է նշանավոր փաստաբան, օսմանյան խորհրդարանի անդամ, ազգային երեսփոխան, հրապարակագիր ու գրապետ Գրիգոր Զօհրայի (1861-1915) եւ ուսուցիչ, մտավորական ու Տեղափոխական գործիչ, օսմանյան խորհրդարանի անդամ, ազգային երեսփոխան Հովհաննես Աբրիեղյանի (1871-1915) հայտնի էր նաև Զարմար, Գիտակ եւ Հատկապես Վարդգես անուններով կյանքի վերջին օրերը, նրանց եղբրական մահը: Լեզվաժը, բնականաբար, հրապարակվում է: Ասիայի հրատարակման օրից այն անհայտ էր անգամ ուսումնասիրող-ներին:

Հետամուտ առհասարակ այդ տարիների մամուլի արձագանքներին՝ առաջինը՝ *Ерванд Отян* - «На смертном пути. Зораб и Вардгес» վերնագրով հուշագրութիւնը, մենք հրապարակված գտանք Բաքվի «Наше время» աստիակու լրագրի 1919թ. ապրիլի 27-ի համարում: Հայտնաբերելուն պես այն հրապարակեցինք՝ նշելով, որ հոգվածի հայրենի տպագիր բնագիրը ցարդ անհայտ է: Վաստակաշատ գրականագետ Ալբերտ Եարուբյանն իր «Գրիգոր Զօհրայի կեանքի եւ գրական ժառանգութեան էջերից» արժեքավոր գրքի «Նդերապատում: Զօհրայի եւ Վարդգէսի ձերբակալութիւնը, արտքն ու սպանութիւնը վաւերագրերով, վկայութիւններով եւ մեկնաբանութիւններով» բաժնում գնահատել է հրապարակված նյութը, համարյա ամբողջովին թարգմանել հայերեն, ծանոթագրել եւ հրապարակել: «Հայաստանի Հանրապետութիւն» թերթում էլ Անահիտ Թովմասյանը արժեքավորելով այս գիրքը՝ մեջբերում է կատարել Ա.Եարուբյանի այդ թարգմանութիւնից՝

Պարզ է՝ Ե.Օտյանի հուշագրութեան հայերեն տպագիր բնագիրը հայտնաբերելու որոնումները շարունակեցինք եւ տարիներ անց այն գտանք Թիֆլիսում հրատարակված «Աշխատավոր» թերթի 1919թ. ապրիլի 16-ի համարում: Թերթում՝ «Դէպի մահ» ընդհանուր խորագրի ներքո, տպագրվել են Ե. Օտյանի եւ Ջիթուհու հոգվածները՝ «Զօհրայ եւ Վարդգէս» ու «Շատերից մէկը», համապատասխանաբար I եւ II նշումով: Ջիթուհու հոգվածի վերջում, նրա անվան ձախ կողմում, փափագծերի մեջ նրված է «Աբրամարտ»: Ակնհայտ էր, որ այս երկու հոգվածն էլ սկզբնապես տպագրվել են «Աբրամարտ» անվանումով լրագրի համարներից մեկում, որտեղից էլ արտատպվել են Թիֆլիսի «Աշխատավոր»-ում: Եվ քանի որ «Աբրամարտ» լրագրի մասին հայ պարբերական մամուլի մատենագիտութեան ցանկերից կարելի է եզրակացնել, որ այն Կ.Պոլսում «Ազատամարտ» թերթի փոխարեն 1918 թ. կարճատե հրատարակութիւն է, եւ որ նրա համարները (13-32) պահվում են միայն Վիեննայի Միխիթարյան միաբանութեան մատենագրարանում, այսինքն՝ այն մեզ հասու չի կարող լինել, ուստի ընթերցող հանրութեանը ծանոթացնելու նպատակով այն հրապարակեցինք «Հայաստանի Հանրապետութիւն» թերթում՝:

Որոշ ժամանակ անց, սակայն, բոլորովին պատահար պարզեցինք, որ Հայաստանի ազգային գրադարանի «Հնաստիպ, հազվագյուտ եւ անձեռնմխելի գրականութեան» բաժնում կան «Աբրամարտի» համարները, որոնք, ինչպես ասվեց, մատենագիտական որևէ աղբյուրում նշված չեն: Ըստ այդմ, նախ ճշտեցինք, որ 1918թ. զեկտեմբերի 7-ից «Արդարամարտ» լրագիրը վերանվանվել է «Աբրամարտի», իսկ զեկտեմբերի 27-ից՝ «Ճակատամարտի»: Վերջնականապես պարզվեց, որ Ե.Օտյանի այս վավերագիր-հուշագրութիւնը տպագրվել է «Աբրամարտ» օրաթերթի զեկտեմբերի 15-ի եւ 19-ի համարներում: Ճշտվեց նաև, որ «Աշխատավորի» արտատպութեան մեջ խորագիրը «Դէպի մահ» է, «Աբրամարտում»՝ «Դէպ ի մահ»:

¹ Տես Ա.Ա.Զաքարյան. Ерванд Отян о гибели Григора Зограба.— “Вестник общественных наук” АН АрмССР, 1989, №2, с. 79—82; “Голос Арменин”, 20.04.2000.

² Ալբերտ Եարուբյան. Գրիգոր Զօհրայի կեանքի եւ գրական ժառանգութեան էջերից: Եղբրապատում: Օրագրութիւններ [Թեյլութ. 2000], էջ 29-31, 33, 63, 74, 86:

³ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», 20.10.2000:

⁴ «Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտութիւն (1794-1967): Համահավաք ցանկ», Երևան, 1970, էջ 34, 55, «Հայ պարբերական մամուլը: Մատենագիտական համահավաք ցուցակ (1794-1980)», Երևան, 1986, էջ 113:

⁵ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», 13.02.2002:

Բացի այդ, ճշտվեցին ուղղագրութիւնն ու կետագրութիւնը, ուղղվեցին տարբերքները:

Հատուկ ուզում ենք նշել, որ Ե.Օտյանն իր այս վավերագիր-հուշագրութիւնը գրել է անկաստանների հավաստի տեղեկութիւնների հիման վրա, որի ճշմարտացիութիւնը կասկած չի հարուցում: Թեև Ա. Եարուբյանն իր վերահիշյալ գրքում գրում է. «Յօդուածում կան փաստական ինչ-ինչ անճշտութիւններ, որոնք բացատրելի են. Մաղլումեանը Զօհրայի պատմածները վերարտագրել է յիշողութեամբ, իսկ Օտեանը գրել է առկա դեպքերից մի քանի տարի անց»: Այսպէս «Վարեւորը սակայն յոյժ ուշաբժան այն տեղեկութիւններն են, որոնք թարգմանաբար առաջարկում ենք ընթերցողին»:

Ի զուգահեռ հուշագրութեան ուսման թարգմանութիւնը շատ տեղերում հեռանում է հայերեն բնագրից, իսկ Վարդգեսի ձերբակալութեան հանգամանքների մասին տողատակ հատվածը թարգմանված չէ:

Ինչպէս Ե.Օտյանի «Դէպ ի մահ: Զօհրայ եւ Վարդգէս» վավերագիր-հուշագրութեան ցայտօր անհայտ հայերեն տպագիր առաջին բնագիրը ներկայացնում ենք զետեան հանրութեանը, ուսումնասիրողներին, ինչպես եւ Հայկական հարցով ու ինդիլիներով գործնականում զբաղվող կազմակերպութիւնների ուշադրութեանը: Այս առումով հիշելով հիշենք մենք Շիրազի «Հայոց դանթեականի»՝ Հետեւյալ տողերը.

Հայ կոտորածներն ով մտքից հանի՝
նա է թշնամին՝ նոր Հայաստանի:

Անուշավան Զաքարյան
բանասիրական գիտութիւնների
թեկնածու.

**ԴԵՊ Ի ՄԱՀ
ԶՕՀԻԱՊ ԵՎ ՎԱՐԴԳԷՍ
Ս.**

Պոխէն մինչև Ուրֆա, իրենց ցաւատանը ուղևորութեան միջոցին, երկու նահատակները, Զօհրայ եւ Վարդգէս, գուրգուրոտ անհամարձեցով մը ողջունուած են Հայրենու կողմէ: Երբ իրենց արտորումն երկու ամիս ետքը ես այ նոյն ճամբով մինչև Հալէպ գացի, տեսայ, որ իրենց յիշատակը ամենուն մտքին մէջ դեռ վստ մնացած էր: Գոնիս, Ատանա, Հայէպ, ամեն տեղ այդ անդրանիկ զօհրուեն վրայ կը խօսէին: Հակառակ ոստիկանական հսկողութեան՝ շատ Հայեր, վտանգը աչք տանելով, գացած տեսնուած էին իրենց հետ ու հիմա երկիւղածութեամբ կը վերլիշէին անոնց վերջին խօսքերը:

Ամէնուն վրայ խորին տպաւորութիւն թողած էր Զօհրայի ընկճուած վիճակը. մինչ Վարդգէս զուարթ անտարբերութեամբ եւ ծիծաղկոտ զէմքով մը կը շատախօսէր իրենց մտեցողներուն՝ Զօհրայ հազիւ լռութիւնը կը խցէր քանի մը խօսք արտասանելու համար: Ամբողջ ժամեր անընդհատ կը ծխէր, մտածումներ մէջ ընկնմած:

Վարդգէս, միշտ լուստես, կը ջանայ եղեր միխիթարի ու սրտայնգիլ իր բարեկամը բայց ի զո՛ւր:

- Մեզի մեռցնել կը տանին,- կը կրկնէ եղեր Զօհրայ:

Հուլիսի մէջ, Պատօն Օթելի տէրը՝ Պ.Մաղլումեան, քանիցս ճաշի կը հրաւիրէ երկու տարագիրները, որովհետև հոն գտնուած ատենին բուսական լայն ազատութիւն տրուած է եղեր իրենց: Տիկին Մաղլումեան պատմած է ինքի, թէ սեղանին վրայ արտօթակով կուտէր Վարդգէս, մինչդեռ Զօհրայ հազիւ քանի մը պատտու կտանէր, ան այ ստիպումներով: Յաճախ լալով կը յիշէր իր կիներն ու գաւազները:

Զօհրայ իր ձերբակալման պարագաները պատմած է Պ.Մաղլումեանի: Կարծէ, որ յիշենք գտնոնք:

Չերբակովման գիշերը Զօհրայ Ալբրըլ տրիանի մէջ մինչևե կէս գիշեր թուղթ թաղացեր է Թալէաթ փաշայի եւ Խալիլ պէյի հետ: Յետոյ ոտքի կելլէ մեկնելու համար: Թալէաթ ինքն այ ոտքի կելլէ ու մտենայով Զօհրայի անոր երեսը կը համբուրէ:

¹ Ալբերտ Եարուբյան. նշվ. աշխ., էջ 29:

Համակրանքի այս անսովոր ցույցը կը շփոթեցնէ Զօհրապը:
-Ինչո՞ւ Համար այս Համբույժը,- կը Հարցնէ:

-Արեւն ըխաւ,- կը պատասխանէ միւսը:

Զօհրապ դուրս կելլէ սրահէն չափազանց յուզուած: Նախազգացուծը կուեննայ, թէ այդ Համբույժը արեւուտը նշան մըն է:
Դուրսը սաք ու գեղեցիկ գիշեր մըն էր: Կորոշէ Հետոսն երթալ մինչեւ իր՝ Այազ Փաշայի բնակարանը:

Հալու ճամբու ելած՝ կը նշմարէ, որ մէկը կը Հետապնդէ զինքը: Պահ մը կը խորհի, որ թերեւս սխալ ենթադրութիւն մըն է ըրածը եւ փողոցին միւս կողմը կ'անցնի: Մարդն ալ կը Հետեւի իրեն: Զօհրապ քայլերը կ'արգակէ, նոյնը կ'ընէ զինքը Հետապնդողը, վերջապէս՝ անձամբեր ետին կը դառնայ եւ կըսէ.

-Արեւօք զի՞նչ կը Հետապնդէք:

-Այո,-կը պատասխանէ միւսը, որ ոստիկանութեան բոմիսէր մըն է եղեր:

-Ինչո՞ւ Համար...:

-Այնպէս Հրաման եղած է ինծի:

-Գիտէ՞ք, թէ ես ով եմ:

-Այո, Զօհրապ է՞ք նոյնի:

-Բայց սխալմունք մը ըլլալու է,- կը գոչէ խեղճը,- ես Հիմա Ներքին Գործոց նախարարին Հետ էի...

-Կրնայ ըլլալ, բայց ինձի տրուած Հրամանը բացարձակ է եւ ստիպուած եմ Հպատակելու:

Զօհրապ, ճարահատ, ճամբան կը շարունակէ ու կը Հասնի բնակարանը, որուն դրան առջեւ ոստիկան մը կը սպասէր: Քոմիսէր եւ ոստիկան ամբարձրմանին սանդուխներէն վեր, կը Հետեւին իրեն:

-Ի՞նչ է ձեզի տրուած Հրամանը,- կը Հարցնէ Զօհրապ:

-Ձեզ ոստիկանատուն տանելի:

-Հիմա՞, անմիջապէ՞ս...:

-Այո, անմիջապէս:

-Եւ եթէ երթալ չուզիմ:

-Այն ստան ըռնի պիտի տանինք:

-Ձե՞ք գիտեր, որ ես մէկտուս եմ:

-Գիտենք, բայց մեզի տրուած Հրամանը բացարձակ է:

Քոմիսէրը կը յայտնէ նաեւ, որ Հետեւեալ առտու իսկ, այսինքն քանի մը ժամէն, ճամբայ պիտի կլլէ, Հետեւաբար անհրաժեշտ գոյքերը կրնայ Հետը առնել: Զօհրապ կը մտնէ իր բնակարանը, ծայն կուտայ իրեններուն, եւ ավշափոյ պայուսակ մը պատրաստելէ ետքը կուզայ կը յանձնուի երկու ոստիկաններուն, իր կնոջ ու աղջկան ողբ ու կոծին միջեւ:

Նոյն միջոցին եւ քիչ մը տարբեր պայմաններու մէջ (°) կը ձերբակալուի նաեւ Վարդգէս, եւ առտուն կանուխ երկուքը միասին կը բերուին Հայտար Փաշայի կայարանը: Իրենց կրնկերանան եղեր ոստիկան մը եւ սիվիլ Հազնուած լրտես մը:

(°) Տս ուն Հ շտակ իրաւ պատայ երեսին.

Յօհրապ

ու.թեան Տնօրէն վերստանալու Հ ւ նոյն օրը պի եզու կորած Հրէ

Վարդգէս

անկերներ- լէն յափ- իրներուն առած, կը

-Մենք ալ քեզ կը փնտռէինք:
Եւ բրտօրէն կ'առաջնորդէ բանա, միւսնոյն ստան, Հայ «խաֆիէ»-ներու առաջնորդութեամբ եւ բազմաթիւ ոստիկաններու միջոցաւ խուզարկել տալով անոր բնակարանը:

Ոստիկանը կ'ուզէ երրորդ կարգի վախօնի մը մէջ մտցնել երկու արտարականները, Վարդգէս եւ Զօհրապ կ'ընդգիծանան: Ոստիկանը կը պնդէ, առաջինը թէ վախօնը յատկապէս պատրաստուած է իրենց Համար: Երկու տարագիրները ձայն կը բարձրացնեն ու կը պահանջեն, որ առաջին վախօնով մը տարուին:

Երկու կողմէն ձայները Հետզհետէ կը բարձրանան: Ի վերջոյ Զօհրապ գրպանէն 25 ոսկիոց թուղթ մը կը Հանէ, ոստիկանին կուտայ եւ կ'ըսէ, որ առաջին կարգի չորս տոմսակ առնէ իրենց Համար:
-Եթէ ոչ,- կ'ըսէ,- տեղ մըն ալ չեմ երթար:

Ոստիկանը կը ստիպուի տեղի տալ, անշուշտ 25 ոսկիէն աւելցած գումարն ալ գրպանելու յուսով:

Ու այսպէս ճամբորդութիւնը կը կատարուի առաջին կարգով:

Հայտար Փաշայի կայարանին Հայ պաշտօնեաները ճանչնալով Զօհրապը, կ'երթան իմաց տալու Պ. Անտոն Թարաքի, որ կը փութայ վար իջնել, առանց գիտնալու, թէ Զօհրապ ինչ պարագաներու տակ կը ճամբորդէ: Այս վերջինը, երբ կը նշմարէ Պ. Թարաքը, որ դէպի իրեն կուգայ, ձեռքովը նշան կ'ընէ, որ ձեռնուհայ: Պ. Թարաքը, որ վերադարձիս այս մանրամասնութիւնը պատմեց, ասելցուց.

-Ինչ՞ Զօհրապը չափազանց յուզուած, սո՞գոյն եւ ընկճուած տեսայ: Վախօնին անկիւնը քաշուած, լուռ ու մուկ, անընդհատ կը ծխէր, մինչեւ կ'առաջնորդուին ճամբայ կլլելը:

Բ.

Գոնիա Հասնելուն՝ երկու տարագիրները ընդունուած են մէկ քանի Հայերու կողմէ, որոնք փութացած են իրենց ձեռքէն եկած օգնութիւնը բնոյւ, Հակատակ սպանանցող վտանգին:

Ոստիկանները թոյլ տուած են տեսակցիլ պայմանաւ, որ թուրքերէն խօսին: Այդ պայմանին տակ բնականաբար խօսակցութիւնը շատ աննշան եղած է:

Առանա նոյնպէս Հայրենակիցներ, իմանալուն երկու ծանօթ Հայերուն ժամանումը, փութացած են կայարան: Իրենցմէ մէկը, Միհրան Պօյաճեան, ծանօթ վաճառական մը, ծոտակայ կայարանի մը Համար տոմսակ առնելով, յաջողած է Զօհրապի ու Վարդգէսի Հետ տեսակցիլ Հայերէն լեզուով, եւ Հարցնել, թէ ի՞նչ ծառայութիւն կրնայ մատուցանել իրենց:

-Մեր ընտանիքներուն լուր տուէք սակէ անցնելինը-ըսած է Զօհրապ,- ուրիշ ծառայութիւն չենք սպասեր ձեռնէ:

-Դրամի թէ՛ պէտք ունիք, յայտնեցէք:

Ձէ, շնորհակալ ենք, գրամի պէտք չունինք առ այժմ:

-Մեր կը տանին ձեզ:

-Տիրապէք, գատուելու Համար, բայց չեմ կարծեր, որ մինչեւ այնտեղ Հասնինք:

-Եւ Վարդգէս գուարթ ձայնով աւելցուցած է.

-Տիրապէք իր բանաը արգէն ծանօթ է ինծի, արգէն բանա մը չէ, բայց աւելի զէշերը կան: Կը տեսնաք սա գորգը, Տիրապէք իր բանին մէջ իմ ընկերս եղած է, Հիմակ ալ միասին կ'երթանք կոր: Հին բանասկիցներ ենք:

Հալէպի մէջ, ինչպէս լսի, Զօհրապ եւ Վարդգէս բազմատար բաւական ազատութիւն վայելած են, շնորհիւ կուսակալին, որ Զօհրապի Հին ծանօթ մըն է եղեր:

Այդ ազատութենէն օգտուելով՝ տեղացի մէկ քանի Հայեր ծրագիրը կը յղան փախցնելու երկու տարագիրները:

Յանդուգն ծրագիր մը թէ՛ եւ, բայց ոչ անգործադիր: Արար ուղտապաններու միջոցաւ երկու արտարականները Պէյրութ կամ Տրեպիզիտ փոխադրել կ'առաջարկեն ու Հոնիկ նաւով կ'իջարու անցնիլ: Այդ միջոցին Սուրբախան ծովեզերքներու վրայ Հակոբութիւնը շատ խստացած չէր ու այդպիսի փախուստ մը կրնար յաջողիլ: Վարդգէս Հասնելութիւն կը յայտնէ, սակայն Զօհրապ կընդգիծանայ ու բացարձակապէս կը մերժէ, առարկելով, թէ իր առողջութիւնը չի ներեր այդպիսի արկածախնդրութեան մը մէջ նետուիլ:

-Եթէ կ'ուզես՝ դուն փախիր,- կ'ըսէ Վարդգէսին:

Բայց Վարդգէս չհասնիր երբեք իր բարեկամը լքանելու: Ինչ որ այ ըլլայ, քննէ չեմ բաժնուիր,- կը պատասխանէ:

Ջօհրայ ան ասնն կը մտածէ դիմում ընել Ճէմայ փաշայի եւ անոր աջակցութիւնը խնդրել եւ այս մտքով գիր մը կ ուղղէ Սուրիոյ գիկատարին: Ջօհրայի այդ վերջին գրութիւնը, պերճասոս թուրքերէնով մը գրուած, ինչպէս ինծի հաստացեց Պ.Մաղլըմեան, անպատասխանի եւ սպարդիւն կը մնայ եւ վերջապէս երկու արտորակները Հայէպէն ծամբայ կ ելլեն դէպի Ուրֆա:

Պժ գիտեր, թէ որչափ կը մնան Ուրֆա, թերեւս մէկ երկու օր միայն ու հոն-կէ կառքով կը մեկնին դէպ ի Տիարպէքիր, միշտ ոստիկանական հսկողութեամբ: Ահռելի եղևուներ սեղի կուսնեայ Ուրֆայէն քանի մը ժամ անգին: Թուրք չէթէներու խումբ մը կը պաշարէ կառքը: Չէթէներու պետը, ինչպէս լսեցի Հայէպի մէջ, կապի պէշը եղած է, էնպէրի մէկ ազգականը, որ յետոյ Պաղտատի թրքական բանակին հրամանատար կարգուեցաւ, անուշտ Ջօհրայն ու Վարդգէսը սպաննելու քաջա-գործութեանը իբրեւ վարձատրութիւն:

Ոճրագործները կառքը կը կեցնեն եւ կը հրամայեն երկու արտորակներուն կառքէն վար իջնել: Ջօհրայ կ իջնէ, մինչ Վարդգէս կը պտայ:

-Ոչ, վար չեմ իջնիր, կառքին մէջ մեռցուցէք զիս: Այսպէս կը նահատակուին Ջօհրայ եւ Վարդգէս, հայ ազգին երկու աղնու-կան գաւակները:

Կոտապանը, որ ինքզինք թուրք կեղծող հայ մըն է եղեր, կը վերագտանայ Հայէպ եւ ինք է, որ պատմած է եղևութիւնը իր մանրամասնութիւններով:

Չէթէները՝ բնականաբար՝ կը կողոպտեն իրենց գոհերը:

Ջօհրայի նշանուութի մատանին ու ժամացույցը ծախուած են Հայէպի մէջ: Իր ֆէյսը, կը գանուի եղեր, չեմ գիտեր ինչպէս, միսիօնարուհիի մը քով:

Վարդգէսն որեւէ հետք չէ մնացած: Թող իրենց յիշատակը անջինջ մնայ ամենուս մտքին մէջ:

Երուանդ Օտեան

ՊՈԼՍՈՒՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ ՀԱԿՈՒ ՔՈՉԱՐԹԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ԲԵՌԼԻՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐԿԱՑԱՑՈՒՑԻՉ ԸՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆԻՆ՝ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԱՆՊԱՍՏ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆՑՈՒԴԱՐՁՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հայկական հարցը, որն ըստ էութեան արեւմտահայութեան ազատգրման եւ ինքնորոշման հարցն էր, մեծ տերութիւնների կողմից նենդարար օգտագործվել է սոսկ միջոց թուրքիայի կամ մինչեւ իսկ միմյանց վրա ազդելու, իրենց զայթոզա-կան ծրագրերն իրագործելու համար: Այն գիվանագիտութեան մեջ ասպարեզ է ի-ջել 19-րդ դարի 70-ականներին՝ որպէս Արեւելեան հարցի քաղկացուցիչ մաս:

Տակալին առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, միմյանց դեմ կռվող երկու իմպերիալիստական խմբավորումներն էլ /թե՛ Անտանտը եւ թե՛ Բաւարյի միութիւնը/ հետապնդում էին զայթոզական նպատակներ, որոնք ուղղ-ված էր նաեւ հայ ժողովրդի դեմ: Եւ եթե գերմանա-թուրքական բոլոր հայկական հարցում վարում էր բացահայտ բնաջնջման քաղաքականութիւն, ապա Անտանտի պետութիւնները գերազատում էին վարել «նորբակատ» գիվանագիտութիւն՝ հա-յանպատահապատարբութիւններն տարափի տակ հետապնդելով սոսկ շահադիտա-կան նպատակներ:

Չհասկանալով կամ հասկանալ չուզեցողով Հարցի իմպերիալիստական այս գրվածքը, 1918-1920 թթ. դեպի Անտանտը կողմնորոշված Հայաստանի Հանրապե-տութեան կառավարութիւնը նույնպէս սուրբ է տվել ժամանակի քաղաքական կյանքում տեղ գտած խտրութեանն եւ ջանքեր գործադրել Հայկական հարցը լուծել Արեւմտեան մեծ տերութիւնների օժանդակութեամբ:

Ստորեւ ընթերցողների ուշադրութեանն ենք ներկայացնում Պոլսում հայկա-կան պատվիրակութեան քարտուղար Հակոբ Բոջարյանի՝ Բեռլինում ՀՀ կառավա-րութեան ներկայացուցիչ Համո Օհանջանյանին ուղղած նամակներից մի քանիսը, որոնք որոշ պատկերացում են տալիս այդ ժամանակաշրջանի քաղաքական անցու-ղործելի եւ դրանց ֆոնի վրա՝ նաեւ ազգային պատվիրակութեան ծավալված գոր-ծունեութեան մասին:

Մեր կարծիքով ներկայացվող բոլոր նամակներն էլ գրված են Պոլսից: Հա-վաքածուն ներառում է 7 փաստթուղթ, որոնք առանձին-առանձին չեն վերադա-րվել, քանի որ ունեն բովանդակութեան ընդհանրութիւն: Դրանք գասակարգված են ժամանակագրական կարգով:

Արեւոյ Կիրմյան
ՀՀ արևիվային գործի գործակալութեան
պետի տեղակալ

N. 131 N 1 10 սեպտեմբերի 1918թ.

Միքելի Համո

Քո նամակը Վիեննայից՝ սեպտ. 5-ից, ստացանք 9-ին: Ստացել ենք նաեւ քո Հեռագիրը: Կարծելով, որ դու եւ Գրինֆիլդը երկար չեք մնալ Վիեննա եւ կշտապեք Բեռլին՝ մտ լինելու համար այնտեղի բանակցութիւններին, որոշեցինք այս նա-մակը ուղղել Բեռլին, երեւի մինչ այն դուք էլ կլինեք այնտեղ: Վիեննա քեզ երեւի այսօր կհեռագրենք. Դր. Գրինֆիլդի մատուցած առանձին ծառայութիւնները մենք շատ ենք գնահատում, եւ կթի ոչինչ չենք գրել այդ մասին, դա պատահական է մի-այն: Սրա հետ ուղարկում ենք նախագահի հատուկ նամակը՝ գրված նրան: Այլեքս-/անդր/ Իվանիչն/ էլ երկու նամակ է գրում, իսկ ես ուղարկում եմ վերջին տեսակ-ցութիւնների ամփոփումը, նաեւ Սուլթանի տված ունկնդրութեան մասին տեղե-կութիւնս: Տաճկական լրագրերը բոլորն էլ փոխել են իրենց ստիւը եւ միաբերան պաշտպանում են մեր դատը: Ժամի 12-ին շարունակում եմ:

Այս բոլորիս ուղարկում ենք քեզ հեռագիր Վիեննա, իսկ այս նամակը եւ ամ-բողջ Կուրբերը ուղարկում ենք Բեռլին, հուսալով, որ դուք շուտով կվերջացնեք Վիեննա /յուս/ եւ կշտապեք Բեռլին, որտեղ լինելու են խորհրդակցութիւնները թա-լիսի ներկայութեամբ:

Սպասում ենք, որ այս անգամ խնդիրները վերջնական կերպով կպարզվեն, եւ կոնֆերանսն էլ կկայանա շուտով-Ավետիսն էլ առանձին նամակ գրեց քեզ: Մի նամակ էլ ուղարկում ենք դր. Գրինֆիլդի անունով, որի տված ծառայութիւնները բոլորն էլ գնահատում եմ:

Է՛հ, առայժմ այսքան: Ձերմ բարեւանքով քեզ, **Ավուլին:**
Քո **Քոջարյան**

Հ.Գ. Հավանաբար Ա.Ջոհրայանը արդեն գնացել է:
ՀԱԱ, Ֆ. Պ-200, ց. 1, գ. 80, թ. 25 եւ հակ.: Ինքնագիր:

N 2
N. 154 21 սեպտեմբերի 1918 թ.
Բժ. Հ. Օհանջանյանին եւ Ա. Ջուրաբյանին

* Խոսքը Ալ. Խատիսյանի մասին է:

Ստացել ենք Ա.Զուրարյանի գրած նամակը Բեռլինից, 11-ին սեպտ., նույն-պես՝ Համլիի նամակը Վիեննայից, 10-ին սեպտ.երեկոյան էլ /ամուս.յս 20-ի/ ստացանք Համլիի նամակը՝ 16.09. Վիեննայից գրված: Մեր վերջին նամակը Ձեզ գրված է 14-ին սեպտ., նույն օրը եւ Հեռագրած ենք Ա. Զուրարյանի անունով՝ մեր անկախութունը չճանաչելու առթիվ բողոք ներկայացնելու բժ. Հ. Օհանջանյանի Հետ ուսու կառավարութեան ներկայացուցչի առաջ:

Ուղարկում ենք Ձեզ շարունակութունը մեր ունեցած տեսակցութունների ամփոփման, սեպտ. 14-ից սկսած մինչև 19-ը: Ուղարկում ենք նաև Երեւանի/Հայաստանի պատկաննում մեր կառավարութեան արած դեկլարացիայի թարգմանուկները ֆրանսերեն: Նույնպես եւ ուղարկում ենք մի քանի օրինակ «Հորիզոն», եւ „Ջանգ“, թերթերից՝ ծանոթանալու Համար անցուղարձի հետ:

Արիւմիտիչը առանձին նամակ է գրում, որը ներփակ ուղարկում եմ: Հետեւյալ կուրիերով ավելի մանրամասն կգրենք: Թայամի փաշայի գալը ուշացավ, գրում են, որ ամուս.յս 27-ին է/գալու, մինչև այն մեր բոլոր խնդիրները մնում են առկախ: Ձեն եկել նաև Բերնսդորֆը եւ Պավլովիչին: Ուկրաինայի գեսպանը չկա, եղանք պաշտոնակատար-քարտուղարի մոտ, ավիան շրջակայքում կառավարութեանը: Նաև նամակ գրեցինք մեր անկախութունը ճանաչելու մասին: Առանձին նամակ գրեց նաև Ալ. Իվ. /անի/ չը Լիդուրին: Առայժմ այսքան. Ջերմ բարեւներ՝ Ձեր Քոչարյան

Հ. Գ. Բարսիլյանը դեռ այստեղ է:

ՀԱԱ, ֆ. Պ- 200, ց. 1, գ. 80, թ. 65 եւ Հակ. : Ինքնազիր:

N 3

28 սեպտեմբերի 1918 թ.

N 167

Բժ. Օհանջանյանին եւ Ա. Զուրարյանին
Մեր վերջին նամակը Ձեզ գրել ենք 24-ին սեպտ.: Անցյալ կուրիերով ձեզից ոչ մի նամակ չստացանք: Սպասում էինք այս կուրիերով ստանալ մեր բախտիցը կուրիերը երեկ ուժացել էր, այսօր առավոտյան էլ դեռ չեն դասավորել նամակները, եւ գրում ենք Ձեզ այս երկտողը առանց ձեր նամակը ստանալու, որին անհամբեր սպասում էինք: Կուրիերին հաջիվ հասցնեմ այս նամակը: Մնում է, որ Հետեւյալ կուրիերով գրենք ձեզ մանրամասն նամակ: Եթե առանձին կարելու բան լինի, կհեռագրեք: Երեկ եկավ Թայամի փաշան, ուրեմն այս օրերս նրա Հետ կունենանք կարևոր խոսակցութուններ, իսկ մինչ այն մենք հուսով ենք, ձեր նամակները մի օրում կգառնեն Բեռլինի ամբողջ անցած-գարձածին: Ստացանք նաև ձեր Հեռագրերը ամուս.յս 24-ին արված՝ Զավարյանի եւ Լիպարիտի բանտարկության մասին, որը մեզ միանգամայն զարմացրեց: Գրանից մի օր առաջ մենք ստացել էինք այստեղի Հոյանգ. գեսպանի միջոցով Երևանի ուղարկած 25.000 մարկը մեր պատվերակալության՝ հայ գերիների եւ իմերտ... Համար: Այդ առթիվ մենք դեռ Հեռագրով շնորհակալութուն ենք հայտնել Երևանի, ձեր միջոցով ուղարկելով Հեռագիրը ամուս.յս 20-ին: Իսկ ամուս.յս 27-ին արդեն ուղղակի Երևանի անունով /պատճենը՝ Օհանջանյանին/ ուղարկեցինք Հեռագիր, միջնորդելով Զավարյանի եւ Լիպարիտի ազատության մասին: Հեռագրի պատճենը ուղարկում ենք սրա հետ: Ուղարկում ենք նաև էլի մի քանի օրինակ «Հորիզոն»,-ի Համարներից, նույնպես մի նամակ բժ. Բարսիլյանից եւ երկու թարգմանութուններ թուրք լրագրի մի Հոդվածի:

Միամտմանակ ուղարկում ենք ամփոփումը մեր վերջին տեսակցութուններին՝ սեպտ. 21-ից սկսած:

Ինչպեստեսնում եք, Երևանի ուղղած Հեռագիրը ուղարկեցինք թուրք Հեռագրի միջոցով, որպեսզի ավելորդ աշխատանք եւ նեղութուն չստանք գերման. գեսպանութեանը: Հեռագրի նյութը անմեղ լինելով, այդպես ավելի հարմար Համարներից, պատճենը ուղարկեցինք Համլիին, քանի որ դուք արդեն ներկայացել եք թուրք կառավարությանը: Պետք է հայտնել ձեզ, որ մեր դիմումները այստեղի կառավարությանը ավելի մեղ Հետեւյալ արդյունքները, որոնց մասին արդեն Հեռագրեցինք Երեւան՝ Քաջազունուհու:

1/ Թույլ արվի վերադառնալ գաղթականներին Ախալքալաքի գավառի մի մասը եւ այդ մասին արդեն էնվեր փաշան Հեռագրել է հասող փաշային:

2/ Ի նկատի ունենալով, որ այլուրի մեծ կարիք կլինի առաջիկայում գաղթականները համար եւ Ազրբեջանը ունի բավականաչափ այլուր մեղ փոխարինարար սպառու Համար, մեր կառավարութունը այդ մտքով դիմում էր արան արդեն Ազրբեջանին եւ Բարսիլյանի միջոցով առաջարկել էր մեզ այստեղ աշխատել ազգի տղա Նուրի փաշայի վրա այդ մտքով: Այժմ շնորհիվ մեր դիմումների, էնվեր փաշան Հեռագրել է Հակի եւ Նուրի փաշաներին, որպեսզի այլուր բայց թողնվի մեզ՝ գաղթականների համար: Խնդրել էինք 1 1/2 միլիոն փութ:

3/ Հաստատված ուղղակի Հեռագրական դիմ Երեւան-Պոլիս եւ այդ ճանապարհով մենք ստացանք Քաջազունուհու Հեռագիր եւ ուղղեցինք մեր Հեռագիրը:

Առայժմ այսքան. Ջերմ բարեւներ բոլորից էլ՝
Ձեր Հակար Քոչարյան

ՀԱԱ, ֆ. Պ- 200 , ց. 1, գ. 80, թ. 85-86: Ինքնազիր:

N 4

N 168

30 սեպտեմբերի 1918 թ.

Միքելի Համո,

Ամուս.յս 28-ին թեզ ուղարկեցինք նամակ՝ դեռ չստացած քո նամակները: Այժմ պարզվեց, որ կուրիերը ուշացել էր Բուլղարիայի գեպերի պատճառով: Հետո միայն ստացանք քո գրած երկու նամակները միանգամից /19-ին եւ 23 սեպտ./: Նամակից երևում է, որ Զուրարյանը երեւի արդեն գնացել է, եւ այժմ մենակ ես մնացել: Իհարկե, Գրիգորիցն էլ թեզ օգնում է, ինչպես միշտ: Անհամբեր սպասում ենք, ինչ Հետեւանք ունեցան քո եւ մեր դիմումները Զավարյանին/ եւ Լիպարիտին ազատելու Համար:

Թայամի փաշան եկել է, բայց մերոնք նրան տեսնելու են միայն այսօր՝ Հոկտ. 1-ին, ժամի 5-ին: Այս երկու օրը մենք չենք դիմել տեսակցութուն խնդրելու, ենթադրելով, որ շատ զբաղված կլինի պետական ուրիշ խնդիրներով: Հետո իմացանք, որ թուրքերը եւ Գվաղազան նրան արդեն տեսել են 1-ին: Լսեցինք, որ մեզ լիովին բավարարելու են, տեսնենք, երևում է, մի/ն/ Լաստիլի թեզ սասձը Հաստատվում է, գոնե մեզ այդպես սացին ազրբեջանցիք: Այսօր կիմանա՞նք եւ Հետո կգրենք թեզ: Քո նամակն էլ, որ երեւի ուղարկած կլինեն երեկվա կուրիերով, դեռ չենք ստացել, դարձյալ ուշացել է կուրիերը:

Վաղը թուրքական շոգենավով գնում է բժ. Բարսիլյանը, որը թեզ արդեն երկու նամակ է գրել մեր միջոցով: Սպասում ենք այս օրերս նոր կուրիերի: Բարսիլյանի Հետ գրում ենք ամեն ինչ, որ կա ինքն էլ կպատմի անձամբ: Երեկ լսեցինք, որ կառավարութունը ուզում է Հետ կանչել Կովկասից գործերի մեծ մասը՝ ուղարկելու Համար ուրիշ ֆրոնտներ, տեսնենք, որքան ճիշտ է:

Հավանորեն Թայամիին տեսնելուց Հետո մեր խնդիրը կպարզվի միանգամայն, կմնա միայն գանազան թղթեր պատրաստել եւ ստորագրել, որի համար երկար ժամանակ չի պահանջվի, եւ մենք երեւի շուտով կարող կլինենք վերադառնալ:

Այեք/անգր/ Իվ/անի/չը երեւի ստիպված կլինի ավելի մնալ կնոջ հիվանդության պատճառով:

Սրա Հետ ուղարկում ենք թեզ նախ՝ Ետիպետյանի գիրքը տպւյ՛ղ՛պս-ի մասին, որ ստացել ենք Թիֆլիսից եւ Հետո՝ մի թուրք թերթի Հոդվածի թարգմանութունը, որ Հետաքրքիր է: Առայժմ այսքան: Հետաքրքիր է, ինչ ընթացք կստանան Բուլղարիայի գեպերը: Գերմանիայում էլ արդեն պատասխանատու միջնորդութուն է ստեղծվում: Դեպքերը արագութեամբ առաջ են գնում Եւ, ով գիտի, գուցե ձմեռը մեզ խաղաղութուն բերի:

Ջերմ բարեւներով՝ քո Հակար Քոչարյան

Հ.Գ. Ավետիս Իսահակյանը այդպէս էլ, թե՞ գնացել է, ինչ լուր ունենա՞լ Միքայելից: Ձե՞ս կարող արդյոք նրան գրել եւ նամակ ստանալ:

Comment:

N 174

Սիրելի Համո,

Վերջին մեր նամակը ձեզ գրված էր հոկտ. 1-ին: Դրանից հետո ձեզնից նամակ ստացանք միայն այս առավոտյան ժամը 11-ին, եւ շտապով պիտի նամակը պատասխան, որովհետեւ կուրիերը այսօր գնալու է: Չգիտեմ, ինչու վերջին ժամանակները կարծես թե մի փոքր անկանոն է գարձել գերմ/անալան/ փոստով նամակները ստանալը: Երբ է, որ քեզ նամակ եմ ուղարկել Բարալյանից, դեռ մինչեւ 26-ը չէիր ստացել: Քո նամակն էլ, նաեւ Զուրաբյանի նամակը, մենք այսօր ստացանք միայն՝ 26-ից գրված, մի՞թե այդպես ուշ է հասնում: Ինչեւիցե, ասենք, հանգամանքներն էլ այս օրերս շատ փոխեցին, տեսնեք, ինչեր են դուրս գալու եւ ուղարկել եմ քեզ նամակներ, բայց էլի գրել եմ:

Բարալյանի նամակը ուղարկել եմ քեզ 21-ին սեպտ.: Այսօր եւ ուղարկում եմ նրա երկրորդ նամակը: Նա պիտի գնար 3 օր առաջ, բայց հանկարծ շոգենալը գնաց մի օր առաջ, քան որոշված էր, ու նա մնաց: Նոր կուրիերը դեռ չի եկել: Արտաշեսը կերթա 2 օրից հետո: Ուղարկում ենք քեզ մանրամասն ամփոփում մեր ունեցած տեսակցություններ, մանավանդ հետաքրքիր են Թալաթի, Նեսսիմիի եւ Հալիլի, Բերնադորֆի հետ եղած խոսակցությունները: Այժմ մտնում է թաթարների հետ համաձայնության գալ. եւ գրանով գրազվելու են մերոնք: Թուֆիթաշեւը եկել է: Նրանք երեւի ավելի զինվող կլինեն այժմ, եւ թուրք կտառով /արությունն/ էլ նրանց կծնչի այդ ուղղութիամբ: Վրացիների հետ տեսնեք ոնց կլինի: Այսօր կամ վաղը կտեսնեք նաեւ Փ/ն/ /Լոսովին, որ եկել է այստեղ:

Քո գրածներին կպատասխանենք հետեւյալ անգամ, հատկապես Գրինֆիլդի վերաբերմամբ: Իսկ այժմ ջերմ ու սրտագին բարեւներ բոլորիցս:

Քո՝ **Հակոբ Քոչարյան**

Հ. Գ. Մի նամակ ուղարկում եմ Ալ. Իվ/անի/ից:

ՀԱԱ, ֆ.Պ- 200, ց. 1, գ. 80, թ. 91 եւ հակ.: Ինքնազիր:

N 187

Սիրելի Համո,

Քեզնից ստացած վերջին նամակն էր 26-ից: Նույն թիվն էր նաեւ Զուրաբյանի նամակը, զրանից հետո այլեւս ոչ մի նամակ չունենք ձեզնից: Մեր վերջին կուրիերը ուղարկել ենք քեզ 5-ին հոկտ., բայց երեւի ուշացած կլինի ճանապարհին՝ վերջին դեպքերի պատճառով: Ապաստւմ ենք այսօր կամ վաղը Բեռլինի կուրիերին, եւ մենք էլ կուղարկենք այս օրերս:

Ամուլյա 9-ին ստացանք Քո հեռագիրը՝ 7-ից հոկտ., որով հրավիրում էիր գալ Բեռլին խորհրդակցութեան համար քեզ հետ: Հեռագրի պատասխանը չէինք տալիս, սպասելով, որ երկրի գրութիւնը ավելի պարզվի: Այստեղ է ահա մի շարաթ գեներ. Փ. Լոսովը, որին մի քանի անգամ մերոնք տեսել են: Շատ լավ է վերաբերվում մեր գառին, պարտատ է օգնել մեզ ինչպես կարող է, բայց երեւում է, որ զգում է, թե նա, թե դեպքերը, որը եւ խոստանում է, այժմ այլեւս իրենք չեն կարող ազդել թուրքերի վրա: Ներփակ ուղարկում եմ այդ տեսակցությունների մասնատան նկարագիրը: Թուրքիան, կարծես, սկսել է այժմ Երեւոնի հետ համաձայնութեան գալու փորձեր անել: Թե ինչ դուրս կգա զրանից, կտեսնենք: Իրամ էլի խնդրել: Այսօր հեռագրով քեզ փոխադրում ենք բանկով 20.000 մարկ. մի մասը զրանից քո ցույց տված հրատարակությունների համար էլ, մնացածն էլ ձեր ծախքերի համար: Համաձայն քո ցանկութեան քեզ եւ Գրինֆիլդին կուղարկենք վկայականներ. միայն ձեռակառ փոքր ինչ անհարմարութեան կա, այն է, որ վկայականները պիտի սրվեն կառավարութեան կողմից. իսկ այստեղից Ա. Իվ-իցը իսկապես չի կարող սուղ վկայական իրրեւ արտք. գործ. մինիստր.: Բայց դեռ գա ձեռակառութեաններ է, երեւի այդտեղ առարկութեան չի լինի այդ առթիվ: Իհարկե, ամենայն հաճութեամբ

պարվիրակութիւնը բնգունում է Գրինֆիլդին իրրեւ քեզ ընկեր եւ խորհրդակառ եւ գտնում է, որ պետք է վճարել նրան ապրուստի ծախքը, որքան որ գա գտնում ես հարկավոր:

Ալ.Իվ-ը նամակ կգրի եւ մեր մտտակա ծրագիրները կբացատրի: Պատրաստվում ենք շուտով վերագառնալ կովկաս, մեր գործը այստեղ վերջացրած համարելով: Այսօր նոր մեծ վեղիբի հետ տեսնեցին մերոնք, եւ նա խոստացավ վաղ պատասխան տալ մեր բոլոր հարցերին, որից հետո կարող ենք արդեն գնալ: Շոգենալը չլինելու պատճառով մինչեւ այսօր Բարալյանը չէր կարողացել վերագառնալ. միայն վաղը հազիվ նա գնում է, այն էլ բեռնակիր նավով: Փեվորդը մտադր. սպանն էլ է գնալու: Ես էլ պիտի գնայի, բայց տեղ չլինելու պատճառով մնացի, կերթում այս օրերս, երբ մարզատար շոգենավ կլինի: Ավալովը եկել է քեզնից նամակները թողել է, որ արդի մեջ էր, բազումով է գալու եւ դեռ չի ստացել: Բարալյանը շատ սպասում էր Քո նամակին մանավանդ Թուրքիայի համար. մի՞թե դու նրա նամակը չես ստացել, որ ուղարկել եմ քեզ սեպտ. 21-ին: Ուղարկում եմ քեզ Ջամալյանից ամուլյա 11-ին ստացած հեռագրի պատճենը:

Չարաբախիվ սպաննացող վտանգի առաջն առնելու համար անհրաժեշտ քայլերը այստեղ արինք եւ հույս ունենք առաջը կտանի:

Ուղարկում եմ քեզ նաեւ մի քանի թուրքերին հողվածների թարգմանութեան: 16-ին հոկտ. երեկ գինջը վերջապես Ավալովը ստացավ եւ մեզ ուղարկեց Քո երկու նամակները: Ժամի 4-ին այսօր գնում են շոգենալով Բարալը եւ Գի-գան: Քո նամակներից կարեւոր կտորները հաղորդեցի Երեւան: Բարալը սպասում էր, թե նամակ կլինի քեզնից Թուրքիայի համար, բայց ես ստացի, որ երեւի Զուրաբյանի հետ ուղարկի: Այսօր մինչեւ ժամի 6-ը պիտի հասցնեմ նամակը գերմ. կուրիերին:

Ալ.Իվ-չն է գրելու: Քո ուղած վկայականները Քո եր Գրինֆիլդի անունով կուղարքենք հաջորդ կուրիերով, որովհետեւ գրութեանները պիտի գրենք արտաք. գործ. մինիստրութեան կողմից, իսկ այդպիսի կնիք բերած չէինք, պիտի պատվիրենք, իսկ մինչ այն յուր կերթանք նախկին կարգով:

Ուղարկում ենք քեզ սրա հետ մեր քիչ փոփոխած EXPOSE-ն եւ քարտեզը, որով է պիտի օգտվել այսուհետեւ: Մի նամակ էլ ուղարկում եմ Գիգալից քեզ: Դե՛հ, ուրեմն ցգրութեան:

Ջերմ բարեւներս. Քո՝ **Հակոբ Քոչարյան**

ՀԱԱ, ֆ.Պ- 200, ց. 1, գ. 80, թթ. 110-112: Ինքնազիր:

Մեր վերջին նամակը գրված էր 21.09: Ստացել ենք Համոյի վերջին նամակը Վիեննայից՝ գրված 16.09, եւ Զուրաբյանի նամակը Բեռլինից, նույնպես 16.09. գրված:

Ստացել ենք ձեր երկու հեռագրերը, մեկը՝ սեպտ/եմբերի/ 20-ից, մյուսը՝ 21-ից: Ապաստւմ ենք անհամբեր նամակով մանրամասնութեաններին: Թեեւ կուրիերին, որը երեկ կար, մինչեւ այժմ, առավոտյան ժամի 12-ը դեռ ոչինչ չկա, թեեւ 20-ին սրված ձեր հեռագրում ասված էր, Brief անց: Տեսնեք, ինչով կվերջանան բանակցութեանները սեպտ. 24, ինչպես հեռագրել եք, Բազուի առումը թուրքերի ձեռքից երեւի նրանց գրութեանը ավելի ամբարցրեց Գերմ /անիայի/ աջքում, մանավանդ այժմյան անհաջողութեաններ ժամանակ արեւմտյան ֆրոնտում:

Սրա հետ վերագրածնում եմ Բեռլինից Վիեննա ուղարկած ձեր մի նամակը, որը ուղարկել էր մեզ Համոն ժամթութեան համար:

Ուղարկում ենք էլի մի քանի համարներ „Հորիզոն“, որ բերել էր Բարալյանը: Ա. Ջամալյանից երկու հեռագիր ստացանք այս օրերս Թիֆլիսից: Թուրքական հեռագրով, ի միջի այլոց, հաղորդում են, որ այս օրերս նոր կուրիեր է գալու այստեղ Հարութեանը /երեւի Մարտիրոսը/: Ներփակ ուղարկում ենք ձեզ

մի քանի տեղեկություններ մեր տեսակցություններից: Ուղարկում եմ նաև Ա. Նատրյանի նամակը:

Ուղարկում եմ նաև երկու թուրք թերթերի հոդվածների թարգմանությունները, նաև մի օրինակ վկայություններ Ախալցխայի գեպերի մասին, նույնպես Կարաբիխայի եւ Արեւսանդապուրի գեպերի մասին, որ բերել է Հետք ք. Բաբայանը:

Է՛հ, առայժմ այսքանը, սպասում ենք ձեր տեղեկություններին եւ մանավանդ թայասթ փաշայի գալուհւն, որից Հետո պիտի պարզվի վերջապես գրությունը:

Ձերմ բարեւներով բոլորիդ
Ձեր՝ Հակոբ Փոչեքյան

ՀԱԱ, ֆ. 9-200, ց. 1, գ. 80, թ. 64 եւ Հակ.: Ինքնագիր:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂՈՒՄ ԵՒ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ**

Համեմատաբար շատ է գրվել այն մասին, թե Լեռնային Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի հայ բնակչությունը 1918-1920թթ. ինչպես է պայթարել Հայաստանի կազմում մնալու, ամբողջ ժողովրդի հետ իր կյանքը կերտելու համար:

Կա մի Հարց, սակայն, որ ցայսօր թույլ է յուսարանվել Հետազոտողների կողմից, չեն տպագրվել համապատասխան նյութեր: Խոսքն այն մասին է, թե Հայաստանի Հանրապետությունը, որս իշխանությունները ինչպես են վերաբերվել Հայաստանի այդ անբախտելի երկրամասերի նկատմամբ, ինչպես են իրականացրել այդ հեռավոր ու կենտրոնից կտրված տարածքներում իրենց իրավունքները, վարչական իշխանությունը: Այս բնագավառում Հայաստանի Հանրապետությունը կանգնած է եղել մեծ գծվարությունների առաջ: Նրան վիճակված էր մարտել հար ուժերի դեմ, ինչպիսիք էին թուրքական օկուպանտները, Մուսաֆաթական, սպա Սորհրդային Ազրբեյջանը, անգլիական նվաճողները, վերջապես Սորհրդային Խուսստանը, իր 11-րդ Կարմիր բանակով: Մրանք ամեն կերպ գործել են Ազրբեյջանի օգտին, լավագույն դեպքում այդ տարածքները որոշ գեպերում համարվել են վիճելի:

Չնայած այդ ամենին, ինչպես վկայում են փաստաթղթերը, Հայաստանի Հանրապետությունը իր գոյության ամբողջ ընթացքում ուշադրության կենտրոնում է պահել իր այդ անբախտ տարածքների տնօրինման հարցը, ելնելով կրեմլեոս պայմաններից, դիմել է համապատասխան քայլերի, բնղուծներ, յուժել կարգային, ֆինանսական, պաշտպանական եւ այլ հարցեր:

Սույն հրատարակությունը որոշ չափով լրացնում է պատմագրության մեջ գոյություն ունեցող տվյալ բացը: Փաստաթղթերը Հայաստանի Հանրապետության կառավարության օրենքներ ու որոշումներ են (կառավարությունը պաղայանների արձակուրդների պահի իրավասու է եղել բնղուծելու նաև օրենքներ): Դա ինքն-բախտընդ էր չի նշանակում, թե Հայաստանի Հանրապետությանը ամեն ինչ հանրու-վել է: Մեր նպատակն այստեղ այլ է, ցույց տալ, որ Հայաստանի իշխանությունը ամուր կանգնած է եղել իր տարածքները պահելու դիրքերում, անկախ նրանից, թե երբ եւ որտեղ ինչպես է այդ ստացվել:

Հալաբաժուն լրացնում է մեկ (վերջին) անտիպ փաստաթուղթ, որը, չնայած վերաբերում է խորհրդային ժամանակաշրջանին, սակայն բովանդակությամբ սեր-տորեն առնչվում է նախորդներին: Այն անստորագիր է եւ չունի ժամանակի մասին նշում: Փաստաթուղթը փաստորեն Սորհրդային Հայաստանի տեսակետն է Լեռնա-յին Ղարաբաղի հարցի նկատմամբ: Այն, մեր կարծիքով, կարող է գրված լինել ար-տաքին գործերի ժողովուր տեղակալ Ասքանազ Մուսվաթյանի կողմից (ձևագրի նմա-նուկությունը), իսկ ժամանակը կարող է լինել 1921թ.: մինչև հուլիսի 5-ի չարաբա-տիկ որոշման ընղուծումը: Հարցի յուժմանը օգնության է գալիս մեկ այլ, համան-ման, վավերագիր, որը վերաբերում է Ախալքալաքին ու Լոռուն: Վերջինը մեքե-նագիր վավերացված պատճեն է, որի տակ կապույտ մատիտով գրված է «Մուս-վաթյան» ստորագրությունը եւ ավելացված՝ «27/VII 21թ.»: Պատ-ճեններն ուղարկված են Կովկասյան բյուրո եւ Վրաստանի Կենտկոմ» (ուսուերեն): Այստեղ դժվար չէ են-թաղրել, որ քննարկվող փաստաթուղթը ամենայն հավանականությամբ պատկա-նում է դարձյալ Ա.Մուսվաթյանի գրչին եւ պատրաստվել է Կովկասյան բյուրոյին ներկայացնելու համար կամ ներկայացվել է՝ մինչև հուլիսի 4-5-ը Լեռնային Ղա-րաբաղի հարցը բյուրոյի պլենումում քննարկելը: Սերտ եւ անմիջական կապ կա այս փաստաթղթի եւ Հայաստանի ժողովուրհի 1921թ. հունիսի 12-ի հայտնի հայ-տարարության միջև, որով Լեռնային Ղարաբաղը հռչակվել էր Հայաստանի բաղ-կացուցիչ մաս, հայտարարություն, որն արվել էր Անղրկովկասյան եւ Ազրբեյջանի իշխանությունների համաձայնությամբ: Այդ մասին հատուկ որոշում էր ընղուծել ԻԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոն, Ն.Նարիմանովի մասնակցությամբ 1921թ. հունիսի 3-ին: Նույն հարցի կապակցությամբ հունիսի 30-ին հեռախոսային խոսակցության ժամանակ Ալ.Մյասնիկյանը (Թիֆլիս) հայտնում է Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին (Մոսկվա), թե «համաձայնության հիման վրա հատուկ գեղերտով Լեռնային Ղարաբաղը մեր կողմից հայտարարվել է Հայաստանի անբախտ մաս» (ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 145, թ. 61 եւ Հակ.):

Հայտնի է նաև, որ այս հայտարարության հետևությունները Ասքանազ Մուսվ-յանը նշանակվեց Լեռնային Ղարաբաղի արտակարգ կոմիսար: Այս կապակցու-թյամբ հետաքրքիր են հետևյալ մանրամասնությունները, որ քաղում ենք երկու հեռախոսագրություններից (նույն տեղը, թ. 19 եւ 68): Մեկը կայացել է 1921թ., հուլիսի 2-ին Հայաստանի արտգործադրոմ Ալ.Բեկզաղյանի [Թիֆլիս] եւ ներքադրծադրոմ Իսահակ Դովլաթյանի [Երևան] միջև, իսկ մյուսը, որի ժամանակը անհայտ է, եւ հավանորեն մոտ է առաղինին, տեղի է ունեցել Ասքանազ Մուսվաթյանի [Թիֆլիս] եւ Ի.Դովլաթյանի [Երևան] միջև: Առաջին գրույցում Ալ.Բեկզաղյանը հայտնում է Ալ.Մյասնիկյանի խնդրանքը՝ խոստացված «ֆորդը» (ավտոմեքենա) Եվլայի ուղար-կելու մասին: Ի.Դովլաթյանը պատասխանում է, որ «ֆորդը» եւ դրան ժամանա-կին ուղարկվել են Եվլայի (մեքենան, որոշ պահեստամասերով, ուղարկվել էր Բաք-վից, Հայաստանի ներկայացուցչության կողմից), որ ինքը ստացել է դրանց տեղ հասնելու մասին Ա.Մուսվաթյանի հաստատումը, այնուհետև ավելացնում, որ «այժմ ընկ. Մուսվաթյանը գտնվում է Շուշիում եւ սպասում է ինձ հեռախոսի մոտ»: Ալ.Բեկ-զաղյանը պատվիրում է Ա.Մուսվաթյանի հայտնել, որ Ալ.Մյասնիկյանը ժամանել է Թիֆլիս, ուր 2 օր անց կայանալու է Կովկասյան բյուրո իրենց հուլուղ հարցի վերա-բերյալ, թե Տեր-Գուլյանին պահում ենք եւ հետ կուղարկենք Ա.Մուսվաթյանին՝ Կով-կասյան բյուրոյի որոշման, ինչպես նաև բոլոր խնղրվածների հետ:

երկրորդ Հեռախոսազրույցն ընթացել է այսպես.

Ի. Դովլաթյան. - Քո տեղակալի հարցը գեոնես չի լուծվել:

Ա.Մուսվաթյան. - Ստացել է ևս արդյոք իմ հեռազրույցը «Ղարաբաղի արտակարգ կոմիսարի Համար կնիքներ պատրաստելու վերաբերյալ»: Կարո՞ղ եմ արդյոք ԹԻՖՆ-իսում վերցնել մեկ «Ուշգերբվուզ» գրամըքնե՞ս Ղարաբաղի Համար:

Ի. Դովլաթյան. - Հեռազրույցն ստացել եմ եւ կնիքները պատվիրել: Ղարաբաղի Համար գրամըքնե՞ս կլինի, պարզ չէ միայն ինչ ֆիրմայի:

Ա.Մուսվաթյան. - Խոսի՛ր Յու.Ֆիզաանների Հետ (ԻԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի քարտուղար) Ղարաբաղում իմ աուսբերութեան մասին:

Այս իրադարձություններին հարկ համարեցինք անդրադառնալ՝ ցույց տալու Համար, որ Ղարաբաղի արտակարգ կոմիսար Ա.Մուսվաթյանը, հակառակ այլ տվյալների, եվլախից Հետ չի դարձել, հասել է Ղարաբաղ (Շուշի), ձեռնամուխ լինելով իր պարտականությունների կատարմանը (1921թ, հունիսի 12-ի վերոհիշյալ Հայտարարությունից ևև հուլիսի 3-ի որոշման միջև ընկած օրերին):

Մի այլ հեռախոսազրույցում, որ կայացել է (գատելով բովանդակությունից՝ հունիսի 27-ին) Ազրբեջանի ժողովու՛մներ՝ Հաջիեւի ու Մ.Հուսեյնովի (Բաքու) ևև Շիրվանու (Թիֆլիս) միջև, կա տեղեկություն, թե իբր Հայաստանի ժողովու՛մորհի գեկլարացիան ևև Ղարաբաղ արտակարգ կոմիսար ուղարկելը կատարվել է առանց իրենց գիտությունից ու համաձայնությունից, որ հեռագիր է ուղարկվել Շիրվանու (պատճենը Գ.Րոյնիկիձեին, Ալ.Մյասնիկյանին ևև Ա.Կարաեւին) Ղարաբաղից Մուսվաթյանին հետ կանչելու մասին (ԻՍՔՊՊԱ, ֆ.85, ց.13, գ.66, թ. 1 կամ ՀԱԱ, ֆ.Կ-1, ց.1, գ.105, թ.11): Մանոթ գործելուց է: Հիշենք Ազրբեջանի Հեղկոմի 1920թ, նոյեմբերի 30-ի գեկրետը Լեռնային Ղարաբաղի, Զանգեզուրի ևև Նախիջևանի հարցի վերաբերյալ, որից (գեկրետից) շուտով հրամարվեցին: Այժմ նույնն է կատարվում ավելի բարձր մարմնի՝ Կովկասյան բյուրոյի համաձայնեցված որոշման հետ:

Վերադառնալով համաքա՛ծուի վերջին փափրագրին, այն տրամաբանական լրացումն է հունիսի 12-ի Հայտարարություն: Դրանով Խորհրդային Հայաստանը հիմնավորում էր Լեռնային Ղարաբաղը իր կազմում ընդգրկելը, հակառակ Ազրբեջանի գեկլավարությունից ղեմադրությունից:

Փաստաթղթերի սույն հավաքածուն վկայում է.

1. Հայաստանի Հանրապետությունը տեր է կանգնել իր իրավունքներին իր տարածքների՝ Լեռնային Ղարաբաղի ևև Զանգեզուրի նկատմամբ:

2. Խորհրդային Հայաստանը Լեռնային Ղարաբաղի համար շարունակել է Հայաստանի Հանրապետության քաղաքականությունը: Ինչ վերաբերում է Զանգեզուրին, ապա այն Հայաստանի պետականության սահմաններում մնաց զանգեզուրցիների հերթական պայքարի շնորհիվ, պայքար, որը գեկլավարել են Արսեն Շահնազյանը, ապա՝ Գարեգին Նժդեհը:

Ինչոր արխիվային փաստաթղթերը վավերացված պատճեններ են: Նրանցից վեցը (թիվ՝ 2,5,7,11,14,16) տեղ են գտել «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ. (քաղաքական պատմություն)» (Երևան, 2000թ.) փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուում: Դրանք ընդգրկում ենք նաև այստեղ՝ խնդիրը ամբողջական տեսքով ներկայացնելու նպատակով: Կարծում ենք, որ սույն հրատարակություն մեղ ամփոփված են խնդրի վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ընդունած բոլոր որոշումներն ու օրենքները: Որոշումներից յոթը սպաղարվել են Հայաստանի Հանրապետության «Կառավարության լրարբեր» պաշտոնաթերթում, որը ևև ընդունել ենք որպես սկզբնաղբյուր: Թերթն այսօր անմատչելի է լայն ընթերցողների համար: Փաստաթղթերը չեն վերնագրվել, գրանց բովանդակությունից ընդհանրություն բերումով: Թիվ՝ 10 ևև 28 վավերագրերի վերնագրերը ընագրերին են:

Վլադիմիր Ղազարխյան
պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր

N 1

11 նոյեմբերի 1918թ.

Լսեցին. Զինվորական մինիստրի հաղորդումը այն միջոցառումների մասին, որոնք հարկավոր է ձեռնարկել թուրքական զորքերի կողմից մեր տարածքները մաքրելու կապակցությամբ:

Որոշեցին. Հանձնարարել Զինվորական մինիստրին ներկայացնել անհատ Ղարաբաղում ևև Զանգեզուրում գորք կազմակերպելու ևև պահելու համար Հրապարակման ենթակա չէ:

ՀԱԱ, ֆ.Պ-206, ց.1, գ.2, թ.88: Թարգմ.տու.:

N 2

16 նոյեմբերի 1918թ.

Լսեցին. Զինվորական մինիստրի ենթադրությունները Ղարաբաղի ևև Զանգեզուրի համար գեկրական ուժեր կազմակերպելու մասին:

Որոշեցին. Ի նկատի առնելով, որ Ազրբեջանը, չսպասելով Ղարաբաղի ևև Զանգեզուրի սահմանների վիճելի հարցերի փոխադարձ համաձայնությունից խաղաղ լուծմանը, անցել է գործողությունների ևև բռնազրավելով Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի լեռնային մասերը, բնակչության վերաբերմամբ գործադրում է բռնություններ, կազմակերպել գեկրական ուժեր վերահիշյալ հայկական շրջաններում պահպանությունից, ինչպես ևև ազգաբնակչությունը ոտնձգություններից կասեցնելու համար:

Նույն տեղում, թ.92:

N 3

2 դեկտեմբերի 1918թ.

Լսեցին. Արտաքին գործոց մինիստրի գեկուցումը Ղարաբաղի սովի մասին:

Որոշեցին. Հանձնարարել Պարենալորման մինիստրին Ղարաբաղում տեղի ունեցած սովի ևև համապատասխան օգնություն հասցնելու մասին գեկուցում ներկայացնել:

Նույն տեղում, թ.106 ևև հակ.:

N 4

10 դեկտեմբերի 1918թ.

Լսեցին. Արտաքին գործոց մինիստրի գեկուցումը Ղարաբաղի հայերի վիճակի վերաբերյալ Ղարաբաղի ևև Զանգեզուրի Թիֆլիսի հայրենակցական միությունների ներկայացուցիչ Միքայելյանի տեղեկագրությունից:

Որոշեցին. Ընդունել ի տեղեկություն:

Նույն տեղում, թ.118:

N 5

21 հունվարի 1919թ.

Լսեցին. Մինիստր-նախագահը ի կատարումն Մինիստրների խորհրդի հանձնարարությունից ներկայացնում է ծրագիր Զանգեզուրի ևև Ղարաբաղի մշակական մասերում ժամանակավոր վարչություն հաստատելու մասին: Ծրագիրը մշակված է ներքին գործերի մինիստրի պաշտոնակատար Ա.Խատիսյանի աշխատակցությամբ: Լսական կետերն են.

1. Զանգեզուրի ևև Ղարաբաղի հայաբնակ շրջանները, կազմելով Հայաստանի Հանրապետության անբաժան մասը, կառավարվում են Հանրապետության կենտրոնական կառավարության կողմից հաստատված օրգանների միջոցով ևև Հայաստանում գործող օրենքների հիման վրա:

2. Հաղորդակցության դժվարությունների պատճառով ժամանակավորապես երկրի ընդհանուր վարչությունը հանձնվում է գոյություն ունեցող «Զանգեզուրի հայկական ազգային խորհրդին», որը կազմվելու է «Զանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհուրդ» (ռուսերեն՝ Областной совет Зангезура и Карабах):

3. Խորհուրդը ժամանակավորապես կառավարում է երկիրը՝ Հայաստանի Հանրապետության անունից ևև նրանից ստացված լիազորություններով:

4. Խորհրդի ներկա կազմը պետք է լրացվի Ղարաբաղի Հայաստանի մասերի ներկայացուցիչներով, ինչպես նաև չըջանում ապրող թուրք ազգաբնակչության ներկայացուցիչներով, Համապատասխան իրենց թվին:

5. Խորհրդի կազմը պետք է ներկայացվի Հանրապետության կենտրոնական կառավարությունն ի հաստատություն:

6. Մինչև նոր կարգ հաստատելը՝ երկրի բոլոր պետական հաստատությունները եւ պաշտոնյաները ենթարկվում են խորհրդին, հիմնվում են հաստատվում են խորհրդի կողմից եւ պատասխանատու են նրա առաջ:

7. Երկրի նախնականները (պետական հարկերը եւ ուրիշ պետական հասույթները) ծախվում են երկրի պետքերի համար, պակասը լրացվում է Հանրապետության գանձարանից:

8. Փետրվար ամսի պետական ծախսերը Հոգալու Համար հատկացվում է Հանրապետության գանձարանից 400000 ուտր., անկախ սրանից պետական գանձարանը Հոգում է մի վաշտ (рота) զինվորների ծախսը, Զինվորական մինիստրության կազմած նախահաշվով:

9. Վերոհիշյալ 400 Հազար ուտրիին ծախսելու համար «Զանգեզուր-Ղարաբաղի չըջանալիս խորհուրդը» հաշիվ է ներկայացնելու կենտրոնական կառավարությունը:

10. Մարտ եւ Հետեւյալ (մինչև նոր կարգեր հաստատվելը) ամիսների Համար խորհուրդը պետք է ներկայացնի ի հաստատություն կենտրոնական կառավարության իր նախահաշիվը (СМЕМО), ցույց տալով միաժամանակ թե ծախսերի որ մասը կարող է ծածկվել տեղական հասույթներով եւ որ մասը պետք է հոգացվի պետական գանձարանից: Վերջինը չպետք է գերազանցի 400 հազ. ուտր. ամսական:

11. Հանրապետության կառավարությունը ուղարկում է Գորիս մի պետական կոմիսար իրեն եւ ներկայացուցիչը Զանգեզուր-Ղարաբաղի հայկական չըջանի համար:

12. Պետական կոմիսարին հանձնարարվում է հսկողություն ունենալ խորհրդի գործունեության օրինակաճանության վրա եւ հարկ եղած դեպքում ցուցմունքներ անել խորհրդին կառավարության անունից:

13. Փետրվար ամսի պետքերի համար հատկացված 400 Հազար ուտրի գումարը պետք է ծախվի պետական կոմիսարի գիտությունը եւ հաջանությունը: Հետագա ամիսներում ծախսերը պիտի կատարվեն Հանրապետության կառավարության կողմից հաստատված նախահաշիվներով:

14. Նախընթաց կետի համաձայն Գորիսի գանձարանին (казначейство) ներկայացված օրգերները պետք է ունենան պետական կոմիսարի ստորագրությունը, առանց որի չպետք է կատարվեն:

15. Եթե պետական կոմիսարը զինվորական անձ լինի, նրան պետք է հանձնվի նաև Գորիսի վաշտի հրամանատարությունը, հակառակ դեպքում հասույթ հրամանատար պետք է նշանակվի Զինվորական մինիստրի կողմից:

16. Պետական կոմիսարի ընտրությունը հանձնարարել Մինիստր-նախագահին, ներքին գործերի եւ Զինվորական մինիստրների համաձայնությունը:

Որոշեցին. Ընդունել ծրագիրը եւ հանձնարարել Մինիստր-նախագահին հարկավոր կարգավորություններն անել այդ իրագործելու համար:

Նույն տեղում, գ.27, թ.28-29 եւ Հակ.:

N 6

4 մարտի 1919թ.

Լսեցին. ներքին գործերի մինիստրի զեկուցումը Ղարաբաղի Զարբերի չըջանում միլիցիա եւ ազմինիստրացիա կազմակերպելու համար 120 Հազար ուտր. վարկ բանալու մասին:

Որոշեցին. Բաց թողնել ներքին գործերի մինիստրին 150 Հազար ուտր. Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի հայրենակցական միությունը տալու՝ այդ չըջաններում միլիցիա եւ ազմինիստրացիա կազմակերպելու, ինչպես եւ Ղարաբաղի դպրոցների հատկացնելու համար 8 միլիոն ուտրի վարկից, որը բաց է թողնված Զինվորական մինիստրին Ղարաբաղի առանձին բրիգադ կազմակերպելու համար:

Նույն տեղում, թ.59:

N 7

18 մարտի 1919թ.

Լսեցին. ներքին գործերի մինիստրի զեկուցումը Ղարաբաղի գրուեթյան եւ Ազգային խորհրդի գործունեության մասին:

Որոշեցին. 1. Բողոքի հայտագիր ուղարկել անգլիական հրամանատարությունը՝ բժիշկ Սուլթանովին գեներալ-նահագապետ նշանակելով եւ Ղարաբաղ զինվորական ուժեր մտցնելով, Ղարաբաղի չեզոքությունը խախտելու համար:

2. Իրազեկ գարձանի այդ մասին թիֆլիսի եւ Բաքվի մեր զինվորագրության ներկայացուցիչներին եւ Ազրբեջանի պառլամենտի հայ անդամներին:

3. Պահանջել գուրտ սանել Ղարաբաղից Ազրբեջանի զինվորական ուժերը:

4. Պահանջել, որ Ղարաբաղում առաջիկ լինի մինիստր տեղական վարչություն, անգլիական գեներալ-նահագապետի զեկավարությամբ եւ Ղարաբաղի չեզոք բնույթը չի խախտվի ոչ ոքի կողմից՝ մինչև որ այդ հարցը չի վճարվի Միջազգային կոնֆերանսում:

5. Ութ միլիոն վարկից Գորիսի պետական գանձարանն ուղարկել 2 միլիոն 400 հազ.ուտրի այն հաշվով, որ գրանցի Ղարաբաղը սույն տարվա փետրվար, մարտ եւ ապրիլ ամիսներում ծախսի ամսական 400 հազ.ուտր., իսկ Զանգեզուրը՝ մարտ, ապրիլ եւ մայիս ամիսներին նույնպես ամսական 400 Հազար ուտրի:

Նույն տեղում, թ.68 եւ Հակ.:

N 8

3 ապրիլի 1919թ.

Լսեցին. Արտաքին գործոց մինիստրի զեկուցումը գեներալ Իիչև առաջարկի՝ Հայաստանի եւ Ազրբեջանի միջև ժամանակավոր սահմաններ որոշելու մասին:

Որոշեցին. Պատասխանել, որ կառավարությունը համաձայն է, բայց Ղարաբաղի վերաբերմամբ նա կարող է խոսել Ղարաբաղի ազգաբնակչության ներկայացուցչական օրգանների համաձայնությամբ:

Նույն տեղում, թ.87:

N 9

14 ապրիլի 1919թ.

Լսեցին. Արտաքին գործերի մինիստրի զեկուցումը Բաքվի անգլիական գործերի հրամանատար Շատելյովի Սուլթանովին Ղարաբաղի գեներալ-նահագապետ նշանակելու վերաբերմամբ Բաքվի լրագրերում արած հայտարարության մասին, որով անգլիական հրամանատարությունը խոստանում է Սուլթանովին իր աջակցությունը:

Որոշեցին. Հանձնարարել Արտաքին գործերի մինիստրին հայտնելու գեներալ Տումանյանի, որ Հայոց կառավարությունը գեներալ-նահագապետությունը նշանակելու հարցում կանգնած է նախկին տեսակետի վրա, որն արտահայտվել է անգլիական հրամանատարությունը ներկայացրած բողոքի մեջ:

Նույն տեղում, թ. 106 Հակ.:

N 10

ՕՐԵՆՔ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԱՊՄԻՆԻՍՏՐԱՑԻԱՅԻՆ 1919թ.
ՆԱԽԱՀԱՇՎԻ ԵՎ ԵՏԱՏՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

5 մայիսի 1919թ.

Հաստատել Զանգեզուրի ազմինիստրացիայի 1919թ. նախահաշիվը եւ շտապները եւ ըստ հաստատված նախահաշվի եւ ըստ Մինիստրների խորհրդի տարվուս մարտի 18-ի N 40 օրագրական որոշման 2-րդ կետի հոդ. 5-ի Զանգեզուրի ազմինիստրացիայի պահպանության ծախսերի համար տալ ամսական չորս հարյուր Հազար ուտրի սխառ 1919թ. մարտի 1-ից եւ ամսական նույն չափով՝

սկսած տարվույս փետրվարի 1-ից տալ Ղարաբաղի ազմինիստրացիայի պահպանության համար, բոլոր այս գումարները վճարելով Ղարաբաղի բրիգադ կազմակերպելու համար Ձինվորական մինիստրությունը բաց թողնված 8 միլիոնի վարկից:

«Կառավարության լրաբեր», 6 Հունիսի 1919թ.:

N 11

5 մայիսի 1919թ.

Լսեցին. Միբայել Արզումանյանի հեռագիրը Ղարաբաղի կառավարության, քոչվորների ու Շահմազյանի մասին:

Որոշեցին. Հանձնարարել ներքին գործերի մինիստրին հաղորդելու Արզումանյանին, որ ա) Հայոց կառավարությունը ոչ մի համաձայնություն չի տվել Ադրբեյջանին Ղարաբաղ կառավարելու գործում: բ) Հայոց կառավարությունը ոչ մի արգելք չունի քոչվորների՝ սարը բարձրացնելու դեմ: գ) Շահմազյանը մեղք է կր տեղում նախկին պաշտոնով:

«Կառավարության լրաբեր», 30 մայիսի 1919թ.:

N 12

3 Հունիսի 1919թ.

Լսեցին. Ներքին գործերի մինիստրի գեկուցումը Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի ծախսերը հոգալու մասին:

Որոշեցին. Հատկացնել 8 միլիոն ուրբուլ ֆոնդից Ղարաբաղի, Զանգեզուրի համար յուրաքանչյուրին 400 հազար ուրբլի ամսական, սկսած՝ Ղարաբաղի համար, սույն թիվի մասին ամսից, իսկ Զանգեզուրի համար՝ Հունիսից:

ՀԱԱ, ֆ.Պ-206, ց.1, գ.27, թ.176 հավ.:

N 13

14 Հունիսի 1919թ.

Լսեցին. Ձինվորական մինիստրի պաշտոնակատարի գեկուցումը Ղարաբաղի գործամար՝ բաղկացած մի հետևակ գումարտակից, 2 լեռնային թնդանոթից եւ 54 ձիավոր հետախուզողներից, կազմակերպելու համար 1,5 միլիոն ուրբլի հատկացնելու մասին (գեկ. 5882, Հունիսի 12):

Որոշեցին. Ղարաբաղի գործամար՝ բաղկացած մի հետևակ գումարտակից (батарьон), 2 լեռնային թնդանոթից եւ 54 ձիավոր հետախուզողներից, կազմակերպելու համար բանալ Ձինվորական մինիստրին Ղարաբաղի 8 միլիոն ֆոնդից 1,5 միլիոն ուրբլի:

Նույն տեղում, թ.188:

N 14

23 Հունիսի 1919թ.

Լսեցին. Մինիստր-նախագահի գեկուցումը Ղարաբաղի գեպերի առթիվ կր թիֆլիս մեկնելու մասին:

Որոշեցին. 1.Ընդունել, որ Հայաստանի կառավարությունը Ղարաբաղի վերաբերմամբ մեղք է կր վճարի հաստատ, այն է՝ Ղարաբաղը Հայաստանի Հանրապետության անբաժան մասն է կազմում եւ առայժմ պետք է կառավարվի անգլիական զենեղաբանահանգապետով, Ազգային խորհրդի մասնակցությամբ: Բողոքել Ղարաբաղի խաղաղ հայ ազգաբնակչության վերաբերմամբ կատարված բռնությունների առթիվ:

2. Շուշու անգլիական հրամանատարության կից Հայաստանի ներկայացուցիչ նշանակել Հովսեփ Արզումանյանին:

Նույն տեղում, թ. 213 եւ հավ.:

N 15

28 Հունիսի 1919թ.

Լսեցին. Ղարաբաղի առթիվ նախկին նիստում արած գեկուցման մասին: ա) Ղարաբաղի եւ Ադրբեյջանի փոխհարաբերությունները:

բ) Ղարաբաղի հայ գաղթականության եւ որբերի խնամության հարցը: **Որոշեցին.** ա) Ղարաբաղի եւ Ադրբեյջանի փոխհարաբերությունների հարցում կառավարությունը մեղք է կր նախկին տեսակետի վրա:

բ) Հայտնել Բաքվի Ազգային խորհրդին, որ կառավարությունը ըստ հնարավորության չի խնայի իր միջոցները Ադրբեյջանի սահմաններում գտնված հայ գաղթականության համար, որ այդ նպատակով գումարներ հատկացված են արգեն եւ որ այսուհետեւ եւս նա չի դյանա հոգ տանել Ադրբեյջանի հայ գաղթականության մասին:

«Կառավարության լրաբեր», 26 սեպտեմբերի 1919:

N 16

28 Հունիսի 1919թ.

Լսեցին. Ձինվորական մինիստրի գեկուցումը Ղարաբաղի հայկական կատորածի առթիվ մի խումբ ուսու սպաների արտահայտած գալույթի մասին:

Որոշեցին. Հանձնարարել Ձինվորական մինիստրին՝ Հայտնել այդ սպաներին կառավարության շնորհակալությունը արտահայտած զգացմունքների համար:

«Կառավարության լրաբեր», 19 սեպտեմբերի 1919:

N 17

14 Հուլիսի 1919թ.

Լսեցին. Արտաքին գործերի մինիստրի գեկուցումը Շուշու անգլիական միսիային կից ներկայացուցիչ փոխնդապետ Մ.Արզումանյանին ներկայացուցչական ծախսերի համար Ղարաբաղի 8 միլիոն ֆոնդից 11.631 ուրբլի տալու մասին:

Որոշեցին. Հանձնարարել Ձինվորական մինիստրին՝ տալ Ղարաբաղի 8 միլիոնի ուրբուլ ֆոնդից Շուշու անգլիական միսիային կից ներկայացուցիչ փոխնդապետ Միբայել Արզումանյանին 11.631 ուրբլի:

«Կառավարության լրաբեր», 13 Հոկտեմբերի 1919:

N 18

17 Հուլիսի 1919թ.

Լսեցին. Ձինվորական մինիստրի գեկուցումը Ղարաբաղի 8 միլիոն ուրբուլ ֆոնդը սպասելու պատճառով նորից 8 միլիոն ուրբուլ վարկ բանալու մասին:

Որոշեցին. Համաձայն 1919թ. Հունիսի 5-ի օրենքի՝ բանալ Ձինվորական մինիստրության 8 միլիոն ուրբուլ վարկ Ղարաբաղի կարիքներին համար: Միաժամանակ Հանձնարարել բոլոր մինիստրներին մտցնել իրենց նախահաշիվներին մեջ Զանգեզուրի եւ Ղաթարի հանքերի ծախսերը եւս:

«Կառավարության լրաբեր», 18 Հոկտեմբերի 1919:

N 19

3 օգոստոսի 1919թ.

Լսեցին. Մինիստր-նախագահի գեկուցումը Շուշու անգլիական հրամանատարության կից ներկայացուցիչ նշանակելու մասին:

Որոշեցին. Համաձայն գեկ. Կորիի հավանության՝ կապիտան Մուրադյանին նշանակել Շուշու անգլիական հրամանատարության կից ներկայացուցիչ: Մախսերը հոգալ Ղարաբաղի 8 միլիոն ուրբուլ ֆոնդից, միևնույն հաշվով, ինչպես հոգում էր Արզումանյանի ծախսը:

ՀԱԱ, ֆ.Պ-206, ց.1, գ.27, թ.259:

N 20

13 սեպտեմբերի 1919թ.

Լսեցին. Ներքին գործերի մինիստրի առաջարկը Զանգեզուրը ուժեղացնելու մասին:

Որոշեցին. Հավանություն տալ սույն օրագրին կցած Զանգեզուրն ուժեղացնելու նախագծին՝

Նույն տեղում, թ.297:

N 21

10 Հունվարի 1920թ.

Լսեցին. Հայաստանի ազրբեջանյան ներկայացուցիչ Տ.Բեկզադյանի զեկուցումը Ղարաբաղի կարիքների համար ծախսված 650.300 ուտրլի վճարելու մասին:

Որոշեցին. Ընդունել այդ գումարը վճարված մեր զիվանդիտական ներկայացուցչի միջոցով, Բաքվի Ազգային խորհրդից պահանջել ստորագրություն եւ հաշիվ:

Նույն տեղում, գ.112, թ.4 հակ.:

N 22

11 մայիսի 1920թ.

Լսեցին. Զեկուցում Ղարաբաղ-Զանգեզուրի ինֆորմացիայի կանոնադրման մասին:

Որոշեցին. Հանձնել կրթական նախարարին ամբողջ պրոպագանդայի գործի կազմակերպումը Հայաստանում:

Նույն տեղում, թ.84 հակ.:

N 23

12 մայիսի 1920թ.

Որոշեցին. Բաց թողնել ննամատրություն նախարարությանը 15 միլիոն ուտրլի Ղարաբաղի գաղթականությանը տնտեսական օժանդակություն տալու համար:

«Կառավարության լրաբեր», 16 Հունիսի 1920:

N 24

25 մայիսի 1920թ.

Լսեցին. Վարչապետի զեկուցումը Ղարաբաղի հարցի մասին: Լսեցին նաև Ղարաբաղի ներկայացուցչները եւ կարգապահների տեղեկագրեր:

Որոշեցին. Նախապես ամեն անհրաժեշտ կարգադրություն կատարված լինելով, եղան միայն գանազան հարցեր ու շուրջը խորհրդակցություններ:

ՀԱԱ, ֆ.Պ-206, ց.1, գ.112, թ.95:

N 25

26 մայիսի 1920թ.

Լսեցին. Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի ազմինիստացիայի եւ միլիցիայի նախահաշվի մասին ներքին գործերի նախարարի զեկուցումը:

Որոշեցին. Հաստատել նախահաշիվը:

Նույն տեղում, թ.97 հակ.:

N 26

21 օգոստոսի 1920թ.

Լսեցին. Դրոյի զեկուցումը զինվորական վերջին գործողությունց մասին ի Ղարաբաղ եւ ի Զանգեզուր:

Որոշեցին. Հանձնարարել ներկայացնել գրավոր զեկուցում, հետո ըստ էություն մտանալու համար հարցերուն:

Նույն տեղում, թ.177:

N 27

22 սեպտեմբերի 1920թ.

Լսեցին. Հանրային կրթության նախարարի օրինագիծը Ղարաբաղից դաղթած զարդակական պաշտոնյաներին նպատ տալու համար մեկ միլիոն ուտրլու վարկ թանաղու մասին:

Որոշեցին. Հաստատել, տալ մի միլիոն ուտրլի:

Նույն տեղում, թ.199 հակ.:

N 28

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՎՈՐԽՈՐՀԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՊԱՀԱՆՁՆԵՐԸ
ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԸ ԽՈՐՀԻՐԳԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ
ՄԻԱՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

[1921թ.]

1. Բնակչության ազգային կազմը. 85%֊ը հայեր են:
2. Հայաստանին միանալու իմաստով բազմաթիվ համազումարներում բնակչության պարզ եւ որոշակի արտահայտված կամքը:

3. Շուշիի գործկոմի եւ այլ տեղական իշխանությունների վարչական պրակտիկան բնավ նպաստավոր բնույթ չունի ազգամիջյան ընդհարումները եւ վեճերը անհիմնադրաբար վերացնելու համար: Ազգային ճնշումը ի մեծի դերախույս էլ լինում է մինչեւ այժմ բնակչությունն զգում է: Իրենեւզի դեպքերը հատկապես խորացրին հայ զուգադիմության անվստահությունը Ազրբեջանի խորհրդային իշխանության նկատմամբ:

4. Տեղական իշխանությունների վարչական պրակտիկան առաջացրեց հայ բնակչության ուժեղ շարժում Ղարաբաղի սահմաններից դուրս (Բաքվում, Անդրկասպիայում, Հյուսիսային Կովկասում): Բնակչության հետ հեռանում է նաև մտավորականությունը, նույնիսկ կոմունիստներ, սա արյունաքամ է անում երկիրը:

5. Բնակչությունը կորցնելով իր մշակութային կենտրոնը՝ Շուշին, այժմ դատապարտված է ամենախուր անկուստուրական վիճակի: Նրան պետք է մշակութային կենտրոն, որը միաժամանակ պետք է լինի եւ Լեռնային Ղարաբաղի վարչական կենտրոնը:

6. Լեռնային Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին երկրամասը տնտեսապես չի կորում Ազրբեջանից, մասնավորապես հարթավայրային շերտից: Ընդհակառակը, հայ բնակչության ազատագրումը վարչական ճնշումից եւ մաքսային ուղեփակցների, արգելափակիչ ջոկատների հանումը ավելի կուժեղացնեն տնտեսական կարգ, ճիշտ այնպես, ինչպես այդ այժմ նկատվում է Ղազախ-Շամշադիի շրջանում:

ՀԱԱ, ֆ.113, ց.3, գ.7, թ.142 եւ հակ. -143: Ձեռագիր: Թարգմ., ուսս.:

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ ՓԵՏՐՎԱՐԾԱՆ ԱՊՍՏԱՄԱՐՈՒԹՅԱՆ ԴԵԿԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ԵՈՒՐՋ (ՆՈՐԱՀԱՅՑ ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ)

Առաջադրված հարցը վերաբերում է 1921թ. փետրվարյան ապստամբության որոշ կողմերի. ե՛րբ է այն ընդունել կազմակերպված բնույթ, չԵ՛րհանկցությունը ե՛րբ է ստանձնել ապստամբության ղեկավարությունը:

Հրապարակվող փաստաթուղթը, որը կրում է չԵ՛ր Բյուրոյի (նրա պաշտոնատար անդամների) ստորագրությունը, պաշտոնական կարգով պարզություն է մտցնում ավյալ հարցում:

Գրականության մեջ, անկախ հեղինակների կուսակցականությունից ու հայացքների քաղաքական ուղղվածությունից, արտահայտվել է երկու միմյանց հակադիր տեսակետ՝ փետրվարյան ապստամբությունը կազմակերպվել է Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, այսինքն՝ տարերային ընթացք չի ունեցել: Մյուս տեսակետն է՝ ապստամբությունը, որի պատճառը եղել է խորհրդային իշխանության քաղաքականությունը եւ գրանից բխող համաժողովրդական գժգոհությունը, սկսվել է տարերայնորեն եւ միայն որոշ փուլում է այն գարձել կազմակերպված ու ղեկավարվող շարժում, զինված կռիվ:

Առաջին տեսակետի պաշտպանները հիմնականում հիմք են ընդունել անդլիական «Թայմս» թերթի հետեւյալ հաղորդագրությունը. թերթի 1921թ. հունվարի

¹ Արխիվային գործում նախագիծը չկա:

ՀՀ ՊԱՏՎԻՐԱԿԱՌԻԹՅԱՆ ԵԱԽԱԳԱՀ ԸՆԿԵՐ Ա.Ա.ԱՐՈՆԹԱՆԻՆ

14 փետրվարի 1921թ. օրիվ 23

Երկու ամիս առաջ Հայաստանում կատարված Հեղաշրջման մասին ժամանակին Հաղորդել ենք Ձեզ՝ Հնարավոր չափով պարզելով այդ Հեղաշրջման պատճառներն ու հետևանքները:

Ուշի ուշով հետևելով նոր, խորհրդային իշխանության քաղաքական քայլերին Հայաստանում՝ մենք գային ենք այն եզրակացություն, որ այդ իշխանությունը ոչ արտաքին եւ ոչ ներքին քաղաքականության մեջ չէ կարողանում եւ չի կարող ոչ աղայել անգամ հետափոր չափով արդարացնել այն խոստումները, որ տային էին Հայաստանի սովետիզացիայի դիվալոր Հեղինակները Հեղաշրջման սկզբին: Ըստ այդ խոստումների, որ գրավոր ձևակերպություն են ստացել այն պայմանագրություն մեջ, որ կերված է խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչների եւ Վրացյանի կառավարության միջև: Հայաստանի խորհրդային իշխանությունը մի կողմից պետք է սպառնար շայտաստանի անկախությունը, իսկ մյուս կողմից՝ ամբողջացնել ծվատված երկիրը գեթ նախկին Ռուսահայաստանի սահմաններում՝ դուրս մղելով սահմաններին եւ վրացիներին գրաված վարկերից եւ արտաձեղով կենտրոնական իշխանության տիրապետությունը անջատված Շարուրի, Նախիջևանի, Ջանգեզուրի եւ Վարաքաղի վրա:

Սակայն այսօր Հայաստանը փաստորեն վերածված է մի նահանգի, որտեղ ոչ թե սեղական Հայկական իշխանությունն է կարգադրում պետական գործերը, այլ ուսուսական բանակի հրամանատարությունը, նրա հետ Հայաստան ժամանած կոմիտարները (Ռուսաստանի) խորհրդային) Հանրապետության լիազոր ներկայացուցչությունը, որոնք նույնիսկ լեզվի խնդրում չեն կարողանում հեռու կենտրոնական ցարական կառավարության որդեգրած ուսուցման քաղաքականությունից:

Ավելի լավ վիճակի մեջ չէ երկրի ամբողջացման գործը: Ճահկները եւ վրացիները մինչև այսօր էլ գրաված պահում են Հայաստանի կարևոր մասերը եւ ոչ միայն Հավանություն չեն ցույց տային հետ քաշվելու, այլև օրըստօրի ուղղմապես եւ քաղաքականապես ուժեղացնում են իրենց դիրքերը: Շարուր-Նախիջևանը ինչպես անցյալում, նույնպես եւ այժմ հրամարվում է մանկ Հայաստանի Հանրապետության մեջ, իսկ Ջանգեզուրը, որ առաջ փաստորեն գտնվել Հայաստանի մասն էր կազմում, այսօր միացած Վարաքաղի որոշ մասերի հետ իրեն անկախ է Հայտարարել եւ չի էլ ուզում լսել խորհրդային) Հայաստանի մասին:

«Երկրի ամբողջացնելու» սապարեղում Հայաստանի խորհրդային իշխանության աշխատանքները ցար սահմանափակվել են «ընկերական» խնդրով, հորդորներով, «կարմիր կոչերով» եւ դիվանագիտական Հայտադրերով, որոնք ոչ գեթ կողմից ուղարկության չեն առնվում, իսկ Ռուսաստանը, առանց այն էլ զբաղված ներքին ու արտաքին հազար ու մի հարցերով, հակամետ չի երևում իր արեւելյան քաղաքականությունը եւ այդ քաղաքականությամբ շահած խլամական աշխարհի համակրանքը վտանգել ինչ որ հայկական գաղառների համար:

Ներքին քաղաքականության մեջ խորհրդային) իշխանությունը, համաձայն վերահշյալ խոստումների, ըստ ամենայնի խույս տալով քաղաքացիական կռիվ եւ մասսայական բռնադրվումների արհավիրքներից, պետք է օգտագործեր բոլոր կենդանի ուժերը երկիրը վերաշինելու համար եւ Ռուսաստանից ու Արբրելյանից դուրս, կենսամթերք, հազուստեղեն եւ վտակիր րեբելով, պարենավորել արեւելյան րին, գաղթականներին ու որբերին, կանոնավորել) ֆինանսները, Հաղորդակցությունը եւ ընդհանրապես կարգ հաստատել երկրում:

Այս ամենի փոխարեն մենք այսօր տեսնում ենք կատաղի Հայաժանք բոլոր ոչ մեծամասնականների եւ, ի մասնավորի, դաշնակցականների դեմ, հարյուրավոր եւ հազարավոր հայ սպաների ձերբակալումն ու արքունիք Ռուսաստան, իրիտ Հարստահարության հասցրած բռնադրվումներ ոչ միայն ունեւոր գտաի, այլև միջակ կարողության տեր եւ մինչև իսկ աղքատության վիճակում գտնվող մարդկանցից: Սովալուկ գաղթականներ եւ անխնամ թողած որբեր, որոնք օրական սասնակներով կտորվում են Ռուսաստանից եւ Արբրելյանից գալիք բարբերների սպանելով, մինչդեռ նրանց համար ամերիկացիների թողած խոսացրած կաթի եւ այլ մթերքները հարյուրավոր սալերով ստաքվում [են] Ռուսաստան, Հաղորդակցու-

27-ի համարում սպազբվել է նրա Կոստանդնուպոլսի թղթակցի Հաղորդումն այն մասին, թե հուլիարի սկզբին Թիֆլիսում կայացած կոնֆերանսում դաշնակցականների ղեկավարները «լճուկ են բոլոր հնարավոր միջոցներով շարունակել կռիվը բուլշևիզմի դեմ»: Սակայն, այնուհետև սաված է Հաղորդման մեջ, եւ որը համարում ենք շատ կարևոր, «առանց դրսի օգնության ոչ մի հույս չկա, որ Հայաստանը կարողանա ապստվել բուլշևիկների լծից»:¹ Այստեղից բոլորովին չի հետևում, թե ավել կոնֆերանսը որոշում է ընդունել խորհրդային իշխանության դեմ սպասամբելու մասին: Ուսք է դնում պայքարի մասին ընդհանրապես եւ ոչ թե սպասամբելույան մասին:

Հիմնավոր է երկրորդ տեսակետը: Խորհրդային իշխանության ճնշման ու բռնությունների քաղաքականությունը եւ ձերբակալությունները ուժեղ գեթոհուլիանները առջացրին ժողովրդական լայն դանգվածների շրջանում, ուստի գաղտնիներում ու շրջաններում տարեբայտերն կազմավորվում են զինված խմբեր, սկզբնապես հիմնական խնդիր ունենալով բանտերից ձերբակալված ընկերներին ազատել: Միայն ժամանակի ընթացքում է շարժումն ընդունում կազմակերպված ընդլթ, ձեռք բերում զեկավարություն: Կարևոր նշանակություն ունեցավ 1921թ. փետրվարի 13-ին Կոստայի շրջանի Ջուս գյուղում տեղի ունեցած խորհրդակցությունը, մասնակցությամբ մի խումբ ղեկավար գործիչների: Որոշվեց սպասամբել բուլշևիկներին իշխանությունը ստապելու համար, նշելով Երևանի վրա գրոհելու ժամկետը:²

Ինչ վերաբերում է սպազբվող փաստաթղթին, որը գրվել է Ջուսի ժողովի հաջորդ օրը՝ փետրվարի 14-ին, սպա այն ներկայացնում է ՀՅԴաշնակցության ղեկավար մարմնի Բյուրոյի պաշտոնական տեսակետը կուսակցության ղեկավարությունամբ ապստամբելու եւ իշխանությունը գրավելու մասին: Պարզ է, որ Ջուսում որոշում ընդունողները եւ Բյուրոյի անդամները, որոնք հավանաբար գտնվելիս են եղել մինչևեկական Վրաստանի մայրաքաղաքում, գործում էին համատեղ, որոշում կայացնելով միաժամանակ: Դա լրացուցիչ սպազույց է, որ հուլիարի սկզբին սպասամբելույան մասին որոշում չէր կարող ընդունված լինել:

Փաստաթուղթը, որ հրատարակվում է առաջին անգամ, անդրադառնում է հետևյալ հարցին.սպասամբելու պատճառները, բուլշևիկների իշխանությունը տապալելու եւ իշխանությունը Դաշնակցության կողմից գրավելու անհրաժեշտությունը: Ինչ է հարկավոր անել, հասկապես գրսից, սպասամբելությունը հաջողացնելու համար:

Հետաքրքիր է, որ Բյուրոյի սույն նամակ-զրույթյունը, որ պահպանվում է ՀՅԴաշնակցության Բոստոնում գտնվող կենտրոնական արխիվում, որքան մեզ հայտնի է, տեղ չի գտել, չի օգտագործվել դաշնակցական գրականության մեջ: Երևի ցույց տալու համար, թե կուսակցության ղեկավարությունը, մինչև Երևանի վրա հարձակվելը եւ նրա գրավելը, սպասամբելու եւ այն ղեկավարելու մասին որոշում չի ունեցել:

Փաստաթուղթը, ինչպես կարելի է ենթադրել ստորագրություններից, կարող է գրված լինել Բյուրոյի անդամ-քարտուղար Գեւորգ Վազարյանի ձեռքով: Երևանում իշխանությունը բուլշևիկներին հանձնելուց հետո (դեկտեմբերի 2, 1920թ.) Դաշնակցության ղեկավարների մի մասը հեռացել էր դեպի մենշևիկյան Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիս, որտեղից եւ պետք է ուղարկված լինի գրություն-նամակը:

Վավերագրում կատարված ընդգծումները մերն են:

Վաղմիր Վազարյան
պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Համլիս Գեւորգյան
պատմական գիտությունների թեկնածու

¹ Թերվում է ըստ՝ Գրիգոր Չուբարյան, Դաշնակցության սոցիական օրինեսացիան եւ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն: Երևան, 1929, էջ 37-38:
² Ս.Արսեյան, Հայաստանի Հանրապետություն: Երևան, 1993, էջ 560: Կ.Ասուսյան, Փետրուարեան սպասամբությունը, Պէյրուս, 1970:

թյան կատարյալ դադարում, ֆինանսական սոսկալի ճգնաժամ, անօրինակ բազմիշխանությունների քաղաքներում, կատարյալ անիշխանություն գավառներում, պաշտոնյաների մի չտեսնված սանձարձակություն, քաղաքացիական ազատությունների բացարձակ վերացում եւ ի յրումն այս ամենի՝ անտուն, անտեր Հայ գաղթափանհներեւեւ Հնդագուրի գյուղացիների վտարումը այն վայրերից, ուր նրանք տարիներէջ ի վեր Հաստատվել են, որպէսզի այդ վայրերի նախկին թուրք բնակիչները վերագտնան իրենց տեղերը:

Սորհրդալին իշխանությունն արտաքին քաղաքականությունից Հիասթափված եւ ներքին կայուն բռնություններից եւ բռնազրավումներից ջղայնացած ժողովուրդը լցված է սոսկալի առելությունամբ գեպի նոր իշխանությունը: Մինչեւ անգամ երկրի գաշնակցութեան կատարի Հակառակորդները երանի են տալիս այն օրերին, երբ երկրի դեկը գաշնակցականների ձեռքին էր գտնվում: Ժողովրդի արամադրությունն աչքի առաջ ունենալով, գծվար չէր լինի մի նոր Հեղաշրջումը մի քանի օրվա ընթացքում ազատել երկիրը այս նոր կարգի բռնադրներից, եթէ չլիներ այն վախը, որ Ալեքսանդրապոլում դարանած թուրքերը, որոնք, Ղարսի շրջանն ու Շիրակի մեծ մասը ավերելուց եւ սրբելուց Հետո, մեծ պետքակ ունեն Արարատյան դաշտն եւս ոտի տակ տալու, իսկույն կօտրվին այդ դեպքից երեւանը գրավելու Համար: Սակայն այս գծաբառությունը կարող է պատահել նաեւ առանց կազմավերւպված Հեղաշրջման ժողովրդական տարերային շարժումն Հետեւանքով, որ ամեն օր կարող է բռնկվել, եւ որ մենք նախատեսնում ենք, ի նկատի ունենալով ժողովրդի օրավուր անող առելությունն ու թշնամական վերաբերմունքը գեպի խորհրդալին իշխանությունը: Էլ չենք խոսում այն մասին, թե այսպիսի մի տարերային շարժումը ինքնբերտիչըյան որպիսի մեծ չարիք է Հանդիսանում մեր առանց այն էլ քայքայված երկրի Համար:

Այս Հանգամանքներում կենսական պահանջ է դառնում մեր երկրի եւ ժողովրդի Համար խորհրդալին իշխանություն կազմակերպված տապալումը Հայաստանում: Այս գործի Համար կան մի քանի նախադրյալներ, որոնց յուժումը մեծապես կախված է ձեզանից եւ մեր արտասահմանյան գործիչներից եւ որոնց մասին Բյուրոն Հարկ է Համարում այդ ձեզ եւ ձեզ Հետ գործող մեր բոլոր կուսակցական ընկերներին Համապատասխան պահանջներ:

1. Դեկտեմբերի 2-ին երեւանում եւ Ալեքսանդրապոլում կըքված գաշնակրբը՝ մերը մեծամասնականների եւ մյուս թուրքերի Հետ, պիտի Հայտարարել բացարձակապես անընդունելի եւ սպառնալիքի տակ կորզված՝ միանգամայն Հակառակ Հայ ժողովրդի եւ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կամքին:

2. Բացարձակապես դեմ պիտի գնալ Ռուսահայաստանից Հրամարվող տարրերին, որովՀետեւ նախ՝ Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցչությունը մի գաշնակրդով՝ կըքված Հայաստանի) Հանրապետական կառավարության Հետ, արգենն Հրամարվում է այդ Հողամասերից Հողուտ Անկախ եւ Միացյալ Հայաստանի եւ ապա՝ գործնականապես անհնարին է Հիմնել Հայ պետականությունը առանց այն կոմպակտ Հայութեան օժանդակության, որ գտնվում է նախկին Ռուսահայաստանում:

3. Միացյալ եւ Անկախ Հայաստանի խնդիրը նախ պիտի պաշտպանվի ամբողջ թափով՝ Համաձայն Սեւրի գաշնագրի եւ Վիլսոնի որոշած սահմաններում: Սակայն եթէ ինչ-ինչ պատճառներով այս պաշտպանությունը դառնա միանգամայն անհնարին, կամ գործնականապես պարտվի, որ Լոնդոնում՝ կըքվելիք գաշնագիրը նույնպիսի ամուլթեան պիտի դատապարտվի, ինչպես Սեւրի գաշնագիրը, այդ դեպքում անհրաժեշտ է գաշնակից պետությունների միջնորդությունը կամ անմիջական Հարաբերությունը Համաձայնության գալ տաճիկների Հետ՝ սահմանների խնդրում իրրեւ մինիմում ընդունելով այն պրոյեկտը, որ ներկայացված էր Ալեքսանդրապոլի դեկտեմբերի կողմից Անդորայի կառավարության ներկայացուցիչներին: Տաճկաստանի Հետ Համաձայնության գալը անհրաժեշտ նախադրյալ է Հանդիսանում մեծամասնականների իշխանությունն տապալման Հայաստանում եւ

¹ Այդպես է բնագրում - Վ.Ղ., Հ.Գ.:

² Վանի, Բայազետի սանձակները, Մուշի սանձակի մի մասը, Խնուսի գազան եւ Բաթումից Հարավ տարածքը, մինչեւ Վիլի: Տես՝ ՀԱԱ, ֆ. 9-200, ց.1, գ.636, թթ. 117-120 (Կարաբեքիի պատասխանը Ալեքսանդրապոլի բանակություններում Հայաստանի պատվիրակությանը 1920թ. նոյեմբերի 30-ին): -Վ.Ղ., Հ.Գ.:

այդ Համաձայնությունն անպատճառ պետք է կայացնել, եթէ պարզվից, որ դիվանագիտական միջոցներով կամ արտաքին ուժի ճնշմամբ անհնարին է լինելու Հեղաբացնել տաճկական վտանգը մեր սահմաններից:

4. Հանրապետության նախկին պաշտոնական ներկայացուցիչները, իրրեւ նշանակված վաստորեն եւ իրավականորեն ճանաչված երկրի կառավարությունից, պիտի մնան իրենց պաշտոնավարության մեջ եւ իրրեւ այդպիսին, չպիտի ճանաչեն երկրի այժմյան կառավարությունը, չկորցնելու Համար այն իրավական լիազորությունները, որ օրինավոր ճանապարհով ստացել են նախկին կառավարությունից:

5. Պետք է ջանալ ի մի ամփոփել բոլոր Հակամեծամասնական քաղաքակառուցողական վարող օրգանների գործունեությունը՝ վերջ տալով այն տարածայնություններին, որ գոյություն ունեն այդ օրգանների եւ մասնավորապես Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցչության եւ Ազգային] պատվիրակության միջև:

6. Հայաստանի Հանրապետության գումարներից, որոնք գտնվում են ձեր ներկայացուցչությունն արամադրության տակ, անմիջապես մի խոշոր բաժին պետք է Հանել եւ Պոսի կլինարոնական կոմիտեի միջոցով ուղարկել մեզ, կազմակերպելու Համար այն աշխատանքները, որոնք ձրազրված են մեծամասնականների տիրապետության տապալման Համար:

Ընկեր ՍԱրարատյանը լիազորված է մեր կողմից Հիմնավորելու մեր տեսակետները ու պահանջները ներկա քաղաքական մոմենտի եւ դրանից բխող խնդիրների վերաբերյալ արտասահմանում գտնվող բոլոր կուսակցական օրգանների եւ ընկերների առջ:

ՀՅԴ Բյուրոյի Հերթական անդամ **Ա.Ջամալյան**
Անդամ-քարտուղար **Գ.Ղազարյան**

ՀՅԴ Կենտրոնական արխիվ (Բուստոն), գործ 121, փաստաթուղթ 16:
Բնագիր: Ձեռագիր: Փաստաթուղթը գրված է «ՀՅ Դաշնակցության Բյուրո» գրոշմակները կրող 3 թերթների բոլոր 6 էջերի վրա:

ՄԻԱՑՅԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻ ՄԻՀՐԱՆ ՏԱՄԱՑՅԱՆԻ ՁԵԿՈՒՑԱԳՐԵՐԸ ԵՒԼԻԿԱՑԻ ԿԵՐՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

1916թ. Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև կըքված Սաբր-Պիլոյի գաղտնի Համաձայնագրով, թուրքիայի պարտությունից Հետո, Կիլիկիան պետք է անցնել Ֆրանսիային: Սակայն, Մերձավոր Արեւելքում բավարար չափով սազմական ուժ չունենալու պատճառով Ֆրանսիային չի Հաջողվում մինչեւ Մուզոսի գինադադարի ստորագրումն իրականացնել Կիլիկիայի սազմական գրավումը: 1918թ. Հոկտեմբերի 30-ին, Մուզոսում, Անտանտի ներկայացուցիչների եւ Թուրքիայի միջև ստորագրվում է դիմադադար, որի 10-րդ Հոդվածով նախատեսվում էր թուրքական գործերի գուրս բերումը Կիլիկիայից: 1919թ. Հունվարին Ֆրանսիական եւ բրիտանական կառավարությունների Համաձայնությունը կիլիկիայի վերահսկողությունը Հանձնվում է Ֆրանսիական սպաներին, որոնք պետք է ենթարկվեին անգլիական զորավար Ալենրիին: 1919թ. փետրվարի 1-ին Ֆրանսիական բանակի գնդապետ Բրեմանը, ժամանելով Ադանա, ստանձնում է իր պարտականությունների կատարումը: Երբ 1919թ. սեպտեմբերի 15-ին Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև կըքված Համաձայնագրով Կիլիկիայում անգլիական գործերը փոխարինվում են Ֆրանսիականով, այնտեղ քաղաքական գրությունը կտրուկ սրվում է՝ քեմալականների եւսանդուն գործողությունների Հետեւանքով: 1919թ. աշնանը, քեմալական ղեկավարությունը

սկսում է լուրջ պատրաստություններ տեսնել Կիրիկիայի դեմ առաջին հարվածը իրականացնելու համար: Արդեն 1920թ. հունվարին քեմալական զորքերն ու տեղացի չեռնիկները՝ օգտվելով ֆրանսիական զինվորական վարչություն րոտնած անվճարական ու երեւրեց գիրքից, ազգամական գործողություններ են սկսում Մարաշի դեմ, ուր բնակվում էր մոտ 20000 հայ: Փետրվարի 11-ին, շուրջ 20 օր տևած մարտերից հետո, երբ թուրքական կողմը, փաստորեն, պատրաստվում էր գեները վայր դնել, գեներալ Բերիթը ֆրանսիական զորքին նահանջի հրաման է արձակում: Ֆրանսիական հրամանատարություն այս քայլը ողբերգական հետևանք է ունենում Մարաշի հայության համար՝ շուրջ 11000 հայ չնչնացվում են թուրքերի կողմից: Նման ողբերգական վախճան են ունենում նաև Կիրիկիայի հայաշատ մյուս խոշոր քաղաքներն ու նրանց շրջակա գյուղերը՝ Հաճընը, Ռիրֆան, Այնթապը, Ջեյթունը և այլն:

Ֆրանսիական կառավարությունը 1921թ. հոկտեմբերի 20-ի Անկարայի պայմանագրով, Կիրիկիան առյիս է թուրքիային: Ստորև ներկայացված են Կիրիկիայում Միացյալ Հայաստանի պատվիրակության ներկայացուցիչ Միհրան Տամատյանի Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքության հասցեով ուղարկած 5 գեկուցագրերը /16.02 - 10.05.1920/, որոնք ներկայացնում են 1920-ի սկզբներին Կիրիկիայի ներքաղաքական դրությունը, ֆրանսիական հարձակումները, Կիրիկիայի հայության նկատմամբ ֆրանսիայի վարած երկակի ու ննչք քաղաքականությունը հետևանքով տեղի ունեցած հայկական ջարդերն ու Կիրիկիայի հայթափությունը:

Փաստաթղթերը հրատարակվում են առաջին անգամ: Ներկայացվող հավաքածուն կազմված է պատմական փաստաթղթերի հրատարակման գործող կանոններին համապատասխան:

Առնյա Միրզոյան
պատմական գիտությունների թեկնածու

N 1

ԿԻՒԼԿԻԱՅԻ ԼԻԱԶՈՐ ԴԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ Մ.ՏԱՄԱՏՅԱՆԻՉԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ
Կ.ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԿԱԶ ԶԱՎԵՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ՝ ՏԵՂԻ
ԳԱՂԱՔԱՎԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐ ՄԱՐՄԻՆԵՐԻ ՄՈՏ
ԿԻՒԿԻԱՅԻՑԻՑ ՊԱՏՎԻՐԱԿՆԵՐ ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՒ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ

16 փետրվարի 1920
Աղանա

Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Հայր.

Ահագանգէն վերջ ահա մահագանգ... Ամենաոխրոյ պարտականութիւնն ունիմ այս անգամ արիւնի և նախճիբի բոթը գուժելու Ձեր Սրբազնութեան և իր միջոցաւ Ազգ. պատվիրակութեան: Մարաշ, իր ամբողջ շրջանով, ոչ ևս է: 35-40, 000 հայութեամբ օծառած ցանկալի և պանծալի Հայկական Կիրիկիան շրջանէ մը մէկ քանի հազար խնակներ միայն այսօր կիսամեռ և անուաղ աստանդական կը թափառին մարդահասակ ձիւներու մէջ, ուրիշ հազարաւորներու թաղումը իրենց աչքով տեսնել վերջ նոյն վտանգին ամէն վայրիեան ենթակայ: Թրքական վատութիւնն ու վայրագութիւնը մեզի վազածանօթ էր, ինչ որ բաւմեղուցիչ և պակուցիչ է միանգամայն ֆրանսական զավճանութիւնն ու մատնութիւնն է, որ տասնակ հազարաւորներու անմեղ ու ֆրանսաէր հայերու կորուստին և Կիրիկեան ամէնէն կարեւոր միջնաբերդին կործանումին պատճառ դարձաւ...: փաստերը դժբախտարար ջարթախիչ են այս մասին:

Կիրիկիոյ ամբողջ շրջանը ամենածանր վտանգներու ենթարկուած է, և ամէնէն տեղ վառոթի տակաւոր, որուն վրայ նստած է Հայ ժողովուրդը, պայթելու մտ է: Կիրիկիոյ ամբողջ հայութեան սպառնացող օրհասական վտանգին, այս ահաւոր աղէտին հանդէպ ժողովուրդին անզոհական գաղտնամներուն, ինչպէս նաև արդար յուզման և գերաբարձութեան միջոցին, մեր շուրջ այնպիսի ահելի և անմիջական պարտականութիւններ և պատասխանատուութիւններ կը ծանրանան, որ անկարողութեան մատնուած ենք երկարօրէն տեղեկագրելով մեր կացութիւնը պարզելու Ձեր Սրբազնութեան, Ազգ. կեդրոնական վարչութեան, Ազգային պատուիրակութեան և Հայկական կառավարութեան: Այս հանգամանքներուն մէջ մեզի ուրիշ բան չէր մտար ընել, բայց միայն այստեղէն ճամբայ հանել պաշտօնական իրազեկ

անձնաւորութիւններ, որ գան պարզեն Ձեզ մեր դժոխախի կացութիւնը -կացութիւն մը որուն առջև կը նսեմանան Համիտեան շրջանի և Ատանայի 1909-ի եղերութեան ամենէն տխուր դրուագները - և մեր բարձրագոյն իշխանութեանց և անոնց միջոցով ,սպառնական, ֆրանսայի և դաշնակից ,պաշտպան, պիտուէնանց ներկայացնեն մեր զխուսն սպառնացող բնաջնջումի ահաւոր վտանգը, ինչպէս նաև մեր բողոքը, մեր պահանջները, մեր անվերածելի պահանջները: Արդար և, պէտք է լաւ համոզուած ըլլալ ամէն Հայ և ամէն մարդ, որ Կիրիկեան հայութիւնը և իր վարչիները, կեանքը և մահուան մէջ համընդհանր և ամենաոխրալի փութրիկներն են ծանրագոյն վտանգներու հանդէպ անընկճելի իրենց պահանջներն ունին: Դուք էք, Ազգային բարձրագոյն մարմիններն են, որ պիտի բարձրացնեն անոնց ծայրի ի լուր քաղաքակիրթ աշխարհին, եթէ, աւագ, քաղաքակիրթութիւնը անամէջ բաւ մը չէ, իր անուսով մղուած ամենապիւրջին համաշխարհային պատերազմէն վերջ ալ:

Ներկայ նամակը Ձեր Սրբազնութեան պիտի յանձնէ տեար Կարապետ Արքահամեան, որ իբր անխնայալի Ատանայի Հայ ազգային միութեան, ամենակատարեալ կերպով իրազեկ է ոչ միայն Կիրիկիոյ կացութեան բոլոր մանրամասնութեանց, այստեղ խաղաղութեան քաղաքական էնթրիկներուն և Հայալինջ գաւերուն շուրջ մեր բոլոր մտահոգութիւններուն, ինչպէս նաև մեր բոլոր անտութիւններուն և հայեցակէտերուն, և, վերջապէս, մեր բոլոր պէտքերուն: Նույնպէս ճամփայ կը Հանինք Մարաշի ամբողջ անցքերուն ակնատէս արթմնատեսութեան վրայ մը յանձնի տքթ. Յարութիւն Տ. Լազարեանի: Մեր թախանձագին դիմումին վրայ մեր ամենաանկեղծ թարեւած և բազմերախտ բարերար տքթթ. Ձէմարտ հակառակ իր յառաջացած տարիքին և այստեղ ունեցած պատասխանատու պաշտօնին, ի սէր մեր ազգին գերագոյն գոհոգութիւնն յանձն առաւ անմիջապէս ճամբայ ելլել Կ. Պոլիս գալու, իր հեղինակաւոր ձայնը, իր անժխտելիօրէն անկողմնակալ վկայութիւնը և թուրք, և հայկական գործերու շուրջ իր բազմամակ փորձառութիւնը ի սպաս դնելու յօգուտ Կիրիկիոյ տառապեալ ժողովուրդին փրկութեանը, և ի պաշտպանութիւն անոր սրբազան շահերուն: Անոր Կ. Պոլիս ներկայութեանը պիտի ունենայ, կը հաստատար, իր ամենամեծ նշանակութիւնը, մասնաւոր, ան պիտի կրնայ նաև խոսիլ յանուն բազմաթիվ ակահատէս ամերիկացիներու, որոնք իրեն տեղեկագրեցին Մարաշի եղեռնին ամբողջ ազիտարչ և ըմբոստացուցիչ մանրամասնութիւնները:

Աւելորդ է բսիլ, թէ Կ. Պոլսոյ մէջ այս միջոցին ներկայութիւնը գերապատիւ Տ.Մուշեղ արքեպիսկոպոս Սերոբեանին, որ կիրիկեան գործերու շուրջ խորունկ փորձառութեան մը կը միացնէ ներկայ տաղնապինի նախընթացներու ամենամտօրիկ իրացելի հանգամանքը, երկարատեւ ամիսներ մեզ հետ բաժնած ըլլալով մեր բոլոր մտահոգութիւնները, մեր ցաւերը, և մեր այնքան արգարացի ակնկալութիւնները - Մուշեղ արքեպիսկոպոսի ներկայութիւնը, կրտսէ, պիտի ունենայ իր մեծագոյն օգտակարութիւնը: Անշուշտ պիտի հաճիք միշտ զինքը խորհրդակից ունենալ:

Ասիկ զատ, կարծեմ, գերապատիւ Պայաքեան Հայր սուրբն ալ՝ Պ.Արքահամեանի և իր ընկերակցին հետ, միեւնոյն շոգեմուտով կը մեկնի Պոլիս և ինքն ալ պիտի բեթէ Ձեզի իր թանկագին վկայութիւնը այս կողմերու կացութեան մասին:

Ահա այսպէս, ամէնէն կարեւոր տարրերն ունիք Ձեր տրամադրութեան տակ կացութեան ամէն կողմերն լիուրի ուսումնասիրելու և բոտ այնմ ոչ միայն պէտք եղած կորովի, ամենազրու դիմումները կատարելու, այլ և խորհելու ահաւոր չարիքը, և վտանգը զիմազրուելու համար ազգովին կարելի միջոցները ձեռք առնելու համար: Մասնաւորապէս, կը խնդրեմ Ազգ. պատրիարքարանէ կը Ազգային պատուիրակութեանն և նկատի ունենայ մեր ասանակ հազարաւոր հին և նոր գաղթականներու ամենաթշուառ դրութիւնը և շուտափոյթ և կարեւոր օգնութիւններ հասցնել մեզ: Չպիտի դադրիմ մեր ազգին համար ամօթալի իրականութիւն նկատելու սա անհավատալի պարագան, թէ անցեալ յունիսէն մինչև ևս օրս, ճամտուան երկար շրջանին մէջ, ուր այստեղ կը գտնուիմ - բացի Բարեգործականի և Որբախնամի կանխորոշ նպատակով զրկած գումարներէն և թշկական առաքելութեան պիւսճէնէ - Կիրիկիոյ քնցահետք պէտքերուն համար Ատանայի ազգային միութիւնը ստացած է միմիայն 100.000 /հարիւր հազար ֆրանկ/, այն ալ մի միայն Ազգ. պատուիրակութեանն՝ իմ միջոցաւ: Նոյն ժամանակամիջոցին օտար Հաստատութիւնները, անզւ. կառավարութիւնը և, մասնաւոր, ֆրանսականը ամենախոշոր

գումարներ արամադրած են. ֆրանսական նպաստը միլիոններով կը հաշուի ու ես ուրիշ առիթով մասնանիշը բրած եմ, որ այստեղ սանթիմ մը չի ծախսուիր, որ Բարբաթական պարտուակիրն տակ միանգամայն չի ծառայէ քաղաքական նպատակներու եւ Հոգային Հաշուէլարգարութեան ժամանակ նմարին մէջ չի գրուի անհամաձայն փոխարինութիւններու, իրավունքներու, չափերու ապահովումին եւ տիրացումին համար...: Եւ բսկ, թէ մենք տակաւին կը պնդենք ու պիտի պնդենք ցփերը, թէ Կիլիկիան մեր հայրենի Հողին գոհարն է, թէ մեր կիլիկիան չափերը մեր ազգային չափերուն ամէնէն Հոգբրանական, ամէնէն կենսական մասը կը կազմեն: Եթէ մեր կացութեան այս ամօթայի կողմին Հակառակ, Պատուիրակութեան Կիլիկիոյ ներկայացուցչութիւնը եւ Ազգային միութիւնը կըրցած են բարձր պահէլ ազգին priestice-ը տարներու եւ ֆրանսացիներու իսկ առջեւ, եթէ կըրցած են իրենց հեղինակավոր դիրքը պահպանել մեր թշուառ եւ յուսալքէլ ժողովուրդին հանդէպ, եթէ ժողովուրդին, յուսախար լէզէ սնականներուն կարգապահութիւնը ցարդ կարելի եղած է պահպանել, եթէ անիշխանութիւնը, ներքին երկպառակութիւնները, ծայրային յուսահատութիւնը եւ անոր յարակից բոլոր չարիքները տակաւին չեն շղթայազերծուած, եթէ տակաւին այս գրբարտ կացութեան հանդէպ եւ ազգին մնացեալ Հաստատներուն կողմէ՛ զէպի ցանկալի Կիլիկիան ցոյց տրուած անտարբերութեան Հակառակ զանգուածային արտագաղթի կործանարար, բայց վերջ ի վերջոյ անխուսափելի, շարժում մը ծայր տուած չէ, պէտք է բնդուելի եւ խոստովանել, որ հրաք մը իրականացած է, հրաք մը, որ պատելով կը բերէ ինչպէս Ազգային միութեան անխոշ աշխատանքներուն եւ ազգին ամէն Հատուածներուն Հոգեւոր պետներուն եւ իշխանութեանց եւ քաղաքական կազմակերպութեանց համբարշխութեանը, իմաստութեանը եւ խոհմտութեանը, նոյնպէս՝ Կիլիկիոյ ժողովուրդին գիտակցութեանը, Հայրենասիրութեանը, կենսունակութեանը, չարքաշութեանը եւ անոնց նման բնատու ճնիկ պանծալի յատուութիւններուն: Բայց, վերջապէս, մեր իրաւունքն է սուրբի եւ հուրի բնդմէջէն, մինչեւ վերջին վարկեանը մեր ձայնը բարձրացնելու եւ մեր սիրելի ազգակիցներուն ,օգնութիւն, օգնութիւն,, աղաղակելու:»

Աւելի քան երեք ժամանակն է, քանի որ Ձեր մէջ ունիք կիլիկիան վիճակի եւ բազմակողմանի պահանջներուն լիութի տեղեակ անձնուորութիւններ, ամբողջ կիլիկիան ինչդիր խորքանիին կերպով ուսումնասիրելու եւ ըլլայ դիմումներու, ըլլայ ձեռք առնելիք ազգային միջոցներու մասին վերջնական որոշումներ կայացնել: Պատմական պարտականութիւն մըն է, որ այս կերպով կուսանդենք Ձեզի, Կիլիկիոյ 200.000-ի մօտիկ հայութիւնը իր կողկողալին աչքերը Ձեզի դարձուցած է: Այսօր կամ երբեք, վաղը, գուցէ, շատ ուշ կըլլայ...»

Փայով մեզի, կրնաք բացարձակապէս վատահ ըլլայ, որ Ազգ. միութիւնը, եւ, Ազգային մարմիններ եւ կուսակցութիւններ մինչեւ վերջը պահանջէին վրայ պիտի գտնուիր: Բուք կրնաք գուշակել մեր գիրքին բովանդակ փափկութիւնը եւ գծարտութիւնները, մենք ստիպուած ենք, հակառակ մեր դիմումներուն վերջնա առած պառնադին կերպարանքին, մինչեւ վերջը հաշտ քաղաքականութեան մը Հետեւել ֆրանսական իշխանութեանց հանդէպ:»

Մարաշի աղէտէն գատ, այստեղ՝ Ատանայի մէջ այ վասնդը ամենայուրը է, մինչեւ 10 օր խոսովութեանց շղթայագերծումին կը սպասուի, եթէ անկէ առաջ բան մը չի պատահի: Վտանդին իրական ըլլալը կը խոստովանին նոյն իսկ Ֆրանսական իշխանութիւնները:»

Հանրի, Միսի եւլն վիճակին վրայ չեմ ծանրանար: Մեր պատգամաւորը՝ Պ.Արբահամեան, Ձեզ լիութի կը տեղեկացնէ:

Աւելի երկարել աւելորդ համարելով Կիլիկիոյ եւ կիլիկիան հայ ազգարնակութեան բազմը եւ նուիրական չափերը Ձեր ձեռքերուն մէջ կը յանձնենք:

Ամենախորին յարգանքներով մատչիմ ի համբար Մ. Ա.Քոյ գերապատիւ օրբաղուութեանը:

Ամբ. Հայաստանի պատուիրակութեան

Կիլիկիոյ լիավոր ներկայացուցիչ

Մ. Տամատեան

ՀԱԱ., Ֆ. Պ. - 430, ց. 1, դ. 295, թթ. 4-7: Պատճեն: Միքեհնազիր:

N 2

Մ.ՏԱՄԱՏՅԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄՈՒՇԵԼ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԵՆՐՅԱՆԻՆԻՆ՝ ՄԱՐԱՇԻ, ՄԻՍԻ, ՀԱՃԸՆԻ, ՌԻՐՖԱՅԻ ՈՒ ԱՅՆԹԱՊԻ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿԵԼԵԿԱՅՈՒՄ ՖԻԱՆՍՄԻԱՏՆԵՐԻ ՎԱՐԱՄՇ ՀԱՎԱՀԱՅՎԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

20 փետր.1920
Ազանա

Արբահայն

Ազանայի Ազգ. միութեան Ձեր զրկած 5 փետր. - ի նամակը մեզ անյայտ պատճառով Օսմանիէ զրկուելով այնտեղէն մեզ վերադարձաւ երկի միայն: Կ.Պոստոյ թերթերէն տեղեկանալով, որ Մրք. Պատրիարք Հայրը Բարեկ մեկնած է, այս նամակս կրնաք գործածել իբրեւ պաշտօնական նամակ եւ պատճէր զրկել Ն.Մրբաղուութեան ինչպէս նաեւ Ազգ. պատուիրակութեան:

16 փետրուարին նամակ մը գրած եմ ուղեկայ Արբահայն Պատրիարք Հօր եւ յանձնած եմ պրն. Կարապետ Արբահամեանին, զոր ժովի ճամբով զրկած ենք Ձեր կողմը՝ բնկերացած մարաշցի սկանաստի մը, դժբաղբարսը նուր պիտի ուշանայ, իսկ ցամաքէն մարզ զրկել անկարելի եղաւ: Ահա այս պատճառաւ է, որ ուշ պիտի լսէք մեր լուրերը:

Մեր վիճակը, Արբահայն, որեւէ բարեբուժի նշան ցոյց չտար, այլ երթալով կը ծանրանայ եւ յուսահատական կը դառնայ: Մարաշ - Մարաշի գէղեզին մասին նախորդով գրած եմ, ամփոփեմ:

Ֆրանսացիք առանց սեւէ լուրջ, հիմնական պատճառի, փետրվ. 11 - ին յանկարծական եւ դաղտին կերպով Մարաշը բքեցին, մինչեւ այդ 10000 - ի չափ կորուստ ունեցող հայութիւնը կը մատնուի անկարագրելի խոհապի: Առաջին փախուղներու խումբ մը 2500 է աւելի, կը յաղթի Հետեւիլ նահանջող ֆր. զօրասիւնին, 2000 է բազկացած երկրորդ խումբէ մը հազիւ 25 - 30 - ր կազատուին թուրքերուն կողանքներէ: Փախուղներու այս խումբը մինչեւ Պէլ Փուշար աղիկ գեշ ճամբան կրնայ շարունակել, անկէ անդին տեղացած ձիւնին եւ աւելի լուրջին ցուրտին երեւէ, շատէր կը ստանն, ճամբան կը թաղուին, եւ հազիւ 1800 մարդ կը հասնին Իպանդէ՛ անբացատրելի խեղճութեան մէջ: Ինչ եղան մնացած 6 - 8000 հայերը Մարաշի մէջ - ոչ ոք գիտէ: Կը տեսնէք, որ, բառին կատարեալ իմաստովը, Մարաշը կործանեցաւ: Ֆրանսացիք իրենք իսկ կը խոստովանին, թէ աւելի սխալ մը տեղի ունեցած է եւ պատասխանատուները կը փնտրեն. սպասելով իրենց enquete-ի արդիւնքին, մենք այ պատրաստելու վրա ենք մեր տեղեկագիրը՝ ի մի հաւաքելով առանձին վկայութիւնները, բայց այս երկար գործ է, անմիջականին դառնանք: Մեզի համար ֆրանսական աւելի պատասխանատուութիւնը բացորոշ է, եթէ աշխարհի վրայ բան մը կայ, որ առանց այլեւայլքի դաւաճանութիւն կրնայ որակուել այս գործն իսկէ - Այսօր արդէն 9 - րդ օրն է աղետին, ամէն օր դիմում կատարած ենք Col. Bremend-ին եւ General DuFieux - ին, գիրենք ստիպելով, որ մեզի բռնեն, թէ ինչ են մտադիր ընել մնացեալ 8000 հայութիւնը փրկելու համար. առանց սեւէ որոշ գոհացուցիչ պատասխանի: Կրտէին, թէ նոր գորքով, Հասած Իսկեհերբուռնէն, վերստին Մարաշի վրայ պիտի քային անմիջապէս. (հին զօրքէն գրեթէ խնր չկայ. սաստիկ յոգնած, տասնորդուած եւ բարոյալքված էն, շատերը նաեւ հիվանդ, ոտքերին սուտած էն, նոյն վիճակին մէջ են լէզէօնականները, որոնց միւս կողմէ կատարուցութիւնն այ իբր նկատի առնիք եղած վիթխարի մատնութեան դէմ, կրնաք երեւակայիլ, որ անխուսափելիորեն գատալութիւններ տեղի պիտի ունենան խմբովին: Այս կերպով Լէգրանն այ անուս մըն է այլեւս:) Մենք չենք հավատար, որ այս հանգամանքներու մեջ, պիտի ուղեն, կամ պիտի կրնան Մարաշի վրայ անմիջական արշավանք մը կազմակերպել, մանավանդ, որ այդ կողմերը ձիւնը կը շարունակէ անյուրիորեն տեղայ եւ ճանապարհները փակել:

Առաջարկեցիքը aeroplane-ն էր զրկել, եւ թուրքերուն ազգարարիլ սպառնալիքը թէ հայերուն պետք չէ դպչին, այս կերպով գոնէ իրենց գոյութիւնը յայտնել, խոստացան, բայց չեն գիտեր,թէ պիտի կատարեն, կը ենթադրենք, որ հայերը մեկ երկու վարքեր կեդրոնացած կը դիմարեն մինչեւ վերջին շուկեշերտին: Առաջարկեցիք նաեւ, որ Հանրենէն հայկական ազատարար խումբ մը ճամբայ հաննի Ձեյթունի վրայով, որ փճացած չէ, ինչպէս առաջ լուեցան Մարաշ իջեցնելու համար, խոստացան, բայց չեմ կարծեր, որ ընթացք տան: Դժբախդարսմբ միջոցները չեն ններ ինքնադուրեւ իրականութեան վերածելու այս խորհուրդները: Նույնպես

առաջընկերներ մեզի արտոնել Ազանային, Տէօրթեօլէն ու Հասան Պէլլիէն զինչայ խուճ մը (Հայկական) ճամբայ Հանել՝ Մարաշի օգնութեան հասնելու: Որոշակի յատկանշակներ, որ եթէ կուզեն Հայերը պաշտպանել եւ խոսովութիւնները վերջնականապէս գազկի, պէտք է մեր գործակցութիւնը ընդունեն ու մեզ գինեն ու ան ստան մենք հրաշքեր կրնանք գործել: Պատասխանեցին, թէ պաշտօնապէս այդ միջոցներուն զիմն անկարելի է, իսկ անուղղակի քաջայերելուն եւ աչք գոցելուն մասին մեր առաջընկերն պատասխանեցին, թէ կ'մտածեն... Արգին կացութեան ամէնեն յատկանշակներ կողմ է այս, ստոնք չեն ուզեր վճռապէս, որոշապէս Հայկական քաղաքականութեան մը հետեւել, չեն ուզեր վերջնականապէս գեշ մարդ ըլլալ թուրքերուն եւ առհասարակ, իսլամներուն հետ, տակալին չաթիփեցան թրքական քաղաքականութեան կրպակներն եւ Հայերու նախնիներուն եւ մոխիրներուն վրային տակալին կը փորձեն թուրքերը, իսլամ տարրեր սիրաշահել: Դուք այստեղի իրերը եւ անձերը բազմականազափ կը ճանչնաք, ավելորդ է ծանրանայ: Մենակ մինչեւ հիմա Անտրէկէ կը գանգատէինք, բայց վերջ ի վերջոյ յայտնուեցա՞վ, որ այս քաղաքականութեան մարմնացումն իսկ է նոյն ինքը Bremond, Հակառակ իր Հայասիրական արտաստուութիւններուն եւ Համբալփին: Մեր արգար պահանջներուն Հանդէպ յոյս տուած յայտնի բնամուծութիւնը բողոքովն մեր մէջքը կը կտրէ:

Սիւ - Կարա - Կազարի ժողովուրդը Սիւ պատաստնած է. Սիւ իր կարգին սարսափի մատնուած, այս մասին գաղափար մը կ'ունէք, ինչպէս նաեւ Զօք - Մարգուտնի մէջ տերղը մտայնութեան ու Bremond - ի եւ իմ՝ միջև յարաբերութեան ընտելի մասին ... Մեր պահանջներու էութեան մասին կարգալով մեր փակ նամակը, զօր երեկ ուղղեցի Ս. Պրեմանին:

Հաճո՞ւ - ինչպէս Սիւի, այնպէս եւ, մանավանդ, Հաճո՞ւի Համար տրամադրուած են ինքնապաշտպանութեան միջոցներ եւ. կը յուսանք, որ այ ավելին պիտի կրնանք ընել, սալ մեր շարունակական թախանձանքներով: Ֆեբրի շրջանին մէջ յարձակումները սխա՞ծ են, Հաճո՞ւի շուրջն ալ կան խրտուռք, բայց եւ այնպէս, այդ շրջանը տակալին (մինչեւ օրս) Համեմատորեն խաղաղ եւ ապահով կրնայ նկատուել, վազարայնը չենք կրնար երաշխավորել:

Ուրֆու - բացարձակապէս յուր չունենք այս շրջանէն. ժողովուրդին մէջ շրջած գրոյց մը, որու Համաձայն, իրրեւ թէ այս շրջանի ամբողջ Հայութիւնը Զարգիւած ըլլալ, թէ եւ, ոեւէ միջոց չունէ՞ք ստուգելու, բայց Համանական կրեւոյ եւ չեմ կրնար ըմբռնել, թէ Մարաշէն քաշուելին վերջ՝ ինչպէս Փրանսական ուժերը կրնան մնալ Ուրֆայի մէջ, ուր արդէն քոչվոր պէտք է ըլլան:

Այնթապ - Բիլլիս - այս շրջանն է, որ մեզի ամենեն ավելի մտահոգութիւն կը պատճառէ. Տոն ունենք 32000 Հայութիւն: Հայկալի գիծը Գալթմայէն մինչեւ Ռաճօ չէ՞թէ ներքին կողմէ քանդուած է, որով այս շրջանի հետ Փրանսացիոց յարաբերութիւնները գրեթէ կտրուած են:

Այնթապ կը գտնուի Col Ste. Marie լէզէոնի մէկ մասով եւ քիչ ուժով եւ կրտուի, թէ արդէն զեպքերը ծայր տուած են ու քաղաքը պաշարուած չէ՞թէ ներքէ: Դիւրին է գուշակել, որ գժուար ըլլալ թուրքերուն Այնթապը երկրորդ Մարաշի մը վերածելը, ըստ ամէնայնի, նման մեթոդներով ու, թէրեւ, ավելի իսկ հեշտ կերպով: Բիլլիսի բազրը արդէն կախուած է Այնթապինէն: Ամենակորովի գիծումները ըրինք պահանջնով, որ եթէ Փրանսացիք պիտի քաշուին այս շրջաններէն, նախապէս անկէ դուրս հանեն Հայ բնակչութիւնները, հակառակ պարագային, շուտով ստուարացնեն քաղաքներուն պահակազօրքին թիվը: Կը ջանան մեզ Համոզել, թէ այդ քաղաքները չպիտի լքեն եւ, թէ Հայերու մասին ալ կը մտածեն, բայց ստոնք խտրքեր են եւ ոեւէ կերպով մեզ Համոզելու չեն գօրծի:

Այնթապ - Բիլլիսի Հայութեան գլխուն կրպարտնայ կոտորածի եւ բնաջնջումի ահափոր վտանգը եւ մենք, բացարձակապէս, անզոր ենք բան մը ընելու այդ շրջանին օգնութեան հասնելու տեսակէտէն:

Ազանա...Աղանա, Տարսոն. Մերսինի - շրջանին մէջ առայժմ զեպք մը չէր պատահած, բայց գրութիւնը վերին աստիճան լարուած է եւ վտանգալից: Հայերը Ազանայի մէջ օրէ օր թուրքերու կողմէ յարձակումի կրպարտն ու իրենց ձեռքէն եկածին չափ ինքնապաշտպանութեան կը պարտատուին, նոյն է թուրքերուն Համար, որոնք կը վախեն, թէ Հայերն են, որ իրենց վրայ պիտի յարձակեն: Մարաշի զեպքերուն ազդեցութիւնը, կրնաք երեւակայնել, հեռու է երկուստեք մտքերը հանգարտեցնելու ընտելի ունենալեն, կայծ մը բավական է հրդեհը բոցավառելու Հա-

մար, ամենա փափուկ ամենա տագնապելի վայրկյանի մը մէջ կարողինք: Փրանսացիքը յուր վախեր ունեն դուրսէն ու ներսէն չէ՞թէական ապստամբութեան շարժումի մը, մեծ պարտատուութիւններ կը տեսնեն քաղաքը եւ ինքրզիւնրին պաշտպանուելու: Համար: Հակառակ ստօր բրիտանեա ազգաբնակչութիւնը ինքրզիւնրը ապահով չըզգար, շատերը կը մտածեն զաղթել, մանավա՞ղ, հուշներ, ժողովուրդը գուեղուզուց մեզի կը գիմէ եւ գէնք կը պահանջէ, երբեմն, նուշնիակ սպառնալիքներով: Հայկական իշխանութիւնները, կուսակցութիւնները Համերայն են վտանգին առջև, բայց, գժրախտարար, միջոցներէ գուրէ: Ամեն վայրկյան, որ կապրինք, յաջրոգ վայրկյանին ստուգութիւնը չունինք: Իր վախնաք նաեւ, որ վերջիվերջոյ յուսալքումը, բարոյալքումը, զերազգոտութիւնը տեղի տան յուսալքում ծայրայնութիւններու, որ ամբողջին բնագոյնը շղթայագրծուին այս կամ այն կողմէն եւ automatique կերպով պայթի ահափոր ուժեր մը, որ գուցէ մոռցնէ Ազանայի նախորդ զեպքերն իսկ: Գերագույն ջանքեր կրնէ՞ք մեր կողմէ ազգի ներքին կապակցութիւնը եւ կարգապահութիւնը անխախտ պահել եւ ժողովուրդը հանդարտամտութեան հրավիրել: Ահա կացութիւնը: Մենք մեր կողմէ արտասահման գիծումներ, բողոքներ ընելու միջոցը չունինք: Ազգեն, իր պաշտօնական մարտիներեն իրազատեանք այդ բաները, ինչպէս նաեւ, դրամական օգնութիւն: Այս կետը նուազ կարեւոր չէ, հազարավոր նոր թշուառներ կազմեան հինքու գրայ, եւ մենք ոեւէ տեղէ օգնութիւն չենք ստացած, կրնաք այս կէտէն ալ դատել մեր հոգեկան վիճակը, եւ մեր օրերուն դառնութիւնը:

Չոր Հարցումներուն մնացեալ մասին պատասխանելու ժամանակը կը պակսի ինձ, նուշնպէս չեմ ուզեր, պէտք չեմ տեսնիր ձեզի Համար գծել գործունեութեան այն ուղղին, զօր կը թիկարգէ վայրկյանը: Վերին մարմիններու վրա կիչնայ պարտք մտածելու, թէ ի՞նչ կերպով ազդեցութիւն բանեցնելու է Օսմ. կառավարութեան եւ Անտուստա Բնմայի վրայ, որոնք այս շարժումներուն գրգռներն ու կազմակերպիչներն են, թէ ինչ կարգի բողոքներ ընելու է (եւ պահանջներ) Փրանսական կառավարութեան, թէ ինչ եզրակացութիւններ հանուլ, եւ ինչ արդյունքներ քաղելու է այս արյունոտ իրականութիւններէն Կիլիկիոյ քաղաքական ապագայի վերաբերյալ մեր հետապնդումներուն ուղղութեանը մէջ, թէ ինչպէս յուզելու է Հանրային կարծիքը այս զեպքերուն հանդէպ եւ, մանավա՞ղ, թէ ինչ զինվորական եւ, նոյնիսկ, միջազգային միջոցներ ձեռք առնուելու են անմիջապէս Կիլիկիոյ Հայութիւնը փրկելու: Համար անմիջական բնաջնջումի վտանգն եւ երկին մէջ խաղաղութիւնը եւ ապահովութիւնը Հաստատելու: Համար: Փրանսացիք իրենց ներկա ուժերով բացարձակապէս անկարող են այս արդյունքը յառա՞ք բերելուն: Վերջապէս, ինչ միջոցներով գէնք Հայթայիտը է այս ժողովրդին, որպէսզի մտաւոր ապագային, եթէ այս վտանգները կրկնուին կարող ըլլայ ինքրզիւնրը պաշտպանել: Կիլիկիոյ բախը յանձնելով Չոր միջոցով ազգի սրտացավ հոգածութեանը, մնամ յարգանաց եւ սիրոյ ողջուններով

Մ. Տամանան

Նույն տեղում, թթ. 8 - 15: Ձեռագիր: Պատճեն:

N 3
Մ.ՏԱՄԱՏՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ [Կ.ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԻՆ՝]
ՖՐԱՆՍ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ, ՄԱՐԱՇԵՑ
ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ԶՈՐՔԵՐԻ ԱՆՍՊԱՍԵԼԻ ՆԱՀԱՆՁԻ ՈՒ ՀԱՅԵՐԻ
ԿՈՏՈՐԱՇԻ ՄԱՍԻՆ

26 փետրվարի 1920թ.

Մարաշի մէջ պատահած զեպքերու ծագումը պէտք է փնտրել այն ձեռնարկին մէջ, ըստ որում, Կիլիկիոյ մէջ եղած պաշտօնական յայտարարութեան մը համաձայն, Հարիարայեա Անտրէ փորձեց 1919 զեկ. ի մէջ տար առել Մարաշի միջնորդրդի վրայ պարզուած թրքական զօրը եւ անոր փարձարացուց Փրանսականը:

Եթէ Ատանայի վիլայէթին մէջ Փրանսական զօրակի բարձրացումը որ եւ է անպատահելիանց տեղի չտուաւ, պատճառն այն էր, որ Ատանայի վիլայէթին մէջ, Փրանսական զրաման առաջին օրէն իսկ թրքական զօրը վար առնուած էր, եւ այդ շրջանը կը մնար առանց թրքական զօրակի, մինչդեռ Այնթապ, Մարաշ, Բի-

լիս եւել, որոնք մինչեւ Նոյ/եմբերի/ 20 մնացին անզլիական գրաման տակ, թուրք կտտավարութեան արտօնուած էր գործածել իրենց գրօջակն ըստ առաջնույն:

Մարաշի մէջ այս փոփոխութիւնը անոր համար մանաւանդ զայլոյթ պատճառեց թուրքերուն, որ անզլիացի մէնեւրը եւ զնդապետ Չիկ Անիթ-Մարի, ֆրանսական զօրքերուն հրամանատարը, չըջարկրականով մը ժանուցին Անիթապի մէջ, թէ անզլիացիներէն ֆրանսացիներուն փոխանցուած այդ քաղաքներուն մէջ իրաց կացութիւնը պիտի շարունակուէր մինչեւ Ոսղոզուրթեան վեհաժողովի վերջնական որոշումները:

Մարաշի թուրք ժողովուրդը հարիւրապետ Անարէի այդ ձեռնարկին մէջ կը տեսնէր բռնարարումը վերահշնայ երկու գիւնուորականներու յայտարարութեանց, անոր համար յանգզութիւնը կուեննար յարձակելու, խուժանային պոսթիւմով մը, միջնաբերդին վրայ վար առնելու ֆրանսական զրօշն ու վերստին պարզելու թրքականը:

Հարիւրապետ Անարէ եւ հայկական լեզէնի ֆրանսացի հրամանատարը, որ այդ պահուն հող կը գտնուէր 400 հայ լեզէնականներով, չուզեցին եւ կամ անխուճեմութիւն նկատեցին այդքան քիչ ուժով գիւնուորական գործողութեանց սկիւլ թուրք խուժանին զէմ, եւ խնդիրը թողուցին միեւնոյն վիճակին մէջ:

Ֆրանսական իշխանութեան այս կամուոր թոյլտուութեանէն Մարաշի թուրք խուժանը բացարձակապէս չիփացաւ: Եւ այդ օրէն վերջ, քաղաքի ամբողջ ոստիկանութիւնը հրապարակաւ ինքզինքը կուսակից հուշակեց Միլլի շարժումին եւ կազմուեցան հրամայումներ չէթէ, որոնց գործը եղաւ Ատանայի եւ Մարաշի միջեւ անցքերը որոնել, կողոպտել հայ կարաւաններն ու սպանութիւններ ի գործ գնել:

Թէ կրկին ապահովութիւնը, եւ թէ ֆրանսական խախտուած քրեկաթիւն, վերահաստատելու նպատակաւ, ֆրանսական գիւնուորական իշխանութիւնը հարկ տեսաւ բաւականաչափ զօրք զրկել Մարաշ գորավար Քերեթի հրամանատարութեան տակ: Միեւնոյն ժամանակ, Գրիկիոյ վերին հսկող զնդապետ Պրէժանի կողմէ Մարաշ կը զրկուի, իբրեւ վարիչ կամ կառավարիչ, Ատանա քաղաքի կառավարիչ Հարիւրապետ Մօրպիէօ: Այսպէսով Մարաշի ֆրանսական գիւնուորական ուժը 6000-ի կը հասնի: Հարիւրապետ Մօրպիէօ անմիջապէս գործի ձեռնարկել ուղկելով, կը մտա կը հրահրէ Միւթէսարիֆի փոխանորդն ու թուրք երեւելիները եւ անոնց կը հաղորդէ իր պաշտօնին բնութիւնն ու կը պահանջէ, որ կառավարութեան չէնքին մէջ իրեն սենեակներ յատկացուին կարենայ մտաէն բոնթրոյ ընելու կառավարական գործառնութեանց վրայ: Միեւնոյն ժամանակ միջնաբերդին վրայ ֆրանսական զրօշակը կը պարզուի:

Հրահրուած թուրք մեծամեծները այդ խնդիրներու մասին վերջնական պատասխան մը տալու համար ինքզինքնին անբաւական զգայով, պէտք կը տեսնէ ժողովուրդին հետ խորհրդակցելու: Իբր չկամութիւն նկատելով թուրք մեծամեծներու այս վարժումները, ներկաները իբր պատանդ վար կը դրուին եւ միայն Միւթէսարիֆի փոխանորդին կարտօնուի երթալ ժողովրդեան հաղորդելու ֆրանսական իշխանութեան կամքը: Հազիւ թէ մեկնած, թուրք խուժանը, որ ինչպէս կերելի, օրերէ ի վեր կը սպասէր, կազմ եւ պատրաստ, որ եւ իցն պատրուակի մը յարձակելու համար հայերուն վրայ, անմիջապէս յարձակումի ազգանշանը կուտայ հրացանի պայթումով մը եւ միեւնոյն ժամանակ քանի մը հայաբնակ թաղերու կրակ կուտայ: Թուրքերու յարձակումը կը սկսի հունվար 21-ին: Հայերն յանկարծակիի եկած, թէպէտ, բայց ժողովուրդէն ոմանք անոնց ապահովութեան գործը կը կազմակերպեն՝ փոխադրելով անպաշտպան ժողովուրդը այն տեսակ վայրերուն մէջ /եկեղեցի, գլորոց, որբանոց, Լատինաց վանք եւլն/, ուր կարելի ըլլայ անոնց պաշտպանութիւնը նուազագոյն ուժերով: Որովհետեւ պէտք է գիտնալ, թէ ֆրանսական իշխանութիւնը գիւնուորական երբեք զէնք չէ արամազրած հայ ժողովուրդին, որ իր ինքնապաշտպանութեան գործը վարած է արեւոյ հատ, 21 օրեր, իր ձեռքը գտնուած անձնական անբաւական եւ անկատար զէնքերով, իսկ 6000 ֆրանսական զօրքերը մնացած են միշտ իրենց զօրանցիին մէջ եւ շուրջը, որ կը գտնուի քաղաքին ամէնէն վերի կողմը մը առանձնացած ըլրակի մը վրայ եւ իրենց գործունէութիւնը սահմանափակած են քաղաքին երբեմնակի ուժրակութեամբով: մինչդեռ զօրքին բուն պարտականութիւնն էր արգելիլ հայերու անձնապաշտպանութեան հարկիցուցիչ ձեռնարկը եւ իր գիւնուորական ներխալութեամբ արգելիլ հանդիսանալ թուրքերուն յարձակման:

Ստոյգ է, որ քաղաքին այրուելուն եւ արտաքին յարաբերութեանց խզումով - որովհետեւ, չմտնանք ըսելու, որ ֆրանսական ռազմաչէտները 6000 զօրք Մարաշ զրկելէ ետք, գանց ըրած են յարաբերութեանց դիժը պահպանել - ֆրանսական զօրքերու ուժեղացումը պաշարն սպասած է եւ հուսատողներ կան, թէ անոնք ստիպուէր են իրենց ըրիկներն մարթիլ եւ ուտել: Այս պարագան Գրիկիոյ վերին զօրիչին հաղորդելու համար 3 զեյթունցիներու նամակներ կը յանձնուին, զոր յիշեալներն ապահով կերպով Ատանա կը հասցնեն:

Ատանայէն զնդապետ Նօրման /յայտի թրքաէր մը/ 1000 հոգիոց նոր զօրավորումով մը ճամբայ կէլլէ զէպի Մարաշ երթալու համար: Գնդապետ Նօրման իրեն խորհրդակցութեան ունի թուրք բանակի երբեմնի հաղապարակ երէտացի Իշհանի պէ, որ, նմանապէս, ոչ լաւ անցեալ մը ունի եւ ոչ այլ բարի տրամաբարութեան զէպի հայերը: Ցուալին այն է, որ զնդապետ Նօրմանի առաջնորդած զօրավորումը կերելի իրեն հետ չէ փոխադրած Մարաշի մէջ ուժեղացումը պակասէն ներդրութեան մէջ եղող ֆրանսական բանակին պաշարը: Այս եւ յետագայ զէպեր բացորոշապէս կը յայտնեն, թէ զնդապետ Նօրման Մարաշ կը զրկուի ոչ թէ փրկելու համար հայ ժողովուրդը իրեն սպանացող վտանգէն, այլ փրկելու համար ֆրանսական բանակը, որ ուժեղացումը պակասէն գատ ոչ մէկ գծուարութեան եւ վտանգի առջև կը գտնուէր: Գնդապետ Նօրման Մարաշի առջև կը հասնի քաղաքին մէջ 21 օրերէ ի վեր շարունակուող կորուներուն վերջաւորութեանը, երբ արգէն երկու կողմէն, զրիթէ, 8-9000 անձ սպանուելէ վերջ թուրքերը ճարահատ տղքէ Մուսթաֆայի առաջնորդութեամբ անձնատուր կըլլան ֆրանսացիներուն խնդրելով, որ ինչպիսի իրենց կիներուն եւ մահուկներուն: Տոքթ. Մուսթաֆա ֆրանսացիներուն բողբէն վերադարձին կը սպանուի հայկական սպանէլներն արձակուող զրգակէ մը:

Մեզի հասած բերանացի տեղեկութիւններէն գատելով այնպէս կերելի, թէ զնդապետ Նօրման Մարաշ հասնելուն պէս հրահանգ կը զրկէ զօրավար Քէլէթին, որպէս զի քաղաքը թողուի եւ քաշուի: Այս պարագան այնքան ստոյգ է, որ ֆրանսացի հրամանատար անձնատուութեան թուրք բանդերներուն կը հաղորդէ, թէ իրենց/նր/ անմիջապէս պիտի քաշուին քաղաքէն եւ պատուէրներ կուտայ, որ լաւ վարուին հայերու հետ: Տօրավար Քէլէթի նախ կը ինքզինամայ զնդապետ Նօրմանի կողմէ եղած նահանջի յանձնարարութեան, բայց կը ստիպուի յետոյ համակերպիլ զնդապետ Նօրմանի, որ կը սպանալ հակառակ պարագային առանձին քաշուիլ երթալ պատասխանատուութիւնը ձգելով իր վրայ:

Այս բանակցութեանց միջոցին հայերէն ոմանց մէջ կասկածը կարթնանայ, թէ ֆրանսացիները կրնան մէկ վայրկեանէն միւսը քաշուիլ երթալ, այս պատճառաւ հայ կաթողիկ վարդապետներէն մին նամակ մը գրելով ֆրանսացի հարիւրապետի մը, կուզէ գիտնալ, թէ ինչ արժէք ունին իրենց նահանջի շուրջ խուսուած տարածայնութիւնները: Հարիւրապետը նամակով մը /որ կը գտնուի Մարաշէն փախչող եւ Ատանայ ապաստանող հայ կաթողիկ վարդապետին մօտ/ կը հերքէ այդ լուրերը, հուսատելով, թէ նահանջի գաղափարը գոյութիւն չունի բնաւ, եւ թէ կատարուելիքը պարզ գիւնուորական յանձնելով, մըն է: Բայց հազիւ գիշեր եղած ֆրանսական զօրքերը, նախ կը ջանան իրենց շրջակայները գտնուած հայկական ապաստանարան ծառայող շէնքերու գուռները կղպել սույ, երբ կը տեսնեն, որ հայերը կուհաճ են իրենց փոխուստի ծրագիրը, իրենք այլ կը պարտաստուին փախիլ եւ կը հուսատեն, թէ ֆրանսական զօրքը նոյն իսկ քանի մը փախտական հայեր սպանած է: Յետոյ մեկնելէ առաջ կայրին իրենց գործողը եւ կանխաւ թուրքերէ գրաւուած զէնքի տերուն եւ կը մեկնին քաղաքէն, առանց որ եւ իցէ մէկու մը լուր տայու: Առաւօտուն հայերը կը տեսնեն, թէ միջնաբերդին վրայ ծածանողը ոչ թէ ֆրանսական զրօշակն է, այլ թրքականը, խուճապէ մը կը սկսի, եւ առաջին փախչողները կըլլան Լատին վանքն ապաստանող 4000 հայերը, որոնք ամէնէն մտքը կը գտնուէին զօրանոցներու եւ, հետեւաբար, զօրքերու հետեւած ճամբուն, այս փախտականներու խումբէն 1700-ի չափ միայն հասած են Իլպահէի, իսկ մնացեալներն սպանուած են կամ միւսներու մէջ ստատ: Ուրշ խումբը մը 2000 հոգիի մօտ, որոնց կրնկերանար Նուպարան ընտանիքը, կուզէ քաղաքէն գուրս նետել ինքզինքը, բայց թուրքերը, որոնք կանխաւ իմացած էին, թէ ֆրանսացիները պիտի նահանջեն, փողոցներու անկիւնները բռնած ըլլալով, կը յարձակին փախտականներու վրայ խուճապի մատնելով անոնք: Ուրշապէս չենք

զիտեր, թէ քանիներ բախտաբուժեցան վերապրիլ անոնցմէ, միայն սա գիտենք, որ այդ ճամբէն միայն 27 ազատուածներ հասած են Ատանն:

Գայով րուն կորուստներու գումարին, այս պահուստ կարելի չէ ճշտել որոշ կերպով: 1919 Շուկո. 10-ին գրուած Մարաշի ազգ. միութեան սխալվածքի համար՝ ծայր, քաղաքի Հայ բնակչութեան թիւը եղած է 24.000, իսկ չըջակաբովը միասին՝ 29.600 հոգի: Այս ժողովուրդին Ատանայի կողմը առ այժմ փախտականներու թիւն է 1.900: Իսկ Մարաշի մէջ ողջ մնացողներու թիւը կազմածի կը մնայ մեզի, որովհետեւ տակալին վերջնական տեղակութիւն չենք ստացած Մարաշէն: Մուսթաֆա Բէմալի թերթը ,,Հարէմիլէթը Միլլէի,, 1500 ցոյց կու տայ Մարաշի այժմեան Հայ բնակչութիւնը, իսկ Ատանայի վայր ձէլալ պէյ՝ հիմնուելով Սերաստոյ վայրի ստացած հեռագրին վրայ, կը հուսատե, թէ ութ հազար հինգ հարիւր մտ Հայեր կան Մարաշի մէջ: Թէ իսկ ճշմարիտ ըլլայ այս վերջին թիւը, ինչ որ անհասանկան կը թուի մեզի, այնպէս կը կարծուի, զժրխտարար, թէ Մարաշի եւ չըջակաբովը ջարդի գոհերու թիւը 16.000-էն 24.000-ի մէջ կը գատուի:

Ձեյթուլի մասին առնուած վերջին տեղեկութիւնը այն է, թէ տակաւին կը դիմադրեն, թէ եւ կարելի չէ երաշխաւորել այս լուրին ստուգութիւնը:

Մ. Տամասեան

Նույն տեղում, թթ. 17-20: Մեքենագիր: Պատճեն:

N 4

Մ. ՏԱՄԱՏԵԱՆԻ ՑԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ Կ. ՊՈԼՍԻ ՊԱՏՐԻԱՐԲԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀ ՄԵՆՈՐՈՂ Ե ՊԵՆԻՍԿՈՎՈՍ ՆԱՐՈՅԱՆԻՆ, ԱԴԱՆԱՅԻՆ, ՍՊԱՆԱՑԻՆ, ՍՊԱՆԱՑՈՂ ՎՍԱՆԳԻ, ԿԻԼԻԿԻՅԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲԱՂՎԱԳԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅԱՆ, ՖԻՐԱՆԱ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՎ ՖԻՐԱՆԱԹՈՒՐԲԱԿԱՆ. ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ատանա 27 փետր. 1920թ.

Գերազատիվ Տեղապահ Հայր

Կը հաստատեմ 20 եւ 22 թուակիր վերջին երկու գրութիւններս ուղղեալ Գեր. Մուշեղ Սրբազանին, Ազգ. Պատրիարքարանին՝ Պատմիբուժեան հաղորդելու խնդրանքով:

Ատանա- անցեալ հինգ օրվան միջոցին երկիցս խուճապ պատահեցավ Ատանայի մեջ, երեքշաբթի եւ չորեքշաբթի օրերը. 24եւ 25 փետրուար: Առաջինը՝ առտուն ժամը 8 - ին շուկայի մեջ յոյնի մը սիրալին պատճառով ուրիշ յոյնէ մը զնգահաճար սպանուելուն առթիվ տեղի ունեցավ՝ կարծելով որ «գեղաբը սկսած է, քիչ վերջ խնդրելը հասկցուելով խանութները վերաբացուեցան» եւ ամեն բան կարգի մտաւ:

Յաջորդ առաւօտ ամբողջ քաղաքը ահ ու սարսափի մեջ էր, պետք է ըսել նոյնքան անհիմն պատճառներով: Ֆրանսական զինուորական իշխանութիւնները, ի նախատեսութիւն ապագայ պատահականութեանց՝ քաղաքէն դուրսը պաշտպանողական փորձ մը կատարեցին գիշերով, ամէն զինուոր իրեն համար սահմանուած վայրը կեդրոնացաւ եւ խրամատներու մեջ զիրք բռնեցին - զի արդէն կանոնաւոր խրամատներ բացուած են քաղաքին շուրջը - բնականաբար, այս ազմափորձին առթիւ քաղաքէն դուրս եւ դուրսէն քաղաք երթեւեկը արգելուեցաւ մինչեւ առտուն յառաջացած մեկ ժամը: Ժողովուրդը կարծելով որ քաղաքին վրայ զրակն յարձակում տեղի կունենայ, ծանր խուճապի մատուցեցաւ, քաղաքի մէկ ծայրէն միւսը խանութները փակ մնացին եւ ամէն մարդ իր տունը քաշուեցաւ: Կէս օրուան մտ քաղաքին վերին վարիչ Մ.Պոստօն վայրին Ազգ. պատուիրակութեան ներկայացուցիչը, Առաջնորդը, Հայ կաթողիկոսներուն Գերապաժառը, Հայ բողոքականներուն հովիվը, Ազգ. միութեան-անդամներ, ընկերացած թուրք. Արար եւ Յոյն երկուսիներուն եւ խնամաներու քաղաքին մեկ ծայրէն միտու ծայրը թափօրով պտտեցանը, ջանալով ճանապարհին վրայի խանութները բանալ տայ: Սակայն այնպէս կարելի է ըսել թէ մինչեւ իրիկուն խանութներու մ 3/4 -ը փակ մնացին:

Հինգշաբթի եւ այսօր գործերը եւ քաղաքը իրենց սովորական կերպարանքը վեր ստացան: Այսօր երեկոյան զեմ Հայ լրագիրները հրատարակեցին յաւելուածներ որոնցմէ մեկ քանի ճատ կը զրկեմ ձեզ: Այս յաւելուածները որոնք Մարաշի

զեպարի առթիվ ֆր. եւ թրքական տեղական կառավարութեանց միջեւ փոխանկուած թղթագրութիւնները կարողաբն, ամենխոշոր կարեւորութիւն ունեն: Ֆրանսական պահանջները որոշ գաղափար կուտան թէ երկնց քիչն տանը թուրք ինչ ստակալի պատրաստութիւններ տեսած են (մենք գիտենք, կարելիք ու կարեւորութիւն չէին տար) եւ թէ զեւ ինչ պատահականութիւններ կայնալած կան մեր պիտու վրա, քանի որ բացայայտ է որ թուրքերը ոչ պիտի ուզեն ոչ ալ պիտի կրնան գոհանում առ ֆրանսական պահանջներուն՝ գոնէ տրուած ժամանակամիջոցին մեջ, շատ իսկ հավանական է որ ֆրանսական այս ծանրաբուժի պահանջներին զբոսուած՝ փութացելի եւ խտացելի իրենց ապստամբական զաւազակական զործառութիւնները Մարաշի մնացորդ Հայութեան համար: Ջոր Տիւֆէօյի վերջնագիրը կըսէ Մարաշի 20000 Հայութեան մնացորդն են ճօն այժմ գտնուած 8000 -ը, ուրեմն, անուղղակի կը ճշտէ Մարաշի կոտորուած Հայերուն թիւը, այսինքն երկու հազար փախտականներն ալ նկատի ունենալով՝ 10000 մարդու կորուստ: Եվ ըսել թէ Մարաշի Հայութիւնը մինչեւ 25000 կը հաշուեն, թէ մեկ քանի հազար ալ վերջերս Հոն ապստանած էին չըջակայ Հայ գյուղերէն եւ թէ վերջապէս՝ այս հաշիւէն դուրս են Փընտուճագի, Տէրէքէօյի եւ ուրիշ բազմաթիվ Հայերու կոտորածները որոնց թիւը մեկ քանի հազարի կը հասնի: Յուելուած են մեջ գտնվող յիշեալ սահմանը զեւ կարելի էր վերուծիլ կարեւոր խորհրդածութիւններով, բայց ժամանակ չունենալով այդ հօսքը Ձեզի կը թողու՛մ, կը կարծեմ միայն թէ ֆրանսացիք ինչպես որ նախապես չըրցան, չզիտցան պետք եղած աշարքութեանք են խորութեանը վարուելի թուրքերուն հետ եւ այսօրուան վիճակը առաջ եկավ, հիմայ ալ կը սրային ասանկ վերջնագիրներով թուրքերը սարսափեցնել ջանալով ինչ որ ինչպէս ըսի միայն զանոնք զբոսուելու եւ զեղբէրը զահալիկեցնելու պիտի ծառայէ: Եթէ իրօք իրենց սպառնալիքները գործադրուել միտք ունեն, կարող էին իրենց պատրաստութիւնները յոկի մնչիկ ավարտել եւ յանձնած գործի սկսել: Թուրքերը ոչ կուզեն եւ ոչ ալ կրնան լուսնուրու վրայ գտնուող իրենց շէթէններուն խօսքը հասկցնել, թէ եւ զանոնք իրենք զինամ են ոտքի հանած ըլլան: Հետեւաբար խիստ հավանական անխուսափելին պիտի պատահէ:

Իմ յարաբերութիւններս իշխանութեանց հետ բավական ձգտեալ վիճակ մը ունեն, ինչպէս ձեզ ծանօթ է, վերջին անցքերուն առթիվ մենք մեր պահանջները եւ մեր գործածած լիզուն հնազանդ խտացուցիքը, ամառս 19-ին զեզ. Պրէմօնի կրած մեկ նամակ չափազանց խիստ գտնուելով Ջոր. Տիւֆէօյի կողմէ ինձմէ բացատրութիւն պահանջուեցաւ: Յիշեալ նամակիս պատճէնը 20 փետրուարի նամակիս ներփակած էի, այս անգամ կը ներփակեմ Ջոր. Տիւֆէօյի զիտողարքին պատճէնը եւ իմ երկար մէկ պատասխանս, ստունք թէ մեր յարաբերութեանց վիճակը ցոյց կուտան եւ թէ պատմական ակնարկ մընեն վեցամսուան այստեղին անցուզարձեւուն, գործուած սխալներուն վրայ, այս իսկ պատճառով այս վերջին նամակ Ձեր ուշադրութեան կը յանձնարարեմ:

Ձերզ Գերազատութեան 25 թուակիր հեռագիրը շնորհակալութեամբ ստացայ: Անով կիմացնէիք, որ հեռագրով փոխադրած էք տասը հազար (10000) օսմանեան լիրա (թղթագրամ), սակայն հեռագրին մեջ պակսու՛մ կար զոր հեռագրատունէն չըրցանք ճշգիլ: Ասորեւ կարողաքի՛մ ձեր ձեռագրեր այնպէս ինչպէս ստացած է: «Թէլեկրաֆիէն օն պին լիրա կէօնսերիմիշտըր, պիզգեն փարա խթիտր պիբ մըզտարընը օրայա իրսայ եսիեիզ»:

Կը խնդրեմ որ այս պակասը կամ ձեռագրով եւ կամ նամակով ամբողջացնել հաճիք, մենք անկարող եղանք հասկերայ թէ ինչիլը որտեղի վրայ է, եթէ Մարաշի պետք է գիտնաք որ մենք առայժմ միջոց չունինք այնտեղի հետ յարաբերելու:

Նույնը կարելի է ըսել զրեթէ Այնթապի, Բիլիսի եւ Ուրֆայի մասին վերջինի համար բացարձակապէս անկարելիութիւն կայ:

Գայով յիշեալ գումարի ստացման, վերջին պահուստ հանրային պարտուց վարչութեան իմացուցին Ազգ. միութեան թէ՛ Տօրթ. Վարդապետէանի եւ Կարապետ Արքահամէանի անունով 10000 ոսկի վճարելու հրահանգ ստացած են եւ առայժմ պատրաստի ունին մեր տրամադրութեան տակ 2500 ոսկի, թէ եւ Պրն. Արքահամէան Կ. Պոլիս մեկնած է, բայց կը յուսանք որ այդ պարագան արգելք չպիտի ըլլայ դրամին գանձումին, միայն թէ ինչպէս կերելի մաս առ մաս պիտի վճարեն, այն ալ մեծ անպատահանութիւն մը չէ եթե շատ չուշացնեն:

Արք. Պատարբ Հօր 11 փետր. թուակիր նամակը՝ ուղղեալ Ազգ միութեան Առնանայեան Տօթք. Կարգապետանին, շնորհակալութեամբ ստացած է եւ երախտագետ ենք եղած դիմումներուն համա, տարակուս չկայ որ ազգին Հոգեւոր պետերուն Կ. Պապէն մեկնումը եւ անձամբ դիմումներ կատարելը իրենց մեծ օգտակարութիւնը ունենայու սահմանում են:

Ազգ Պատուիրակութիւնը Հեռագրով ինձմէ տեղեկութիւն կուզէ Կիլիկիոյ անցքերուն մասին, ինչպես կերեւայ, իմ այտտեղէն Պատրիարքարան զրկած նամակներու պատճեններ Բարեղ չեն Հաղորդուած (ինչպես խնդրած եմ միշտ) կամ ուշ են Հաղորդուած:

Պետք է ըսեմ որ Հակառակ ժանրագրազ վիճակիս, բարտուղար մը անգամ չունիմ, մասնավոր պիտե՞մ ցարդ յատկացուած չըլլալով այդ մասին: Այսուհետեւ մտադիր եմ կարգադրութիւն մը ընել, բայց մինչ այդ՝ միջոց չունին թէ պատրիարքարան թէ Պատուիրակութեան առանձին առանձին գրելու եւ շատ շնորհակատութիւն ըլլալի որ իմ նամակներու ընդօրինակութիւնները ամէն անգամ խնամքը ունենայիք Հասցընելու Ազգ. Պատուիրակութեան: Պատուիրակութիւնը կը կարծէ թերեւ որ Հեռագրով ամեն բան կրնամ ըսել. ես ցարդ գրեթէ ոչ Հեռագրատունէն եւ ոչ իսկ նամակատունէն օգտուած եմ իմ Հաղորդագրութիւններու համար, նամակներ կը բացուին, Հեռագիրներ օրերով վար կը գրուին...

Կիլիկիոյ Վեհափառ Կաթողիկոսը մտադիր է Բարեղ մեկնել «իբ Հօսիկ կոտորածներէ փրկութեանը համար աշխատելու» արդէն Ջօր. Կուրօյի ձեռագիր գարկած եւ արտօնութիւն խնդրած: Կը ջանամ գինք համոզել որ միայն այդ չափով ջբտականայայ, այլ Պատուիրակութեան եւ Ազգին Հոգեւոր Պետերուն Գեր. Համագումարին հետ Համախորհուրդ աշխատի նաև Կիլիկիոյ ապագայ քաղաքական բաղդին համար այլ գի վայրեկան մը պէտք չէ թուանաք մեր պահանջներն եւ մեր նուիրական իրաւունքներէն, այն բանի համար որ այսօր կոտորածի վտանգին ենթարկուած ենք: Բաւական չէ որ կորորածներէ ապահովինք, պետք է անվիթար կերպով ապահովուին մեր ազգային գերագոյն շահերը եւ իրաւունքները Կիլիկիոյ մեծ: Այս մասերուն վրայ ծանրանայ ավելորդ կը համարեմ, Գեր.Տ.Սուշեղ Արք. գիտէ արդէն եւ կը բարձի մեր բոլոր տեսութիւններն ու պահանջները:

Իմ մեկնումս. - Պատուիրակութիւնը մարտի 31-ին Բարեղ գումարուելիք Ազգ. Համագումարին հրաւիրած էր զիս. տակաւին չեմ գիտեր թե պիտի կրնամ մեկնիլ: Յամենայն զէպս կը վստահացնեմ Ձեզ որ եթէ կացութիւնը չխաղաղի եւ այս մասին շատ քիչ յոյս ունեմ, պարտականութեանս վրայ պիտի գտնուեմ մինչեւ վերջը:

Այլ է վերջապէս այն պարագան որ ձերանական իշխանութեանց հետ յարբերութիւնները այնքան լարուին ու այլեւ չկարենամ մնալ այտտեղ: Կը յուսամ որ իրերը այնքան ծայրահղութեան չեմ երթար:

Գաւառակներէն եկած լուրերը միխթարական ըլլալէ հետո եւ: Կը ցաւիմ որ ստիպուած եմ Կիլիկիան լրագիրները վկայութեան կոչելու, փոխանակ ամեն բան պաշտօնապէս գրելու, բայց պէտք է գիտցուի որ Կիլիկիան լրագիրներու գրածները չափազանցութիւն չեն եւ շատ անգամ պաշտօնական տեղեկագիրներէ քաղուածներ են:

Հաճո՞ք եւ Սիս ըսի բաւականին պաշտպանութեան տակ կը գտնուի, թէ եւ երկուքին մօտ այ կասկածելի համախմբումներ ու խորտումներ կան, ինչպես նաև ճանապարհներու վրայ յաճախազէպ սպանութիւններ, բայց կը կարծենք թէ անմիջական չէ այդ կողմերու վտանգը: Կարս-Բագարի Հայերը արդէն Սիս ապաստանած են: Մերսին, Տարսոն խաղաղ են: Ջօր - Մարգուան՝ նոյնպէս: Պաղչէի եւ Խարնիի կողմերը որ ասկէ առաջ այնքան խորտումներ եղան՝ առայժմ հանդարտ կերեւան: Անդերոնի կողմը չէթէներու բոյն գարձած է: Պէլլանի եւ Իսլահիէի միջև Բիրդ Տաղը էքպէզ եւ բոլոր շրջակաները մինչեւ Օսմանիէ չէթէական ընդարձակ շարժումներու նախանշաններ եւ պատրաստութիւններ կը նշմարուին, ֆրանսայիք քերտերը եւ ուրիշ իսլամ տարրերը քաղաքներու եւ սիրաշահելու իրենց սխալ քաղաքականութեան գտնն պտուղը կը քաղեն այս կերպով, բայց չեմ կարծիք որ այս չափը բաւական ըլլայ գիւրիք ուղղութեան բերելու, այտտեղի իրենց ընթացքը իրենց ընդհանուր քաղաքականութեան մեկ հետեւութիւնն է, ինչ հոգ եթէ այդ քաղաքականութեանն Հայերը ըլլան տուժողները:

Մարաշի դեպքերու եւ պատասխանատուութիւններու մանրամասնութեանց վրայ Ձեզ պիտի տեղեկութիւն տան Մր. Ջէմպրս, Արքահաման եւ մարաշցի դեղադոր Պարոնը. անուշտ անոնց տեղեկութիւնները նուիրութեամբ կը Հաղորդուին Բարեղ: Ես այ այտտեղ գանազան ակնատեսներու վկայութիւնները կը Հասարմ եւ կը յուսամ քիչ օրէն Հասցնել Ձեզ, նուիրպես զրկուելու համար Ազգ. Պատուիրակութեան:

Կը խնդրեմ ներկայիս մասին տեղեկութիւն տալ Պրն. Կարապետ Արքահամանին. ինչպես նաև լսել զինքը մասնաւոր ուշադրութեամբ իբրև Կիլիկիոյ վիճակին քաջածանօթ մեկը. եւ նուիրպէս եթէ Մուշեղ Սրբազան տակաւին այտտեղ է. կը հաճեք գիւրք տեղեկ պահել եւ իրմէ եւս ստանալ Հարկ եղած յուսարանութիւնները: Կը կրկնեմ ինչ որ նախորդ նամակներովս ըսած եմ: Կիլիկիոյ Հայութեանն ոչ միայն այտուռան կեանքը կամ մահը այլև Կիլիկիոյ ապագային Հրատապ Հարցը Ազգին սրտացան Հոգածութեանը կը յանձնենք:

Վերջին խօսք մընայ: Մի գուցէ Կիլիկիոյ սպառնացող վտանգը որեւէ կերպով նուազած նկատէք: Դամոկրեսն սուրը միշտ կախուած է Կիլիկիոյ Հայութեան գլխին վրայ, ֆրանսական զօրքերը կրնան Կիլիկիան պահել, Մաաշը վերագրուել, ընել ինչ որ կուզեք, բայց այդ չնշանակի թէ Հայերը Քարոտելու վտանգէն զերծ են: Երկու խնդիրները իրարմէ կը տարբերին, այլէ երկիրը պահպանել, այլ է ժողովուրդը պահպանել: Ժողովրդին պահպանութեան գործը գիւրտերը չէ, այլ ոստիկանի մը, ոստիկան - գիւրտերը եւ մանաւանդ նոյն ժողովրդին: Ոստիկանութիւնը ինչ կրնայ ըլլալ իր ներկայ ձեւին մեջ աւելորդ է բացատրել, խնդիրը կը մնայ ժողովրդին վրայ: Ժողովուրդը գիւրելու համար ամեն կարելին ի գործ կը դնէք: Կատարելութիւնը (ֆրանսական) վերջերս բաներ մը տրամադրեց մեզի բայց այդ բաւական չէ:

Ինչ որ այ պատահի, թող չըսուի թէ Կիլիկիոյ Հայութիւնը ժամանակին աւագանը չհնչեցուց, եւ եթէ Կիլիկիան համայնաժառայ աղետ որ պատահի, Ազգը թող գիտցած ըլլայ որ իր ապագան խորտակուած է: Ճաշկը ի որ տակաւին այսօր շատեր կանտեսեն այն անբաղաւտելի կենսական կարեւորութիւնը զոր կը ներկայացնէ Կիլիկիան Հայութեան համար:

Նորին յարգանաց Հւստատիօք մատչեմ ի Համբող

Ս. Ալոյ Գերապատիւ Ս. Հօրդր.

Մ. Տամատեան

Ամբողջ Հայաս. պատուիրակութեան լիազոր ներկայացուցիչ

Նուրն տեղում, թթ. 21 - 29: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 5

Մ.ՏԱՄՍՏՅԱՆԻ ՁԵՎՈՒՑԱԳԻՐԸ ՄԵՍՐՈՂ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՆԱՐԹՅԱՆԻՆ՝
ՀԱՅ ՅԻՄՆԱՍԻԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ, ԿԵՆՏՐՈՆԱՅԻՆ ՄՍԻՍՏՅԱՆԻ
ՆՊԱՍՏԱՐԱՇԽ ՄԱՐՄԻՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

10 մայիսի 1920

Ազանա

Գերապատիւ Ս. Հայր.

Ստացած եմ Համագալային ժողովի անունով երեք Հոգեւորական պատկառելի պետերու ստորագրութեամբ պաշտօնագիրը, որով Կիլիկիոյ մէջ ամէն Հայական յավանութեան հրաժարումի համակերպական քաղաքականութեան մը հետեւի եւ ջանայ ամէն գնով ֆրանսացիներուն համակրութիւնը շահել կը յանձնարարէիք: Ներկեցք ինձ ըսել, թէ բոլորովին այ համամիտ չեմ Ձեր կողմէ ստուերազօծուած այդ քաղաքականութեան, այդ բանը մեզի յայն ֆրանսացիներու այ ավելի ստուրացնել է գտտ, ո եւ է գործնական արդուրի մը չկրնար յանգիլ: Պետք է վստահ ըլլաք, որ այտտեղ շուրջ տարիէ մը ի վեր մեր հետեւած տեղական քաղաքականութիւնը Հակառակ մեր բոլոր աննպաստ տպավորութեանց եւ մեր ազգ. պաշտօնական մարմիններուն ուղղեալ մեր պաշտօնագրերուն մէջ երեցած կծու, բայց արգարացի քննադատութեանց, Հակառակ նաև պարագայից պահանջմանց, համա-

ձայն մեր այստեղի գիմումներուն, երբեմն ուժգին եւ բողբոխասն ոճին, մեր այս֊
գույնի քաղաքականութիւնը, կրանք, ֆրանսացիներուն Հանդեպ եղած է միշտ Հար֊
զույց եւ ուղղ /COTEC/ եւ անորեակ գծվարութեանց մէջ, եւ ամենագրգէլ Հանդամարեներու Հանդէպ գարձյալ չենք շեղած այդ Հաստատուն ուղղութեան, միշտ քանակած ենք Հայկական շահերը Հայտեցնել ֆրանս. շահերուն հետ եւ
Համոզել ֆրանսացիները, թէ երկրին փրկութեանը, ապագան, ամեն ինչ ֆրանքո֊
Հայկական սերտ բարեկամութեան եւ գործակցութեան մէջ կարելի է փնտրել:

Սիրերները, երբ Կիլիկիայով միասին ամբողջական Հայաստանի կազմութեան
եւ ամերիկեան մասնաշի յոյսը ունեինք, գարձյալ կընանայինք Հաշտ ապրիլ
ֆրանսացիներուն հետ այս մասին բազմաթիւ փաստեր կարող էի մէջտեղ դնել,
կիսէ ժամանակը տերէր: Քանի այդ սկզբնական յոյսերը կը նուազէին, այնքան աւ֊
ելի զգումշուար եւ բարեկամական դիրք կը բռնէինք:

Դժբախտաբար, երթնալով աւելի եւ աւելի Համոզուեցանք, որ անոնք մեր
բարեկամութիւնը չէր որ կը փնտռէին, այլ՝ թուրքերունը, միւս իրազմ տարրե֊
րունը, մանաւանդ, Հակառակ որ այս վերջին բոլոր տարրերը իրենց Հակառակ էին
բոլորովին: Որչափ աւելի սաստկացաւ թրքական թշնամութիւնը, նոյնքան աւելի
չեչուտեցաւ ֆրանս. թրքատէր քաղաքականութիւնը, եւ այժմ ով չէ Համոզուած, որ
ֆրանսական արդի քաղաքականութեան հիմնական սկզբունքն է թուրքերը խնայել
եւ սրբաշահել ամէն տեղ: Աստիք իրենց զէմ գիտուած, իրենց վրա անխնայ յար֊
ձակող ապստամբ թուրքերուն զէմ իսկ բոլորովին ակամայ կը կռուին՝ ջանալով
միշտ պաշտպանողականի լրջայ մնալ եւ Համոզէլ միջոցներով գանոնք իրենց
գրաւել:

Առիկա գրամատեր, սեղանաւորական գասակարգին անարգ
քաղաքականութիւնն է՝ քիչ ճիշդով շատ քան շահելու քաղաքականութիւնն է, ու եւ
է իսկ այ, ու եւ է սրբութիւն չճանչնար: Անոնք կամածն, որ կազմելով մինչեւ նոր
Հայաստանի սահմանները յառաջացում մը մեծ գոհերու տեղի պիտի տար, ուստի
լաւազոյն է, կը մտածեն, թշնամիին հետ ամէն գնով Հաշտուիլ: Այս քաղաքակա֊
նութիւնը գերենք տարաւ մինչեւ Հոգային, նոյնիսկ, առժամայլ գրաւումներէ
Հրաժարելու եւ քաւականայնու միմիայն ֆրիանսական, փաճառեանական, ճար֊
տարարունեսական մեծատէրութիւն ձեռք բերելով, եւ հիմա, Աստիճանի վերջին
գուճարումէն վերջ իսկ, ամենամեծ կասկածներ ունինք, որ ասոնք առաջին պատե֊
Հութեամբ իրենց զօրքերը պիտի քաշեն Կիլիկիայէն, պարզ ֆրիանսական եւ վար֊
չական բոնիթը մը միայն Հաստատելով, ինչ որ կը կարծեն, թէ գլուրագնի կեր֊
պով, առանց զգայի գոհողութիւններու, իրենց պիտի ապահովէ մեծամեծ շահեր
Կիլիկիոյ եւ ներքերուն տնտեսական շահագործումը: Ձեր յանձնարարած քաղաք֊
ձակ համակերպութեան քաղաքականութիւնը իրերու այս գրութեան մէջ անօգուտ
եւ անկարելի ըլլալէն գատ, անհատապի ալ է: Ֆրանսացիք չն կրնար Հուստալ,
այնչափ միասնոր չեն Հուստալու Համար, թէ Կիլիկեան 150.000 Հայութիւնը, որ
նպաստուար պայմաններու տակ շուտով կրկնապատկելու սահմանուած է, բնդմիշտ
կրնայ Հրաժարիլ ամէն քաղաքական իրաւունքէ, որովհետեւ անոր արդի
վարէչները այդպէս կը յայտարարեն:

1913ին, երբ վսեմ Պօլոս նուպար Գերմանիոյ արտաքին նախարարութեան
ենթաբարտուղար Ջիմմէրմանին ներկայանալով կը յայտարարէր, թէ Հայերը
միայն բարեկարգութեան հետամուտ են, իսկ ինքնավարութիւն չեն ցանկար,
անէլ հետեւյալ նշանաւոր եւ իխտ թեկադրական պատասխանը ստացաւ. «Մենք
Հայ ժողովուրդին ձգտումներուն, անոր կեանքի Հոլովութիւն անուիլք ժաւանական
ուղղութեանը թափանցելու Համար պէտք չունինք անոր վարչներուն յայտարար֊
ութեանցը, ինչ որ ալ բան անոնք, սա միայն ճշմարիտ է, թէ Հայ ժողովուրդը
հակադարձ զէպի ինքնավարութիւն կրննանայ... նոյնը կարող են մտածել
ֆրանսացիները մեր չափազանց Համակերպող արտայայտութիւններուն Հանդէպ:՝
Կիլիկիոյ մէջ Հայ տարրը կամ պիտի փճանայ, եւ կամ իր արժանապալի դիրքը
պիտի գրաւէ ճակատագրականապէս, միջին եզր չկայ: Վերջերս Ա.Ռօպէն ար Քե,
զօրպար Կուրօյի քաղաքական խորհրդակներ, երկու օր Ատանա անցուց, եւ հետը
երկար տեսակցութիւն մը ունեցայ: Այս տեսակցութեան աւթիւ, գարմանով յսցի
բոյժել Պրէմիէն հետեւյալ խօսքերը. «Ա. Ռօպէն ար Քային կիտուէ, թէ Կ. Պոլսոյ
Հոգեւոր պետեան ֆրանսական քաղաքականութեան հետեւելու հրահանգ ստացած
եմ, ան արդէն պիտէ այս իրողութիւնը Կ. Պոլսոյ Բարձր֊բովիւէրին տեղեկատուու֊

թեանէ, հետեւաբար, այդպիսի յայտարարութիւն մը քու կողմէղ իր վրայ լաւ տպա֊
վորութիւն պիտի թողու: Քօլոնէլին ամենայն պաղարիւնութեամբ պատասխանեցի.
«Այդ հրահանգը նորութիւն մը չբերել ինձի, մի՞թէ 11 ամիս ի վեր հետեւած
քաղաքականութիւնս ֆրանսական քաղաքականութիւն չէ արդեն,»:
Ստացայ նոյնպէս մարտ 25ի Ձեր նամակին պատճէրը՝ ներփակուած Ձեր 3
ապրիլի նամակին մէջ, առաջինին բնագիրը բնաւ չեմ ստացած, թէ եւ
նպատարաշխ մարմին մը կազմելու մասին անոր բովանդակութիւնը ծանօթ կը
ինձի արտասակ լրագիրներէն:

Նպատարաշխ մարմինը արդէն կազմուած էր Ձեր թեկադրութեանց, կիսէ ոչ
տատին, այլ ոգին Համաձայն, եւ ահա թէ ինչ պարագաներու տակ:

Ատանայի ազգ. միութիւնը նոր հիմունքներու վրայ վերակազմելու նպատա֊
կաւ ամիսներէ ի վեր տեղի ունեցած խորհրդակցական ժողովները յաշոյ կերակա֊
ցութեան մը յանգելով, ասիէ աւելի քան ամիս մը առաջ նոր Ազգային միութիւն
մը կազմուած էր երեք Հայ յարանուանութեանց, չորս քաղաքական կուսակցու֊
թիւններու երկերկու ներկայացուցիչներով եւ պատուիրակութեան ներկայացուց֊
չութեան կողմէ նշանակուած ոչ կուսակցական եւ Հայաստանից կեղեկցուլ գա֊
ւակ մէկ ներկայացուցչով, բնդամէր 15 անդամով: Այս կերպով կազմուած Ազգ.
միութիւն մը ազգային բոլոր Մարմիններու խոսացումն է, եւ միակ իրաւասու մար֊
մինը քաղաքական կուսակցութեան մը: Այս մարմինը իր կարգին, բացի իր իրաւումար
կազմէն, ստորաբաժանուած է գանազան յանձնախումբերու, որոնցմէ մին է «Ելմ֊
տակական֊ինամատարական», յանձնախումբը, այլ խօսքով, նպատարաշխ մարմինը
բաղկացած երեք անգամներէ, որոնց ամէն մէկը երեք յարանուանութեանց պետ֊
կրուն կողմէ Ազգ. միութեան իր ներկայացուցիչ որրուած երկու ներկայացու֊
ցիչներէն մին են, այս կերպով յիշյալ մարմնոյ երեք անգամները, թէ յարանուան֊
ութիւնները ներկայացնելու, եւ թէ Ազգ. միութեան կողմէ բնորուած ըլլալու
առաւելութիւնը ունին: Որոշուած է, որ այս երեք անգամները սերտօրէն պիտի
գործակցին պատուիրակութեան իրագոր ներկայացուցչին եւ տքթ. Տատի հետ,
այնպէս, որ յիշյալ մարմինը գործակաւնապէս 5 անգամ բաղկացած պիտի ըլլայ:
Միւս կողմէ, քանի որ այս մարմնոյ երեք անգամները Ազգ. միութեան ալ անդամ
են միանգամայն, եւ ես ալ կը նախագահեմ միութեան նիստերուն, նպատի բաշ֊
խումբին պատասխանատուութիւնը, այս կերպով, ոչ միայն կը ստանձնէ յիշյալ նպատ֊
արաշխ մարմինը, այլեւ այդ պատասխանատուութիւնը կը բաժնէ ամբողջ Ազգ.
միութիւնը: Տարրեր կարգադրութիւն մը չէր կրնար ըլլալ առանց վնասելու Ազգ.
միութեան հեղինակութեանը, զօր կը ջանանք միշտ բարձր պահել ամէն
տեսակէտով եւ առանց իրավասութեանց խաչածեւումներու խառնաչփութեանց
տեղի ապու:

Նաեւ որոշեցինք ազգ. շրջանակէ կկած նպատներուն մէջէն միայն
պատշաճ բաժին մը Հանել ինքնապաշտպանութեան այնքան կենսական պէտքերուն
եւ վարչական ծախքերուն, որոնց Համար ուրիշ կարգի կկառուանք չունինք, իսկ
ամերիկեան արդիւրէ գայիք գումարները ամբողջութեամբ յատկացնել իրենց
իսկական նպատակին, այսինքն՝ նպատի: Այս բոլոր կարգադրութեանց կատարե֊
յապէս Համախա գտնուեցաւ տքթ. Տատ, որուն բաղձացալ գործակցութիւնը
վերջնականապէս ապահովուած կրնանք նկատիլ:

Տքթ. Տատի այստեղ ունեցած նախախնամական գերը բացատրելու պէտք չեմ
զգար, քանի որ դուք արդէն այնքան բարձրօրէն կը գնահատէք իր գործը: Վերջերս
A.R.S.N.B.ի բնգ. տնօրէն գօյնել ԿԱՄՏ, որ կարճ ժամանակի Համար Պոլսն
Ատանա կկած էր ու վերադարձաւ, կարգադրած է, որ տքթ. Տատ Գոնիա երթայ իր
նախկին պաշտօնին, եւ անոր տեղ ուրիշ մը գայ այստեղ: Թէ եւ ներկայ Հանգա֊
մանքերուն մէջ, թէ տքթ. Տատի մեկնումը, եւ թէ յաշորդին գայր /Նարբերդէն պի֊
տի գայ/ նիւթական գժուարութիւնները կը ներկայացնեն, սակայն եւ այնպէս
պիտի խնդրէինք, որ յիշյալ բնգ. տնօրէն գեղապետին մօտ մասնաւոր գիմում
տարէէք եւ աշխատէք, որ տքթ. Տատ ու եւ կերպով յայտեղէն չհեռացուի, քանի
որ այս տեղերու գործերուն նկատմամբ մեծ փորձառութիւն ստացած է եւ ամենուս
անվերապահ վստահութեան եւ կրօնապաշտութեան արժանացած:

Ձեր 22 ապրիլի 2841 թուահամար պաշտօնագիրը ստացած եմ ի ձեռաց տքթ.
Քենեւոր ամիսին 30 ապրիլի 2875 թուահամար ի ձեռաց տեար Պաիլ Կապրէլի:
Առաջինին ներփակ գտայ 20.000 քրան Հազար/թղթ. Օսմանյան ոսկիի փոխանա֊

կազմի մը տեղուս Հանրային պարտուց վարչութեան վրայ, որու Համար յանուն Կիլիկիոյ աղէտեայ Հայութեան շնորհակալութիւններ կը յայտնեմ: Կրնաք վստահ ըլլալ, որ վերոյիշեալ նպատարաշն մարմնոյն միջոցաւ, ամենայն խղճմտութեամբ, նպատակին պիտի յատկացուի ինչպէս յիշեալ գումարը, նոյնպէս՝ աւելի վերջի Համար խոստացումները:

Հանրային պարտուց վարչութեան միջոցաւ գրամական առաքումի այս կերպը թերեւ շատ մը տեսակէտներով լավագոյնն է, բայց անպատեհութիւն մը կը ներկայացնէ: Այդ վարչութիւնը մեծաքանակ գումարներ միանուազ վճարելու դիւրութիւններն գուրկ է: Առաջին անգամուն զրկուած 10,000 ոսկին 3-4 անգամէն վճարեց, իսկ այս անգամ գումարը աւելի մեծ ըլլալով, չեմ կարծիր որ ամէն յը առաջ կարենայ ամբողջացնել իր մասնակի վճարումները, առ այժմ 3000 ոսկի միայն կրցաւ վճարել:

Անցեալ շաբթու մասնաւոր ճամբորդով Ձեզի Հասցուած էի պտօնէնք որոշմնագրի մը, զոր բունարկած էին մայիսի 2-ին Ատանայի մեր գումարուած Հայկական մեծ միթիւնի մը Հազարաւոր ներկաները, եւ որ կը վերաբերէր Հաճընի օգնութիւն փութագնելու կենսական հարցին: Այդ որոշմնագիրը մայիսի 4-ին իմ, կրէք Տոհուար պետերուն եւ Ազգ. միութեան անդամներուն կողմէ պաշտօնապէս ներկայացուցեալ քօյօնէյ Պրէմնին, որուն Հետ այս առթիւ երկար վիճարանութեան ունեցանք եւ շատ խիստ ու կորովի կերպով խօսեցանք Հաճըն օգնութիւն Հասցնելու անհրաժեշտ եւ ամենատիպողական պէտքին վրայ: «Ոչ կարեմք», է գտաւ ուրիշ պատասխան մը չկրցանք ստանալ, միայն խոստացաւ ներկայացնել իր կարգին որոշմնագիրը զօրավար Տիւֆէտին եւ անոր պատասխանը Հազարդի մեզ: Ներփակ թիւ 1 եւ թիւ 3 տօբիւմանները մեր ստացած պատասխաններն են, առաջինը Պրէմնի անորագրութեամբ, երկրորդը՝ զօր. Տիւֆէտին: Երկուքն ալ խիստ ուշարաւ. նամակներ են, մասնաւոր, վերջինը, որուն բովանդակութեան վրայ Ձեր ամենախորին ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ: Իմ կողմէ մեկնարանութիւններ աւելորդ կը Համարեմ:

Աւելին կայ: Ողբացեալ տքթ. Ռօյանի յաջորդը՝ Լիէօթընան Կայեթօ աղնիւ ֆրանսիացի մըն է եւ մեզի բարկեմ: Իրեն՝ մասնաւոր կերպով դիմելով, յանձնած էի թարգմանութիւնը Սիւէն գրուած նամակի մը, որ Զախըախէ Հերբուս էր ֆրանսական իշխանութեանց բոլոր յերկրածոյ աննպատ տեղեկութեանց, իրը թէ Սիւ գտնուող 400 Հայ կամավորները, որոնք Ատանային մեկնած էին Հաճըն երթալու Համար, մեծ մասամբ Սիւի մէջ ցրուած են, եւ միայն 100-120 Հոգի մնացած է զենքի տակ եւ: Լիէօթընան Կանեթօն խնդրած էի, որ միջնորդէ զօյնելիին մտտ, փարսաղ սխալ կարծիքները եւ Զոնայ արտօնութիւն ձեռք բերել յիշեալ 400 կամավորներուն, անոնցմէ գտա 300-ի չափ Սիւ գտնուող եւ մեկնելու պատրաստ Հաճընիներուն առատ ուզմամբերով զէպի Հաճըն մեկնելուն Համար եւ միանգամայն թույլտուութիւն ստանալ անոնց բնկերակցելու Համար Հայկական լէզէնի թէն ոչ ամբողջութիւնը, գոնէ անկէ 3-400 Հոգի: Ասանկով 1000-է աւելի զինեալ ուժ մը կուենանայիք, որ Հաւանօրէն կրնար Հաճըն Հասնիլ:

Թիւ 3 տօբիւմանը խեղճ Լիէօթընան Կանեթօ յուսախափութեան գիրն է, իսկ թիւ 4-ը զօյնելի Պրէմնի պատասխանն է յիշեալին, որ խեղաթիւրեմի, ստախսութեան եւ շնակնութեան դուրս գործոց մըն է: Մեր կամավորները միտումնաւոր կերպով գետնէ գետին կը գարնէ ու կանուանարկէ՝ ծածկելու Համար այն գաւաճանութիւնը, որով, նախ արածունէ վերջ անոնց կազմութիւնը եւ մեկնումը, յետոյ, քաղաքակառուցութեան փոփոխութեամբ մը, ամեն բան ըրին անոնց պայքը կորսելու եւ զանոնք անգամայնօժելու եւ բարոյաթիւրու Համար: Երկար է այս զրեւի պատմութիւնը, որ կիլիկիցիին այնչափ զմայլելի ինքնապաշտպանութեան ետանքի ի գերեւ Հանեց, եւ ընդհանուրին խոշոր Հիասթափութիւն, ցաւ ու զայրույթ պատճառեց: Նոյնիսկ փաստեր ունիք, որ Թումուլի առջև տեղի ունեցող ընդհարումները իրենց ֆրանսացիներուն կողմէ լարուած մեքենայութիւններ էին, ֆրանսացի կառավարիչ մըն էր, որ զինուած չէրքէզները կը զրկէր Հայերուն զեմ՝ բսելով. «Ինչ կը կենար, գացէք յարձակեցէք Հայ չէթէներուն վրայ, կառավարութիւնը գանդը չպիտի պաշտպանէ»: Այս բանը կարեւոր եւ ֆրանսացիներուն աքերն լոյսը եղող չէրքէզի մը վկայութեանն է գիտենք:

Այ չեմ խօսիր Փօթիւնուպիտանի եւ Եփրեմեանի դատին վրայ, որուն գայթակալից մարտամատուցեանց տեղեկացած կըլլաք ճամբորդներէ: Զանոնք

Associetion de malfaiteurs անուով մկրտեցին եւ իբրեւ mceudi volvutaere-ի Հեղինակներ անբասանեցին, ինչպէս որ գեր. Մուշեղ Ա. Եպիսկոպոս Արտօբանան ալ իր բացակայութեանը պատճառ ծանօթ արկածին Հետեւապից վարձալ ASSOCIATION de malfaiteurs-ի իբրեւ անգամ, իբրեւ anarchiste-ի բացակայութեան գտապարտանցին 10 տարուայ տարապարճակ աշխատութեան եւ 20 տարի Կիլիկիային գուրս արբելու անՀաւատարի պատիժներու...: Այս իրողութեանց եւ քացատրութիւններու լոյսովը Հաճընէք կարգալ վերադրեալ թիւ 4 տօբիւմանը: Այս տօբիւմանի 2-րդ Paragraphe-ին մէջ բուտածը Սիւի մեջ գտնուող կամավորներու դերին եւ արժէքին մասին կատարեալ պակրաստութիւն մըն է: Սիւն Փրասնական զօրքերը Սիւի վանքին ու վերեւի բերդին մէջ Հանգիստ կը նստին, այս կամավորներն են, որ դիշըր ցերկ կը մնան խրամներուն մէջ՝ թշնամի դեղաններուն ենթակալ, եւ այս ամիտ մը ավելի ժամանակամիջոցէ մը ի վեր: 3-րդ Paragraphe-ին մէջ կը պարծի, թէ 800 Տրացան զրկած է Հաճըն, բայց չքսեր, թէ մենք այդ 800-ը ձեռք բերելու Համար 800 անգամ արիւն փոխեցինք...Վերջապէս, նեղգամտութիւնը կը կաթիլթէ այս նամակին ամէն տողէն, կատարեալ provocation մըն է: Բայց անցնիք: Իսկ թէ մեր կամավորները այնքան ձրխապէս նախատինքներով ու արՀամարՀանքով ծածկող ֆրանսայիները, իրենք ինչ պատկեր կը ներկայացնեն այստեղ, այս մասին գաղափար մը կրնաք կազմել թիւ 5 տօբիւմանի ընթերցումէն, զոր յաջողած եմ ձեռք անցնել:

Անցնելու օգոտտօսին ծայր տուող, Հոկտեմբերին շեշտուող, զեկտեմբերի վերջերը սուր կերպարանք ստացող Կիլիկիան վտանգ ու տագնապ այսօր Հինգերորդ ամսն է տարեգլխէն ի վեր, որմէ Հետէ օրՀասական ճգնամամի վերածուած է, Հինգ ամիսէ ի վեր, որ մը չկայ, որ նախորդէն ծայր վիճակ մը չենրկայացնէ: Այս ճգնամամին մէջն է, որ կը գալարուի Կիլիկիոյ Հայ ժողովուրդը ամիսներէ Հետէ, առանց ու եւ կողմէ փրկութեան լոյսի մը, եւ այս ներքին տագնապը չէր բաւեր կարծես, արտաբուտ Հասած լուրերը եւ այստեղի քաղաքական ուղղութիւնը արդեն մեզի նշմարել կուտան աՀաւորագոյն վտանգը Կիլիկիոյ ապագայ բախտին վերաբերմամբ: Հիմալ կարգն է, որ պարզեմ Ձեզ մեր այսօրուան կացութիւնը ներքին եւ արտաքին տեսակետով: Ասկէ երեք օր առաջ մ/այս 7-ին/Տեօրթեօնի դեպի Նաճարը ճամբորդող 45 Հայեր Տեմիթիալ կոչուած լայրը չէթէներու կողմէ պաշարուելով ամբողջովին կը կոտորուին, բացի մէկ անձէն, որ կը յաջողի փախչել եւ ծիճան ապաստանիլ:

Նոյն օրը 500 չէթէներու խումը մը խիզախ յարձակում մը կրնէ Այասի վրայ, զոր գրաւելով կառավարատուներ, ըսթին, նամակատուներ եւ Հեռագրատուներ կը կողոպտէ, բազմաթիւ յոյն, Հայ բնակիչներ, եւ անոնց Հետ 5 Թուրք կը սպաննէ եւ ուրիշ չարագործութիւններ ընել վերջ Հանդարտօրէն կը Հետանայ: Մէկ քանի ժամ վերջը կը Հասնի Այասի նաւահանգիստը ֆրանսական մարտակներ եւ, կրք ամէն վերջ գտած էր արդէն: Նոյն չէթէները շրջակայ բոլոր ագարակները մեծ մասամբ քրիստոնէապատկան կաւրչակնն ու մարդու կորուստ կը պատճառեն: Ընդարձակ մանրամասնութիւնները դեռ կը պակսին:

Թուրք ազդիւրէ յամտ լուրեր կը շրջին, թէ Հաճընի գժբախտ ճակատագիրը վճռուած է, ժամանակի խնդիր է միայն...

Սիւի պաշարման շղթան Հեռզհետէ կը նեղանայ ու կը ստուրանայ: Ձեկթուանի Հաստատ լուր չկայ, զրոյց կը շրջի, թէ ան կանգուն կը մնայ միշտ: Ուրֆայի մասին արդէն տեղեկացուցած եմ. ընդհանրապէս կրտսի, թէ Հայերը ողջ են, թէ եւ Քարդերու գրոյցներ ալ կան: Մարաշի Համար վերապահութեամբ կիմանամ, թէ Եւրպերու գրոյցներ ալ կան: Մարաշի Համար վերապահութեամբ կաշխատութիւն թուրքերու քանդուած տունները վերաշինելու եւ ուրիշ տսմանակար աշխատութեանց:

Այնթապէն եւս որոշ լուր չունիք. թրքական ազդիւրէ կը լսենք, թէ այս քաղաքը պաշարող չէթէական ուժերը Հեռզհետէ կը ստուարանան, եւ թէ ասոնք յոյս ունին ի մօտոյ քաղաքին տիրանալու...

Քեսապ պաշարուած է միշտ. Սուէտիոյ Հայ գիւղերը անօթի են, Այնթապի եւ Սուէտիոյ Համար անցեալ շաբթու ծովի ճամբով այլուր ճամբայ Հանեցինք, նորէն պիտի օգնենք, բայց ցաւալին այն է, որ Ատանայի, Տարսուսի եւ Մարաշի մէջ ալ ցորենի սոսքը միջին Հաւուով 25-30 օրուան Հապի կը բաւէ, այս պատճառով

Ֆրանսական իշխանութիւնը ցորենի, ալիւրի վիլայէթէն դուրս արտածութիւնը արգելած են, այնպէս որ, ոչ Ալյեթապ, ոչ Քեսապ, ոչ Մուէտիա ալիւր չենք կրնար զրկել այլեւս: Կիլիկիոյ այս տարւան հունձքը ամէնէն առատ է կրտուի, որ տեսնուած ըլլայ 25 տարիէ ի վեր, բայց արտերը երեւի վրայ ձգուած են, եւ վախ կայ, որ կարելի չըլլայ հունձք քաղել: Ժողովուրդը Ասանալիի կից այլիսինքն անգամ չկրնար ելնել ամառուան տաքին, որ այստեղ արդեն սկսած է... Ասկէ առջ Տեօթթ-Յոյի կողմերուն համար խաղաղ է, կը գրէի, վերի յուրերէն կը տեսնէք, որ այդ կողմերու այ խաղաղութիւնը խանգարուած է, եւ ժողովուրդը ա՜հ ու դողի մտանուած: Հարունիէ, ինչպէս գրած եմ, այլեւս աւերակներու կոյտ մըն է, բնակիչներն ու որբերը այստեղ են, Պաղչե եւ Հասան Պելլի առայժմ Համեմատորէն Հանդարտ են, բայց չէլէկները սպառնացած են Ալյեթապի գործը լմնցնելէ վերջ, այդ կողմերու վրայ խոսով՝ Հօրապոյն թափով մը: Էքպէզ, իստա չէլէկներուն ձեռքն են, բոլորովին, Էքպէզի Ֆրանսական վանքին այրումէն ի վեր, Մերսին-Տարսոն Ասանալի երկաթուղի գիծը, որ ընդ մէջ կը կտրուի, կը նորոգուի ու կրկին կը կտրուի, նոյնպէս է Ասանա-Հայեպ երկաթուղիի գիծը՝ իր երկարութեան այս կամ այն կէտին վրայ յաջորդաբար եւ երբեմն՝ միաժամանակ:

Արցիոյի եւ Տարսոնի շրջակայքը այս պատճառով բազմաթիւ ընդհարումներ կը պատահին Ֆրանսական զօրքերուն եւ չէլէկներուն միջեւ, թնդանօթի եւ Հրապանի ձայները յաճախ կը յառին վերջերս այս երկու քաղաքներու անմիջական մտօրէն՝ ա՜հարեկութեան մատնելով ժողովուրդը: Պօզանթի մէջ Ֆրանս. զօրքերը պաշարուած կը մնան միշտ: Առեւտուրը, անոնական կեանքը դադրած է, գրեթէ, ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ, ամէն ոք անստուգութեան եւ անդո՛հ օրեր է, որ կանցնէ:

Քանի մը օրերէ ի վեր Ասանալի կառավարատան մէջ Ֆրանսական գրասենեակներ իրենց արիւթները կը ժողոտեն եւ քաղաքէն դուրս կայարանին մօտ Camh Roland կոչուած հայ գաղթականներու բնակավայրին մէջ մէկ քանի շէնքերու մէջ կը փոխադրեն: Կը կարծուի, թէ այս զգուշութիւնը ձեռք կտանն վտանգի պահուն անմիջապէս պաշտոնէութիւնը քաղաքէն դուրս հանել կարենայու համար, որպէս զի անարգել կերպով կարող ըլլան ուժբազուկ թրքական թաղերը, ուր կը գտնուի կառավարչատունն այ: Կրնաք երեւակայել, թէ վարչական այս նախազգուշութիւնները ինչ վատ ազդեցութիւն կը գործեն արդէն գերազգրգուած եւ ջգայնացած միտքերուն եւ տրամադրութիւններուն վրայ:

Այսօր, Մայիս 10, Ֆրանսական իշխանութիւններու յատուկ հրահրով քաղաքին հայ, թուրք, արաբ, յուն, ասորի, եւլի, բոլոր Հասարակութեանց երեւելիները կառավարչատուն հրաւիրուեցան վայրին սենեակը, ուր զօրավար Տիւֆիտօ ծանր եւ սպառնալից ազդարարութիւններ ըրաւ բոլոր անոնց, որոնք կը միտին չէթական գործունէութիւններու կամ կը համակրին ու կաշկեցին չէլէկներուն: Ըսով, թէ ի հարկին ոչ մէկ միջոցի հանդէպ չպիտի ընկրկի, եթէ պէտք ըլլայ Ասանան աւերակներու կոյտի մը պիտի վերածէ: Ի միջի այլոց, բաւ, թէ Քեմալիստներուն նպատակն է թուրքիոյ մէջ եւ „Օսմանյան կայսրութեան բոլոր մասերուն մէջ, խռովութիւններ յարուցանել, աւերումներ ընել, գիւղացիներն ու քաղաքացիները ոտքի հանել, եւ կերպէն այս կերպով յաջողի Ֆրանսացիները երկրէն դուրս հանել: Այս իմաստական ձեռնարկները բաւ, ուրիշ արդիւնք չեն կրնար ունենայ, բայց միայն երկարացնել Ֆրանսական գրաման առժամեայ ժամանակաշրջանը, որ առանց անոր աւելի կարճ պիտի ըլլար: Այս երկու վերջին չափերտուած նախազատութիւններէն կրնայ հետեւցուիլ, թէ Ասանալի վիլայէթը Օսմանեան կայսրութեան մաս պիտի նկատուի այսուհետեւ այ, թէ եթէ երկիրը խաղաղի, Ֆրանսացի պատրաստ են իրենց բանակները ետ քաշելու եւ երկիրը վերստին յանձնելու թրքական իշխանութեանց, բաւականանալով ֆինանսական ու վարչական բօնիթօրով մը եւ ուրիշ կարգ մը առաւելութիւններով: Այդ տարտամ խօսքերը արտասանուեցան, սակայն, այնպիսի խիստ եւ սպառնալից խօսքերու հետ խառն, որ կարծեմ, թէ այս ազդարարութիւնը թուրքերու վրայ շատ դառն ապաւորութիւն թողուց:

Չեմ կարծիր, թէ այս ազդարարութիւնը մտքերը հանդարտեցնելու, եւ անդորրութիւնը վերահաստատելու նպատակ արգիւնքի մը յանգի: Երկրին ապագային մասին մեր կասկածները կիրականանան, կարծես, ուրիշ երեւոյթներով այ: Փարիզէն ինազատութեան թուրք պատգամարտներէն հեռագիր եկաւ այստեղ վալլիին, Ֆրանսական խողովակով: Այդ հեռագրին մէջ կըսուի, ի մէջ այլոց, թէ

„Ֆրանսական կառավարութիւնը վճռապէս եւ պաշտօնապէս մեզի Հաւաստում տուած է, թէ խաղաղութեան կնքումէն վերջ, Ֆրանսա կը զօրքերը պիտի քաշէ այս վիլայէթէն... Պատգամարտները իրենց այս հեռագրով խորհուրդ կուտան ուրեմն Ասանալի վայրին եւ իրենց թուրք հայրենակիցներուն հանդարտ կենայ եւ վերջ այն չէլէկական շարժումներուն, որոնք խաղաղութեան ուշանալուն եւ դաշնագրի տրամադրութեանց խտտացուելուն միայն կրնան ծառայել“:

Հակառակ, որ քաղաքիս թուրքերը ժամանակէ մը ի վեր Հայերուն հետ բարեկամանալու ջանքեր կընէն ու շարունակ կուզեն մեզի Հաւաստացնել, թէ իրենք միայն Ֆրանսացիներուն հակառակ են, հակառակ, որ միւս կողմէ, Ֆրանսական իշխանութեանց վերաբերումը մեզ հանդէպ վերին ստոյգան քննադատելի եւ անհանձն է, մեզ խորունկ մտահոգութիւն պատճառելու բնոյթն ունի սպա-գայի տեսակէտով, մենք ամէնքս ստիպուած ենք համոզուած մնալու, թէ Հայերուն եւ աւհասարակ բոլոր քրիստոնէից կեանքը եւ ինչքը երաշխաւորուած չեն կրնար համարուիլ Կիլիկիոյ մէջ, եթէ Ֆրանսա, կամ իր բացակայութեանը ուրիշ եւրոպա-կան գիւնուրական մեծ պետութիւն մը գիւնուրականապէս գրաւած չըլլայ այս եր-կիրը արդ չըջանի մը համար, եւ եթէ այդ պետութիւնը երկրին մէջ քրիստոնէակ-ան քաղաքակրթութեան պահանջներուն հիման վրայ վարչութիւն մը չհաստատէ հոս: Այսպիսի պահանջ մը, այնպիսի կարեւորութիւն մը ունի բոլոր քրիստոնէից համար, որ 31 մարտին այս ուղղութեամբ մեր պատրաստած ընդարձակ բողոքագի-ր-հեռագիրը, որուն պատճէնը Հաղորդուեցաւ Ձեզ ժամանակին, բարեյօժար կերպով ստորագրութեան արժանացաւ բոլոր քրիստոնէայ հասարակութեանց պետերուն կողմէ անտարբ:

Որչափ որ կը կարծուի, թէ երկրին բայտը որոշուած է Ասն-Ըմալի մէջ, եւ այդ շահերուն բոլորովին աննպաստ կերպով, սակայն, քանի որ այստեղի քաղաքական կայութիւնը կայ եւ կը մնայ կրիտիկական, միշտ ժամանակ է, եւ տեղի կայ բողոքներ եւ պահանջներ ներկայացնելու, Կիլիկիոյ Հայութեան ոչ միայն այսօրուան կեանքն ապահովելու, այլեւ, եւ մանաւանդ անոր ապագան երաշխաւորելու համար: Այս գիծումներուն համար մեր յուրը կը գնենք միշտ Ազգ-պատրիարքարանից, մեր Հայկական Հանրապետութեան եւ մեր միացեալ պատուիրակութեան վրայ:

Աւելորդ անգամ մըն այ կը կրկնեմ, որ Կիլիկիոյ հայ ժողովուրդը իր այս աննախընթաց ազէտին ու անդո՛հին ընդ մէջէն իր մտահոգ աչքերը կը գարծնէ գէպի անստոյգ սպագան, եւ ան մեծապէս արտասնդուած եւ միլիթարուած պիտի ըլլայ, եթէ համոզուի վերջապէս, թէ ներկայի տառապանքն ու մղձավանջը յուսուող սպագայի մը փրկանքն ու երաշխիքը կը կազմեն:

Վերջացնելով նամակս, կը յայտնեմ Ձեզ որ տօթթ. Տատէն խնդրած եմ միշտ, որ իր տեղեկագիրները Կ. Պոստլ իր պատկան շրջանակներէն Հաղորդուին պատրիարքարան: Կը յուսամ, որ այդպէս այ տեղի կուռենայ, եթէ ոչ հանցեք միշտ գիմնել եւ պահանջել:

Խորին յարգանաց Հաւաստեօք, անգամ մըն այ յանձնելով Կիլիկիոյ Հայութեան սուրբ դատը արտասահմանի մեր Հայ եղբայր Հոգածութեան եւ անվիակոջ ջանքերուն:

Ամբողջական Հայաստանի պատուիրակութեան լիազօր ներկայացուցիչ
Մ.Տամանյան

Յ.Գ.—Մոռցայ վերեւ անգամ մըն այ շեշտել սա բացայայտ իրողութիւնը, թէ, Հակառակ օգնագորքերէ մաս մը, վերջապէս, այս օրերս Մերսին ժամանակուն, տրուած ըլլալով Ֆրանսացոց կասկածելի, խորհրդալիտ, երկրիմի, վարանոտ ու չափազանց թուլ ընթացքը, Կիլիկիան իր այսօրուան ճղնածամէն վերջնականապէս պատուելիք չունի ցորչափ միջազգային ուժեր չեն հասներ ու դործեր այս երկրին մէջ:

Ասիկա ոչ միայն մեր՝ Հայերուն վերջնական կարծիքն է, այլեւ Կիլիկիոյ արդի կացութիւնը մտաէն ուսումնասիրող, Կիլիկիոյ վերջին սարսափելի ամիսները ապրող ամէն անդամակալ օտարազգիներունը:

Նոյն

Նուէն տեղում, գ. 300, թթ. 1-10:Արեւիկա:Պատճեն

Անկախությունն ու պետականությունն ձեռք բերած մեր ժողովուրդը, ավերված ու քայքայված անտեսությունը երկրամասում, ապրել էր դժոխսյին պայմաններում: Սույն ու Համաճարակը իրենց աներեւակայելի ավերն էին կատարում: Անկայանելի թվազուց այդ պայմաններում նորից բառնեցրվեց մեր ժողովուրդը: Նրա մեծանունը գավակները իրենց ոգեկոչվող ձայնը բարձրացրեցին՝ պահանջելով ազդի փրկություն Համար միասնական գործողություններ:

Ազգն ունկրեց այդ ձայնին եւ իր բնտրանու նախածեռնությունը ու միակամ Համաճայնությունը 1921-ի սեպտեմբերի 15-ին Հիմնեց «Հայաստանի օգնություն կոմիտե» (ՀՕԿ), որի գերագույն նպատակն էր Հնարավոր բոլոր միջոցներով օգնել սովի ու Համաճարակի ճիւղաններում գայարվող ազգարնակչությունը եւ օժանդակել իրենց միակ ազգային օջախ Հանդիսացող Մայր Հայաստանի ավերված անտեսություն վերաշինությունը: Այստեղ անհրաժեշտ է ընդգծել, որ Հայաստանի օգնություն կոմիտեն իր առջև դրված համակրանքին, այլեւ խորհրդային Հայաստանի կառավարության բարձր հովանավորությունը, որը Կոմիտեի Հանդես գալը վավարացրեց «Հայաստանի օգնություն կոմիտե» ստեղծելու մասին 1921թ. սեպտեմբերի 15-ի դեկրետով:

Այսօր, երբ գրեթե 80 տարիների Հեռուներից փորձում ենք հետադարձ հայացք ձգել այդ ազատ ու անկուսակցական կազմակերպության գործունեությունը տեսնում ենք, որ Կոմիտեն, որն այդ անցումային ժամեր տարիներին գործել է ընդամենը 16 տարի, լուրջ աշխատանք է կատարել ոչ միայն Հանրապետությունը ստեղծված աղբյուրի վիճակից դուրս բերելու, այլեւ թուրքական յաթաղանից Հրաշքով փրկված եւ Հողաշխարհով մեկ սփռված Հայ մազապուրծ գաղթականների Հայրենադարձությունը կազմակերպելու ուղղությամբ: Այդ առումով Կոմիտեի գործունեության համազգային նշանակությունը դժվար է գերազանահասել:

Ստորեւ հրապարակում ենք Հայաստանի օգնություն կոմիտեի մի քանի հիմնադիր փաստաթղթեր եւ Հայ մեծանուն Այրերի կարծիքները Կոմիտեի գերի եւ նշանակության մասին, ինչպես նաեւ 82 Հիմնադիրների ցուցակը:

Արարատ Սարգսյան

պատմական գիտությունների
թեկնածու

N 1

Դեկտեմբեր

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՄԱՍԻՆ

15.09.1921

Երևան

Ի նկատի ունենալով մի շարք Հասարակական գործիչների խնդիրը Հաստատել իրենց կազմած Հայաստանի Օգնության Կոմիտեն, որի նպատակն է՝ օգնություն Հաստատել Հայաստանի սովյալ ազգարնակչության եւ իր այդ գործունեության ընթացքում նաեւ օժանդակել երկրի շինարարության գործին՝ ժողովրդական Կոմիտեների խորհուրդը որոշեց ներկայացված ստատուսը Հաստատել եւ թույլատրել Կոմիտեին սկսել իր գործունեությունը Հիշված նպատակի սահմաններում:

Ժողովրդական Կոմիտեների
խորհրդի նախագահ Ա. Մյասնիկյան
Քարտուղար Մ. Ղարաբեկյան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՀԻՄՆԱԴԻՐ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԸ

Մեր բազմաշարժար ժողովուրդը իր հազարամյակների պատմության ընթացքում բազմաթիվ անկումներ ու վերելքներ է ապրել: Նրա ոգրերգության գագաթը հանդիսացավ 1915 թվականը, երբ երիտթուրքերի ձեռքով, քաղաքակիրթ աշխարհի թողալովության ու անտարբերության պայմաններում, իր բնորրանից տեղահանվեց ու մորթվեց մի հնամենի ժողովուրդ:

1915-ի ցեղասպանությունը ոչ միայն ամայացրեց պատմական Հայաստանը՝ իր հետ տանելով ավելի քան մեկուկես միլիոն հայերի, այլեւ թուրքական արյունածոր յաթաղանից Հրաշքով փրկված 100 հազարավոր հայերի սփռված աշխարհի չորս ծագերը՝ սովարացնելով Հայկական սփյուռքը:

Հայոց պետականության վերականգնումը աշխարհով մեկ սփռված Հայ գաղթականության համար դարձավ հույսի ու լույսի մի շող խավարի թագավորության մեջ: Նրանք բռնեցին Մայր Հայաստան տունդարձի ճանապարհը: Առաջին անգամ Հայոց բառաֆոնդում իր քաղաքացիությունն ստացավ «ներգաղթ», տերմինը: Հայկական կոչվող մի թզաչափ Հողակտորի վրա կազմավորվեց Հայոց անկախ պետականությունը, սակ է՝ հայերի գարեբով երազած իսկական ազգային Օջախը, որը եւս գերծ չէր մնացել թուրքական մահարեր յաթաղանից:

* Փաստաթուղթ NN 1-5 եւ 8-10 տես «Հայաստանի օգնություն կոմիտե», Երևան, 1921 թ., 16 հոկտեմբերի, N 1: Տես նաեւ ՀԱԱ, ֆ. 178, ց.1, դ. 5, թթ. 1-2:

Ա. Նպատակն ու անկիւրծները

1. ՀՕԿ-ի անմիջական նպատակն է օգնութեան հասնել Հայաստանի սովյայ ազգայնախնայութեանը ու այդ գործունեութեան ընթացքում նաև օժանդակել երկրի ընդհանուր շինարարութեան գործին:

2. Հնդկամիտ 1-ում առաջադրուող նպատակներին հասնելու համար կոմիտեն
ա. Գանձում ու Հավաքում է գրամական թիւ իրերով եւ Հատկապես միջերկրներով նվիրատուութիւններ ինչպես Հայաստանում, նույնպես եւ արտասահմանում, առանձնապես արտասահմանյան Հայ գաղութներում:

բ. Ճոխադրում եւ բաշխում է այս ամենը, թիւ կառավարական եւ թիւ իր մարմինների միջոցով:

գ. Գրադր թիւ բանավոր պրոպագանդ է մղում (հրատարակութիւններով, հրատարակային ժողովներով եւ այլն), այլև հատուկ նվիրակներ պատգամավորներ ուղարկելով արտասահման եւ հարաբերութիւններ պահպանելով արտասահմանի համապատասխան այն օրգանների հետ, որոնք կարող են այդ նպատակի համար օգտակար լինել:

2. Ընդհանրապես ձեռք է առնում այն բոլոր օրինական միջոցները, որոնք անհրաժեշտ են համարվում ներկա ստատուսով նախատեսված նպատակներին հասնելու համար, առանձին ուշադրութեան առնելով Հայ գաղութներին արակցութիւններ:

Բ. Միջոցները

3. ՀՕԿ-ի միջոցներն են կազմում

ա. Ընդհանրապես նվիրատուութիւններ եւ մասնավորապես Հայ գաղութներից ստանալիք գրամական, թիւ իրերով եւ թիւ միջերկրներով օգնութիւններ:

բ. Հրատարակութիւններից, Հավաքութիւններից եւ այլ ստացած մասնակի մուտքերը:

Գ. Կազմակերպութիւնը

4. ՀՕԿ-ի կազմն է՝

ա. ընդհանուր ժողով

բ. նախագահութիւնն եւ

գ. վերատուգիչ հանձնաժողով:

5. Նախագահութիւնը հանդիսանում է Կոմիտեի բարձրագույն գործադիր մարմին, որ գործում է ներկա ստատուսի շրջանակներում եւ ընդհանուր ժողովի որոշումների եւ հրահանգների համաձայն:

Դ. Իրավական դրութիւնը

6. ՀՕԿ-ը իր նպատակներով եւ թիւ իր կազմակերպման սխեմայով՝ անկախ իր անդամների քաղաքական դավանանքից եւ կուսակցական հանդամանքից հասարակական մի մարմին է, իբրև այդպիսին նա իրեն հայտարարում է չեղոք քաղաքական եւ կուսակցական պայքարի հանդեպ:

7. ՀՕԿ-ը ենթակա է բազառապես ժողկոմների խորհրդի հսկողութեան եւ ազատ է առանձին ժողկոմներին, ինչպես նաև տեղական իշխանութիւնների իրավասութիւններից:

8. Կոմիտեի անդամները իրենց գործունեութեան միջոցին եւ այդ գործունեութեան առթիւ կատարած հանցանքների համար պատասխանատու են անհատականորեն եւ ոչ թիւ Հավաքականորեն եւ միաժամանակ ընդդատյալ եմ միմիայն ժողովրդական գաղատանին:

9. ՀՕԿ-ը իրավաբանական անձ է եւ ունի իրավաբանական կնիք:

10. Կապի Հասցեով ուղղված գրամները, իրերը եւ ընդհանրապես ամբողջ գույքը, ազատ են պետականացումից, բռնագրավումից եւ այլ սահմանափակիչ օրենքներից, եւ միաժամանակ ներքին թիւ արտաքին փոխադրութիւնների ընթացքում օգտուում են պետական եւ գույքային վերապահայ արտոնութիւններով:

11. Կոմիտեն իր արամադրութեան ենթակա գրամները, ընդհանրապես գույքը գործադրում է սույն ստատուսով նախատեսված նպատակներին սահմաններում, ըստ իր հայեցողութեան, իսկ իր նպատակներին համապատասխան հատուկ նվիրանքը գործադրում է համաձայն նվիրատուի կամքին:

12. Կոմիտեն իրավագոր է գրավոր թիւ բանավոր գեկուցումներնրկայացնել, դիմումներ անել ժողկոմներին խորհրդի նախագահին եւ առանձին ժողկոմներին յուր գործունեութեան հետ կազմված եւ նրանից բխող հարցերի մասին, ստանալով նրանից, ինչպես եւ ընդհանրապես խորհրդային իշխանութեան Կենտրոնական, թիւ պետական մարմինների կողմից լայն աջակցութիւն:

13. Կոմիտեի կենտրոնն է Երևանը:

Հայաստանի օգնութեան կոմիտե

1.Արեւլան Պողոս	42.Մանւելեան Միքայէլ
2.Արովեան Սարգիս	43.Մայսուրեան Օլգա
3.Առնէլպեան Սարգիս	44.Մելիքեան Ռոմանոս
4.Արզեան Մանուկ	45.Մարտիկեան Ակրոս
5.Արծրունի Վահան	46.Մելիքեան Յովհաննէս
6.Առաքելեան Սուրեն	47.Մայիսեան Ստեփան
7.Աւարայիզեան Թադէոս	48.Մելիք-Ղարապէտյան Գէորգ
8.Ափրիկեան Սաշատուր	49.Մելիքեան Արշալուի
9.Բէկլապեան Ալէքսանդր	50.Մանանդեան Յակոբ
10.Բարեան Արշակ	51.Մէջի Բեպո
11.Գրիգորեան Գարրիէլ	52.Յովհաննիսեան Տիգրան
12.Գէորգեան Մամիկոն	53.Յովհաննիսեան Յովհաննէս
13.Գաշտոյեան Ի.	54.Յովհաննիսեան Շիղա
14.Դեմիրջեան Դերենիկ	55.Յարութիւնեան Սամսոն
15.Երզնկեան Արամայիս	56.Նարգոս
16.Երզնկեան Սուրէն	57.Նազարէպ Մարո
17.Եւանդուլեան Գրիգոր	58.Նաւասարդեան Բագրատ
18.Երզնկեան Եղիկէլ	59.Շահվերդեան Ալէքսանդր
19.Զաւրեան Դաւիթ	60.Շահվերդեան Դանիէլ
20.Թարխանեան Նիկողայոս	61.Չուբարեան Գրիգոր
21.Թադէոսեան Եղիշէ	62.Պեճեկեան Գագիկ
22.Թաղիանոսեան Երանդ	63.Պապովեան Ալէքսանդր
23.Թումանեան Մարիամ	64.Պալեան Երվանդ
24.Թումանեան Լեւոն	65.Սպեղիարեան Յովհաննէս
25.Թումանեան Յովհաննէս	66.Սարեան Մարտիրոս
26.Թորոսեան Պետրոս	67.Սարգսեան Լեւոն
27.Իսախանեան Տիգրան	68.Սուրխաթեան Յարութիւն
28.Լէո	69.Վարդանեան Գրիգոր
29.Լազր	70.Վարդանեան Սարգիս
30.Լազարեան Բժշկ	71.Տէր-Վարդանեան Ալէքսանդր Յակոբ
31.Սաշատրեան	72.Տէր-Գրիգորեան Սահակ
32.Սանդապեան Յովակ	73.Տէր-Ռուբինեան Գարրիէլ
33.Սանդուխեան Սարգիս	74.Տէր-Ղազարեան Նարեման
34.Կարինեան Արտաշէս	75.Տէր-Օհանեան Գագիկ
35.Կախոյեան Աւատուր	76.Տէր-Մարեան Արսէն
36.Կարապետեան Յովհաննէս	77.Տէր-Առաքելեան Անուշաւան
37.Կասեան Սարգիս	78.Տիգրանեան Մարական
38.Կանայեան Ստեփան	79.Փիլոսեան Սիմոն

39. Կիրառվել են հեռանկարները
40. Համարձակումներն Աստուծոյ
41. Արարչի անունը Պարո

80. Քաղաքացիական Լեռն
81. Քաղաքացիական Պապակ
82. Օրրեկեան Յովհաննէս

№ 4
ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԿՈՉԸ ՀԱՄԱԾՆ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆԸ

16.10.1921
Երևան

Աշխարհի ամեն կողմ ցրված Հայոց ժողովուրդ

Լաիր

Քեզ է կանչում Հայաստանի օգնության կոմիտեն:

Քեզ է կանչում Հայաստանի մարտազարգում գումարված ամեն Հոսանքի Հայ գործիչներին և գրականագետներին ժողովը:

Եվ գուցե երբեք դու չես լսել նրանց ձայները այսպես միացած և միահամուռ:

Եվ այսքան մեծախորհուրդ մի վայրկյանի:

Լաիր

Դարավոր մաքառումներից Հետո Համաշխարհային թուշ ու բոհից, լայնածափալ աղեկոծությունների և աղետների ժողովը գերագույն ճիշտությամբ բարձրանում է ազատ ու անկախ Հայաստանը:

Պատմական այս մեծ օրերին տեղադրված իրարանցումով նրա շուրջն են խոնաված Հայութեան կենդանակ տարերը և Արարատի նվիրական ճողի վրա մի իշխանություն տեղի է տալիս մյուսին:

Սակայն Հայաստանի օգնության կոմիտեն այսօր գալիս է Հայաստանի ի լուր Համայն Հայութեան, թե խաղաղությունն արդեն Հաստատված է նաև մեր Հայրենիքում և Հաշտ ու Համերաշխ Հարաբերության մեջ է իր Հին Հարեան ժողովուրդներին Հետ:

Եվ արդեն անցնում է նա իր վերջերը դարձանելու և կազդուրելու աշխատանքին:

Կառավարությունն ուրբի է Հանել իր բոլոր ուժերը ժողովուրդին ազատելու տիրոջ և մանավանդ առաջիկայում սպասվող սովից և վերաշինելու քանդված երկիրը:

Խաղաղությունն գտնելով՝ գործի է անցել և ինքը, մեծ տառապալը, Հայաստանի իսկական տերը, Հայ գյուղացին:

Սովը, սուրբ ու ավերածությունը չէին ընկճել նրա Հանրահռչակ տոկոսությունն ու շինարար օգին:

Նա բազմաթիվ գոհեր է տվել և տալիս է տակավին, բայց չի լքում պապենական օջախը, և իր գույքների մածին ապաստանած, կանգնած է Հայրենի դաշտի վրա և կանգուն էլ պիտի մնա, ինչքան իշխանություններ էլ գան ու գան:

Եվ, երբ Հարեան աշխատավոր ժողովուրդները երեկվա արյունահեղությունների փոխարեն այսօր եղբայրական օգնության ձեռք են մեկնում Հայ աշխատավոր ժողովուրդին, երբ ավելի մեծ թիվով է շարունակում ամերիկական ժողովուրդն իր օգնությունը, միթե կարող է պատահել, որ նրա տառապանքների և շինարար ճիգերի Հանդեպ անտարբեր մնաս դու, նրա տարագիր եղբայրը, պանդուխտ Հայություն, դու, որ Նոստ ևս Հայրենիքից, բայց ուշք ու միտքդ միշտ դեպի նոս, դեպի Հայրենիքը:

Անկարելի է:

Այո՛, Հայաստանի օգնության կոմիտեն քաջ գիտե, որ դու էլ ևս բաժանված գանազան կուսակցությունների, ինչպես քաղաքական ու քաղաքացիական կյանքով ապրող ամեն մի ժողովուրդ:

Ահա Կոմիտեն ինքն էլ կազմված է տարբեր քաղաքական Հայացքների մարդկանցից:

Բայց նա լավ գիտե ևս այն, որ Հայ ժողովուրդին սովից ազատելը և քանդված Հայաստանը վերաշինելը վեր է ամեն կուսակցական տարաձայնություններից:

Եվ այսպես մտածելով ամենքը եկել, միացել են այս վսեմ գործի շուրջը, կազմել են ազատ ու անկուսակցական մի Հասարակական մարմին և գործունեությունն են չարավորում ամենքին, ամեն կողմից:

Այդպես է մտածում և ինքը Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետական կառավարությունը, որը ոչ միայն գործելու լիակատար արտոնություն է տալիս, այլև աշակցում է ամեն մեկին և ամեն մի մարմնին, որ կցանկանա օգնել՝ անձամբ, գա, աչքով տեսնի և տնօրինի իր օգնությունը:

Արդ, լսիր Հայություն ուր էլ որ լինիս. եվրոպայից մինչև Ամերիկա, եվրոպայից մինչև Հնդկաստան, և ամենուրեք:

Լսիր քեզ կանչող Հայրենիքի ձայնը և շտապիր օգնության ամեն բանով, ինչով կարող ես, որ ունենաս այն, ինչ որ երազել ևս դարերով-ազատ ու շեն Հայրենիք:

№ 5
**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԵՐԱՍԻՆՏԱԿԱՆԸ
ՀԱՄԱԾՆ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆԸ**

16.10.1921
Երևան

Հայրենակիցներ!

Համաշխարհային պատերազմի և նրան հարակից յոթնամյա Հանրածանոթ ցնցումների Հետևանքով ավեր դարձած մեր Հայրենիքին և ծայր չքավորության Հասած ժողովուրդին այսօր սպանում է մի նոր վտանգ:

Անվերջ պատերազմներից ազատագրված Հայ գյուղացին Հազիվ գիտի էր իր խաղաղ ու շինարար աշխատանքին, երբ երաշտը երկրի տարբեր մասերում ոչնչացնում է տարվա բերքը, և ազգաբնակչության վրա ծանրանում է սովի ուրվակները:

Ե՛նթե մեծ, Կարսի, Ալեքսանդրապոլի և մյուս վայրերի որոշ մասերը արդեն ենթակա են սովի վտանգին, որի գեմ անկարող են մաքառել ոչ միայն վնասված շրջաններն իրենց սեփական թույլ ուժերով, այլև ամբողջ երկիրը իր քաղաքային անտեսություններով:

Խուսափանալից, Պարսկաստանից և նույնիսկ Միջագետքից ծայր ստացած ներգաղթի Հոսանքը կրկնակի սպառնալիք է դարձնում իրականությունը:

Աշխատունակ և բնական արհավիրքների գեմ Համաօրեն մաքառող Հայ գյուղացին իր այս տագնապալի օրերին դուրկ է ոչ միայն գյուղատնտեսական գործիքներից և անասուններից, այլև անհրաժեշտ սերմացուից:

Սովի ծավալումը կղաճառ անխուսափելի, իսկ Հետևանքները ճակատագրական, եթե այժմին իսկ ևս անմիջապես չկազմակերպվի կառավարություն և Հասարակական ուժերի Համագործակցությունն ու կուռ պայքարը ժողովրդական աղետի գեմ:

Համաժողովրդական գերագույն շահերի այս գիտակցությունը Հասարակական գործիչների մի խումբ նախաձեռնություն է վերցրել կազմելու Երևանում «Հայաստանի օգնության կոմիտե» որի կանոնադրությունը Հաստատել է սույն սեպտեմբերի 15-ին Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը:

Համաձայն իր կանոնադրության Կոմիտեն նպատակ ունի կազմակերպելու ազգաբնակչության Համար անմիջական օգնություն սովի գեմ և գուղընթացաբար նպաստել երկրի անտեսական շինարարության գործին:

Համաձայն իր Հասարակական բնույթին և Հետապնդելով այնպիսի մի գերազանցորեն անվիճելի գերագույն նպատակի, ինչպիսին է ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը ապահովումը և երկրի տնտեսական վերաշինությունը, Կոմիտեն իր գործունեության ընթացքում պահպանելու է չեզոքությունը քաղաքական կամ կուսակցական որևէ պայքարի Հանդեպ:

Գործելով իր կանոնադրության սահմաններում՝ իրեն ինքնօրեն մի Հասարակական մարմին, Կոմիտեն ոչ միայն գործակցում է կառավարությանը նրա՝ սովի գեմ մղվող պայքարին և երկրի տնտեսական վերաշինության գործին, ինչպես նաև մրկում և արտասահմանում Համանման նպատակներ ունեցող մարմիններին, այլև ինքն անմիջապես վարում է օգնության գործը, կազմակերպելով ժողովրդի անտեսության անհրաժեշտ իրերի և դրամների գանձումը և նրանց բաշխումը՝ ըստ իր Հայեցողության:

Հատուկ գումարների եւ իրերի վերաբերմամբ նա լիազորություն եւ պարտականություն ունի գործադրելու նրանց իր նպատակների սահմաններում՝ համաձայն նվիրատուների ցանկում ընդհանուր եւ նրանց ներկայացուցիչների մասնակցությամբ:

Վաստահայտում ենք, որ անհատները հասարակական ուժերին, Կառավարությունը բաժանում ենք միայն երկրի բարձր իշխանության՝ ժողովրդական Կոմիտեաների թուրքերի օրինական հսկողությունը ստանալուց հետո: Նրան ազատորեն օգտվելու իր նպատակների համար պետական բոլոր տեխնիկական հարմարություններին:

Կոմիտեի նախագահությունը հաշվետու է ընդհանուր ժողովին եւ նրա միջոցով հասարակությանը, որին ներկայացվելու են երկրի տնտեսական վիճակի վերաբերյալ փաստային տվյալները եւ նրա գործունեության տարածքը հաշվիները:

Ներկայացնելով ձեզ երկրի ու ժողովրդի տարածքային վիճակն ու դիմելով ձեր շնորհակալությունը անհատական մեր ձեռնարկած հասարակական աշխատանքին, մենք չենք ծածկում մեզանից սպառնացող ազատի չափն ու մեր պատասխանատվության ծանուցությունը:

Պարտքի կրկնակի գիտակցությունը մենք դիմում ենք հասարակական օգնություն եւ շնորհակալություն գործին մեր հայրենիքում, որտեղ ծառայած է ամբողջ ժողովրդի ֆիզիկական պարզ ու կարուկ խնդիրը:

Մենք հավատում ենք, որ մեր հայրենակիցներին եւ մասնավորապես արտասահմանյան հայ գաղութներին միահամուռ եւ անվերապահ աջակցությունը պիտի կարողանանք ոչ միայն մաքառել սովի գեմ, այլև նպաստել երկրի արդյունաբերական ուժերի զարգացմանը, որոնք վերջապես հանկու են մեզ մուրազիկի են գաղթականի վիճակից եւ հնարավորություն են տալու հայ գյուղացուն ցուցադրելու իր ստեղծագործական կորովը:

Մեր ձեռնարկի համաժողովրդական բնույթի գիտակցությունը եւ միահամուռ աջակցությունը հավատով կոչ ենք անում ձեզ՝ հայրենակիցներ:

Շնորհակալ ճանաչելով «Հայաստանի օգնության կոմիտեին» առաջին հերթին հաջ, սերմացու, գյուղատնտեսական գործիչներ, զգեստ, զեղարարք եւ զբամ՝ ապահովելու բնակչությանը սովամահության վտանգից, բնորոշելու եւ տեղավորելու երեք տարի աստանդական կյանք վարած այն գաղթականներին, որոնք հոգնած եւ բնչադուրկ՝ դառնում են իրենց հայրենիքը:

Միջերկրի հետ ուղարկեցեք եւ ձեր տնտեսական ու տեխնիկական կենդանի ուժերն ու ձեռնարկները, որոնք կկարողանան կյանքի կոչել բնական հարստություններով այնքան առատ մեր երկիրը եւ տնտեսապես կազդուրել բացառիկ ջանասիրտությամբ օժտված մեր գյուղացիությունը:

Երկիրն ու ժողովուրդը սպասում են մեր կենդանի եւ ակտիվ գործակցությունը:

Մենք կկատարենք մենք պիտի կատարենք մեր ընդհանուր պարտքը:

№ 6
ՀՕՄ-ի ԵՎ ՀՕԿ-ի ՀԱՄԱՏՆԵՂ ԿՈՉԸ ՀԱՄԱՅՆ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆԸ

01.12.1921
Կոստանդնուպոլիս

Մեծահարգ հայրենակիցներ,
ՀՕՄ-ը հիմնված 24 հոկտեմբերի 1920 Կ.Պոլիս, կազմված է քաղաքական չորս կուսակցությունների, մամուլի եւ 43 միությունների ներկայացուցիչներին, նպատակ ընտրած է իր նյութական եւ բարոյական աջակցությունը բնծայել Մայր-Հայրենիքին: ՀՕԿ-ը հիմնված Հայաստանի մեջ, որուն կանգամակցեն երկրի եւ Կովկասի հայ բոլոր հոսանքներու զինավարները, առաջադրած է կովի սովին գեմ եւ օգնել Հայաստանի վերաշինության:

Այսպես ուրեմն, ՀՕՄ-ը եւ ՀՕԿ-ը իրենց հետ ունենալով արեւելյա եւ արեւմտահայ մտավորական ու հասարակական ուժերու ամբողջությունը, նույն սրբազան հասարակությունը ունին, պահպանել հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը եւ նպաստել Հայաստանի վերաշինության աշխատանքին: Մենք համոզված ենք, որ ծրագրերը զոր գծած են Արեւմտահայերը Պոլսո մեջ եւ Արեւելահայերը՝ Հայաստանի մեջ՝ պիտի դառնա օրակարգը բոլոր հայերուն ուր որ այ գտնված ըլ-

լան անոնք: Ինչքան այ գաղափարական ըլլա պայքարը զոր զանազան կուսակցություններ, նույնիսկ հանուն Հայաստանի բարօրության, հանուն հայ ժողովրդի երջանկության, այնքան մոդեռնիստիկ կ'ընդունեն իրարու գեմ, պետք է զարկի այդ պայքարը հոն, ուր մեծ օրակարգը կ'ընդունեն Հայաստան եւ հայ ժողովուրդը: Մենք հոս եւ Հայաստանի մեջ հաստատած ենք ներդաշնակ համագործակցության կարեկրությունը, կարգը արտասահմանին է:

Հայրենակիցներ,
ՀՕՄ-ի եւ ՀՕԿ-ի անունով կոչ կուղղենք ձեզի՝ որպեսզի փութաք ՀՕՄ-ը կազմել: Մեր կոչը պարտականության հրավերն ալիքի բանաձեւված աշխատանքի հորդորակցությունն է, որովհետեւ մեզի ծանոթ է այն մարտը արամազրույթությունը, որ կա արտասահմանի մեջ հայ ժողովրդին եւ հայ հայրենիքին նկատմամբ:

Հայրենակիցներ,
Ամեն քաղաք պետք է իր անկախ ՀՕՄ-ը ունենա, այս կերպով ստեղծելու համար ազգային պաշտպանության հզոր կազմակերպություն մը, որուն նշանաբանները, հավատած ենք թե պարտադիր պիտի ըլլան բոլոր Հայերուն համար:

Այս կերպով ՀՕՄ-ը մեծ ընտանիք մը պիտի ըլլա, որուն որեւէ մեկ անգամ, ինչ քաղաք այ փոխադրված ըլլա ան, պիտի ունենա այն բոլոր իրավունքները զոր ունին այդ քաղաքի ՀՕՄ-ի անդամները:

Ձեզ կրկնենք ՀՕԿ-ի ստատուրս եւ ՀՕՄ-ի ծրագրերը, որպեսզի ձեր տեղական պայմաններուն հարմարեցնելով, կազմեք ձեր սեփական մարմինները:

Ինչպե՞ս հարգանքներով
Դիվան
ՀՕՄ-ի կեդր. վարչություն
ՀՕԿ-ի նախագահություն
Առեւտրային Առեւտրային Անդամ. Գարուկար
Հովհ. Թալալբեյան Տոքթ. Մ. Ալջուեյան Ե. Թադիանոսյան Նախագահ
Հովհ. Թումանյան

ՀԱԱ, Ք. 178, ց. 1, գ. 2, թ. 1: Բնագիր: Մեքենագիր:

№ 7
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕԳԵՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԿՈՉ-ՀՐԱՎԵՐԸ

05.05.1922
Երևան

Հարգելի հայրենակիցներ,
Մեր Մայր-Հայրենիքի պահպանության եւ վերաշինության գործը պիտի լինի համայն հայության գործը:

Հիշենք միշտ, որ ի սփյուռս աշխարհի ցրված հայ ժողովուրդը այն ժամանակ միայն պատվավոր տեղ կրունի մյուս ազգերի շարքում, երբ կուրենա ապրելու ու բարեկեցիկ հայրենիք:

Իսկ տնտեսապես ապահով ու բարեկեցիկ հայրենիք կուրենանք այն ժամանակ միայն, երբ բոլոր հայերը, ինչ երկանակամարի տակ էլ որ ապրելիս լինեն, միահամուռ կ'ընդունեն այդ նպատակին:

Խմբվենք բոլորս մեր Մայր-Հայրենիքի շուրջը, միացնենք մեր բոլորիս ջանքերը պահպանելու եւ վերաշինելու մեր երկիրը: Դա է միակ միջոցը, որ կազատի Հայության խոչը մտառ թափառաբերիկի եւ մուրազիկի վիճակից եւ օտարների գլխարկության առարկան լինելու անպատվարեր գրույթությունը:

Այսօրվա սովի ու համատարած գոծարության գեմ մաքառելու համար եւ միաժամանակ մեր կիսավեր հայրենիքը վերաշինելու եւ վերականգնելու նպատակով, Հայաստանի օգնության կոմիտեն վճել է հրավիրել համապատասխան Հայաստանի օգնող բոլոր Հաստատվությունների ներկայացուցիչներին մասնակցությունը:

Համագումարին կարող են մասնակցել այն բոլոր Հաստատվություններն ու հիմնարկությունները, որոնք Հայաստանի օգնության եւ վերաշինության գործը համարում են իրենց գլխավոր նպատակը:

Հայաստանի օգնության կոմիտեն կոչ է անում այն բոլոր հիմնարկություններին ու Հաստատվություններին, որոնք հետաքրքրվում են Հայաստանի ներկա վիճակով եւ նրա ապագա բարգավաճման խնդրով: Թող գան նրանց պատգամավորներ-

րը Հայաստան՝ մասնակցելու մեր անդրանիկ Համազումարին եւ այնուհետեւ մշտական ու սերտ կապ Հաստատելու Մայր-Երկրի եւ Հայկական Հատվածների մեջ՝
Համազումարը կկայանա Երևանում ներկա 1922թ. Հունիսի 25-ին:

Նախագահ Ա. Եղեղյան
Նախագահու թյան Անդամ-քարտուղար Եր.Քաղիկյան

ՀԱԱ., ֆ. 178, ց. 1, գ. 2, թ. 10: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 8
ՀՈՎՀԱՆՆԵԱ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ. - «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ
ԿՈՄԻՏԵՆԵՐԻ ԱՌԻԹՈՎ»

«...Եվ ահա մեծ պատերազմի ու նրա Հետ կապված արեւների Հետեւանքով Հայ աշխատավոր ժողովուրդը, Հայ գյուղացին բնիկ է ծանր կացութեան մեջ:

Իր բերանի հացից սկսած՝ նա շատ բան է կորցրել էս մի քանի տարվա ընթացքում: Շատ բան է կորցրել, բայց ձեռք է բերել մեր դարերով երազած ազատութիւնը: Եվ որովհետեւ ունի ազատութիւն եւ իր շինարար բազուկը, շուտով կուսնեն ամեն բան: Սակայն նրա էս ծանր օրերին օգնութեան գալու եւ նրա շինարար աշխատանքին մասնակից լինելու, պարտավոր է ամեն մի Հայ՝ մտտիկից սկսած մինչեւ Հեռավոր գաղութները: Էս օգնութիւնը երեկվա բարեգործութիւնը չէ... Էստեղ՝ ամեն մի Հայի պետք է առաջնորդի ոչ թե խղճահարութիւնը, այլ քաղաքացիական պարտքի խոր գիտակցութիւնը:

Ամեն մի Հայ պետք է զգա, որ ինքը Ազատ Հայաստանի քաղաքացի է եւ գալիս է գործակցելու իր երկրի կառավարութեանը:

Ահա այդ գործակցութեան համար է, որ Հայաստանի մայրաքաղաքում կազմակերպվեց Հայաստանի օգնութեան կոմիտեն, անկուսակցական Հասարակական մի մարմին:

Եվ դարերից ի վեր առաջին անգամն է մեր կյանքում, որ էս տեսակ մի մարմին Հաստատվում է իր սեփական պետութեան դեկրետով եւ իրավունք ունի ազատ շարժվելու իր երկրում, ինչպես իրավունք ունի ամեն մի Հայ, որ գալու է իր ժողովրդին ու իր երկրին օգնութեան:

Նշանակալից երևույթ է, որ իրարից անկախ ու անտեղյակ՝ նման մարմիններ են առաջ գալիս եւ մեր գաղութներում: Էս նշանակում է, թե կենդանի է Հայութիւնը:

Կենդանի է եւ ուժեղ: Երևանից սկսած միջեւ Հեռավոր գաղութները շարժվում է նա՝ զեպի Հայրենիք:

Ինչքան էլ խոչ ու խուժեր, ինչքան էլ զժվարութիւններ ու թշվառութիւններ Հանդիպին ճանապարհին, նա Հասնելու է իր նպատակին:

Հայաստանի ազատ Հողի վրա նա շինելու է իր ազատ ու առատ տունը, Հայկական բարձրամակարի վրա զարգացնում է իր ազգային Հանճարը եւ իր խոսքն ասելու է աշխարհին:

Նա կարող է եւ իր կարողութիւններով նա իրավունք ունի:

Եվ Հայաստանի օգնութեան կոմիտեները, որ առաջ են գալու ամենուրեք, մեծ դեր ունեն կատարելու էս մեծ շինարարութեան մեջ»:

N 9
ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ. - «ԳՈՐԾ ԵՎ ՈՉ ՄԻ ԽՈՍՔ»

Հայ ժողովրդի օգնութեան Հարցը քմահաճութիւն Հարց չէ: Կարիք չկա այդ Հարցը փաստելու եւ համոզիչ դարձնելու:

Անշուշտ այդ Հարցի շուրջ կարող են խմբվել բազմաթիվ բարդ շահեր-ոմանց նյութական գիտավորութիւններ, ոմանց գաղափար, ոմանց ճաշակը, մյուսների կորեկցութիւնը, անգամ սնափառութիւնը: Բայց կրկնում են Հայ ժողովրդի օգնութեան Հարցը պարզ ու մերկ մի բան է:

Բարդութիւնը առաջ է գալիս ոմանց, եթե թույլ տաք, վարդազուն կամ մոխրագուն ուսմանտիգմից, որի միջոցով նրանք նայում են Հայ ժողովրդի գործերին:

Նրանք իրենց Հայացքն ուղղում են զեպի Հայաստանի անցյալն ու ապագան, վերադառնում են անցյալի պատկերները, գուշակում են ապագայի սուխիտ գալիքը, պատկերացնում են վաղվա Հայ ժողովուրդը, ոգևորվում, ապրում են դրանով եւ... եւ մոռանում են ներկան:

Մյուսները իրենց աչքերը չափազանց մոտիկ տանելով ներկային, մանրակրկիտ խուզարկում են նրա աննշան կնճիտները, ամենաչնչին քերվածքները, մոռանում են Հայ ժողովրդի պատմութիւնն ու ապագան եւ, ...չեն տեսնում ներկան:

Մինչդեռ Հայ ժողովրդի ներկա կյանքը, ինչպես ամեն ժողովրդի կյանք, իրական, Հասարակ մի բան է եւ միանգամայն Հեռու ուսմանտիգմից:

Ոչ վարդազուն, ոչ մոխրագուն:

Նա «իրագույն» է զերգազանցապես:

Այո, Հայ ժողովուրդը մի իրականութիւն է, ապրող մի մարմին, Հավաքական էակ, որ ինքն էլ է մասնակցում իր կյանքին: Ապա ուրեմն ինքն է պատասխանատու իր վիճակի համար: Նա գիտակ է իր գործերին եւ լարված տնօրինում է իր բախտը:

Մի խոսքով նա այնքան էլ խաղալիք չէ մեր ձեռքին, ինչպես կարծում ենք: Նրան միշտ վարել, հրամայել, կուրք գործիք դարձնել չի կարելի: Գոնե ճակատագրական վճռական վարկյաններին:

Չիջելով մեզ չնչին Հարցերի մեջ՝ Հայ ժողովուրդը իր գերագույն խնդիրները վճռում է ինքնազուխ եւ խնդիրը վճռում է բնագրով ու տարերային ուժով:

Թույլ է, թե նա գնում է մեր ետեւից:

Մենք ենք, որ գնում ենք նրա ետեւից:

Վերջին յոթնամյա պատերազմում Հայ ժողովուրդը ինքը վճռեց իր բախտը:

Այս ռոպիխ էլ շարունակում է ինքը վճռել: Գուցե սա այսօր Հասկանալի չի մեզ՝ վաղը կհասկանանք:

Թողնենք մի կողմ նրա քաղաքական կյանքը:

Նայենք նրա կյանքի մյուս ծաբերը:

Այս ռոպիխ Հայ ժողովուրդը գրազված է իր ավեր տունը վերաշինելով: Յոթնամյա պատերազմը, գաղթն ու փախերը, քաղաքացիական կոնֆլիկտները մեծապես Հարվածել էր նրա տնտեսութեանը:

Անցեք Հայաստանը ծայրեծայր եւ դուք կտեսնեք մի տեղալին անդուլ աշխատանք վերաշինութեան:

Այո, միաժամանակ եւ տնքոցներ՝ սովի, հիվանդութեան:

Ուրիշ ինչպե՞ս պիտի լինեք:

Միջեւ մենք՝ մտավորականներս, Հայաստանով զբաղվում ենք միայն մեր տեսական վիճարանութիւնների մեջ՝ Հայաստանում ամեն ռոպե տեղի ունի իրականութիւնը, պարզ, Հասարակ իրականութիւնը:

Հայ ժողովրդի կյանքը այսօր եւս, ինչպես միշտ, առօրյա, տնական, մոտահոգ, աշխատավոր կյանք է: Մինչդեռ մենք սպասում ենք ինչ- որ Հանգեաների, որ նայենք այն կողմը:

Կամենում ենք օգնութեան Հասնել Հայ ժողովրդին իր Հասարակ բայց իսկապես վսեմ գործի մեջ, ուղու՞մ ենք, որ նա ապրի եւ վերաշինի իր տունը՝ պարզապես շտապենք օգնութեան եւ... Ընդհատենք ճտեղը:

N 10
ԼԵՈՒ. - «ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՈՒՎԵՐՈՎ»

«Հայաստանի օգնութեան կոմիտեն» մի վերին աստիճանի նշանակալից եւ խոշոր փաստ է Հայաստանի Հանրապետութեան այժմեութեան մեջ: Փաստի մեծ կարեւորութիւնը բխում է ամենից առաջ այն հանգամանքից, որ նա ներկայացնում է իրրեւ առաջին քայլ ժողովրդական ցրիվ ուժերը մի բնդհանուր պետական գաղափարի շուրջ Համակենարտնացնելու:

Արդյոք Հայ ժողովրդին վիճակված է կառուցանել իր սեփական անկախ եւ ազատ պետութիւնը, որ կարողանա ինքնուրույն, իր սեփական ուժերով գոյութիւն պահպանել Ասիայի իրականութեան մէջ:

Այս խնդրը Հարցը կարելի է ձեւակերպել ավելի համառոտ եւ համեստ Հարցի մէջ ընդունա՞լ է Հայ ժողովուրդն աւհասարակ պետական շինարարութիւն: Եսայում ենք նրա երկար պատմական անցյալին եւ տեսնում ենք, որ Հազարավոր տարիների ընթացքում նա անշեղ ու անհողորդ եղել է մի շինարարապաշտ, կարելի է ասել՝ շինարարամոլ ժողովուրդ: Քաղաքական խռչումների, աշխարհակալական խոսքերների տեսիլները չեն զրգացրել նրան, այլ սեփական մի անկյուն ունենալու, մի խաղաղ Հայրենիք գտնելու եւ այնտեղ աշխատելու, անդադար աշխատելու, նույնիսկ ամենագոյնի պայմանների մէջ ստեղծագործելու տենչերը:

Այսօրվա Հայաստանը այդ անցյալի մի Հարագատ պատկերն է ներկայացնում, երկիրը նոր-նոր է դուրս գալիս ահել ցնցումների իրականութիւնից, երկրի վրա ծագել է խաղաղութեան կենսատու արշալույսը եւ Հայ ժողովուրդն իր ուժերի խտացում ու միալար թափով՝ հավատարիմ իր պատմական բնագրին, աշխատանքի վրա է, Հերիւմ է, մշակում է իր դաշտը, բրտիներով ոռոգում է իր գծած խոր պոսները եւ նրանց մէջ ծրագրել է իր ավերակները վերաշինելու, իր անասնի մերկութիւնը սքողելու սուրբ հույսերը:

Ոտքի վրա է դարձվոր Հերոս «աշխատավորը», որ աշխարհ է դարձացրել իր տանջանքներով եւ իր ստեղծագործական հուժկու ոգով:

Այսօր էլ ինչպես միշտ, նա պատրաստ է երկինք բարձրացնել իր մարդկային կուշումը: Քաղաք այսօր էլ, ինչպես միշտ իր պատմութեան ընթացքում նա չըբացատրված է ահապար ու անագորույն թշնամիներով, որոնք սպանում են նրա եռանդը, թուլացնում են նրա ջլուտ ու խորշումած թեւերը:

Ամենամեծ, ահալի, անխնա թշնամին աղքատութիւնն է, որ Հազար գլխանի վիշապի պես ծծում է ժողովրդի արյունն ու կենսական նյութերը՝ բերելով այսօր սով, վաղը՝ կիսատով եւ գրեթե ամեն օր քաղց ու պակասութիւն:

Մարտնչել այդ ահալի թշնամու դեմ չի կարող Հայաստանի Հոգի վրա ապրող ժողովուրդը, որովհետեւ մարդկային բնութեան անհասանելի մի մեծագործութիւն է մերկ թեւերով կուլել կյանք ծվատող ճիւղների ու մազիների դեմ:

Հայ ժողովուրդը մերկ ու անօգնական է այն Հերոսամարտի մէջ, որ վիճակվել է նրան իր դաժան ու տառապալից միջավայրում: Նրան խեղդող աղքատութիւնը Հազար ու բլուր գեներք է շողացնում նրա գլխին, իսկ նա այդ բլուրի մէջ մերկ է ու վատում:

Պահել նրան այդ դրութեան մէջ՝ նշանակում է գանդաղ եւ աստիճանական բնաջնջման դատապարտել նրան:

Եւ հրամայողական պահանջ է ծագում, դարձնել այդ մերկ ու անօգնական ժողովուրդը պետական գաղափարի կենտրոն եւ շրջապատել այդ կենտրոնը Հայաստանի սահմաններից դուրս ապրող Հայութեան իրական եւ եռանդուն գործակցութիւնում, ուրիշ խոսքով՝ հիմնավորել եւ ամրակուռ կազմակերպել համաժողովրդական ուժերի աշխատանքը Հայ պետականութեան բարձր գաղափարը կենդանի ու իրական պահելու համար:

Ահա ինչ է ասում «Հայաստանի օգնութեան կոմիտեի» կազմակերպութիւնը: Ես չգիտեմ, թե ինչ կանն այդ կոմիտեն, բայց խորապես համոզված եմ, որ նրա ներկայացրած համաժողովրդական ուժերի գործակցութեան սկզբունքից դուրս՝ չկա եւ ոչ մի փրկութիւն, չի կարող լինել ոչ մի փրկութիւն:

Քաղաքական տարրեր հասանքների, գաղափարութիւնների եւ աշխարհայացքների այն ահել բախումների մէջ, որոնցով խճճված են մեր օրերը, չպետք է մոռոնայ այն տարրական ճշմարտութիւնը, որ բոլոր շարժումների հիմքն ու պատվանդանը ժողովուրդն է կազմում: Առանց առողջ ու կուշտ ժողովրդի չի կարող լինել քաղաքական կյանք: Ուստի բոլոր մրցողները, բոլոր պայքարողները համար հավասարապես կարեւոր եւ առաջնակարգ պահանջ պիտի է լինի միանալ իրար, գործակից լինել այնտեղ, ուր ժողովրդի ֆիզիկական գոյութիւնը պահպանելու հարց կա: Այս ահապար ու սոսկալի հարցի առջեւ պիտի դադար առնեն մի անհամաձայնութիւն եւ կյանքի ու մահվան հարց պիտի դառնան համաժողովրդական ուժերով գործելու անհրաժեշտութիւնը:

Ամենքս՝ մեծ, թե փոքր, ուժեղ, թե թույլ, պատկառանքով գլուխ իջնցնենք մեր մեծ նահատակի, մեզ ծնող ու կերակրող ժողովրդի առաջ եւ նրան տանք այն ամենը, ինչին կարոտ է իր անգնահատելի կյանքը պահպանելու համար:

Հայաստանի այժմյան Խորհրդային կառավարութիւնն ամեն միջոց տալիս է, ամեն աջակցութիւն եւ Հնարավորութիւն արամագրում է, որ մենք ամենքս Կալիֆորնիայից մինչեւ Հնդկաստան միացնենք մեր կամքն ու պարտականութիւնը մեր բնիկ Հայաստանցի ժողովուրդ սովից, աղքատութիւնից, տգիտութիւնից ազատելու համար, որով միայն Հնարավորութիւն կտանք նրանց իր սեփական Զանքերով ամուր ու անասան հաստապղել իր Հոգի վրա եւ կերտել Հազարավոր անցած սերունդների երազած Հայ անկախ եւ երջանիկ պետութիւն:

Արհամարհել ըստի կի պահանջը, մերժել Հայաստանի կառավարութեան այսօրվա ժողովրդական շինարարական ծրագիրը՝ կլինի ոճի որ ոչ միայն Հայութեան, այլեւ մարդկութեան դեմ:

ПЕРВЫЕ ШАГИ АРМЯНСКОЙ КИНЕМАТОГРАФИИ (К 80-ЛЕТИЮ СОЗДАНИЯ ГОСКИНО)

Архивные документы свидетельствуют о том, что еще в 1900-ые годы «синема» вошла в армянскую действительность с помощью показа кинофильмов для населения в кинотеатрах «Иллюзион» и «Аполлон» (в Эривани), и «Эрато» (в Александрополе). Примерно в эти же годы в Армении производились первые киносъемки, которые носили случайный характер. В действительности настоящее кинопроизводство было организовано в 1923 г., когда было основано «Госкино» Армении. В 1924г. был создан первый армянский документальный фильм «Советская Армения». А через два года в 1926г. по роману Ал.Ширванзаде вышел в экран одноименный художественный немой фильм «Намус».

В дальнейшем были созданы несколько немых художественных фильмов. Первый звуковой фильм «Пэно» был создан замечательным армянским

режиссером А. Бек-Назаряном, который вошел в золотой фонд советского киноискусства.

В архивах хранится богатый документальный материал всесторонне и полностью освещающий историю создания развития армянской кинематографии за прошедшие 80 лет.

Данная публикация документов лишь небольшая часть этого богатого материала и показывает первые шаги становления армянского кино. Это объясняется тем, что в этом году предусмотрена публикация сборника документов об истории армянской кинопромышленности.

Публикуемые документы расположены в хронологической последовательности и даются на том языке, на котором они созданы.

Марине Мартиросян

Зав.отделом использования документов НАА

№ 1

**ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА ЗАСЕДАНИЯ СОВНАРКОМА
ПО ВОПРОСУ НАЦИОНАЛИЗАЦИИ КИНЕМАТОГРАФИ-
ЧЕСКОГО ДЕЛА В АРМЕНИИ**

7 февраля 1923г.
Эривань

Слушали:

6. О национализации кинематографического дела в Армении.

Постановили:

6. Предложить Наркомпросу в двухнедельный срок представить Совнаркому план организации кинематографического дела в Армении.

Указать ему же на необходимость своевременного исполнения постановлений Совнаркома.

Секретарь Совнаркома

Г. Парзян

НАА, ф.122, оп.1, д.755,л.8. Подлинник.Машинопись.

№ 2

СПИСОК СОТРУДНИКОВ ГОСКИНО

1923г.
Эривань

NN П/П	Имена и фамилии	Должность	Время назна-чения	Оклад	Приме-чание
1.	Еро Харазян	председатель	12/УП	50% осн. жал. по 16 кат.	снять с снабжения П/УП
2.	Сурен Саруханиян	заведующий	11/ХІ	60 руб. червонец.	утверждено
3.	Гегам Петросян	инструктор	12/УП	60 руб. червонец	снять с

					22/ХІ
4.	Баграт Хачикян	бухгалтер	1/ УПІ	30 руб. червоне	15 т. руб /неразб/
5.	Тевос Тер-Захарян	электромонтер	12/ УП	30 руб. червонец	утвердить
6.	Елена Сусаян	пианистка	4/ХІ	20 руб. червонец.	с 4/ХІІ установить 30 руб.
7.	Асафия Маркарян	кассира	5/ХІ	14 кат. тех.	утвердить
8.	Арменак Асоян	пом[ощник] эл[ектромастера]	12/ УП	7 ""	утвердить с ХІІ
9.	Костан Тер-Григорян	капельдинер	12/ УП	5 ""	утвердить с ХІІ
10.	Седрак Гаспарян	- " -	- " -	- " -	- " -
11.	Маркар Мнацаканян	- " -	- " -	- " -	- " -
12.	Зина Ахвердян	контролерша	12/ХІ	5-""	- " -

Заведующий Госкино №1 **С. Саруханиян**

НАА, ф. 122, оп. 1, д. 702, л. 35. Подлинник. Рукопись.

№ 3

**ДОГОВОР,
ЗАКЛЮЧЕННЫЙ МЕЖДУ ГОСФОТОКИНО И ХОК*
ПРОИЗВОДСТВЕ И ЭКСПЛУАТАЦИИ КИНОКАРТИН
"СОВЕТСКАЯ АРМЕНИЯ" И "АНУШ"**

Ноябрь 1924г.
Эривань

Акционерное общество Госфотокино ССРА в лице председателя правления Д.М.Дзунуи и заместителя председателя правления М.М.Саакяна (именуемое в сем договоре Госфотокино) с одной стороны, а с другой стороны, Комитет помощи Армении в лице членов правления тов. Г.Варданяна и К.Микаеляна (именуемый в сем договоре ХОК) заключили настоящий договор в нижеследующем:

1) Госфотокино принимает ХОК в качестве компаньона по производству и эксплуатации кинокартин "Советская Армения" (Хорурдайин Айастан) и "Ануш".

2) Вся потребная сумма для заснятия картины "Советская Армения" вносится ХОКом полностью, а сумма, потребная для заснятия картины "Ануш", вносится сторонами поровну, на основании смет, утверждаемых сторонами.

Примечание: в случае, если в процессе производства вышеозначенных картин выяснится необходимость в дополнительных сверхсметных расходах и работах, то в таком случае составляется дополнительная смета, каковая также должна быть утверждена сторонами.

3) Немедленно по утверждении смет по каждой картине, но не позднее, чем 1 января 1925 г., ХОК обязан внести в кассу Госфотокино или на его текущий счет в коммунальном банке в Эривани 50% суммы, падающих на

* ХОК - Комитет помощи Армении.

долю ХОКа по смете на картину “Ануш” и всю сумму полностью по смете на картину “Советская Армения” (а всего не менее пяти тысяч (5000) руб.). Остальная причитающаяся с ХОКа на основах сего соглашения сумма должна быть внесена последним в кассу Госфотокино или на его вышеуказанный текущий счет в два срока: 1) ко времени начала съемки картины “Ануш”, но не позднее 1 марта 1925 года 50% оставшейся недоплаченной суммы и 2) не позднее 1 апреля 1925 года остальные 50%.

Примечания: 1) В случае невозможности со стороны ХОКа внести к 1 января 1925 года пяти тысяч рублей наличными деньгами, ХОКу предоставляется право внести наличными не менее двух тысяч (2000) руб., выдав на недоплаченную сумму краткосрочные обязательства на срок не свыше 2-3 месяцев.

2) Суммы, кои будут внесены ХОКом за свой пай, согласно вышеизложенному, должны быть использованы Госфотокино только на съемку выше указанных картин.

3) С согласия Госфотокино ХОК может вносить причитающаяся с него суммы кинопленкой, киноаппаратурой и другими киноматериалами и киноинвентарем.

4) Все работы по организации съемки вышеупомянутых картин, а также руководство съемкой таковых всецело принимает на себя Госфотокино.

Примечание: ХОКу предоставляется право принять участие в разработке сценария картины “Советская Армения”.

5) По изготовлении каждой из вышеобозначенных картин Госфотокино обязано представить таковую для эксплуатации на основах нижеизлагаемых ХОКу в возможно кратчайший срок. При этом картина “Советская Армения” должна быть представлена ХОКу не менее чем в 30 экземплярах, а картина “Ануш” - в 1 или 2 экземплярах. Последующие экземпляры этих картин должны сдаваться ХОКу в потребном количестве по мере возможности. Каждый сдаваемый ХОКу экземпляр (сверх предусмотренных в счете) той или иной картины сдается ХОКу только против уплаты фактической стоимости позитива (каковая образуется из стоимости позитивной пленки, затраченной на печатание позитива и надписей и стоимости лабораторных работ на данный позитив).

6) ХОК имеет право (монопольное) эксплуатировать находящиеся в его распоряжении экземпляры вышеупомянутых картин как путем самостоятельной эксплуатации, так и путем проката и продажи как на территории СССР (без ЗСФСР), а также и за границей.

Примечание: на территории Закавказья Госфотокино эксплуатирует эти картины через свой коммерческий аппарат на условиях всецело по своему усмотрению, причем прибыль, поступающая от таковой эксплуатации, принадлежит всецело Госфотокино.

7) Вся прибыль, каковую получит ХОК от продажи, проката или эксплуатации вышеупомянутых картин каким-либо иным путем, а также весь доход, каковой получит ХОК в связи с эксплуатацией вышеупомянутых картин, - делится между ХОК-ом и Госфотокино следующим образом:

а) Прибыль, каковую ХОК получит от продажи фильма, всецело поступает в пользу Госфотокино, равно как и могущие поступить в виде пожертвований на цели развития Госфотокино-промышленности на территории Армении суммы, а также киноматериалы.

б) Вся прибыль, каковая будет получена ХОКом от эксплуатации фильма путем самостоятельного устройства киносансов или путем проката, а равно и суммы пожертвований, каковые поступают к ХОКу в день демонстрации картин, должны делиться между сторонами поровну.

в) ХОК обязуется через своих лекторов, при демонстрации картин, за пределами ЗСФСР делать соответствующий призыв: приобретать акции Госфотокино и жертвовать на развитие кинопромышленности в Армении, каковые суммы ХОК обязан перевести в адрес Госфотокино немедленно.

8) Обе картины выпускаются под маркой: производство кинофабрики акционерного общества Госфотокино Армении. Для целей и нужд ХОКа изготовляется надпись: Монопольное право эксплуатации за пределами ЗСФСР передано Комитету помощи Армении.

Примечание: Надписи к картинам изготовляются на языках по указанию ХОКа.

9) Негативы обеих вышеупомянутых картин, а равно и все приобретенные для постановки таковых декорации, костюмы, аксессуары и прочее окончании съемки этих картин переходят безвозмездно в собственность Госфотокино.

10) ХОК обязан учинять с Госфотокино расчет по всем причитающимся последнему суммам ежемесячно каждого 1 числа.

11) Срок действия всего договора - три года со дня его [подписания].

12) Юридические адреса сторон:

Госфотокино - Эривань, ул. Абовяна, д. N17.

ХОКа - Эривань, [ул. Налбандяна, д. N50].

Местом рассмотрения всяких споров является г. Эривань.

Акционерное общество Госфотокино ССРА Д. Дзуну

М. Саакян

Комитет помощи Армении Г. Варданян

К. Микаелян

НАА, ф. 178, оп. 2, д. 112, л. 3. Подлинник. Машинопись.

N4
ДОВОД,
ЗАКЛЮЧЕННЫЙ МЕЖДУ К. МИКАЕЛЯНОМ И И.
ДВОРЕЦКИМ О СЪЕМКАХ ФИЛЬМА “СОВЕТАКАН
АЙАСТАН”

1 января 1925г.

[Тифлис]

1 января 1925 года мы, нижеподписавшиеся: Комитет Помощи Армении, в дальнейшем именуемый ХОК, в лице члена Центрального правления Карена Сергеевича Микаеляна с одной стороны, и Исаак Львович Дворецкий, в дальнейшем именуемый Дворецкий, с другой, на основании составивших между ними соглашений от 30 ноября 1924 года, 6 декабря 1924 года и 15 декабря 1924 года заключили между собой договор в нижеследующем:

1. Дворецкий обязуется производить своим аппаратом по заданиям ХОКа съемки в Армении для фильма “Советская Армения” и заснятый негатив и напечатанный позитив проявлять своими средствами и в своей лаборатории. Позитив Дворецкий обязуется выработать с виражем.

2. ХОК со своей стороны предоставляет из своих средств только кинопленки - как негативную, также и позитивную.

3. Брак допускается в пределах 15% всего метража. Сверх 15% за испорченный материал Дворецкий возмещает ХОКу из своих средств. В пределах 15% брак с работой идет всецело за счет ХОКа.

4. ХОК платит за работу Дворецкому в следующем порядке: за первые триста метров заснятой пленки, за проявление негатива и печатание позитива в одном экземпляре—за триста метров—двести рублей (200 руб.). Сверх трехсот метров до семисот метров, за ту же работу тридцать пять (35) копеек с метра. Сверх 700 (семисот) метров за ту же работу—по 40 (сорок) копеек с метра. В случае, если работа окажется удовлетворительной, ХОК заказывает еще один или два экземпляра позитива и платит ему за печатание и проявление с выражем позитива двадцать (20) копеек с каждого метра.

5. По сдаче первого позитива (в случае, если работа окажется неудовлетворительной—даже) и второго или третьего (в случае, если будет таковой заказ), Дворецкий обязуется по первому требованию ХОКа сдать последнему все имеющиеся у него негативы фильма “Советская Армения”.

6. Дворецкий обязуется также печатать на представленных ХОКом ему пленках надписи для фильма “Советская Армения” за пятнадцать (15 коп.) с метра.

7. Срок сдачи первого, а также дальнейших экземпляров позитива устанавливается между ХОКом и Дворецким дополнительно.

8. После того как устанавливается срок сдачи позитивов, в случае исполнения взятого на себя обязательства по отношению к сроку Дворецкий платит ХОКу пять коп. (5 коп.) неустойки с каждого метра.

9. В дни съемок в Армении ХОК платит Дворецкому за каждый день пребывания его по требованию ХОКа в Армении для производства съемок—7 руб. 50 коп. (семь руб. пятьдесят коп.) суточных и предоставляет ему комнату для жилья. ХОК платит Дворецкому также проезд из Тифлиса в Армению и на место съемок и обратно в Тифлис.

10. Оговоренную в сем договоре сумму за работу ХОК платит Дворецкому в следующем порядке: по окончании съемок одну треть общей суммы и по сдаче позитивов остальные две трети.

11. При возникновении каких-либо споров местом для разбора таковых устанавливается Тифлис.

12. Гербовый сбор по сему договору платят ХОК и Дворецкий пополам.

13. Ввиду невозможности определить окончательную сумму по сему договору, настоящий договор оплачивается гербовым сбором 1 руб. 60 коп., остальная сумма сбора будет оплачена на представляемых Дворецким счетах.

14. Юридические адреса сторон: 1) Эривань, ул. Налбандяна, N50, Комитет Помощи Армении, 2) [Тифлис], Верийский спуск, N5, кв. 7. Исаак Львович Дворецкий.

15. Местом сдачи позитивов назначается г. Тифлис.

**К. Микаелян
И. Дворецкий**

НАА, ф. 178, оп. 2, д. 112, л. 6-7. Подлинник. Рукопись.

N5
О Т Ч Е Т
ПРАВЛЕНИЯ ГОСФОТОКИНО В НАРКОМПРОС
О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРАВЛЕНИЯ

11 февраля 1925г.

Эривань

Представляя при сем копию отчета [Временного] правления Госфотокино о своей деятельности с момента организации по день общего собрания, настоящим, в дополнение к означенному отчету, сообщаем о деятельности правления с момента общего собрания по настоящее время.

В области производства:

Разработана смета на оборудование кинофабрики и засъемок трех картин, которая представлена нами через Наркомпрос в Госплан на утверждение.

Ведутся переговоры с высококвалифицированными специалистами в области кинопроизводства о принятии их на службу в Госфотокино.

Приняты меры к забронированию в Загосторге нужного количества кинопленок и киноматериалов. Таким образом, есть основание предполагать, что с весны, т. е. не позже, чем с 1 мая. г., будет приступлено к фабричному кинопроизводству картин.

В области кинопроката:

5 декабря прошлого года отправлены нам закупленные через Загосторге в Нью-Йорке 11 программ (20000 метров) кинокартин, которые ожидают к прибытию в Батуми на днях. Картины приобретены нами за 3500 руб., что, по мнению тов. Снарьяна (контролировавшего нашу закупку), очень дешево, даже для Армении. Нами приняты меры к получению ввозной лицензии еще на 80000 метров кинокартин, дабы с запасом 100000 метров кинокартин (в 55 программ) выступить на Закавказском кинорынке как солидная прокатная организация. По предварительным подсчетам, от эксплуатации ввозимых картин в пределы Закавказья и Персии ожидается прибыль в размере, превышающем 100% на затраченный на покупку картин капитал. Таким образом, от прокатного отдела мы ожидаем прибыли, кои должны будут служить серьезным подспорьем кинопроизводству.

В области эксплуатации кинотеатров:

Госфотокино заключены договоры с крупнейшими советскими кинофирмами, а также с частными кинопрокатными конторами на получение в прокат лучших картин Закавказского кинорынка для театров Госфотокино. Всего законтрактовано: советских картин производства Культгоскино 21 программа, производства Госкинопрома Грузии 11 программ, производства Севзапкино 4 программы и производства Межрабпром-Русь 3 программы, а всего 38 программ советских картин. Из этого числа 25 программ—картин взяты также и для районных кино. Кроме советских картин законтрактованы также свыше 60 программ—картин—наилучшие картины иностранного производства из имеющихся на советском кинорынке.

В связи с получением новых картин имеется основание рассчитывать на повышение доходности кино, что уже сказалось при демонстрации очередных картин “Аэлита” и “Гигиена брака”. Также в целях достижения общедоступности кино было проведено снижение цен и установлено только два разряда мест: первые места—50 коп. и вторые места—30 коп. в “Наири” и первые места—40 коп. и вторые места—25 коп. в кино “Пролетарий”. Третьи места упрядняются.

Районные кино с получением советских картин также будут иметь возможность повысить свою доходность и, главным образом, поднять значение советского кино.

О фотографии:

Разрабатывается смета и план постройки фотографии, каковые также будут представлены Госплану через Наркомпрос.

По утверждении сметы и получении кредитов будет начата организация фотографии.

Таким образом, ближайшими перспективами Госфотокино являются: начало кинопроизводственных работ на фабричных началах, организация систематического кинопроката, поднятие доходности кинотеатров и организация фотографии.

Председатель Правления
Заворотделом

Д. Дзунуи
Краславский

НАА, ф. 122, оп. 1, д. 791, л. 8-9. Подлинник. Машинопись.

№6
ДОГОВОР
МЕЖДУ ГОСФОТОКИНО И ХОК О СОЗДАНИИ
ФОЛЬМА “СОВЕТСКАЯ АРМЕНИЯ”

4 мая 1925г.

Эривань

Город Эривань мая 4 дня 1925 года. Аки[ионерное] о[бществ]о Госфотокино ССРА, с одной стороны (именуется в дальнейшем Госфотокино), и Комитет помощи Армении (в дальнейшем именуется ХОК), с другой стороны-заключили настоящий договор в следующем:

1) Госфотокино обязуется заснять и изготовить один позитив дополнительных материалов к первой серии картины “Советская Армения”, каковые материалы должны состоять из следующих засъемок:

1) Внутренние снимки заводов Арарат, Трахта и Кожевенного завода, 2) Алавердский завод, сыроваренный и маслобойный завод, конский завод и образцовое сельхозимение, 3) Сардабадская колония и некоторые приюты и 4) некоторые виды Армении (Севанск[ое] озеро, Шагалинск[ий] мост и др.).

2) Все дополнительные засъемки вместе с 1-й серией “Советской Армении” плюс картины “Приезд членов ЦИК в Армению” и “Похороны т. Мясникяна и Атарбекова” должны быть смонтированы в одну картину, каковая должна быть сдана Госфотокино-ХОКу не позднее пятого июня сего года под названием “Материалы к картине “Советская Армения””.

3) За картину “Приезд членов ЦИК СССР в Армению”, а также за картину “Похороны т. Мясникяна и Атарбекова” ХОК обязан уплатить всего две тысячи (2000) рублей, выплачиваемых Госфотокино при подписании сего договора.

4) За досъемки, производимые согласно п. 1-му сего договора, ХОК имеет уплатить при сдаче позитива досъемок (п. 2-й) всю сумму полностью из расчета по 2 рубля за метр снятого негатива.

5) Во изменение п. 7-го договора, заключенного между ХОКом и Госфотокино 1924 года, ХОК уплачивает Госфотокино гарантированную прибыль от эксплуатации (монопольной) на территории СССР (без Закавказья) и за границей 1-й серии “Советской Армении” (дополненной согласно п. 2-му)- в сумме пяти тысяч (5000) рублей, на каковую ХОК имеет выдать два векселя: один на сумму 2500 рублей сроком на три месяца со дня сдачи ХОКу (п. 2-й) картины и второй вексель на остальные 2500 рублей, сроком на шесть месяцев от того же числа.

Примечание: Упомянутый в сем пункте договор остается в силе без изменений

Для 2-й серии “Советской Армении”.

6) В случае нарушения какой-либо из сторон условий настоящего соглашения (в частности, в случае несвоевременной сдачи картины согласно п. 2-

му)- виновная сторона платит правой стороне за понесенные последней убытки.

7) Настоящий договор вступает в силу с момента его подписания представителями сторон.

8) Юридическим местом жительства сторон является Эривань.

9) Брак не должен превышать 15% (пятнадцать).

Аки[ионерное] о[бществ]о Госфотокино

ССРА, Председатель правления
Комитет помощи Армении

Д. Дзунуи
Г. Варданян

НАА, ф. 178, оп. 2, д. 112, л. 4. Подлинник. Машинопись.

№7
РАСПИСКА,
ДАННАЯ ЧЛЕНАМИ СЪЕМОЧНОЙ ГРУППЫ “ЗАРЭ”
ОТНАСИТЕЛЬНО ИХ СОГЛАСИЯ С УСЛОВИЯМИ
РАБОТЫ НА АРАГАЦЕ

1926г.

Эривань

СПИСОК

членов экспедиции “Арменкино”, едущих на Алагез для заснятия фильма “Зарэ”

Мы, нижеподписавшиеся члены экспедиции, будучи предупреждены со стороны “Арменкино”, согласны на все возможные условия питания, предоставленные администрацией, и там, на месте, Алагезе, никаких претензий иметь не будем.

Режисер - Бек-Назаров

Оператор - Яловый

Помреж - Даниелян

Администратор - Каракаш

Гример - Гамкрелидзе

Реквизитор - Мартиросян

Пом[ощник] оператора - Гаруш

АКТРИСЫ

8. Тенази

12. Нвард

9. Манучарян

13. Теворкян

10. Аганбеков

14. Мирзоян

11. Гулазян

АКТЕРЫ

15. Нерсесян

23. Аршавир

16. Хачанян

24. Маркаров

17. Манвелян

25. Арто

18. Акоюн

26. Вагаршак

19. Гурамов

27. Брагинский

20. Камсаракан

28. Ованесян

21. Чобанян

29. Фотограф Агамалян

22. Амирбекян

30. Осепян

Помощник режисера

Даниелян

№8
ТЕЛЕГРАММА
Д. ДЗНУНИ И А. БЕК-НАЗАРЯНА В "АРМЕНКИНО"
О ПРОСМОТРЕ ФИЛЬМА "ЗАРЭ" В МОСКВЕ

14 января 1927г.
Москва

Вчера просмотр Заре в присутствии тысячной публики представителей культурной Москвы прошел блестяще. Сплошной восторг, картина признана лучшей Намуса. Поздравляем. Благодарим всех сотрудников. Дзунни, Назаров.

НАА, ф. 113, оп. 2, д. 315, л. 1. Заверенная копия. Машинопись.

№9
ПОЯСНИТЕЛЬНАЯ ЗАПИСКА ПРЕДСЕДАТЕЛЯ
ПРАВЛЕНИЯ "АРМЕНКИНО" Д. ДЗНУНИ
В ТЕХНИЧЕСКУЮ СЕКЦИЮ ГОСПЛАНА К
ПРОЕКТУ ПОСТРОЙКИ АТЕЛЬЕ-ФАБРИКИ

28 июля 1927г.
Эривань

Совнарком ССРА предложил в этом году "Арменкино" срочно выстроить к зимнему ателье-фабрику со всеми необходимыми помещениями для отделов. Ателье является одним из необходимых сооружений в кинопроизводстве, так как оно дает возможность работать круглый год непрерывно, тогда как без него в зимние месяцы навильонные съемки пришлось бы приостановить, отчего сократилось бы производство на 50%, ибо отсутствие ателье ставит производство в зависимость от стихии, что значительно удорожает картину. По сие время картины нашего производства обходятся значительно дороже ввиду того, что мы, не имея ателье, в зимние месяцы не работали и содержание штата за это время ложилось на картины, выпускаемые за летний период времени.

Заказанный "Арменкино" проект ателье-фабрики архитектору Бунятову как по величине, так и по конструктивным удобствам вполне отвечает всем требованиям, необходимым для работы трех групп одновременно, т.е. трем режиссерам, что необходимо для выполнения производственного годового плана.

Учитывая тяжелые финансовые условия, в котором находится наше молодое кинопроизводство, архитектору было дано задание при проектировании иметь в виду конструкции и материалы возможно дешевые и легко добываемые в настоящее время на местном рынке, главным образом, [для] навильона, так как по роду использования в нем не должно производиться ни резких сотрясений, ни сильных толчков, а также

абсолютно избежать применения огня (пожары, взрывы и пр [очее]), если это требуется в картине, применяются исключительно на открытом воздухе и подальше от ателье то нашли возможным допустить возведение стен из местного туфа и перекрытия сделать из дерева.

Что касается помещения для отделов, - 16 комнат - также необходимы, дабы иметь поблизости все необходимые удобства, как-то: уборные для артистов, гардеробную, гримерную, примерочную, буфетную, режиссерскую, скульптурную, декоративную, макетную для художников, мебельную, аппаратную, режиссерские и [другое], что, конечно, дает возможность системе последовательности в работе.

Председатель правления
"Арменкино" Д. Дзунни
Заведующий фабрикой М. Сургунов

НАА, ф. 113, оп. 5, д. 1146, л. 26. Подлинник. Машинопись.

№10
ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА ЗАСЕДАНИЯ ТЕХНИЧЕСКОГО
КОМИТЕТА ПО СТРОИТЕЛЬСТВУ ПРИ ЭКОСО
АРМЯНСКОЙ ССР

2 августа 1927г.
Эривань

Слушали:

3. Проект ателье "Арменкино"

Постановили:

3. В техническом отношении проект утвердить.

В отношении места постройки предложить "Арменкино" согласовать с Комиссией по планировке [города] Эривани. Смету вернуть "Арменкино" с предложением представить ее на утверждение в Госплан за подписью правомочного лица.

Председатель Каспарян
Члены Комитета

НАА, ф. 113, оп. 5, д. 1146, л. 37. Заверенная копия. Машинопись.

№ 11
ПИСЬМО П.ФОЛЯНА С.ТЕР-ГАБРИЕЛЯНУ

30.октября 1928г.
Эривань

Тов. Тер-Габриелян]

Вы совершенно правы, говоря, что наши картины должны быть рассчитаны на широкий рынок. Инае "Арменкино" крахнет.*

Но разве нельзя темы местные сделать бойкими, коммерческими? - Не выходит! Разве не совместим коммерческий интерес с идеологической выдержанностью? Можно и нужно. Только этого мы не научились делать.

* Так в тексте.

Трудно! Заем же нам [неразборчиво] “Дом на вулкане” можно было бы сделать коммерческой, и она не была бы такой скучной, как сейчас, если бы мы не пересолили в своих безмерных идеологических требованиях- требовалось показать все, все мелочи быта и пр., и очень неудачно!

И все-таки Москва заказала 50 экз[емпляров] этой картины. Ни на одну из наших картин мы не получили до сих пор такого большого заказа. Не темы плохи, а мы плохо их делаем. Из новых картин, по-моему, не будет коммерческой ни “Шагалинский мост”, ни “Гашиш”, они будут в лучшем случае таким же, как “Дом на вулкане”.

Я советовал делать их приключенческими. Не вышло. Нужно по крайней мере остальные сделать дешевыми, художественными и коммерческими, приспособленными и к спросу зрителей. Очень советую и прошу заняться положением “Арменкино”. По-моему, там дело обстоит неважно. Ателье съело много денег, производство не имело нагрузки. Конечно, сейчас лучше, чем раньше, но все же плохо.

Я еще раз, и может быть, последний раз (так как я более 2-х месяцев, как снят из “Арменкино”), рекомендую, хотябы временно консервировать производство “Арменкино” (если уже нельзяго совсем ликвидировать).

С ком[мунистическом] приветом Фояля

НАА, Ф. 113, оп. 4, д. 10038, л.1. Рукопись. Подлинник.
N 12
ДОКЛАДНАЯ
ЗАПИСКА ДИРЕКТОРА “АРМЕНКИНО”
В СОВНАРКОМ ОБ ОТКРЫТИИ
ФОТОАТЕЛЬЕ В ЭРИВАНИ

28 марта 1931г.

Эривань

Организация образцовых фотографий, преследующих исключительно художественную цель, поднятие культурного уровня фотопотребительских масс, содействие научно-экспериментальным учреждениям, работающим в области фотографии, обслуживание государственных органов [фотопродукцией] высокого качества, ярко иллюстрирующей гигантское социалистическое строительство страны и т. д., Правление “Арменкино” считает весьма назревшими и требующими своего коренного разрешения.

Правление “Арменкино” полагает, что организация фотододела по Армении должна быть передана ему как организации, основная деятельность которой является кино- и фотосъемки.

По примеру Украины, Правление “Арменкино” выдвигает вопрос организации фотокомбината при Тресте “Арменкино”.

Система работ, организация фотододела в Армении, задания и функции фотоателье, смета прихода за девять месяцев 1931г. (апрель-декабрь) при сем прилагаются.

Правление “Арменкино” полагает при Комбинате иметь четыре съемочных павильона, из коих три в Эривани и один в Ленинкане. В дальнейшем сеть фотоателье будет расширена.

Необходимое импортное оборудование полагаем получить через ХОК.

Принимая во внимание отсутствие фотоателье в Эривани, постройка же новых требует больших затрат, принимаю внимание, что все фотододелу Армении с созданием фотокомбината должно быть сконцентрировано в руках последнего, мы выдвигаем вопрос о передаче нам существующих фотографий ОСО Авиахима фотокомбинату “Арменкино”.

Эта передача диктуется следующими главнейшими моментами:

1. Ничего общего не имея с фотографическим делом, исключительно преследуя коммерческие цели, ОСО Авиахим выпускает продукцию самого низкого качества, наводящую уныние на лиц с самыми скромными требованиями к фотографии.

2. С переходом фотографии от бывших частных владельцев к ОСО Авиахиму, последний не принял никаких мер к поднятию качества продукции. Результат перехода был тот, что со всем инвентарем и мастерами-кустарями бывшие владельцы фотографий перешли на работу в ОСО Авиахим. Менялась только лишь вывеска.

В качественном же отношении продукции “новых фотографий” не только не улучшились, но даже стали хуже тех, что выпускались их бывшими владельцами (бывшим Данковым и прочими).

3. ОСО Авиахим не может иметь должного наблюдения поднять на высокий уровень фотододела как дело, не свойственное ему.

При таких условиях громадная роль искусства и культуры, получивших уже официальное признание, сводится к нулю. Колоссальные цели фотододела в поднятии культурного уровня масс, деятельное участие в гигантской стройке социализма страны-фиксируя все этапы его развития, прошли мимо внимания фотографий ОСО Авиахима. Они были заняты лишь плохой съемкой групп и портретов.

На основании всего выше изложенного, Правление “Арменкино” полагает ликвидацию кустарных фотографий ОСО Авиахима концентрацией всего фотододела страны в руках “Арменкино”-единственной организации, призванной руководить всем фотосъемочным делом страны.

Директор Д. Дзунзи

НАА, Ф. 113, оп. 6, д. 49, л. 55. Подлинник. Машинопись.

N13
ПОЛОЖЕНИЕ*
ОБ УПРАВЛЕНИИ КИНО-ФОТОПРОМЫШЛЕННОСТИ ПРИ
СОВЕТЕ НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ ССР АРМЕНИИ

3 мая 1933г.**

Эривань

1. Управление кино-фотопромышленности при СНК ССР Армении учреждается в целях поднятия роли и значения кинематографии и фотододела как крупнейших факторов культурного подъема страны.

2. Управление кино-фотопромышленности подчиняется непосредственно Совету Народных Комиссаров ССР Армении.

3. Управление кино-фотопромышленности при СНК ССР Армении имеет своей основной задачей:

- а) планирование и регулирование кино-фотопромышленности, а также непосредственное управление республиканской кино-фотопромышленностью;
- б) производство массовых художественных, научно-учебных, технических, военно-оборонных и хроникальных фильмов;

* В сопроводительной записке указывается, что данное положение направляется для утверждения в СНК.

** Дата и место установлены по сопроводительному документу.

- в) подготовку художественно-творческих кадров и организацию работы с ними;
  - з) кинофикацию ССР Армении путем развития собственной киносети городского, сельского, стационарного и передвижного типов, наблюдения и регулирования работы чужих киноустановок и использования монопольного права продвижения фильмов на территории республики.
4. В соответствии с задачами, указанными в предыдущей статье, на Управление кино-фотопромышленности при СНК ССР Армении возлагается:
- а) руководство непосредственно подчиненными Управлению предприятиями, утверждение уставов и положений этих организаций, руководство, инструктирование и контроль за их деятельностью и организация новых хозрасчетных организаций, направленных на выполнение задач Управления;
  - б) представительство во всех правительственных учреждениях по вопросам кино и фото;
  - в) представление со своим заключением на рассмотрение и утверждение Главного Управления кино-фотопромышленности при СНК СССР планов по производству массовых художественных, научно-учебных, технических, военно-оборонных и хроникальных кинокартин;
  - г) привлечение к использованию на работе в кинематографии творческих работников смежных областей искусства. Выработка и проведение через правительственные органы общих мероприятий, способствующих росту и развитию творческих кадров кинематографии;
  - д) составление сводных и оперативных планов и контрольных цифр, а также производственных планов, годичных и квартальных, Управление кино-фотопромышленности, непосредственно подчиненной Управлению, и представление их в высшие органы ССР Армении и Главному Управлению кино-фотопромышленности при СНК СССР;
  - е) разработка планов бюджетного финансирования и банковского кредитования и руководство вообще финансовой и коммерческой деятельностью предприятий, непосредственно подчиненных Управлению;
  - ж) планирование капитального промышленного и кино-театрального строительства, утверждение проектов, наблюдение за выполнением строительства, осуществляемого предприятиями, непосредственно подчиненными Управлению, и засоответствием этого строительства утвержденным проектам и сметам;
  - з) руководство вопросами организации труда, технического нормирования, тарификации, охраны труда, рабочего снабжения, материально-бытовых условий творческих кадров, подведомственных Управлению кино-фотопромышленности.
  - и) подготовка кадров творческих и технических для республиканской кино-фотопромышленности, причем высших путем соглашений с учебными заведениями, подчиненными Главному управлению кино-фотопромышленности СНК СССР.
  - к) планирование и регулирование сбыта продукции, предприятий, подведом-ственных Управлению;
  - л) осуществление, с разрешения "Союзинторгкино", экспорта продукции кино-фотопромышленности, подведомственной Управлению;
  - м) ведение издательской работы по творческим и техническим вопросам кино-фотопромышленности;
  - н) разработка вопросов учета и отчетности и руководство учетом и отчетностью по подведомственной Управлению кино-фотопромышленности;
  - о) представление, в обязательном порядке, Главному Управлению кино-фотопромышленности при СНК СССР по одному экземпляру каждой

выпускаемой в свет фильмы для Всесоюзной фильмотеки, независимо от решений республиканских репертормов, немедленно по выходе картин из производства;

п) выполнение иных задач, возлагаемых на Управление Правительством ССР Армении.

5. Все виды фондов, сырья, материалов для капитального строительства и производства, лимиты заработной платы и контингенты рабочей силы, фонда топлива, транспорта и т.п. для кинопромышленности ССР Армении определяются и выделяются планирующими и регулирующими республиканскими органами из местных республиканских фондов.

6. Управление кино-фотопромышленности возглавляется Начальником, назначаемым Советом Народных Комиссаров ССР Армении.

7. При начальнике кино-фотопромышленности ССР Армении организуются, по мере необходимости, аппарат, структура и штаты которого определяются СНК ССР Армении. Содержание аппарата проводится по особой смете.

8. При Управлении кино-фотопромышленности организуются постоянные и временные совещания, комиссии и другие органы межведомственного состава.

9. Управление кино-фотопромышленности имеет печать с государственным гербом и изображением своего наименования: "Управление кино-фотопромышленности при СНК ССР Армении".

НАА, Ф. 113, оп. 1, д. 2924, л. 9-11. Подлинник. Машинопись.

N14
ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА
ДИРЕКТОРА "АРМЕНКИНО" Д. ДЗНУНИ В СОВНВРКОМ
О МЕРОПРИЯТИЯХ ПО КИНООБСЛУЖИВАНИЮ СЕЛА

10 сентября 1933г.

Эривань

Для выполнения постановления Оргбюро ЦК ВКП(б) от 7 мая 33г. о кинообслуживании села "Арменкино" предпринимает следующие мероприятия:

1. Организован спецмассовый деревенский сектор при Управлении по кинофикации, но до сих пор этот сектор не имеет заведующего и обязанности возложены на начальника кинофикации.

2. Начата работа по пересмотру фильмов и по окончании пересмотра фильмов будет выделен специальный фонд для села, а список этих фильмов будет послан Главному Управлению кино-фотопромышленности при СНК СССР.

3. Для обеспечения твердого хозрасчетного обслуживания села мы находим необходимым:

- а) организованное посещение зрителей на местах;
- б) заключение договоров с местными организациями на целевые сеансы;
- в) сопровождение картин лекциями;
- г) широкое рекламирование кинокартин и др.

4. Заключены договора с семью имеющими политотдела МТС о кинообслуживании деревень. По получении передвижек нами предвидится

* Подпись отсутствует. Подлинность документа установлена по сопроводительной записке, подписанной начальником Управления кино-фотопромышленности Д. Дзунни.

обслуживать МТС 14 совхозов, причем кинофильмы будут выбираться здесь особой комиссией, будут даны инструкции о рекламировании целевых сеансов, удобствах зрителей, их культурного обслуживания, о ведении массовой работы и пр.

5. Несмотря на то, что Наркомснаб и СНК имеют ряд постановлений о снабжении киномехаников наравне с учителями, однако на местах эти постановления зачастую не выполняются, вследствие чего повторяются случаи бездействия киномехаников.

6. Нами возбуждено ходатайство перед НКП ССРА о введении курса ознакомления педагогов и слушателей педтехникумов с техникой демонстрации фильмов.

Присовокупляется, что "Арменкино" бездействующей киносети не имеет.

Директор "Арменкино" Д.Дзунни

НАА, ф. 113, оп. 1, д. 3117, л. 24. Заверенная копия. Машинопись.

№15

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА НАЧАЛЬНИКА УПРАВЛЕНИЯ КИНО-
ФОТОПРОМЫШЛЕННОСТИ Д. ДЗУНИ В СОВНАРКОМ О
НЕОБХОДИМОСТИ ПОСТРОЙКИ КИНОГОРОДКА В
ОКРЕСТНОСТЯХ Г. ЕРЕВАНА

22 апреля 1934г.

Эривань

Кинопромышленность Союза, наравне с другими отраслями нашего народного хозяйства, за первое пятилетие, в особенности с начала второго пятилетия, имеет крупнейшие сдвиги и успехи в вопросах улучшения качественных и количественных показателей производства кинофильмов. Она сумела своевременно перестроиться и в вопросах технического совершенствования, как-то: создание собственного производства киноплёнок и освобождения от ввоза их из-за границы, освоила и создала звуковую кинобазу для выпуска высокоценных звуковых кинофильмов; производство киноаппаратуры, в том числе для звукового оформления картин, так же для узкоплёночных фильмов и т. д.

Почти во всех Союзных республиках созданы усовершенствованные кинобазы для производства как немых, так и, в особенности, звуковых кинопостановок. Эта крупная перестройка в работе кинопромышленности Союза дает ей возможность удовлетворить те высокие культурно-художественные запросы, каковые ставятся перед ней со стороны многомиллионных рабоче-крестьянских масс нашего Союза.

В то время как Советская Армения почти во всех отраслях народного хозяйства имеет равные темпы развития со всем Союзом, в области кинопромышленного строительства далеко отстала от последнего. С начала советизации, исключая постройки одного небольшого киноателье (немного), в этом направлении ничего не сделано. Естественно, что наша кинопромышленность, находясь в первичном состоянии своего развития, не удовлетворяет тем повышенным технико-качественным показателям кинопроизводства, каковые ставятся перед ней, и дальнейшее существование ее в настоящих условиях не может быть оправдано ни с точки зрения производственной целесообразности, ни художественно-качественных возможностей.

Построенное еще в 1927 г., киноателье не приспособлено даже к минимальным запросам кинопостановок, не говоря уже о постановках звуковых кинофильмов, так, съемка первого звукового фильма "Арменкино" "Пэно" производится частично на фабрике "Межрабпомфильм" в Москве, частью в Тифлисе на фабрике "Госкинопрома" Грузии.

Существующее ателье расположено в центре города, на крайне ограниченной площади, без подсобных сооружений и без возможности их создания, лишено всякой механизации и не приспособлено к одновременному обслуживанию хотя бы 2 съемочных групп.

Еще хуже обстоит вопрос копировальной фабрики, подсобных цехов, складов пленки и пр. Все эти отделы размещены в полуразрушенных, в пожарном отношении небезопасных, и вообще совершенно непригодных помещениях.

Не лучше обстоит дело и жилищного, культурно-бытового обслуживания рабочих ИТР и всего творческих кадров предприятия.

За весь десятилетний период существования последнего отсутствует какое-либо строительство в этом направлении, в связи с чем имеет место большая текучесть этих кадров. Между тем создание своего стабильного высококвалифицированного кадра рабочих и творческих работников в кинопроизводстве имеет решающее значение.

В уточненном и согласованном с Госпланом ССР Армении плане строительства по УКФ при СНК ССР Армении на 2-е пятилетие нами предусмотрено создание на окраине города киногородка.

По Вашему распоряжению еще в 1933 г. было поручено подыскать и отвести соответствующий участок для постройки киногородка в окрестностях г. Эривани (Тохмахан-гел, местность, отведенная ныне С. К., верхние районы города), однако до сего времени вопрос этот не нашел своего окончательного разрешения.

Ввиду насущной необходимости приступить к постройке киногородка с начала же 1935г., просим Вашего специального постановления об этом, а также постановления об отводе под городок соответствующего участка и разрешения заказа смет и проектов на намеченные и согласованные с Госпланом ССР Армении объекты строительства (кинофабрики).

С постройкой кинофабрики существующее ателье с затратой 250-300000 руб. будет приспособлено под кинотеатр вместимостью на 1200-1500 мест, с выходом на ул. Ов. Туманяна*.

Начальник УКФ
Начальник планового отдела

Дзунни
Оганджян

НАА, Ф. 113, оп. 4, д. 23, л. 13-14. Подлинник. Машинопись.

№16

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА НАЧАЛЬНИКА УПРАВЛЕНИЯ КИНО-
ФОТОПРОМЫШЛЕННОСТИ Д. ДЗУНИ СОСТАЯРИ
ЦК КП(б) АРМЕНИИ А. ХАНДЖЯНУ О СОСТОЯНИИ
"АРМЕНКИНО"

9 июня 1934г.

Эривань

Состояние "Арменкино" требует кардинальных и срочных мероприятий по оздоровлению финансовой хозяйственной деятельности

* Ныне – ул. Езник Кохбацу.

Треста, каковой находится в критическом положении, выйти из коего возможно только лишь путем проведения частичной консервации производства и в связи с этим сокращения непродуктивных затрат как по содержанию излишнего штата, так и иным хозяйственно-производственным расходам.

1934-й хозяйственный год "Арменкино" начался с задолженности в 320.000 руб., каковые были полностью погашены из ассигнований первого же квартала, что сразу поставило производство в крайне тяжелое положение. Проведенное сокращение 65 штатных единиц не спасло положения, и II квартал ввиду начала больших расходов по картине "Пэно" оказался более тяжелым, чем первый. До конца 1934г. Трест имеет получить из бюджета всего 550.000 руб., между тем как только на картину "Пэно" требуется дополнительных затрат около 900.000 руб. Один этот факт достаточен для того, чтобы сделать выводы, о которых сказано в начале настоящей докладной записки.

Главная причина создавшегося финансового напряжения кроется:

1 в невыполнении запланированных сумм по прокату наших фильмов по СССР и

2) в убыточности киносети (по плану же предусмотрено 240.000 руб. прибыли). Невыполнение плана проката по Союзу (запланировано было Госпланом 1.200.000 руб.) объясняется новой системой перепроката, по каковой Республиканские кинотресты никаких гарантийных сумм не выдают и вопрос связывают с фактическими поступлениями от сети, посылая большую часть фильмов на нерентабельный деревенский рынок, а также в запрещении картины "Две ночи производства 1932 г. Всего за I квартал против запланированных 300.000 руб. получено 165.000 руб. Выпуск картины "Гикор", безусловно, подымет отчисления, но все поступления, от проката пойдут на приобретение аппаратуры для сети и производства (один аппарат ("Кинап" стоит 60.000руб., а монтажный стол-180.000руб.), пленки и химикалии для размножения копий старого фонда фильмов (для проката) и т.д. Таким образом, из этих сумм для расходов непосредственно на производство новых фильмов не придется тратить.

Имеющаяся по бюджету сумма 550.000 руб. не удовлетворяет расходы картины "Пэно", на что требуется дополнительное ассигнование в размере 350.000 руб.

Что же касается прихода от киносети, то таковой ввиду развития сельской дефицитной сети еле может покрыть расходы сети и аппарата Треста.

Необходима здесь также указать на явную нецелесообразность оставления в системе Треста фотоотдела (не предусмотренного в бюджете), поглощающего свыше 100.000 руб. из средств, предусмотренных на производство кинофильмов.

Вышеизложенное финансовое положение из года в год (начиная 1932г., давшего убыток в 820.000 руб.) все более усложняется, и для его оздоровления необходимо в текущем году сжать производство, создать здоровую базу для 1935 г. Таковой базой нужно считать:

1. Окончание картины "Пэно", которая в один 1935 г. может дать до 1.000.000 руб. прихода, и
2. Завершение постройки Эриванского кинотеатра, каковой будет в состоянии в 35 г. дать до 300. 000 руб. чистой прибыли, и
3. Заготовка и утверждение в ЦК ВКП(б) сценариев для 1935 г.

В случае осуществления этого плана и получения от Совнаркома дополнительных 350.000 руб. на "Пэно", возможно обеспечить нормальную

финансовую деятельность Треста как в текущем, так и в предстоящем 1935г.

С принятием такого плана возможно проведение сокращения фонда зарплаты 150.000 руб. (до конца года), переброска части освобождаемых работников в район для усиления работы киносети на местах, сокращения штатов и непродуктивных расходов.

В этом случае работа Треста примет следующий вид на 1934 г. :

1. Окончание картины "Гикор"
2. Завершение картины "Пэно"
3. Производство 12 номеров хроники
4. Укрепление районных баз кинофикации
5. Заготовка и утверждение в ЦК ВКП(б) сценариев для 1935 г. (1. "Высшая мера" (колхозная), 2. "На 60-м горизонте" (Алавердские рудники), 3. "Шахнаме" (подписан договор на совместную постановку с трестом "Востокфильм") и 4. Военно-оборонного фильма по сценарию С.Аслибекяна и Бархударяна). Эти 4 фильма и составят производственный план 1935 г.
6. Окончание строительства здания кинотреста в Эривани.

Необходимо освободить от работ 2 режиссеров: А.Даниеляна и Дж.Джамагаряна, кои за 5-6 лет доказали свое несоответствие званию режиссера, ликвидировать полностью фотоотдел (с лабораторией, павильоном и магазином-сокращение около 30 единиц) и организацию при СНК Государственной фотографии, вне системы "Арменкино", ликвидировать фильмбыт, оставив взамен 8-ми-4 работников, сжать сценарный отдел (взамен 7 работников оставить только 3, освободив т. М.Геворкяна, В.Тотовенца, Ст.Зоряна, Н.Заряна и С.Арутюняна), освободить всех ассистентов, помрежев, свободных от "Пэно" актеров, сжать штаты производственных цехов, поскольку после 10 дней съемок "Пэно" цеха должны дать простой (за исключением кинолаборатории, занятой размножением старых копий для проката), сжать соответствующим образом также и адмхозяйственный аппарат.

Вот вкратце те мероприятия, кои необходимо немедленно провести в жизнь. Здесь единственное затруднение может встретить вопрос обеспечения творческих кадров для 1935г., однако можно быть уверенным, что оставляя в штате режиссеров Бекназарова, Бархударова, А.Мартиросяна и А. Гулакяна, можно обеспечить производство 4 фильмов в 1935г., тем более что в этом году окончили кинотехнику 4 режиссера (партицы и комсомольцы-новые кадры), а также возможно приглашение нового режиссера в 1935г. То же нужно сказать и в отношении кинооператоров.

Вторым основным вопросом нужно признать строительство Эриванского кинотеатра. Если будет эта стройка и впрямь так "снабжаться" стройматериалами и финансами, конечно, она не будет окончена в этом году. Между тем уже проделано 60% каменных работ и в случае своевременного финансирования (в рамках, предусмотренных по бюджету сумм-700.000 руб.) снабжения стройматериалами (лес, цемент, известь, железо, гвозди и проч.) и предоставления вагонов для переброски камня из Алагеяза и Айрума, мы будем в состоянии выполнить постановление ЦК и один зал кино пустить в эксплуатацию к 29 ноября 1934г., а второй зал к февралю-марту 1935 г.

Третий вопрос, который, на первый взгляд, может показаться второстепенным, но который играет решающую роль в организационно-хозяйственной деятельности Треста. Это вопрос о легковой автомашине. Имея 26 районных баз, Трест не имеет машины, в результате чего крайне

слабо поставлена связь и руководство районами, и терпит колоссальные расходы по переброске фильмов.

И, наконец, 4-й вопрос-это полное отсутствие работ РИКов на местах по кинофикации. Вместо того, чтобы предоставлять помещения под кинотеатры, передвижные средства киномеханикам и пр., на местах стремление "заработать" на "Арменкино"принимает причудливые размеры, парализуя всю деятельность кинобаз по выполнению постановления IX съезда Компартии Армении об усилении киносети.

Впредь до разрешенияэтих вопросов необходимо в самом срочном порядке отпустить дополнительно 100.000 руб. на "Пэпо", ибо, пропуская сроки, мы можем выбитьсвяз графика "Госкинпрома" и "Межрблпома", а это увоит расходы по картине и перенесет на середину 1935 г.

Заканчивая-резюмирую:

1. Санкционировать строгое сокращение штатов фабрики, оставив группу "Пэпо" и режиссеров А. Мартirosяна и П. Бархударяна (работающих над сценариями).

2. Ликвидировать фильмбыт и оставить прокатный отдел в 4 единицы.

3. Ликвидировать фотопроизводственный отдел со всеми объектами (или же создать при СНК Госфотографию и все объекты передать ему).

4. Отпустить тресту легковую автомашину.

5. Особым постановлением СНК обеспечить бесперебойное финансирование снабжения стройматериалами строительство кинотеатра, а также улучшить рабочее снабжение на стройке.

6. До II/VI отпустить 100.000 руб. на "Пэпо".

7. СНКому принять особое постановление о работе РИКов по кинофикации районов.

8. Укрепить кадрами ответственных работников районные кинобазы.

9. Остаток по бюджету в 550.000 руб. целиком передать "Пэпо" дополнительно 350.000 руб.

В ожидании срочных распоряжений
Начальник УКФ при СНК ССРА Дзнуни

НАА, ф. 113. оп. 38, д. 265, л. 1-6. Подлинник. Машинопись.

N17

О Т Ч Е Т "АРМЕНКИНО" ЗА ПЕРИОДА ПЕРВОЙ ПЯТИЛЕТКИ И ЗА 1933-34 ГГ.

[1934г.]
Эривань

Деятельность "Арменкино" за отчетный период протекала по 3 направлениям:

1) кинофикации, 2) производства кинокартин 3) создания технической и производственной базы.

1. Кинофикация

К началу первой пятилетки "Арменкино" имело лишь 3 киноустановки, а к концу пятилетки-66, в 1933 г.- 68 и в 1934 г. -110

* Так в подлиннике.

* Дата установлена по содержанию документа.

Рост идет по всем видам киноустановок.

За первую пятилетку озвучены 2 кинотеатра: по одному в Эривани и Ленинкане. За первую пятилетку кинотеатры по всей стране посетили 4.198.184 человека, за 1933 г. - 869.512 человек, и за 9 месяцев 1934 г.- 800.500 человек, за год - 1.128.600 человек.

Сумма доходов за пятилетку составляет 2.240.121 руб., за 1933 г.- 947.187 руб. и за 9 месяцев 1934 г.- 712.000 руб. и 1934г. -1.032.000 руб. а сумма расходов за пятилетку- 1.792.922 руб.

Прибыль по сети составляет 447.198 руб.

2. Производство

К началу первой пятилетки "Арменкино" выпустило 4 художественные картины, за первую пятилетку выпущены 17 картин, из коих военных - 1, детских - 3, бытовых - 7, революционных - 6. За 1933 г. выпущена 1 художественная историко-революционная картина "Две ночи", в 1934 г.- 1 бытовая картина "Гикор".

В числе выпущенных картин наибольшим успехом пользуютсякартины: "Намус", "Зарэ", "Шор и Шор-Шор", "Злой дух", "Хас-Пуш", "Дом на вулкане", "Шестнадцатый", "Замалу", "Под черным крылом", "Ануш", "Мексиканские дипломаты" и "Гикор".

Из этих фильмов экспортированы в Европу и Америку "Намус", "Зарэ", "Злой дух", "Хас-Пуш", "Замалу", "Шор и Шор-Шор" и "Ануш".

Наряду с производством художественных картин выпущены также агитпроп, детско-школьные и хроникальные фильмы - всего 154 названия фильмов.

Среди этих фильмов особо нужно картину "Страна Наири", пользующуюся большим успехом не только у нас в СССР, но и за границей.

В 1934 г. приступлено к производству первой звуковой картины "Пэпо", которая будет демонстрироваться в I квартале 1935 г.

3. Создание технической и производственной базы

К началу первой пятилетки "Арменкино" не имело своей базы. За первую пятилетку, а именно в "Арменкино" построило киноателье со своими подобными цехами.

В 1933 г. поставлены 3 трансформатора мощностью 6000 квт.

В 1934 г. строится звуковой цех.

За пятилетку в достаточном количестве приобретены киносьемочная и осветительная аппаратура, а также кинопроекторные аппараты.

В 1933 г. приступлено к строительству большого кинотеатра в Эривани, который будет готов в 1935 г.

Основными вопросами предстоящей работы "Арменкино" являются: выпуск высококачественных художественных фильмов, постройка киногородка, строительство кинотеатров в городах и селах, максимальное развитие сети киноустановок, в особенности, в колхозах и совхозах.

НАА, ф. 113 оп. 1, д. 2991, л. 5-7. Копия. Машинопись.

ԷՋԵՐ ԳՐԱԿԱՆ-ՄՇԱԿՈՒԹԱԹԻՆ ԳՈՐԾԶ

**ԿԱՐԵՆ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
/ 1930 - 1936 թթ. /**

XX դարի սկզբից մինչև 30-ականների վերջը Հայ մշակութային կյանքում նշանավոր դեր է կատարել գրական-մշակութային գործիչ Կարեն Սերգեյի Միքայելյանը / 1883 - 1941 /:

Նա զգալի ներգրում է ունեցել Ռուսաստանում և Հայաստանում մեծ հաջողություն ունեցած «Սոցիալ Արմենիա» /1916/ և «Антологија армянскѳи поѳзии» /1940/ ուղևորին ժողովածուների ստեղծման գործում: Այդ տարիներին Կ.Միքայելյանը սերտ կապեր է ունեցել մի շարք հայ և ռուս մշակութային անվանի գործիչների հետ, որի վրա վկայությունն է նաև նրա նամակագրությունը: Այն այնքան հարուստ է, որ մինչև օրս դեռ լիովին մատուցված չէ հասարակությանը¹:

Կարեն Միքայելյանի ստորև հրատարակվող նամակները բացահայտում են նրա ունեցած փոխհարաբերությունները գրական-մշակութային հայ գործիչների հետ նախորդ դարի 30-ական թվականներին: Նամակների բնագրերը պահպանվում են Հայաստանի Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում՝ Հիմնականում իր ֆոնդում²:

Հրատարակվող որոշ նամակներում կատարել ենք կրճատումներ /իր խոսքը գնում է գրական-մշակութային կյանքի հետ կապ չունեցող հարցերի շուրջ/, որոնք, սակայն, չեն ազդվում տեքստի բովանդակությունը:

Ուրբերու Բազմասարյան

բանասիրական գիտությունների
թեկնածու

N 1

ԿԱՐԵՆ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿԱԳՐ ՍՏԵՓԱՆ ԶՈՐՅԱՆԻՆ

18.02.1930 թ.
Մոսկվա

Սիրելի Ստեփան

.../ Այս տարի Գոսիգդար ուզում է մի քանի գիրք թարգմանել Հայերենից: Ի միջի այլոց, մի հատոր էլ բնագունել են իմ պատմվածքներից, մտտ տասը թերթի ծավալով .../ Գիրքն արդեն թարգմանված պատրաստ է, մինչև մի շարքով տպագրության կերթա, և հույս ունեմ, որ մինչև մայիս լույս կտեսնի: Մոտ 20 պատմվածք ու պատկեր է մտնում:

Կարգացիք քո հոդվածը գրական խնդիրների առիթով գրած: Հոդվածը շատ Հավանեցի: Այդ հարցերը վաղուց հասունացել էին, և լավ եղավ, որ դու դրանց լավագույն թարգմանը հանդիսացար: Գերեմիի /Գեմիրճյան- Ռ.Բ./ պատասխանը շատ թույլ էր, քաշքշված, մթաղույն և, որ գլխավորն է, որոշ սեփերաններով համեմատ այն հասանքների հասցեին,որոնցից միայն արտաքին ակնկալություններ կարելի է ունենալ և ուրիշ ոչինչ: Նա, ինչպես երևում է, ուզում է իրեն միշտ Հավատարիմ մնալ, սակայն շատ կեղծ է հնչում, համոզիչ չէ, և, որ գլխավորն է, արժանապատվության զգացողությունից զերծ է: Նույն տպավորությունն է թողել իմ վրան և նրա «Ռաշիդ» վիպակը և այնքան սխեմատիկ է թվացել,որ անգամ թարգմանության համարերը այդ հարցը գրված էր այստեղի Գոսիգդարի առաջ, Համարվեց անարժեք: Ինչու մարդիկ այդ չափ բթանում են գրական հոստատության հանդեպ: Հարմարվելու համար դա մի հավելյալ ճիգ է, որ դուր չի գալիս անգամ նրանց, որոնց հավանությունն է ուղղված: Ինչ և իցե:

¹ Տես՝ Պատմա-բանասիրական հանդես, 1973, N 2, էջ 233-244; Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1981,N 2, էջ 88-107; Սովետական գրականություն,1983, N 3, էջ 112-128; Բանբեր Հայաստանի արվիճների,1984, N2, էջ 96-103 / ուղև. /: Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1984, N 11, էջ 81-86 / ուղև. /: Բանբեր Հայաստանի արվիճների, 1987, N 3, էջ 41-45 / Հայրենի և ուղև. /: Պատմա-բանասիրական հանդես, 2002, N 3, էջ 277-286:

Նորերս արտասահմանից ստացա մի վեպ, որ պատկանում է մի նոր Հեղինակի - Շահան Շահնուր անունով: Վեպը բավականին մեծ է և ունի «Նահանջը առանց երգի» վերնագիրը: Արժե կարդալ: Բավականին թարմ բան է ձևել և կամպոզիցիայի կողմից:

Ինչու այսքան ուշացավ «Նոր ուղին», միթե մինչև այժմ լույս չի տեսել: Ես անցյալ նամակումս գրել էի, որ նրանց առաջարկել եմ մեր ամբողջ ճանապարհորդության նկարագրությունը նույն մտեցումով, որով ես նկարագրել եմ Կալիֆորնիան: Չգիտեմ, ինչ պատասխան կտան: Վախենում եմ, որ նամակս այդտեղ որոշ մարդկանց ձեռք բնիկելով կորչի: .../ Չարենցի «Էպիկականը» հավանեցի: Այսքանս: .../

Կ.Մ. Ֆ., N 184¹

N 2

ՍՏ. ԶՈՐՅԱՆԸ՝ Կ.ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ²

7.04.1931թ.
Երևան

Սիրելի Կարեն

Վաղուց է բեզանից լուր, նամակ չունեմ: Ինչու ես լուել: Ինչու չես գրում: Ինչպես են գործերը: .../ Ես ԴՄ3-ից³ ստացա իմ գրքի օրինակները և հաշիվները: Շուտով բեզ կուզարկեմ մի օրինակ իմ նոր տպված «Նովելների» հետ միասին:

N 295

N 3

ՍՏ. ԶՈՐՅԱՆԸ՝ Կ.ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ⁴

24.06.1931թ.
Երևան

Սիրելի Կարեն

Հույս ունեմ հանձնարարություններիդ առթիվ գրած նամակը ժամանակին ստացել ես, ինչպես նաև ամսաթերթերը: (...)

Չարենցին հիշեցրել եմ մի երկու անգամ: Խոստացավ:⁵ Մի անգամ նույնիսկ այն միտքը հայտնեց, թե ինչու իրեն չես գրում: (...)

N 296

N 4

ՅՈՒԱԿ ԽԱՆԶԱԿՅԱՆԸ՝ Կ.ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

14.10.1932թ.
Երևան

Սիրելի իմ Կարեն, շատ եմ ուզում, որ դուռմաններիդ աչքը հանես քո վեպով, որի նյութը այժմ հետաքրքրական է - ճիշտ սասած, մեր ամբողջ Հետհոկոսմերբյան գրականության մեջ այդպիսի լուրջ նյութ չի չուսփված (որքան գիտեմ ես): Թոթափեր անտարբերությունը և Չերմորեն կպիր վեպիդ գործին և փնտրիր վերջավորության այս կամ այն լուծման բնույթության մեջ: Թուսերեն լինի թե հայերեն, անպատճառ հասցրու այս տարի:

N 346

N 5

ՍՏ. ԶՈՐՅԱՆԸ՝ Կ.ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

¹ Կարեն Միքայելյանի ֆոնդ / այսուհետև միայն փաստաթղթի համար /:

² Փոստային բացիկ:

³ ԴՄ3 - ГОСИЗДАТ - Ռուսաստանի պետական հրատարակչություն:

⁴ Փոստային բացիկ:

⁵ Խուսքը, բայտ երևույթին, երևանում Միքայելյանի գրքի հրատարակմանը աջակցելու մասին է:

⁶ Յոլակ Խանգալյան /1886-1935/ - գրականագետ, 1922-1933 թթ.՝ ԵՊՀ պրոֆեսոր:

Արեւիկ Կարեն
Այս անգամ ծուլութունն Հաղթահարելով՝ շտապում եմ նամակիդ պատասխանել սովորականից չուտ: Նախ օջևրկիդ մասին: Գրել էի, որ ուզում եմ տալ «Վերելքին», բայց ձեռքիցս իրեցին «Փանաբեռդէս» ժողովածուի Համար, որը Հրատարակվելու է Նորնոցի խմբագրութեամբ և որը կազմված է քեզարվեստական նյութերից: Մասնակցում են այնպիսի գրողներ, ինչպես Դեմիրճյան և այլք, և թո ակնարկի այնտեղ ավելի տեղին է: Հույս ունեմ Հակառակ չես լինի:

Ինչ վերաբերում է պրոֆ. Բերեզինի /Հայտնի առաջին անգամ հրատարակեալ- Ռ.Բ./ Հոդվածին, որ իմ մասին լավ բաներ է գրել ու չեն տպել, այդ Հանգամանքը ինձ, Հավատա, բնավ չի վշտացնում: Եվ ընդհանրապես պիտի ասեմ, որ Հիմա շատ անտարբեր եմ դեպի քննադատությունը, լինի լավ թե վատ: Մարդ կարողանա ինքն իրեն արտահայտել, լավ գրել, իրեն գոհացնել-մնացածը Կ ԿՕՐՄԻ! Ես սուՀասարակ Հաշտվել եմ այն բանի Հետ, որ մեզ նման անկուտ [ակցական] գրողներին մասին մեր քննադատներն ու թերթերը բարե խոսք չեն ուզում ասել, իսկ վատ խոսք, ՀայՀոյանք - ինչքան ուզես: Եվ միշտ էլ նկատի են ունենում ոչ թե այն, թե ինչ են գրել, այլ այն, թե ով ես: Այդպես էլ, երեւի, վարվել են քեզ բրիգադային՝ ներկայացնողները: Եվ մենակ ա՞յդ է:

Արեւի են շատ ավելի անհարմար բաներ: Ինչպես միշտ, մեկը մյուսին վատարանել, մեկը մյուսին վարկաբեկել են նրանց առաջ: Այդ տխուր գործերի մասին նոր եմք իմանում: Այդպես վարվել է անգամ ինքը Շիրվանը (Շիրվանդագե, - Ռ.Բ.), վկաներ կան:

Պետք է ասել, որ մեզ՝ մի խումբ անկուտ[ակցական] գրողներին, մինչև վերջն էլ չձանձոթացրին բրիգադայի անգամներին: Պատճառը չհասկացա, բայց Հանցավոր միտքս ենթադրում է, որ, երեւի, վարեցել են, թե այս կամ այն (իրենց կարծիքով անպատմ) կարծիքը կՀայտնենք իրենց մասին: Մեզ չափել են իրենց արշէնով: Մի խոսքով, դա էլ ինձ չի վշտացնում: Բայց վշտացնում է այն, որ դրա Հետևանքը եղավ այն, որ բրիգադան այն սպավորութունն ստացավ իրեն շրջապատողներից, թե Հայ գրողները չեն կարողում առաջ գրողներին, չեն ճանաչում նրանց և այլն: Այդպես էլ Հայտարարեցին վերջին ժողովում: Եվ այդպիսի վատ սպավորութուն ստացել է բրիգադան (...) ամեն բանից: Այդ բրիգադան նաև նրանց «Աւտ. գազեա»-ին տված ինֆորմացիայից, ուր Հայաստանի մասին այնպիսի բաներ են ասում, ասես խոսքը վերաբերվում է գիր ու գրականութուն չունեցող քրդերին: Ինչպես, օրինակ, գրել են, թե Հայերը թատրոն ունեն ...Подумаеаеаե!... Այստեղ Հանցանքը ոչ այնքան բրիգադայինն է, որքան նրան շրջապատող մեծ մասամբ առևտրենից բորիկ մարդկանցը, որոնք մարդկանց գրապեցնում էին միայն իրենցով, իրենց չնչին խմբակային գործերով և մեզ աշխատում էին ամեն կերպ Հեռու պահել նրանցից:

Բրիգադան ինքն էլ, ասեմք, առանձին մի բան չարավ, իհարկե,բացի այն, որ մեծամեծ խոստումներ տվեց (...) և մինչև այսօր իր խոստումներից ոչ միայն ոչինչ չի կատարել, այլև չեն բարեՀանել պատասխանել կազմկումբին գործնական նամակներին ու Հեռագիրներին: Գրեթե բոլոր գրողներին խոստացել են, թե պիտի թարգմանեն նրանց գրքերը, բայց պայմանադիր չեն ուղարկում, որ մարդիկ աշխատեն, թարգմանել տան: Եվ իրբեւ թե այդ բոլորը իրբեւ թե մինչև մայիս պիտի սպազորվեն:

Գովելի են ջանքերդ Հայկական պոեզիան Հրատարակելու ուղղութեամբ: Շատ լավ գործ ես անում: Երեկ Դրաստամատը (Դ.Սիմոնյան, - Ռ.Բ.) եկավ Մոսկվա: Խոսիր Հետը թո գրած խնդիրների մասին:

¹ Վաղարշակ Նորենց /1903-1973/ - խորհրդահայ բանաստեղծ:
² ԽՈՒՄ գրողների միութեան բրիգադան, որի կազմում էին Կ.Ֆեդկեր, Վ.Կիրակոսիք, Ա.Փաստուր և այլք, գտնվում էր Հայաստանում 1933թ. նոյեմբերի 15-ից մինչև դեկտեմբերի 2-ը (Տե՛ս` История армянской советской литературы, М., 1966, с.552):

Գրական աշխատանքներիդ մասին ոչինչ չես գրում: Արդյո՞ք «Վերելքին» նյութ ուղարկեցիր:

Ես Հիմա գրադված եմ մանկական մի քանի բան գրելով, գրանցից Հետո պիտի անցնեմ «Իմ մանկութեան» մշակմանը: Ուզում եմ վերնագիրը գնել «Իմ ասեած աշխարհը»: արդյոք տանկահայերի ասած՝ պոուտ չի կամ պրտակեցող, ևս նկատի ունեմ, թե ի՞նչ եմ տեսել մանկութեան օրերին (...): Գրիր կարծիքդ: Երբեմն վերնագիրը գրվածքի բովանդակութունից ավելի է գրադեցնում ինձ, ևս այդ կողմից դեռ շատ անձար եմ: (...) Քո Ստեփան:

N 6
Վ.Ա.ՀՐԱՄ Ա.Լ.ԱՁԱՆԸ՝ Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

25. 05. 1935թ.

Երևան

(...) Ուղարկում եմ «Կապույտ մզկիթի» թարգմանութունը (Բորիս Բրեկե), ինչպես նաև 3 նոր բանաստեղծութուն թարգմանել տալու: Անպայան խնդրում եմ երեքն էլ թարգմանել տաս: Ըստ որում, շատ եմ խնդրում «խորհրդային երկիրը» տաս Լուսավորչին, իսկ «Մանկութունը» և «Առուները»՝ Անտոկոյսուին: Ուզում եմ, որ Անտոկոյսիին մի երկու բան էլ ինձանից թարգմանի:

(...) Այսպիսով, ինձանից ժողովածուում մտնելու են Հետևյալ գործերը:

1. «Երգ աչնան» - թարգմանել է Շերվինկին:
2. «Պեյզաժ» - ~~~~~
3. «Կապույտ մզկիթում» - ~~~~ Բոր. Բրեկը
4. «Եղեզնի մահը» - ~~~~ Լուսավորչը
5. «Հասկերը» - ~~~~ Պորտուգալյան
6. «Հարստութունը» - պիտի թարգմանի Ավետիզը
7. «Ճերմակ միսակներ» - ~~~~ ~~~~
8. «Մանկութունը» - պետք է անպայան թարգմանել տաս Անտոկոյսուին
9. «Առուները» - պետք է անպայան թարգմանել տաս Անտոկոյսուին կամ Պատուհանկին

10. «Խորհրդային երկիր» - պետք է թարգմանել տաս Լուսավորչին:՝ Այս տարբ բանաստեղծութուններից գուրս եղած բոլոր նյութերը, թարգմանված կամ ոչ, համարում եմ չեղյալ:

Կրկին ու կրկին խնդրում եմ ուղարկված երեք նյութերը թարգմանել տաս նշածս պոետներին: Եթե Հարկավոր կլինի Դրաստամատի Համաձայնութունը, այդ ես կվերցնեմ: Վերջապես կարծում եմ, որ Հեղինակը իրավունք ունի իր նյութերը փոխել, այն Հազվով, որ իր Հաջողված գործերը մտնեն ժողովածու մեջ:

Չարեցի մասին կան Հետաքրքիր նորութուններ, որոնք կպատմեմ քեզ Մոսկվայում: (...)

Վ. Ալազան
N 224

N 7
Ն.Վ.ԱՐԴԻ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ² Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

19.06.1935 թ.

Երևան

Կարեն, ժամանակին չվերցրիր նյութերը, ևս կարծում էի այլևս Հարկավոր չեն: Բեզ Համար պատրաստած ցուցակը չեմ գտնում: Նորից նայեցի Հոդվածների բիրլուգրաֆիան - մի փոքրիկ Հոդված գտա: Խնդիրը նրանում է, որ արտասպելու Հարավորութուն Հիմա չունեն մայիսից մերենագրուհին չի աշխատում - էնպես որ ուղարկում եմ միայն անունները, կարծում եմ Մոսկվայում «Հորիզոն» կգտնեն և կկարգաս - կարեւորները սրանք են՝

¹ Բ.Պատուհան, Բ.Բրեկ, Վ.Լուսավորչ, Պ.Անտոկոյսի, Ա.Շերվինկի, Ա.Պորտուգալյա, Մ.Ավետիզով - խորհրդային Հայտնի բանաստեղծներ և թարգմանիչներ:
² Ն. Թումանյան / 1892-1957/ - գրականագետ, Հովհ.Թումանյանի դուստրը:

1.«Քուչակ Նահապետի եւ Սայաթ-Նովայի ուսերեն թարգմանությունների առիթով»
 «Հորիզոն», 1915թ., N 266, 26/XI
 2.«Ποэзия Армения» գրքի կրկրորդ հրատարակության առիթով»
 «Հորիզոն», 1917թ., N 28, 7/II
 3. «Գրական նկատողություններ»
 «Հորիզոն», 1916թ., N 108, 17/V

Ձեր խանդարի կարգալ ուսերեն գրքույրով յույս տեսած:
 4. «Նազաչ Հովնաթանը եւ նրա «Քուչակ Նահապետի եւ Սայաթ-Նովայի սերը» - այս գրքույրը կարող եմ ուզարկել:
 /.../ Առ այժմ այսքանը: Եթե հիշեմ կամ դռնեմ - գարձյալ կուղարկեմ: (...)
 Հասցեդ անցյալ օրը Հանձնեցի գրականության եւ պատմության ինստիտուտին:
 Հուշեր գրելու հրավերը Գյուլիքեխովյանի՝ ստորագրությամբ կուղարկեն - կարծում եմ նամակիս հետ կտանաս:

Ինչ վերաբերվում է Անտոկոլսկուն, այդ մասին Հայտնեցի Թիֆլիս, երեկ դրական պատասխան ստացա. սուսմ են ուշ չի, թող ուղարկի եւ Թմկարեկը: Եւ ինչ որ ունի Թուսանյանից: Կարող ես ուղարկել Համլիկի Թումանյանի որդին.- Թ.Բ./ Հասցեով (...):

Անտոկոլսկուն Հատուկ բարեւներ, ես կարծում էի մոսկովյան Հյուրերը Հեռանում են ու մոռանում Երեւանը:
 Ետա բարեւներ պայծառ Արփիկին /Կ.Միքայելյանի կինը. - Թ.Բ./ ու քեզ:

Նվարդ N 328
 N 8
 ԳԵՂԱՄ ՍԱՐԳՍՆԸ² Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ
 25.06.1935 թ.
 Երեւան

Հնկեր Կարեն

Այսօրվա փոստով ուղարկում եմ ձեզ իմ բանաստեղծությունների եւ պոեմների ժողովածուն ուսերեն հրատարակության համար: Բնչպես ձեզ Մոսկվայում ասացի՝ Անտոկոլսկին Հանձն առավ թարգմանել «Իրանի»-ն եւ «Թառզանի մորմոքը»: Թարգմանության համար համաձայնություն են տվել նաեւ Սարգիս Գորոզեցիին, Վ.Սայանովը, Ե.Պոլոնսկայան եւ Վոլֆ Էրլիխը³ Խնդրում եմ այդ ընկերների հետ գուր էլ խոսեր եւ աշխատեք, որ թարգմանությունները Հաջող լինեն: Ուղարկածս նյութերից, ինչպես ձեզ հայտնի է, արդեն թարգմանված կան «Գյուլեւարան», «Գյուլիսանդան», «Պատմություն, գրված ժայռի վրա» /Գատովի թարգմանությամբ/ եւ մեկ էլ «Բալլադ Ուրհրդային Հայաստանի մասին», որը գուր Հանձնել եք Բորիս Բրիկին, չգիտեմ նա թարգմանել է արդեն, թե ոչ: Լենինգրադում ինձ չհաջողվեց Հանդիպել նրան:

Հատկապես խնդրում եմ, որ Անտոկոլսկուն բացատրեք «Իրանի»-ի եւ «Թառզանի մորմոք»-ի կառուցվածքը, որպեսզի նա ներքեանհանգրի ու պատկերների ճիշտ պահպանման վրա ուշադրություն դարձնի եւ մի շարք պարսկերեն բառեր պահպանի: /.../

N 468

N 9
 ԱՁԱՏ ՎՇՏՈՒՆԻՆ՝ Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

¹ Հայկ Գյուլիքեխովյան (1896-1951)- խորհրդահայ գրականագետ, փիլիսոփա, Հասարակական գործիչ:
² Գեղամ Սարյան /1902 - 1976/- խորհրդահայ բանաստեղծ:
³ Ս.Գորոզեցի, Վ.Սայանով, Վ.Էրլիխ, Ա.Փատով - Հայտնի ուսու գրողներ եւ բանաստեղծներ, թարգմանիչներ:

18.07.1935 թ.
 Երեւան

Սիրելի Կարեն
 Ստացա նամակդ եւ Գատովի թարգմանությունը: Ենթահակությունը ուշադիր վերաբերմունքի համար: Գատովի թարգմանած բանաստեղծությունները, պետք է ստեղ, այնքան էլ վատ չեն: Այդ թարգմանություններից մեկական օրինակ խնդրում եմ Հանձնես Գիտե՛լին /ուսու-Ֆեդարվեստական գրականության պետական հրատարակչություն՝ Մոսկվայում.- Թ.Բ./ իմ ժողովածուի մեջ գետեղելու համար: Առհասարակ Հանձնարարված թարգմանություններից մեկական օրինակ Հանձնի՛ր Գիտե՛լին ժողովածուիս համար: Ես Տիտոնովին /Անթորգիայի խորհրդարանից մեկը. - Թ.Բ./ Հանձնել էի «Լենինը», արդյուք թարգմանել է թե ոչ, գուցե դու մի ուրիշ բան էլ եւս Հանձնես նրան իմ բանաստեղծություններից թարգմանելու համար:
 Լենինգրադի մյուս պոետներին ինձանից Հանձնել ես թարգմանության համար:
 Ետա եմ խնդրում, սիրելի Կարեն, ինձանից ինչ որ թարգմանվելու լինի, մեկական օրինակ ինձ ուղարկիր Երեւան:

N 495

N 10
 ՀԱԿՈՒՐ ՊԵՆԵՑԱՆԸ¹ Կ.ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ
 9.09.1935 թ.
 Նյու Յորք

Տիար Կարեն Միքայելյան
 Սիրելի բարեկամ, առաջիկա աշնան, կամ զեկտեմբեր ամսվան մեջ, «Հայաստանի կոչնակը» կթեւակոխե՛ իր Հիմնարկության նրեւունհիղերորդ տարեշրջանը, եւ այս առիթով մտադիր ենք մասնավոր թիվ մը հրատարակել տարվան սկիզբը: /.../

Մեր բազմանքն է առաջիկա Կոչնակը այլ ավելի օգտակար ընծայել ժողովրդին: Եվ սակայն այս նպատակը իրագործել կարելի չի պիտի ըլլայ առանց թերթիս ազնիվ բարեկամներուն եւ աշխատակիցներուն գործակցության:

Վստահ ըլլալով թե գուր Կոչնակին առաջիմություն բազմացող եք, կուզանք խնդրելու Ձեզմէ, որ բարեհաճեք առաջիկա տարվան Հունվարի թվին համար հոդված մը շնորհել, Ձեր հարմար գատած նյութին վրա: Եվ նույն ատեն պիտի փափարհեք, որ տարվան ընթացքին շարունակեք Ձեր աշխատակցությունը, գրելով Կոչնակին համար, որքան հաճախ որ կարելի է:

Մեծապես պիտի գնահատեք, եթե նոր տարվան թվին համար Ձեր հոդվածը Հացեցեք մեզի զեկտեմբերի սկզբները, որուն համար հաճեցեք ընդունել մեր կանխահայտ շնորհակալությունները:

Ձերզ հարգանքը, ի դիմաց Կոչնակի խմբագրություն:
 Հակ. Պենեյան
 N 365

N 11
 ՎԱԴԱՐՇԱԿ ՆՈՐԵՆՏԸ¹ Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ
 12.09.1935 թ.
 Երեւան

Սիրելի Կարեն
 Ժամանակին /մոտ մի ամիս առաջ/ տղաներն ուղարկել էին ինձ Դիլիջան իմ «Ճերմակ տեսիլներ»-ից կատարված թարգմանությունները /3 բանաստեղծություններ/: Ներքի, որ մինչեւ հիմա շնորհակալություն չեմ հայտնել քո ուշադրության եւ նեղությունների համար:

¹ Հակոբ Պենեյան -XX դարի 30-ական թվականներին «Հայաստանի կոչնակ» /Նյու Յորք/ թերթի խմբագիր: Նույն բնույթի նամակ տես նաեւ Կ.Միքայելյանի ֆոնդում՝ N 366 /1.11.1935 թ./:

ես այնքան չեմ տիրացնում ուսաց լեզվին, որ անվիճելի դիտողություններ անեմ ստացված թարգմանությունների մասին, սակայն կարող եմ ասել, որ թարգմանիչը միանգամայն ճիշտ է ըմբռնել այդ բանաստեղծությունների ոգին՝ Չժմ կասկածում, որ այդտեղ քո գեղեր որոշակի էլ/։ Իսկ այդ շատ կարևոր է թարգմանություն չարգելության համար: Մանր-մուշր զանցառումների կան, տեղ-տեղ չեն պահպանված բնագրի պատկերներն ու համեմատությունները: 3-րդ բանաստեղծության / «Եղբայրս»/ վերջավորությունը բավական հեռու է բնագրից: Այնուամենայնիվ թարգմանությունները որակյալ գրչի արդյունք են եւ արժե, որ ես շնորհակալ լինեմ Կոչետովին / ուսու թարգմանիչ: - Ռ.Բ./-իննրում եմ այդ շնորհակալություններն ինքզ հայտնես՝ իմ կողմից: /.../ Միտք չունես գալու, գոնե մի քիչ խաղող վալլելու:

Չարենցից ոչ մի ստույգ տեղեկություն չունեք եւ չի կարելի ասել, թե այդ լավ նշան է: Շատ անհանգիստ եմք / գոնե ես եւ իմ գրական մտերիները/: Մեզ կպարտավորեցնենք, եթե մի ստույգ լուր հայտնենք նրա առողջության մասին:

Վստահ եմ, որ բանաստեղծություններն բառացի թարգմանություններն արգեն ավարտած կլինես, բարի եղիր, եթե ժամանակ ունես, տեղեկացնելու, թե ինչպես է քաշխված եւ ինչ ընթացքի մեջ է թարգմանությունների գործը: /.../

Վաղը փոստով քեզ կուղարկեմ մոտիկ օրերս լույս տեսած՝ Հայնի «Երգերի գիրք»ը իմ եւ Գ.Սարգսի թարգմանությամբ: Բարի կլինես դիտողություններդ գրելու մեզ: Առ այժմ այսքանը: Ջերմագին ողջույններ մեր գրական բարեկամներին:

Ողջ լին քո Վ.Նարնց

N 417

N 12
Վ. ՆՈՐԵՆՑԸ՝ Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

9.11.1935 թ.

Երևան

Սրբելի Կարեն /.../ [Մտացանք] ինֆորմացիան «Պեղիա Արժեների» մասին: Նպատակահարմար գտանք /.../ տղադրել ոչ թե այս մոտակա NN-ում, այլ նոյեմբերի 29-ի տոնական համարում:¹ Կարծեմ դու էլ համաձայն կլինես զրան: Այդ համարին շատ սազական է: Հաճախ լինում եմ Կոջոյանի² մոտ: Նա ինտենսիվ կերպով աշխատում է ժողովածուի պատկերազարդման վրա: Լավ նկարներ է պատրաստել: Մի քանի նյութերի անհաջող ընտրություն է արված՝ նկարազարդելու համար: Բայց այդ բանում Կոջոյանը մեղավոր չէ, այլ ցուցակ կազմողները:

Սրբելի Կարեն, խնդրում եմ նեղություն կրես իմանալու, թե ինչ վիճակում է իմ ժողովածուի գործը ԳիժԼ-ում եւ մի բացիկով ինձ տեղեկացնես: Երախտապարտ կմնամ: Ջերմագին ողջույններով Վ.Ն.

N 418

N 13
ՎԱՀՐԱՄ ԱՆԱԶԱՆԸ՝ Կ.ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

9.11.1935թ.

Երևան

(...) Մտացա նամակը եւ «Ս.Ա.»-ի («Սոցիալ Արմենիա» - Ռ.Բ.) մասին տեղեկատու հոգվածը, վերջինս հանձնեցի Նորենցին «Գ.Թ.»-ում («Գրական թերթ» - Ռ.Բ.) սպելու: (նոյեմբերի 29-ի համարում): Ինձ թվում է, հոգվածուդ կան մի քանի թերացումներ, օրինակ, բնավ չի հիշատակված Սվետլովի թարգմանությունների մասին, կոնկրետ չի ասված, թե Հակ.Հակոբյանից (հայ բանաստեղծ - Ռ.Բ.) ինչը եւ ով է թարգմանել (իսկ դիտես՝ առանց դրան տպել հոգվածը մեծ ազմուկ կառաջացնի հենց վերջինիս կողմից), չի հիշատակված, թե Տարսնցուց (հայ բանաստեղծ - Ռ.Բ.) ինչ է թարգմանված: Ձի հիշատակված Լուզովկոյի, Պոլոնկայի եւ Անտոկոյիու ինձանից արած

¹ Տպագրվել է «Գրական թերթ»-ում՝ 1935 թ. նոյեմբերի 29-ի համարում:
² Հակոբ Կոջոյան / 1883-1959/ - Հայտնի գեղանկարիչ եւ գրաֆիկ, որը նկարազարդել է հայ պոեզիայի անթոլոգիան:

թարգմանությունները (միթե վերջինս դեռ մինչեւ հիմա չի թարգմանել իմ «Մանկությունը»): Իսկ եթե չի թարգմանել, այդ ինձ չափազանց անհանգստացնում է, որովհետեւ այդ բանաստեղծությունները համարում եմ իմ ամենահաջող գործերից մեկը, բացի այդ, ուզում էի, որ ինձանից մի բան թարգմաներ Անտոկոյիին: Միթե ես իրավունք չունեմ խնդրելու, որ ինձ նույնպես թարգմանեն լավ պոետները, ինքզ էլ լավ դիտես, որ բացի Երվիկեից, համարյա ոչ մի այլ անվանի պոետ չի թարգմանել ինձանից (եթե մի կողմ թողնելու Լուզովկոյի թարգմանված 6 տողը «Եղբորի մաշը», որը քո ցուցադրում սակայն չկար): (Բոլոր բնագրումները՝ նամակագրի կողմից: - Ռ.Բ.):

N 227

N 14
Վ. ԱՆԱԶԱՆԸ՝ Կ.ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

11.12.1935թ.

Երևան

(...) Անտոկոյիուն ես համարում եմ ամենայլով թարգմանիչը: Նա համարյա ժամանակակից բոլոր պոետներին թարգմանեց, բացի ինձանից: Ներփակ ուղարկում եմ եւս 2 բանաստեղծություն: Խնդրում եմ ինչ կերպ եղել է՝ այս նյութերը եւս ավելացնել իմ նյութերի վրա, պոզապոզիվեր կատարել ինքզ, իսկ թարգմանությունը «Նժույգները» կտաս անպայման Անտոկոյիուն եւ իմ կողմից էլ խնդրես, որ թարգմանի, իսկ «Թուղթը» կուղարկես Տիխոնովին:¹ Նա իմ շատ լավ բարեկամն է, եւ չեմ կարծում մերթի այդ փոքրիկ բանաստեղծություն թարգմանությունը (ստորեւ քերվում է ծավալուն ցուցակ՝ այն բանաստեղծությունների եւ ուսու թարգմանիչներում հանձնարարված էին թարգմանություն համար Վ.Այազանի ստեղծագործությունները: - Ռ.Բ.):

Ք.Տ. Կրկին եմ խնդրում «Նժույգները» տալ Անտոկոյիուն, իսկ «Թուղթը»՝ Տիխոնովին: (...)

N 226

N 15
Ա.ԿՍԵԼ ԲԱԿՈՆՑԸ՝ Կ.ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

Սրբելի Կարեն
«Ազգեսագիրքը» լույս տեսավ: Մի օրինակ ուղարկում եմ քեզ, որպես խոստացել էի: Ինչ վերաբերվում է ուսուրենի հրատարակության՝ (...) ստորինի, ինչպես քեզի կուղի: Մամիկոն Գեորգյանը² եւս մի նամակ է գրել Ջիվիկեովին (հայտնի ուսուհայ պատմաբան, արվեստագետ: - Ռ.Բ.), որպեսզի «Ազգեսագիրքը» հրատարակի Академіան:³ Խուսուրենի հրատարակության գեպքում կարելի է ասակների թիվը հասցնել 50-ի, նաեւ փոխել նախաշարվող եւ ծանոթությունները: (...)

N 233

N 16
Գ. ՍԱՐԳՍԱՆԸ՝ Կ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

9.01.1936 թ.

Երևան

/.../ Լավ կլինի իհարկե, որ Гослитиздат-ը / մոսկովյան կենտրոնական հրատարակչություն. - Ռ.Բ./ ուղարկեր թարգմանությունները՝ ծանոթանալու համար: Քանի որ այդպես չեն անում, ուստի շատ եմ խնդրում ձեզ, որ մի անգամ վերջնապես եւ կարգաբար: «Հայաստանի պոեզիա»-ի համար կատարած Ջվյակիցեայի թարգմանություններից զժգո՛հ չեմ, առանձնապես հաջող է «Կակաչի» թարգմանությունը: Եթե այդ թարգմանությունները չեն մտել իմ ժողովածուի

¹ Նիկոլայ Տիխոնով (1896 - 1979) - անվանի ուսու խորհրդային գրող եւ հասարակական գործիչ:
² Մամիկոն Գեորգյան (1877- 1962) - խորհրդահայ թատերական գործիչ, թարգմանիչ:
³ Հրատարակչություն Խուսաստանում, գործել է 1922-1938թթ. Պետրոգրադում (Լենինգրադում) եւ Մոսկվայում:

մեջ, խնդրում եմ մտցրեք: Ժողովածուի մեջ պետք է մտցնել նաև Անտոկոսիու «Գյուլխանդա»-ի թարգմանությունը, Ավետիսի «Գյուլնարա»-ի թարգմանությունը եւ Ազալիսի՝ «Խորհրդային Հայաստան»-ի թարգմանությունը: /.../

N 49

N 17
Վ.ՆՈՐԵՆՑԸ՝ Կ.ՄԻՔԱՑԵԼՑԱՆԻՆ

2.02.1936թ.
Երևան

Արևիկ Կարեն
/.../ Այսպանն խնդրեց / նա Հիմա այստեղ չէ, Չարենցի եւ մյուսների հետ Բաբու է գնացել/, որ քեզ գրեմ անպայման հոգովածը՝ “ПОЭЗИЯ АРМЕНИИ”-ի մասին ուղարկելու: Ուրեմն ուղարկիր: /.../

Թախանձագին խնդրում եմ, այն թարգմանությունները, որ կատարված են “ПОЭЗИЯ АРМЕНИИ”-ի Համար ինձանից / Կոչեակով, Անտոկոսի, Լուզովսոյ, Էյպիև եւ այլն/անպայման մտցնել ժողովածուի մեջ: Ես այդ նյութերը ընտրել եմ ժողովածուիս Համար: /.../ Իրոյր գրողներն էլ գրազված են ինտենսիվ գրական աշխատանքով: /.../ Մի ամսից լույս կտեսնի իմ ժողովածուն՝ ընտիր/ բավական սովոր: Քեզ անպայման կուղարկեմ: /.../

N 419

N 18
ՆԱԻՐԻ ԶԱՐՑԱՆԸ՝ Կ.ՄԻՔԱՑԵԼՑԱՆԻՆ

3.02.1936 թ.
Երևան

Արևիկ Կարեն
Խնդրում եմ այս բանաստեղծության բառացին շտապ կատարես եւ Հանձնես Անտոկոսիուն թարգմանելու «Պրավդայի» Համար: Մի օրինակ ուղարկիր Մինոս /բառացի թարգմանություն/, որ թարգմանեն բելոռուսերենի: Վերնագիրը կլինի “Клятва орденоснца”, а не ордена. Բելոռուսական լեզվով Հայ անթոլոգիայի Հարցը գեւ. [Հատակ] լուծում չի ստացել: Ապասում ենք պինդումին:

N 276

N 19
Վ.Ա.Ա.ԶԱՆԸ՝ Կ.ՄԻՔԱՑԵԼՑԱՆԻՆ

5.04.1936 թ.
Երևան

Արևիկ Կարեն
/.../ Իմ կարծիքով պիտի անցկացնել Բրյուսովի առաջարկը, որպես նախախորհրդային շրջանի պոեզիայի ընտելացում եւ Հետհոկեմբերյան պոեզիայի մասին սալ գրելու Տիխոնովին եւ Անտոկոսիուն: /.../ Ես նույնպես շատ էի ցանկանում, որ Անտոկոսիին /որի մասին շատ բարձր կարծիք ունեմ ես/ ինձանից նույնպես որեւէ բան թարգմաներ, շատ ուրախ եմ, որ իմ ցանկությունը զուգադիպում է նրա ցանկությանը: Ներփակ ուղարկում եմ երկու բանաստեղծություն, նախապես թարգմանելով կարգա նրան, որը որ կցանկանա /կթե երկուսը վերջներ, շատ ուրախ կլինեի/ թող թարգմանի:

Կրկին խնդրում եմ. 1/ “ПЕЩАЖ”-ը մտցնել, 2/ Ավետիսի շտապեցնել «Հարսուլիս» եւ «Ճերմակ մեխակների» թարգմանությունը ավարտելու, 3/ Անտոկոսիուն Հանձնել այս նոր նյութերը թարգմանելու: /այնուհետեւ սրվում է Այսպանի բանաստեղծությունների ծավալուն ցանկը, որը չենք ներկայացնում Հանդեսի էջերը չձանարեռելու համար. - Թ.Բ.:

N 229

¹ Այս եւ ստորեւ բերվող նամակներում ՝ Վ. Զվյագինցեա, Ա. Ազալիս, Ա.Կոչեակով , Ա.Փասով Հայտնի ուսու բանաստեղծներ եւ թարգմանիչներ:

N 20
ՍՈՒՐԵՆ ԼԱՐՈՒԹՅՈՒՆՑԱՆԸ՝ Կ.ՄԻՔԱՑԵԼՑԱՆԻՆ

4.05.1936 թ.
Երևան

Հարգելի ընկ. Կարեն
Ընկ. Գյուլիբեխյանը ստացել է Ձեր նամակը եւ խնդրեց ինձ պատասխանել, որովհետեւ Սայաթ-Նովայի Հրատարակության Հարցը վերաբերվում է Հայպետհրատին, որտեղ ստեղծված է Սայաթ-Նովայի Հրատարակության բաժին: Սայաթ-Նովան այժմ լույս է տեսնելու միայն ակադեմիական: Գործի են Հրավիրվել մեր լավագույն ուժերը, մշակված են բոլոր ծրագրերը, սկսված է գործնական աշխատանքը: Այդ բաժնում ես եմ աշխատում եւ, այս պատճառով միայն ընկ. Գյուլիբեխյանը Հանձնարարեց ինձ պատասխանել Ձեր նամակին:

Ողջունելի է, Իհարկե, “Academia”-ի ձեռնարկությունը: Գուց այդ գործը Հեշտություն կաներ: Մուսում է առաջարկը գրել: Այն առաջարկություն-ձուլությունը, որը ես գրում եմ Սայաթ-Նովայի ակադեմիական Հրատարակության Համար, կարող եմ, ցանկության դեպքում, տրամադրել նաև “Academia”-ին: Կարող եք բանակցությունը սկսել - 3 մամուլ, ժամկետը - մարտ 1937 թ.

Քանի որ գործն այս բնույթն է ստանում, մենք աշխատանքի ընթացքում նամակագրություն կունենանք, կպարզենք բազմաթիվ Հարցեր: Բառարանի Հարցում Ձեզ մեծապես կօժանդակի ընկ. Գ. Ասատուրը: /.../

N 369

N 21
Կ.ՄԻՔԱՑԵԼՑԱՆԸ՝ ԼԱԿՈՐ ԼԱԿՈՐՑԱՆԻՆ

17.05.1936թ.
Մոսկվա

Հարգելի ընկեր Հ.Հակոբյան
Ձեր առաջին նամակին մանրամասն ես պատասխանեցի, թե ինչ է ընտրվում Ձեզանից “ПОЭЗИЯ АРМЕНИИ”-ի Համար, քանի սող եւ ուժ թարգմանությունը: Միթե չեք ստացել իմ նամակը: Ձեր բացիկին պատասխանում եմ՝ Գորոզեցիու թարգմանությունը մենք ընդունեցինք, քանի որ դուք այդպես էիք ցանկանում, թեև խմբագրությունը ավելի էր Հավանում Շենդելու /ուսու թարգմանիչ. - Թ.Բ./ թարգմանությունը, չնայած նրա փոքրիկ շեղումներին:

Ձեզ Հարգող Կ.Միքայելյան

Հ.Հակոբյանի ֆոնդ., N 664

N 22
Կ.ՄԻՔԱՑԵԼՑԱՆԸ՝ ԳԵՎՈՐԳ ԱՐՈՎԻՆՑ՝

12.09.1936 թ.
Մոսկվա

/.../ Քանի որ Դրաստամատի առաջարկը անպետք դուրս եկավ, մենք Հավանություն խնդրեցինք Հայաստանից, որ գետեղներ Բրյուսովի հոգովածը Հին գրականության մասին /որոշ կրճատումներով/, նորի համար պիտի գրեր

¹Սուրեն Հարությունյան - խորհրդահայ գրականագետ եւ քննադատ, գրական-հասարակական գործիչ:

² Գեւորգ Ասատուր / 1868-1937/ - խորհրդահայ բանասեր, մանկավարժ, թարգմանիչ:

³ Գեւորգ Աբով /1897-1965/ - Հայտնի գրող, գրականագետ եւ գրական-հասարակական գործիչ:

Անտոկոլսկին, իսկ Տիխոնովը պիտի գրեր խմբագրութեան կողմից¹ եւ ցույց տար Բրյուստովի հողվածի թերութիւնները: Այդպես էլ արինք: Հիմնական ներածականը պիտի գրեր Գորկին եւ արգեն նշանակել էր օրը, երբ ես պիտի գնայի մտքը նյութեր տալու, երբ հիվանդացալ եւ վախճանվեց:² Ժողովածուն մնաց առանց հիմնական բաղաբաղան-իդեոլոգիական ներածականի: Դրա համար մենք դիմեցինք Կիրպոտինին,³ որը ժողովածուի նախաձեռնողն է համարվում, իբրև Հայկական կոմիտայի նախագահ, միակ չփարկարեկված քննադատն է եւ միևնույն ժամանակ ՅԿ-ի /ուսերեն/ Կենտկոմ: - Ռ.Բ./ աշխատակից: Նա տվեց իր համաձայնութիւնը, սակայն կրկին նանջլանի դեպքի /մահի: - Ռ.Բ./ պատճառով մենք չկարողացանք համաձայնեցնել Հայաստանի հետ: /.../

Ժողովածուն առջ ուներ 17000 տող, բայց Գորկու ցուցմունքով կրճատեցինք, ստանալով նանջլանի հավանութիւնը: Գորկու նամակի⁴ պատճենը ուղարկում եմ: Հիմա ժողովածուն ունի մոտ 15000 տող: /.../

Հայաստանի գրողների միութեան ֆոնդ, N 109

ԼԻԲԱՆԱՆԱՀԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆ ՈՒ ՓՈԽ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԽՈՐ ՀՐԴԱՍԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ 1945-1985թթ.

Լիբանանի տարածքում Հայկական հնագույն գաղթավայրեր համարյա չկային: Սակայն հետագա դարերում, երբ Հայաստանը, դառնալով օտարերկրյա նվաճողների հարձակման թիրախ, կեղբեկում էր նրանց կողմից, Հայերի Հակալական գանդվածներ, այլ երկրների շարքում, արտագաղթեցին նաև Լիբանանի տարածք: Լիբանանահայ Համայնքը կրկին ստվարացավ 19-րդ դարում եւ 20-րդի սկզբին Հատկապես (1894-1896թթ. եւ 1909թ.), երբ Օսմանյան Թուրքիայի կառավարողների Հակահայկական բռնութիւններից ախտեղ փխսան հազարավոր Հայեր:

Լիբանանահայ գաղթօջախը Հակալածավայլ չափերի հասավ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին եւ դրանից հետո. 1915թ. ցեղասպանութիւնից փրկված տասնյակ հազարավոր Հայեր ապաստան գտան Լիբանանի տարածքում: 1920-ական թթ. սկզբին գաղթօջախը համայնեցին քեմալականների հանձնված Կիլիկիայից գաղթած բազմաթիվ Հայեր, եւ համայնքի ընդհանուր թիվն անցավ 150 հզ.-ից:

Լիբանանի գաղթօջախն, արտերկրի Հայկական այլ գաղթօջախների նման, ունի իր ուրույն գեմբը՝ Հանձինս իր հասարակական-բաղաբաղական, Հայրենացական, մշակութային, բարեգործական, մարմնամարզական կազմակերպութիւնների ու միութիւնների, թերթերի, կեղեցիների եւ այլն:

Լիբանանահայերը կարճ ժամանակամիջոցում նաև ամուր դիրքեր զբաղեցրին Լիբանանի տնտեսութեան տարբեր բնագավառներում:

Այլ գաղթօջախների նման, լիբանանահայ համայնքի պահպանման եւ զարգացման միակ երաշխիքը մայր Հայրենիքի հետ ամուր փոխհարաբերութիւններն են:

Հատկապես ետպատերազմյան տարիներին, Հայաստան-լիբանանահայ գաղթօջախ կազմերն իրականացվում էին էջմիածնի կաթողիկոսութեան, պետական-կառավարական ու հասարակական բազմաթիվ մարմինների միջոցով, որոնց զործուներութեամբ առաջացած բազմահազար արժեքավոր փաստաթղթերը պահվում են Հայաստանի ազգային արխիվում: Դրանք բազմակողմանիորեն լուսարանում են ինչպես լիբանանահայ գաղթօջախի ընդհանուր պատկեր, այնպես էլ ինքնզբաղյին Հայաստան-լիբանանահայ գաղթօջախ, բեղմնավոր փոխհարաբերութիւնները:

Սույն հավաքածուն բաղկացած է 2 մասից, որի 1-ին մասը տալիս է լիբանանահայ գաղթօջախի նկարագիրը, իսկ 2-րդ մասը ներկայացնում է վերոհիշյալ փոխհարաբերութիւնները: Հավաքածուի փաստաթղթերը հրատարակվում են առաջին անգամ եւ գալիս են հարստացնելու ներկայացվող հարցի աղբյուրագիտական բազան:

Հավաքածուն կազմված է պատմական փաստաթղթերի հրատարակման գործող կանոններին համապատասխան: Հրատարակվող որոշ փաստաթղթերում կատարվել են կրճատումներ (սուսքը վերաբերում է թեմայի հետ կապ չունեցող հարցերն), որոնք, սակայն, չեն ազդվադում տեքստի բովանդակութիւնը: Կրճատումները ճշգրիտ են բազմակետով:

Արմեն Բաղդասարյան
պատմական գիտութիւնների
թեկնածու

¹ Տես՝ Ռոբերտ Բաղդասարյան. Неопубликованная статья Николая Тихонова к “Антологии армянской поэзии”.- ՀնՍՀ ԳԱ Լրագրեր հասարակական գիտութիւնների, 1987, N4, էջ 82-85:

² Մ.Գորկին վախճանվել է 1936 թ. հունիսի 18-ին:

³ Վ.Կիրպոտին - ուսու խորհրդային գրականագետ, քննադատ, գրական-հասարակական եւ բաղաբաղական գործիչ, ԽՍՀՄ գրողների միութեան կազմկոմիտեի քարտուղար, Հայ գրականութեան հանձնաժողովի ղեկավար XX դարի 30-ական թվականներին:

⁴ Մ.Գորկու 1936 թ. ապրիլի 17-ի նամակը Կ.Միքայելյանին անթուղիտի կապակցութեամբ տես՝ «Խորհրդային Հայաստան», 23 ապրիլի 1936 թ., Литературная Армения, 1967, N 2, с. 95-96, եւ այլ ավելի ուշ հրատարակութիւններում:

Մ Ա Ս Ի

№ 1

Հեռալուսավորչական կոմիտեի գործերի ժողովուրդի կազմակերպչական և օգնական խմբակների մասին

13. 12. 1944թ.
Երևան

Լիվան

Площадь 9000 кв.км. Население свыше 800 тыс.человек. В Ливане проживают главным образом арабы-христиане, армяне, греки, французы и евреи. Столица-Бейрут (162.000 чел.)

С января 1920 по 1943г. Ливан - находился под мандатным управлением Франции.С января 1944 г. Ливан- самостоятельная парламентская республика. Президентом является Шейх Бахр-Эль Хури. Премьер-министром-Риад Сольх. Министром иностранных дел- Селим Такла.

В июле 1944 г. были установлены дипломатические отношения между СССР и Ливаном. Посланником СССР в Ливане является Д.Солод.

Արտգործնախոսի քաղաքացիական ծառայության հարցերի վարչության համակարգով

ՀԱԱ, Ֆ.326, ց.1, գ.48, թթ 3-4: Բնագիր: Մեքենագիր:

№ 2

Գաղվաժախների և օգնականների կազմակերպչական և օգնական խմբակների մասին և օգնական խմբակների (ԱՕԿՍ) կազմակերպչական և օգնական խմբակների մասին

Հոկտեմբեր 1945թ.
Երևան

Число армян, проживающих в Ливане, достигает до 65.000 человек, из коих 70% ремесленников (сапожники, портные, строительные рабочие, парикмахеры, шофера), 20% мелкие торговцы, остальные служащие-врачи, предприниматели и интеллигенция.

Имеется также небольшое число крестьян. Большинство армян живет в Бейруте (45.000), остальная часть разбросана по городам: Триполи, Захла, Сайда, Сур, Аинджар, Алей, Бикфал и др. Центром армянской прессы в Ливане является Бейрут...

В Ливане действуют следующие армянские общественные организации: 1) Общество Друзей Советской Армении, 2) Армянский благотворительный Союз, 3) Женское общество культурной связи с Советской Арменией, 4) Женское общество попечения бедных, 5) Союз культурной связи с Советской Арменией (гичаков), 6) Союз женщин армянок любителей школ, 7) Общество армянской молодежи (благотворительное), 8) Армянский спортивный Союз (гичаков), 9) Армянский всеобщий спортивный Союз (дашнакский), 10) Армянский спортивный Союз "Арцив" (организация находится под влиянием коммунистов), 11) Разные земляческие Союзы: Адж, Арабкир, Кесария, Харберд, Себастья, Малатия др., 12) "Армянский крест помощи" (дашнакский.)

В Ливане нет армянской библиотеки. Имеются следующие клубы: спортивный клуб "Баграмян" (клуб союза "Арцив") и клуб "Андралик" (рамкаваров).

Существуют школы: 1) школа Саакяна, 2) св.Ниана, 3)школа Лусиняна, 4) Абгаряна, 5) Сорока юношей, 6) Центральная, 7) Сен-Эл-Фил, 8) Эшрефе, 9) Айашен, 10) Лакаи-Кемби, 11) Нубарян, 12) Саака Месропа, 13) Семинария.

Из деятелей культуры известны: Грант Девечян (коммунист, публицист -редактор), Ованес Агбашян (коммунист, публицист, редактор), Амбарцум Верберян (музыкант), Кананян (композитор), Никол Агбальян (филолог, дашнак), Левон Шант (драматург, писатель, дашнак)...

Сведения составлены ст. референтом АОКС-а по зарубежным странам Гр. Ованесяном

ՀԱԱ, Ֆ.326, ց.1, գ.89, թթ 29-31: Պատճեն: Մեքենագիր:

№ 3

ԱՕԿՍ-ի նեֆերենտներ և ԳԹՈՒԼԲԵԿՅԱՆԻ ԵՎ Հ. ՀՈՂՀԱՆՆԻՍԹԱՆԻ ԿԱԶՄԱՐԾ ԿԱԶՄԱՆՈՒՄԻ ՏԵՂԵԿԱՆՔԸ ԼԻՎԱՆԱՆԻ «ԽՈՐՀՐԴԱԹԻՆ ԿԱԶՄԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ» ՄԱՍԻՆ

1946թ.
Երևան

Бейрутское Общество Друзей Советской Армении является одной из трех армянских организаций, основанных за рубежом, которые возникли в дни Отечественной войны.

Сообщая нам о создании Общества, его председатель Грант Деведжян писал: "Настоящая Отечественная война вызвала большой душевный перелом в нашей колонии. Сегодня армяне Сирии и Ливана объединены под знаменем Отечественной войны и готовы не останавливаться ни перед какими жертвами для Родины. Этим письмом мы выражаем восхищение и признательность армян Сирии и Ливана Великому Советскому Союзу,... его братским народам... Советской Армении и ее мудрым руководителям".

Грант Деведжян-редактор демократической газеты "Аравот", заместителем его в Обществе Друзей Советской Армении является инженер Епрем Эллазян. В Правление вошло еще 5 человек... Интересна биография Гранта Деведжяна... он был отправлен в Прагу для получения высшего образования... Вернувшись в Алеппо... Деведжян переехал в Бейрут, где начал издавать популярную в настоящее время газету "Аравот"...

В 1942 году он был избран председателем Общества Друзей Советской Армении...Свою газету он превратил в неофициальный орган Общества.

Общество развернуло активную работу и со временем стало популярной организацией.

Обществу сочувствует и к его линии примыкает большая часть бейрутской и алеппской армянской интеллигенции-врачи, инженеры, журналисты, люди свободных профессий и т. д. Общество провело большую работу по сбору средств в фонд танковой колонны "Давид Сасунский". Начиная с 1942 г. Общество систематически организует доклады о Советском Союзе, об экономике и культуре Советской Армении, о Красной Армии. Обществом организовано небольшое издательство "Народная библиотека", которое выпускает брошюры и книги из жизни в Советской Армении. Кроме того, статьи, отправленные АОКС-ом, систематически публикуются в газете "Аравот", откуда они перепечатываются другими бейрутскими армянскими газетами ("Жоговурди Дзайн", "Зартонк", "Арагат"). Общество очень широко отмечает все юбилейные даты празднуемые в Советской Армении, привлекая к активному участию на торжественных собраниях и вечерах

видных деятелей арабского национального движения, в качестве ораторов выступают Деведжян, Элазян, Агбашян, и другие.

Общество организует также концерты, посвященные армянским композиторам и литературные концерты из произведений армянских советских писателей. Общество открыло в Бейруте отправленную АОКС-ом фото-выставку "Советская Армения за 25 лет", которая пользовалась большим успехом.

В 1945г. Общество создало свои филиалы в различных городах Ливана и даже Сирии - в Алеппо, Триполе, Захла и т.д. При обществе создано "Женское Общество Культурной Связи с Советской Арменией", прошлогоднее мартовское многолюдное собрание, которое было проведено с большим успехом и нашло свое отражение в армянской, арабской и французской прессе Ливана. Под непосредственным руководством Общества функционирует несколько спортивных организаций, среди которых известны организация "Арцив" и особенно, футбольная команда "Баграмян". Общество поддерживает тесную связь с арабским Обществом Друзей Советского Союза и его председателем, известным писателем, академиком Омаром Фахури. По инициативе Общества основан орган молодых армянских коммунистов Бейрута, политический и литературный периодический журнал "Нор Уги", редактором которого является коммунист Григор Кешисян... Общество стремится к консолидации армянской колонии в Ливане. Вместе с тем Общество активно поддерживает национально-освободительное движение арабского народа... С образованием Сирийско-Ливанского Национального Совета, Общество примкнуло к нему, оставив за собой самостоятельную работу в области культурной связи с Советской Арменией.

ՀԱԱ, ֆ.709, ց.1, ք.50, քթ.15 -18: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 4

ՀԱՄԱՌՈՒՑ ՏԵՂԵԿԱՆՔ ԼԻՐԱՆԱՆԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԻ ՄԱՍԻՆ

26. 04. 1947թ.
Երևան

1. "ЖОГОВУРДИ ДЗАЙН" (Голос народа)

-орган армянской секции компартии Ливана. Издаётся в Бейруте с 1938г., выходит пять раз в неделю. Редактор- Оганес Агбашян, видный журналист. Газета ведет большую работу по пропаганде достижений Советского Союза и Советской Армении...

2. "АРАВОТ" (Утро)

-ежедневная газета. Издаётся в Бейруте с 1939г. Владелец и редактором является Грант Деведжян, член компартии, председатель Комитета Содействия репатриации армян Ливана.

3. "ЗАРТОНК" (Пробуждение)

-орган рамкаваров. Ежедневная газета, издаётся в Бейруте с 1938г. Дружественно относится к Советскому Союзу и Советской Армении. Редакторы - Григор Бекереджян и Айкануш Узунян. Тираж 800-1000 экз.

4. "АРАРАТ"

-орган гнчакистов. Издаётся в Бейруте под редакцией Армена Гариба. Газета освещает жизнь Советского Союза и Советской Армении и поддерживает репатриацию. Тираж 500-800 экз.

5. "АЗДАК" (Фактор)

-ежедневная газета. Издаётся с 1935г. Владелец-Гайк Бальян, редактор-Мушег Чендереджян, печатается под псевдонимом М. Иисхан... Обычный тираж 1200 экз.

6. "АЗДАК" (Фактор)

-ежедневный журнал, выходит по воскресеньям под редакцией Каро Сасуни, даинакского журналиста, пишущего на политические темы... Тираж 800-1000 экз.

7. "АЗДАРАР" (Вестник)

-ежедневная газета, издаётся в Бейруте с 1943г. Основана в 1943г. Мануком Александяном, бывшим редактором "Аздака". Газета является собственностью его вдовы. Редактор Зарэ Зарзун. Тираж 1500-2000 экз.

8. "НОР УГИ" (Новый путь)

-ежемесячный литературно-художественный журнал. Издаётся коммунистами с 1945г. В состав редакции входит Арутюн Гаяян, Григор Бекмеджян, Григор Сисуан.

9. "АНИ"

-прогрессивный литературно-художественный ежемесячный журнал. Издаётся в Бейруте с 1946г. Издатель-Акоп Давтян. Редактор - Ваэ Вагян. Видный писатель левого направления.

10. "ЦИАЦАН" (Радуга)

-ежемесячный литературно-художественный журнал, издаётся рамка-варами, поддерживается Армянскими Всеобщим Благотворительным Союзом. Выходит в Бейруте с 1940 г. Редактор - Сисак Варжапетян.

11. "КАЙЦ" (Искра)

-ежемесячный молодежный литературно-художественный и общественный журнал. Орган гнчак-ского Армянского Спортивного Союза. Издаётся в Бейруте с 1943г. под редакцией Армена Гариба.

12. "ХАСК" (Колос)

-ежемесячный религиозный журнал. Орган Киликийского католикосата армянской церкви. Дружественно относится к Советскому Союзу и Советской Армении. Издаётся в Антильясе (Бейрут).

13. "МАСИС" (Арабат)

-ежедневный журнал, издающийся в Бейруте. Орган армяно-католического духовенства. Редактор- Барсег Топузян. Начал издаваться 1/1-47г. Выход в свет армянского католического журнала свидетельствует об активизации католической церкви на Ближнем Востоке...

14. "НАИРИ"

-ежемесячный литературно-художественный журнал, издаётся с сентября 1945г. Редактор - Андраник Царукян, поэт, член даинакской партии...

ՀԱԱ, ֆ.326, ց.1, ք.173, քթ. 8-9: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 5

ՍՓՅՈՒՌԻՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ՄՐՇԱԿՈՒՌՍՅԱՆ ԿԱՊԻ ԿՈՄԻՏԵԻ ՏԵՂԵԿԱՆՔԸ ԼԻՐԱՆԱՆԻ ԱՐՎԵՍՏԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1965թ.
Երևան

Լիրանան - Բեյրութ	60. Վահե Վահան - գրող
	61. Սարգսյան Օնիկ - Հաս. գործիչ
	62. Թովմասյան Բարունակ - պրոֆ. Հաս. գործիչ
	63. Ահարոնյան Գերսամ - Հաս. գործիչ
	64. Խրոստյան Տիգրան - մանկավարժ, Հայագետ
	65. Ահեմյան Գեորգ - գրող
	66. Արմեն Ղարիբ - Հաս. գործիչ
	67. Կարյան Արմեն - գրող
	68. Թորոսյան Հակ - լեզվաբան, մանկավարժ

69. Ճիզվածքային - վիրաբույժ, հաս. գործիչ
70. Զինագրքի ջրան (Մուշեղ Իշխան) - բանաստեղծ, մանկավարժ
71. Տասնապետության շրջ - մանկավարժ, քիմիկոս, ճարտար.
72. Լևոն Վարդան - լրագրող, ուսուցիչ
73. Քասունի Երվանդ - բանաստեղծ, լրագրող
74. Շահինյան Գրիգոր - գրականագետ
75. Փամբուկյան Երվանդ - ուսուցիչ, ճարտ. սիրող

ՀԱԱ, Ֆ.875, ց.1, գ.23, թ.3: Պատճեն: Մեքենագիր:

№ 6

**ՍՓՈՒՌԻՎԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱՊԻ ԿՈՄԻՏԵԻ
ՏԵՂԵԿԱՆՔԸ ԼԻԲԱՆԱՆԱՀԱՅ ԴԳՐՈՑՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

[1965թ.]
Երևան

92. Բեյրութ - Հայ դպրոցասեր կանանց միություն - Գ. Հակոբյան վարժ.
93. Անթիլիաս - Գաբրիելյան Կիրիլիոս կաթողիկոս - Տ. Գաբրիելի Վ. Սարգսյան
94. Զուբաբ - Էլ Պաթ - « Համազգային»-ի Նշան Փայանճյան ճեմարան
95. Բեյրութ - ՀԲԸՄ Հովակիմյան - Մանուկյան մանչ. երկր. վարժ.
96. « » - ՀԲԸՄ Գարուհի - Հակոբյան աղջիկներու երկրորդական վարժ.
97. « » - Սիմոնյան կույր - Մար - Միխայիլ - Անուշավան Սիմոնյան
98. « » - Նոր բարձրագույն վարժարան - Արմեն Ղարիպ
99. Պուրճ Համուտ - Նոր Մարաշ - Ս. Քուս. Մանկանց Ազգ. բարձր. վարժարան
100. Զուբաբ Էլ Պաթ - Ս. Նշան ազգ. բարձր. վարժ. - Հակոբ Իսկենդերյան
101. Նոր Հաճն - Սահակյան լիսե - Բ. Ժամկոնցյան
102. Պուրճ Համուտ - Նոր Սիւ - Լուսինյան վարժ. - Անդր. Ուրբախյան
103. Էշրեֆիե - Ս. Հակոբ Ազգային վարժարան - Ղազար Չարրզ
104. Պուրճ Համուտ - Արգարյան Ազգային վարժարան - Կարո Գանթարճյան
105. Պուրճ Համուտ - Թիլոթ Բեմբ - Նուպարյան Ազգ. վարժ. - Արմեն Տոնոյան
106. Հայաչեն - Թորգոմյան ազգ. վարժ. - Խորեն Մղոմեյան
107. Գարանթիևս - Ազգ. Մեսրոպյան վարժ. - Վարդիթեր Մկրտչյան
108. Պ. Համուտ - Ն. Ատանա - Կիրիլյան վարժ. - Պաթառ Մանուկյան
109. Նոր Ամանոս - Ազգ. Էհրամճյան վարժ. - Հակոբ Օվայան
110. Սիւ Իլ Ֆիլ - Ազգ. Արամյան վարժ. - Սարգիս Պայան
111. Խալիլ Պեհեւի - Ազգ. Լուսինյան վարժ. - Խաչերյան
112. Նոր Հաճն - Ս. Մեսրոպյան Ազգային վարժ. և Տատրյան մանկապարտեզ
114. Պուրճ Համուտ - Սանճազ Բեմբ - Վ. Թեքեյան վարժ. - Երվ. Պապայան
115. ՀԲԸՄ Երվ. Տերմիճյան նախակրթ. և Տրպար մանկ. Օ. Սարգսյան
116. Սիւ Իլ Ֆիլ - ՀԲԸՄ Լևոն Կ. Նազարյան վարժ. - Երվանդ Կրպոյան
117. Անթիլիաս - ՀԲԸՄ նախակրթարան - Մանուկյան - Ուզունյան
118. Մազար - Հայկազյան Ազգային վարժարան - Հակոբ Քեչիչյան
119. Հազմիե - Վրեն. Միլիթ. երկր. վարժ. - Օգոստինոս վրդ. Մեքույան
120. Խանտեթ Էլ Լամի-Հուրիմյանց Վարժ. Ան. Հուրի. Հայ քույրերու
121. Տրբուանի - Զմմառյան «Ս. Պողոս» ճեմարան - Հով. վրդ. Փարթամյան
122. Էշրեֆիե - Ս. Գր. Լուս. ճեմ. Հիսուսյան Հարերու - Ս. վրդ. Քեչիչյան
123. Պ. Համուտ - Ս. Ազնես վարժ. Ան. Հղ. Հայ քույրերու - Մալր Գ. Գ.
124. Պ. Համուտ - Նոր Մարաշ - Մեսրոպյան վարժ. Գր. վրդ. Լապրոյան
125. Էշրեֆիե - Մրբուհի Շուշան վարժ. Անարատ Հղ. քույրերի - Ֆ. Գուգյան
126. Պուրճ Համուտ - Սանճազ Բեմբ - Մեսրոպյան վարժ. - Հալր Գր. վրդ. Ղ.
127. Մեքսիթ փողոց - Հայկազյան գոյեթ - պր. Ուրիլիմ Յանկ
128. Պ. Համուտ - Մարաշ - Հայ ազիտ. բարձր. վարժ. Պատվ. Լ. Հայտոսյան
129. Էշրեֆիե - Հայ ազիտ. կեդրոնական բարձր. վարժ. - Տ. Խնդրունի
130. Մեքսիթ փողոց - Հայ ազիտարանական գոյեթ - Հակոբ Գասպարյան

131. Պուրճ Համուտ-Թրատ- Բրիտոն. րնկ. կեդր. Հայ ազիտ. վարժ. Հ.Ճիզվածքյան
132. Հայաչեն - Հայ ազիտարանական վարժարան - պր. Հովհ. Ակվիլյան
133. Տորա - Հայ ազիտարանական վարժարան - տիկ. Վերոնիկա Ավագյան
134. Մար Միխայիլ - Ազիտ. Մեհյան - Քեթանյան վարժ. - Մ. Գալիաթյան
135. Նոր Հաճն - Հայ ազիտ. Կերթմենյան վարժ. - Ա. Թոփալյան
136. Սիւ Ֆիլ - Հայ ազիտարանական վարժ. - տիկ. Գլուխու Շուքրի
137. Տրպար - Կենսագ երկրորդական վարժ. - պր. Եղիա Պապիկյան
138. Խալիլ Պեհեւի - Կենսագ երկր. վարժ. Նախակրթ. բաժին - Ե. Պապիկյան
139. Խալիլ Պեհեւի - Գալստական վարժ. - տիկ. Մերի Պիթար
140. Հայաչեն - Թորգոմյան ազգ. վարժ. - Խորեն Մղոմեյան
141. Զահե - Մաշտոց քահ. Ոսկերչյան

ՀԱԱ, Ֆ.875, ց.1, գ.22, թթ.4-5: Պատճեն: Մեքենագիր:

№ 7

**ՔԱՂՎԱԾՔ ԼԻԲԱՆԱՆԱՀԱՅ ԳԱՂՆԹՕՋԱԽԻ ՄԱՍԻՆ ԼԻԲԱՆԱՆՈՒՄ
ԽՈՒՄ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՑՈՐԴ Ե.ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԻ ՏԵՂԵԿԱՆՔԻՑ**

10. 04. 1967թ.
Բեյրութ

Арянская колония в Ливане
(Справка)

Армянская колония в Ливане возникла 250 лет тому назад в районе горного Ливана-Зммаре. Тогда в нее входила небольшая группа армян .В годы первой мировой войны, во избежание резни со стороны турок, много армян приехало в Ливан и обосновалось здесь на постоянное жительство. В настоящее время армянская колония в Ливане насчитывает 137.000 человек, из них более 100 тысяч проживает в городе Бейруте и его пригороде Бурдж-Хамуде, 3000 армян проживают в с.Айнчаре, 2000-в городе Захле, 1500-в городе Триполи, около 800 человек-в городе Шторе, остальные проживают в других районах Ливана.

Пригород Бейрута-Бурдж-Хамуд, где проживают около 40 тысяч армян, фактически пользуется правами самостоятельного города и считается третьим городом Ливана после Бейрута и Триполи.Руководство городскими властями города Бурдж-Хамуд осуществляется дашаком Аконом Ащяном, муниципалитет и полиция города также находятся полностью в руках армян-дашнаков.

Экономическое положение. Значительная часть армянской колонии в Ливане в экономическом отношении обеспечена лучше коренного населения.Армяне имеют свои собственные дома или квартиры, магазины, небольшие предприятия и различного рода мастерские.В Ливане проживают около 100 армян-миллионеров, из них особо выделяются Аброян, Касарджян, Демирчян,Ханамирян, Назарян, Чатамбашиян, Шекерджян и другие.

Около 15.000 армян являются рабочими или сельскими труженниками. Основная часть армянского населения занимается торговлей и мелким ремеслом. Около 5 % армянского населения Ливана проживают в тяжельных материальных и жилищных условиях. Эта категория армян расселена в основном в районах Чарчабуха и Карантины, постоянной работы не имеет.

Из названных выше армян-миллионеров Касарджян Воаннес владеет большим станкостроительным заводом, где работает более 300 рабочих. На текстильной фабрике Аброяна работают также 300 человек. Как на заводе, так и на фабрике работают армяне.

Таким образом, по своему экономическому положению армянская колония в Ливане в своем большинстве является одной из сравнительно обеспеченных армянских колоний.

Религиозный состав колонии. По своему религиозному положению армянская колония разделена на три церковные общины (епархии):

а) Православная-армяно-григорианская церковь, -центр-киликский католикосат в Анельясе, глава церкви католикос Хорен Бароян. Киликийский католикосат имеет свои епархии за рубежом, одна из его епархий является ливанская армянская епархия во главе с архиепископом Тачатом Урфальяном...

Согласно ливанской конституции армянская православная община должна иметь 4-х депутатов в ливанском парламенте.

б) Армянская католическая церковь - глава церкви -Католикос-патриарх Иганос Петрос Батаниян. Армяне-католики имеют одного кардинала - Агаджаня Григор Петросович, который в настоящее время находится в Ватикане. Армянская католическая церковь тесно связана с Ватиканом. В Ливане армяне-католики имеют 8 церквей, в том числе и первая армянская церковь в Ливане-Зммар. Армянские католики в ливанском парламенте имеют одного депутата - Жозефа Шадера.

в) Армяно-протестантская церковь, глава церкви - Оганнес Агароян. Армяне-протестанты имеют 8 церквей...

Образование. В Ливане насчитывается 70 армянских школ, в том числе один колледж "Айкаян", 20 полных-средних школ и 49 начальных школ. В армянских школах насчитывается около 18.000 учащихся, кроме того около 7000 армян обучаются в иностранных (в основном английских и французских) школах.

Из указанных выше армянских школ 34 находятся под влиянием армянской православной церкви, 12 находятся под контролем армян-католиков. 13 школ находятся под влиянием армян-протестантов, 8 школ формально являются частными, однако в основном находятся под влиянием "армянского благотворительного общества", 3 школы ("Саакян", "Рубинян и "Саак-Месропян") находятся под контролем гнчакской организации.

...дашнакская организация имеет всего один колледж - "Паланджян"...

В ливанских высших учебных заведениях учатся около 300 армян, большинство этих студентов учится в американских и французских университетах в Бейруте.

Политические партии.- В Ливане легально действуют три армянские националистические партии:

1. "Социал-демократическая гнчакская партия", имеет большое влияние в районах Хаджи, Халиль-Бедев и Чарчехух. Насчитывает около 800 членов... воспитывает гнчакскую молодежь в духе любви и преданности к Советской Армении... поддерживает арабское освободительное движение и входит в единый фронт левых сил Ливана.

В сентябре 1963 года в Бейруте состоялся всегнчакский партийный съезд, который полностью одобрил политику руководства ливанской партии гнчаков и принял курс на активизацию работы во всех армянских зарубежных колониях по... воспитанию гнчакской молодежи за рубежом в духе преданности Армянской ССР. Съезд принял решение оказать действительную помощь правительству Армянской ССР в его мероприятиях по репатриации зарубежных армян на Родину... Съезд избрал новый состав ЦК гнчаков, куда от Ливана вошли Арутюн Джереджан (генеральный секретарь), Жирайр Наири (Тосуян) и Аветис Демирчян.

II. "Рамкаварская свободная партия". В рядах этой партии насчитывается около 750 членов. Партия состоит из крупных торговцев, промышленников, банкиров и армянской интеллигенции... Через газету "Зартонк" рам-

кавары пропагандируют достижения СССР и Армянской ССР в области науки, техники и искусства...

В марте 1965 года в Бейруте состоялся всерамкаварский съезд... Съезд одобрил решение Советского правительства о репатриации зарубежных армян в Армянскую ССР и принял решение оказать содействие репатриации.

Съезд избрал новый состав Центрального Правления рамкаваров. От Ливана в Правление были избраны Парунак Товмасян (председатель), Герсам Агароян и Акоп Давидян...

III. Партия "Дашнакцутюн"... В Ливане эта партия насчитывает около 1600 членов. Ливанская дашнакская организация является сравнительно сильной организацией...

Атташе Посольства СССР в Ливане Н.Аветян

ՀԱԱ, Ֆ.326, ց.1, Գ.398, քթ.1-10: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 8

**ԼԵՎԻՆԵ ՊՈՂՈՍԵԱՆԻ ՀԱՄԱՆՈՏ ՏԵԴԵԿԱՆՔԸ
ԲԵՅՐՈՒԹԻ ՀԱՅԿԱԶՁԱՆ ՓՈԼԵՋԻ ՄԱՍԻՆ**

26. 06. 1968թ.
Երևան

Ավյուրաբան Հայ կրթական օջախների մեջ իր ուրույն տեղն ունի Բեյրութի Հայկազյան քոլեջը: Այն հիմնվել է 1955 թվականի Հոկտեմբերին: Մինչ այդ Բեյրութի երկու Հայ պետարանական եկեղեցիներն արգեն ունեին իրենց երկրորդական (միջնակարգ) վարժարանները, որոնց շրջանավարտներն ուսուցը շարունակում էին Բեյրութի Ամերիկյան եւ Փրանսիական Համալսարաններում:

1948 թվականին Բեյրութի էջրեֆիե թաղի Հայ պետարանական եկեղեցու երկրորդական վարժարանում ուսուցիչներ պատրաստելու նպատակով բացվեց Կրթական Հաստատություն, ուսումնարանը երկամյա դասընթացով: Նույն թվականին Բեյրութի առաջին Հայ պետարանական եկեղեցու երկրորդական վարժարանն ունեցավ երկու նոր դասարան՝ քոլեջի ծրագրով, եւ զպրոցը կոչվեց «Հայ պետարանական քոլեջ»: 1951 թվականին այս երկու Հաստատությունները միանալով հիմնեցին նոր կրթական օջախ՝ հետագայում լրիվ քոլեջ հիմնելու հետանկարով: Միացյալ Հայ պետարանական քոլեջի համար բարերար, ամերիկահայ Ստեփան Մեհակյանի նվիրատվությամբ գտնվեց հողատարածություն եւ շենքը Տիգր Մեխակյանի հոր՝ գոկո. Արմենակ Հայկազյանի հիշատակին: Արմենակ Հայկազյանը ժամանակին եղել է Թուրքիայի Գոնիայի Հայ պետարանական Զինանյութի քոլեջի ուսուցչապետ եւ 1921 թվականին դարձել քեմալական շարժման գոհ: Այսպիսով՝ Բեյրութի Հայ պետարանական քոլեջը 1955 թվականին կոչվեց Հայկազյան քոլեջ, որի ստեղծման իրենց բարերարությամբ նպաստեցին նաեւ Մերձավոր Արեւելքի եւ Ամերիկայի Հայ պետարանական եկեղեցիների միությունները, ամերիկահայ Սո.Փիլիպոսյանը, Նազարեթ Պարտուսյանը եւ ուրիշներ:

Այս քոլեջը եղավ արտահայտությունն ամերիկահայության այն փափազի, որով պետք է ստեղծվեր կրթական հնարավորություններ սիրուսերի երիտասարդ սերնդի, մասնավորապես արարական աշխարհի հայերի համար, որոնք պետք է գտանային ուսուցիչներ, հովիվներ՝ պետարանական համայնքն առաջնորդելու համար: Ավետարանական համայնքը նպատակ ուներ նաեւ հիմնելու մի Հաստատություն, որը կարողանար գոհացում ապա համայնքի անմիջական հրահանգներին, եւ որը պետք է լիներ ազդեցության կենտրոն, մասնավորապես՝ մշակութային եւ կրոնական բնույթի ուղղությունը:

Հայկազյան քոլեջն իր գործունեությունն սկսեց երկու յարաններով եւ 54 երկսեռ ուսանողներով (որոնցից 35-ը հայեր) տաս գասախոսներով: Քոլեջի նախագահ գործավ Ջոն Մարգարյանը: Իր գոյություն կարճ ժամանակամիջոցի՝ անցած տարիների ընթացքում քոլեջը արձանագրեց նոր հաջողություններ. փոխել սկսեց ընդունել նաեւ օտարազգի ուսանողներ՝ միշտ գերակշիռ պահելով Հայ ուսանողության թիվը: Գնալով աճեց երկսեռ ուսանողության թիվը:

Հայկազյան քոլեջում այժմ սովորում են Լիբանանի, Սիրիայի, Հորդանանի, Պաղեստինի, Եգիպտոսի, Հունաստանի, Իրաքի, Իրանի, Թուրքիայի, Ֆրանսիայի, Ինչպես նաև սակավաթիվ ամերիկացի, անգլիացի, գերմանացի 335 ուսանողներ (248-ը՝ տղաներ, 87-ը՝ աղջիկներ): Քոլեջի 34 գասախոսներից 28-ը տղամարդիկ են, 6-ը՝ կանայք: Երեք չեմբերում տեղավորված քոլեջի յուրաքանչյուր գասարանում սովորում է 30-35 ուսանող: Տարեցտարի ավելանում է քոլեջի ուսանողների թիվը: Այս Հաստատությունում 1955-56 ուստարում սովորում էին ընդամենը 54 ուսանողներ, որոնցից Հայեր՝ 35, իսկ 1964-65-ին արգեն 265, որից Հայեր՝ 174-ը: Հայկազյան քոլեջը բարձրագույն Համալսարանական Հաստատություն է, որի շրջանավարտներին տրվում է «Պատվավոր արվեստից» տիտղոսը: Քոլեջն ունի չորս բաժին՝ բանասիրական, գիտական, ընկերային գիտությունների և պատմափիլիսոփայական:

Բանասիրական ունի գրականության, լեզվի, պատմության և մշակույթի բաժիններ, ուր գասավանդվում է նաև անգլերեն, գերմաներեն և արաբերեն լեզուներ:

Գիտական և ունի չորս բաժին՝ կենսաբանության, քիմիագիտության, ուսանողության, մաթեմատիկայի, քնագիտության (ֆիզիկա): Ընկերային գիտությունների բաժնում գասավանդվում է մանկավարժություն, Հոգեբանություն, ընկերաբանություն, ընդհանուր գաստիարակություն: Այս բաժինը ևս ունի չորս մասնաճյուղ:

Պատմափիլիսոփայական ունի երեք բաժին. զրանք են՝ իմաստասիրության, պատմության, կրոնագիտության (բոլոր կրոնները):

Քոլեջի ուսանողներն անցնում են չորս գասարաններ՝ կրտսեր, ավագ, երեց և բարձրագույն: Այս Հաստատության Հայագիտական բաժինը (վարիչ՝ վերապատվելի Տիգրան Սրյոխյան) ունի 120 Հայ ուսանող: Օտար ուսանողների Համար ևս քոլեջում ստեղծված է Հայագիտական ճյուղ: Այժմ այս Հաստատությունում երեք Հոլանդուհիներ ուսումնասիրում են Հայերեն լեզուն, գրականություն, Հայագիտություն: Ենթադրվում է, որ այս ճյուղը Հետագա տարիներին կընդարձակվի, և ավելի շատ օտարներ կգրադվեն Հայագիտությունը:

Գնալով բարձրանում է նաև Հաստատության գիտական մակարդակը: Այստեղ էր, որ գասախոս Մանուկ Մանուկյանի ղեկավարությամբ մի խումբ Հայ ուսանողներ Լիբանանում առաջին անգամ հրթիռ արձակեցին և արժանացան ոչ միայն լիբանանյան կառավարության, այլև Համաշխարհային Հասարակայնության ուշադրությունը:

Հաստատության տնօրինությունը ձգտում է ունենալ ավելի շատ և ավելի բարձր գիտական աստիճաններ ունեցող գասախոսներ, որով կբարձրանա քոլեջի գիտական մակարդակը:

1965-66թթ. Հայկազյան քոլեջում գասավանդեց նաև Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ, Հայաստանի պատմության թանգարանի տնօրեն Մորուս Հասրաթյանը: Հետագա տարիներին Հայաստանից այլ Հեղինակություններ կմեկնեն Լիբանան՝ Հայկազյան քոլեջում գասավանդելու Հայագիտական աստիճաններ: Հայկազյան քոլեջում գասախոսել է ՀՍՍՀ ԳԱ գիտաշխատող, փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու, Երևանի պետամալսարանի գասախոս Գեորգ Սրյոխյանը, Փարիզի «Արևելյան լեզուների ազգային հիմնարկի» Հայագիտական ամբիոնի վարիչ պրոֆ. Ֆրեդերիկ Ֆելյաին և ուրիշներ:

Հայկազյան քոլեջը որպես բարձրագույն Հաստատություն ճանաչված է լիբանանյան կառավարության կողմից: Տնօրինությունը այժմ ձգտում է նույն արտոնությունն ստանալ եվրոպայում և Ամերիկայում: Այդ բանին Հասնելու Համար քոլեջը ձգտում է ավելի բարձր մակարդակի:

Այս Հաստատությունը հրատարակում է ուսանողական երկու թերթ, մեկը՝ անգլերեն լեզվով, մյուսը՝ Հայերեն, որը կրում է «Նավասարդ» անունը: Քոլեջը ամեն տարի հրատարակում է նաև տարեգիրք: Նրա երեք գրադարանները (Հայերեն, անգլերեն, արաբերեն) ունեն շուրջ 20 հազար Հատոր գիրք: Հայագիտական գրադարանը ունի 6500 կտոր գիրք: Մրադրված է առաջիկա տարիներին այդ թիվը հասցնել 25 հազարի: Քոլեջն ունի նաև հարուստ բնույթառան:

Հայկազյան քոլեջը սփյուռքահայ միակ աշխարհիկ բարձրագույն Հաստատությունն է, որը լիենելով պետական Հաստատություն, ընդունում է ոչ միայն Հայերին, այլև օտարազգիներ՝ աշխարհի տարբեր կողմերից:

Հայկազյան քոլեջի Հատկանշական կողմերից մեկն էլ նրա վերաբերմունքն է նաև Միջին Արևելքի արար ուսանողության հանդեպ:

Քոլեջի ուսումնական ծրագիրը բխում է Միջին Արևելքի Հայության անմիջական շահերից պատրաստելու մտավորականներ, կենդեցական և կրթական մշակներ, Հասարակական գործիչներ: Քոլեջի Հայագիտական բաժինը նպատակ ունի խորանայու Հայ մշակույթի և պատմության մեջ, պատրաստելու բարձրորակ մասնագետներ:

1967-68 ուսումնական տարվանից քոլեջի տնօրինությունը ձեռնամուխ եղավ Հայկական վարժարանների ուսուցիչների գիշերային դասընթացների կազմակերպմանը՝ նպատակ ունենալով միջնակարգ ավարտած ուսուցիչներին սույ բարձրագույն կրթություն: Այդ ճանապարհով քոլեջը կնպաստի Հայկական երկրորդական վարժարանների ուսուցիչների կազմի կրթական մակարդակի բարձրացմանը:

Հայկազյան քոլեջը սփյուռքահայ այն կրթական ջրսնն է, որն իր նպատավոր ծառայություններն ունի Հայ նոր սերնդի Հայեցի գաստիարակության նվիրական գործում:

ՀԱԱ, Ֆ.875, ց.14, գ.188, թթ.1-4: Պատճեն: Մեքենայից:

N 9
ԼԻԱՆԱՆԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ԿՍԱՆՔԻ ԱՄՓՈՓ ՊԱՏԿՈՐԸ

11. 11. 1968թ.
[Բեյրութ]

Երկրի մը ուսումնական մակարդակը երաշխիքըն է անոր ապագային: Իսկ ճանչնալ երկրի մը ուսումնական կացությունը կը նշանակե ճանաչել անոր ապագան անոր կարելիությունները ազգերու համոյթին մեջ:

Ամեն պետություն մոտեն գիտե իր երկրի զարգացական կացությունը, անոր լավ ու թերի կողմերը: Եվ ասիկա միշտ հեշտ չէ Լիբանանի Համար, որ ազատամիտ երկիր ըլլալուն, խառնարան մըն է մշակույթներու, ազգություններու և կրոններու: Այս պատճառով Լիբանան, Հակասակ իր նեղ տարածութեան՝ ուսումնական բարդ հանգամանքներ ունի: Երկիր մը, որ իր պետականությունը չունեցած՝ կրթական Հաստատություններու նախանձելի ցանց մը ուներ, ուր պետականությունեն առաջ արժանա գրած էին բոլոր այն սխտերը, որոնք այսօր կը զվարացնեն արգարությունը լիբանանյան զարգացներեն ներս:

Շահեկան է 1968 ի զարգացական սեմին Համայնապատկերը սալ Լիբանանի զարգացական կացութեան:

Դպրոցներու թիվը

Լիբանանը 1967 ին ունեցավ 2555 դպրոց, մինչ 1955 ևն ուներ 1968 դպրոց: Սա կը նշանակէ, թե վերջին 12 տարիներու ընթացքին Լիբանանը կառուցեր է 687 նոր դպրոց, տարեկան 57 դպրոցի անհավասարի Համեմատությամբ: Հսկայ զարկ մը կը նշանակե սա, սակայն հարաբերական, քանի որ զարգացներու թիվին Հետ միատեղ աճած է աշակերտության թիվը ավելիով: Մինչ զարգացներու աճը եղեր է 36 առ Հարյուր Համեմատությամբ, աշակերտական աճը եղել է 114 առ Հարյուր Համեմատությամբ: Աշակերտական աճը ավելի արագ է քան շինարարականը: Այս պատճառով, մինչ 1955 ին զարգացի գլուխ 118 աշակերտ կը ստացուէր, 1967 ին զարգացի 111 գլուխ 211 աշակերտ կը ստացուի:

Պետությունը շրջանը ունին 292 դպրոց: Լեռնալիբանանի շրջանը ունի 951 դպրոց: Հյուսիսը ունի 565 դպրոց: Հարավը՝ 406 դպրոց: Իսկ Պեքան՝ 341 դպրոց: Ինչպես նկատեցիք՝ Պետությունը շրջանը ունի զարգացներու նուազագույն թիվը, մինչ Լեռնալիբանանը՝ առավելագույնը: Զարմանալի թուածը Հատկանայի է, որքան բնակչութիւն մը ցրուած տարածության մը վրայ ապրի, այնքան պետք ունի զատ զարգացներու: Շրջանի մը մեջ զարգացներու թիվը կրնայ շատ ըլլալ, բայց յաճախումը քիչ:

Սևուցիչներ

1955 են ի վեր Լիբանանը Հասած է նախանձելի դիրքի մը՝ շնորհիվ պետական ուսուցչական վարժարաններուն: Մինչ 1955 ին Լիբանան ունեւր 221 ուսուցիչ, 1967 ին ունեցավ 25,008 ուսուցիչ: Եթէ ուսանողութեան թիւը Համեմատենք ուսուցիչներու թիւին Հետ՝ կունենանք 21 աշակերտի Համար մինկ ուսուցիչ Համեմատութեամբ: Այսպիսով գերազանցած կըլլանք թե Գերմանիան (1 ուս. 25 աշ.) թե Մ.Նահանգները (1 ուս. 23 աշ.) : Բայց Հարց է թե այդ 25,008 ուսուցիչներն քանի Հատը գործնականին մէջ արամադրելի կը մնան ու գործոն պաշտոն կը վարեն: Չիտարք նաև անոնց կրթական որակին մասին: Սակայն սա կը փաստե, թե «գնահատված», գործ մըն է գործոն մըն է ուսուցչութեանը Լիբանանեն ներս:

Աշակերտութեան թիւը

Լիբանանը 1967 ին ունեւր 540 339 աշակերտ: Իսկ 12 տարի առաջ, 1955 ին ուսանողութեան թիւին էր 220,996: Համեմատութեանը պարզելով կունենանք 114 առ Հարյուրեւ մը: Այս աշակերտութեան 83 առ Հարյուր նախակրթարան կը Հաճախե ու մեայն 17 առ Հարյուր կը գտնվի միջին եւ երկրորդական դասարանները: Ամեն Լիբան մեջ երկրորդական վարժարաններու Հաճախումը նախակրթարանէն նուազ կըլլայ: Սակայն որքան երկիր մը նուազացնե անըպետը նախակրթարանի եւ երկրորդականի միջևե այնքան յառաջանում կը նկատուի:

Լիբանանը եւս 1955 են ստիչի զգայի ան մը արձանագրած է, բարձրացնելով երկրորդական դասարաններու յաճախումի թիւը մինչ 1967 ինը 17 առ Հարյուրի Հասն է: Տանք Հետեւյալ բազդատականը:

Նախակրթարան	Միջին եւ	Երկրորդական
Լիբանան	83%	17%
Այճերիտ	94%	6%
Մ.Նահանգներ	73%	27%

Ուստի մեր Լիբանանը կը ձգտի Հասնիլ յառաջանում երկիրներու մակարդակին: Այս մարզին մեջ անՀաստական դպրոցները գերազանցած են պետական նախաձեռնութեանը, 5 առ Հարյուր Հավելում մը նշանակելով: Եթէ պետութեանը եւս նուրբան ընէր, Լիբանան այսօր կը գլէր կանցներ 17% Համեմատութեանը: Վերջևոր կրկին մշակուող ծրագրերը եւ Հանդիքի սպառումի նորագույն տուրքերը կը յայտնեն պետութեան յուրջ մասնութեանը այս մասին: Պետութեանը, ինչպէս տեսնենք, բավականին բարձրագույն վարժարաններ չունի: Նախակրթարանի աշակերտութեան մաս մըն այ իր ուսումը կը շարունակե արՀետից վարժարաններու մեջ, փոխանակ բարձրագույն վարժարան յաճախելու: Հուսի իրենք ծնողքները՝ գոված մըր դպրոցեն Հանելով գործի կգնեն, գրամը նախ ընտրելով ուսումին:

ԱնՀաստական դպրոցներ

Ամբողջացնելու Համար մեր այս Հակիրճ Համայնապատկերը Լիբանանի դպրոցական կացութեան շուրջ պետք է խոսիլ անՀաստական դպրոցներու մասին: Փայլուն տարօրինակութեանն մըն է սա՝ եթէ ուրիշ երկիրներու Հետ բազդատենք, բայց տարօրինակ չէ Լիբանանի Համար, որ անՀաստական ձեռնարկներու երկիր է ու կուզի մնալ: Երկիր մը, ուր Հարանվանութեանները պետութեանն առաջ կան, ուր այլ ազան մշակութի գովակներ ապաստան գտած՝ ուրույն դպրոցներ բացած են պետականութեան ստղծումն առաջ:

Լիբանանի ընդՀանուր աշակերտութեան վրայ՝ 336.705 անՀաստական դպրոց կը Հաճախեն, իսկ 203.634ը՝ պետական: Այս գերազանցութեանը կը մնայ նախակրթարանէն մինչև երկրորդական բաժանումներու վրայ: Բեյրութի շրջանի աշակերտութեան 83 առ Հարյուրը անՀաստական է, իսկ Լիբանանի 77 առ Հարյուրը: Հյուսիսի եւ Հարավի շրջանների մեջ պետական դպրոցների աշակերտութեանը 60-68 առ Հարյուր է: Այնտեղ ուր անՀաստական դպրոցները գործունեութեան ցուց չեն տված, պետական դպրոցները առավելութեան նշանակած են:

Լիբանանի դպրոցների 1298 Հատը անՀաստական են, ու 1257 Հատը պետական: Նախակրթական եւ միջնակարգ պետական դպրոցները 1226 Հատ են, մինչ անՀաստականները 1107 Հատ են: Բայց երկրորդական վարժարանների դասակարգին մեջ՝ անՀաստականը ունի 191 դպրոց, իսկ պետութեանը 31 դպրոց: Հաս է պետք:

Լիբանանի ուսուցիչներու ընդՀանուր թիւը 13.911 Հատը անՀաստական դպրոցներուն մեջ են, իսկ 11.097 Հատը՝ պետական: Պետականորեն անընկալն այս կացութեանը ավելի լուսարաններ, տպով ուրիշ երկիրներու մեջ գտնվող անՀաստական դպրոցներու այս պատկերը:

Նախակրթարան	Միջին եւ	Երկրորդ
Գերմանիա	անՀաստական չկա	12% անՀաստական
Այճերիտ	6% անՀաստական	2% անՀաստական
Մ.Նահանգներ	13% անՀաստական	10% անՀաստական

Ուսումը այ ըսենք աղջկանց Հաճախումին մասին: Լիբանանի ուսանողութեան 305.101 ր մանչ է, ու 235.238 ր աղջիկ: ԱնՀաստական դպրոցներ Հաճախող աղջիկների թիւին է 152.630, իսկ պետական դպրոց Հաճախողները՝ 82.608 աղջիկ: Բեյրութի շրջանի ուսանողութեան 48 առ Հարյուրը աղջիկ է, իսկ Հարավի ուսանողութեան 40 առ Հարյուրը աղջիկ է: ԸնդՀանուր առմամբ Լիբանանի դիրքը Հարաբերաբար լավ է . Մ.Նահանգներ 47 առ Հարյուր, իսկ Լիբանան՝ 43 առ Հարյուր:

Անգրագիտութեանը

Լիբանանի ուսանողութեանը արձանագրած է 114% սքանչելի Հավելում մը: Բայց Լիբանանը միայն այդ չէ, անգին կայ դպրոց չյաճախող գանգվածը: Փողոցներու մեջ մեր Հանգիպած պատանիներուն Հինգին մեկը անըրազետ է: Պետութեան պաշտոնական թիւը բառատուն Հագարի կը Հասցնեն անգրագիտներու թիւը, որուն վրայ պետք է ամեն տարի Հավելի ութ Հագար Հոգի եւս, եթէ պայմանները չփոխեն: Սակայն անգրագիտներու իսկական թիւը, ըստ յուրջ Հետազոտութեան 100-140 Հագար է: Պարտադիր եւ ճրի կրթութեան մը կը պահանջեն պետութեանն, մինչ վարժուլի դպրոցներու մեջ տեղ չկա: Աշակերտութեանը կանոն 114% Համեմատութեամբ իսկ դպրոցներու կառուցումը՝ Հարյուրին 36% Համեմատութեամբ: Այս պայմաններով, անցնող ամեն տարի պիտի չընտ է դպրոց Հաճախողներու բացմանութեանը: Ու երբ այս Հարյուր Հագար անգիր պատող սերունդին դպրոց բացվի, այն ամեն մեկը այժմեան առավելութեանը ուսուցիչներու շատութեանը եւս պետք է չքանա:

ՀԱԱ, Ֆ՝875, ց-14, գ-192, թթ-1-3: Պատճեն: Մեքենագիր:

**N 10
ՔԱՂՎԱՄԲ ԱՆԹԻԼԻԱՍԻ ԿԱՌՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ
ՄԺՅՈՒՌԻՔԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ԵՐԱԿՈՒԹՅԱՅԻՆ ԿԱՊԻ
ԿՈՄԻՏԵԻ ՏԵՂԵԿԱՆՔԻՑ**

[1969թ.]
Երևան

Անթիլիասը Լիբանանի մայրաքաղաք Բեյրութից Հինգ կիլոմետր Հեռավորութեան վրա ծովափնյա փոքր գյուղ է, որտեղ Հաստատված է նաև Անթիլիասի կաթողիկոսութեանը: 1922-ին Սոխ նախ Հարեկ եւ Սիրիայի գանազան բաղադրները, ապա 1930-ին Անթիլիաս փոխադրվեց Կիրիլիայի կաթողիկոսութեանը, որի ամբողջական անունն է «Կաթողիկոսութեան Մեծի Տանն Կիրիլիոս»: Հայտնի է նաև «Սնի կաթողիկոսութեան», «Կիրիլիան աթոռ» անուններով: Անթիլիասի ներկա կաթողիկոսն է Խորեն Ա.Բարդուղի: Անթիլիասի կաթողիկոսներն են եղել՝ Սահակ Խաղապյան (1902-1939), Բարկին Կյուլիսերյանը (Աթոռակից) - (1931-1936), Պետրոս Սարաճյան (1940-1943), Գարեգին Հովսեփյանց (1943-1952), Զարեհ Փայասյան (1953-1963): Անթիլիասի վանքում կա Հոգևոր ճեմարան, դպրեվանք եւ միաբանութեան մայր եկեղեցին Ա.Գրիգոր Լուսավորչին է գործ՝ ճարտարագետ Ալիսույանի: Անթիլիասում կանգնեցված է «Նահատակած Հուշարձանը», ուր ամփոփված են Տեր-Զորից ընկած եղևունյան Հայ նահատակների ոսկորները: Վանքի բակում է գտնվում նաև «Կաթողիկոսների գամբարանը»: ՎեՀարանը վերակառուցվեց 1967-68 թվականներին, բարերար Գեւորգ Զաթալպաշյանի նվիրատվությամբ:

Կիլիկիան ամբողջ գոյությունը ապահովելու նպատակով 1930-ական թվերին, ժամանակավոր օգտագործման պայմանով, նրա տրամադրություն տակ գրվեցին երուսաղեմի պատկանող մի շարք կայվածներ եւ թեմեր Լիբանանը, Սիրիան եւ Կիպրոսը...Անթիլիաս գյուղում կա նաև փոքրամիջի Հայկական Համայնք՝ իր գյուղացով, մշակութային ու մարզական ակումբներով:

**ԱՆԹԻԼԻԱՍԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ
1968-69թթ.**

- Վարչական կազմ
1. Մխրանական ընդհ. ժողով
Նախագահ - Խորեն Կաթողիկոս, Ասենապետ - Ղևոնդ արքեպս. Ջեպե-
յան, Ասենապետ - Պետրոս Վարդապետ
2. «Հասկ»-ի խմբագրություն - Գուրգեն եպս. Սարգիսյան, Բյուզանդ եղի-
յան, Մեսրոպ վրդ.
3. - Գիվանատուն - Թորոս Աբելյան
4. - Տպարան - Տեսուչ - Սեփան արքեպս...

**ԱՆԹԻԼԻԱՍԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ
ԱԶԳԱՑԻՆ - ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

- Ազգային կենտրոնական վարչություն կրոնական ժողովը.
Տաճատ արքեպիսկոպոս, Գարեգին եպիսկոպոս, Արսեն ծայրագ. վարդա-
պետ, Ներսես ծայրագ. վարդապետ, Տաթև վարդապետ, Մեսրոպ վարդապետ, Բար-
գեն վարդապետ,
2. Ազգային կենտրոնական վարչության քաղաքային ժողով - Խաչիկ Պա-
պիկյան, Խոսրով Երեմյան, Շափարշ Թորիկյան, Վարդգես Կյուրեղյան, Սևկերբան
Աղզուճանյան, Արամ Ամասյան, Պերճ Մարտիրոսյան:

Գր. Բեքմեղյան

ՀԱ.Ա., Ֆ.875, ց.14, դ.190, թթ.1-3: Պատճեն: Մեքենագիր:

Մ Ա Ս Ս

N 1

**ՔԱՂՎԱՍԻ ԼԿԿ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԲՅՈՒՐՈՑԻ ՆԻՍՏԻ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ՝ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՑԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀԵՏ
ՄՇԱԿՈՒԹԱՑԻՆ ԿԱՊԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ (ԱՕԿՍ)
ՍՏԵՂԾԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

12. 09. 1944թ.
Երևան

1. В связи с расширением связей с прогрессивными армянскими орга-
низациями за рубежом, последовательно проводящими дружественную линию
в отношении Советского Союза, согласиться с предложением председателя
Правления ВОКС т.Кеменов и считать целесообразным реорганизацию
системы уполномоченного Всесоюзного общества культурной связи с
заграницей по Армении-в Армянское общество культурной связи с заграницей
(АОКС)...

2. Председателем Армянского общества культурной связи с заграницей
назначить т.Петросяна М. И., освободив ее от обязанностей зав. лектор-
ской группой КПА ЦК (б) Армении.

3. Поручить т.т. Карапетяну С., Петросяну М., Григоряну З. и Ова-
несяну Г. в месячный срок разработать и представить в СНК на утвержде-
ние "Положение" об Армянском обществе культурной связи с заграницей.

4. Поручить СНК Арм.ССР рассмотреть штаты Армянского общества
культурной связи с заграницей, а также утвердить смету и "Положение".

Секретарь ЦК КП(б)А

Гр.Арутинов

ՀԱ.Ա., Ֆ.4-1, ց.24, դ.35, թ.143 Հակ.: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 2

**ՔԱՂՎԱՍԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹՕԱՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԵԼՈՒ
ԱՆ ՀՐԱԺԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ԽԱՀՄ ԱՐՏԳՈՐԾՅՈՂՎՈՄ
Վ.ՄՈՒՆՏՈՎԻՆ ՈՒՂՎԱՍԻ ՀԽՍՀ ԱՐՏԳՈՐԾՅՈՂՎՈՄԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ**

8. 12. 1944թ.
Երևան

В годы первой империалистической войны сотни тысяч армян,
коренных жителей Армении, вынуждены были эмигрировать в Арабские и
Балканские страны, в западную Европу, в США и в другие страны мира,
дабы избежать организованной Турецкими и Германскими империалистами
резни, жертвой которой стали более одного миллиона армян.

Учитывая возросший интерес зарубежных армян к СССР и Советской
Армении, правительство Армянской ССР, ставит перед НКВД Армении, как
одну из очередных задач на ближайший период-изучение положения этих
армян в перечисленных выше зарубежных странах для выяснения:
численности армян в каждой стране, их подданства, рода занятий,
правового и имущественного положения по сравнению с гражданами данного
государства, политических партий, групп и организаций и их влияние на
армян, наличия культурных, просветительных и прочих организаций армян,
периодической печати, в частности прогрессивной, а также для выяснения
связей зарубежных армян с Советской Арменией-родственной, научной,
культурной и проч.

Для изучения этих вопросов, Наркоминдел Армянской ССР просит Вас
разрешить в посольствах, миссиях и консульствах СССР в Сирии, Ливане,
Иране, Турции, Египте, Франции, Болгарии и США иметь по одному
ответственному сотруднику НКВД Армянской ССР...

Народный Комиссар Иностранных
Дел Армянской ССР

С.Карапетян

ՀԱ.Ա., Ֆ.326, ց.1, դ.13, թթ.1-2: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 3

ԽՐՀՐԴԱՑԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԻ ՄԱՍԻՆ

12. 04. 1946թ.
Բելյուսթ

11 апреля в Бейруте Армянское общество культурной связи с Советской Арменией по просьбе многих тысяч армян, проживающих в Ливане, организовало собрание, посвященное Советской Армении.

С большим докладом "Советская Армения как равноправный член великого Советского Союза" выступил представитель правительства Советской Армении по репатриации армян Назарян. Его появление на трибуне было встречено бурей аплодисментов.

Докладчик подробно рассказал о жизни армянского народа, его достижениях и об участии в Великой Отечественной Войне. Доклад был выслушан с озорным вниманием. Когда докладчик упоминал имя Сталина и имена лучших сынов армянского народа-Микояна, Баграмяна, Арутюняна и др. в зале раздавались восторженные аплодисменты. Большой зал кинотеатра, где состоялось собрание, был переполнен. Тысячи людей оставались вне кинотеатра из-за отсутствия свободных мест. Всего прибыло на собрание более пяти тысяч армян.

ՀԱԱ, ֆ.326, ց.1, գ.104, թ.12: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 4

ՔԱՂՎԱՍԻՔԻ ԼԻՔԱՆԱՆՈՒՄ ՀԽՍՀ ՊԱՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄՈՒՅԹԻ ՇՐՋԱԳԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄՍՍԻՆ ՏԵՂԵԿԱՆՔԻՑ

16. 11. 1961թ.
Բեյրութ

Государственный ансамбль народного танца Армянской ССР прибыл в Бейрут из Багдада 12 октября с.г. Помимо представителей Посольства СССР в Бейрутском аэропорту Ансамбль встречали руководители Ливанского общества культурных связей с СССР, несколько сот председателей местной армянской общины. Ливанское телевидение подготовило и в тот же вечер показало телевизионный документальный фильм о встрече Ансамбля в аэропорту.

13 октября Посольство организовало пресс-конференцию руководителя Ансамбля тов. Асатурияна Г.Г. и видных советских артистов для представителей ливанской печати. Материалы пресс-конференции были помещены в 11 ливанских периодических изданиях разных направлений. По ливанскому радио была организована специальная передача, в которой были использованы ответы тов. Асатурияна на вопросы Ливанского радио, а также магнитозаписи и пластинки армянской музыки.

В период пребывания Ансамбля местным армянским издательством был выпущен сборник армянских песен, в том числе песни в исполнении артистов, прибывших с Ансамблем. Хорошо была издана и программа выступлений Ансамбля с фотографиями советских артистов.

Первый спектакль состоялся 14 октября в зале дворца ЮНЕСКО, под покровительством министра информации и внутренних дел Ливана Машнука. В этом же зале ЮНЕСКО, вмещающем 1500 зрителей, состоялась все 17 концертов Ансамбля, из которых 3 спектакля были шефских, специально организованных для учащихся местных армянских школ. Устроителями спектаклей были прогрессивные армянские организации в том числе партии "Гнчак" и "Рамкавар" и ливанское общество культурных связей с СССР.

На спектаклях присутствовали в качестве гостей Посольство СССР, видные государственные деятели Ливана, премьер-министр Р.Караме (в то время председатель ливанского парламента иностранной комиссии), министры А.Машнук, П.Жмайель, Ф.Булос, губернатор Бейрута Яни, депу-

таты парламента, главы иностранных дипломатических миссий, представители ливанской общественности и культуры, журналисты.

Р.Караме в беседе с Послом СССР тов. Корнеевым В.И. высоко отзывался о достижениях искусства в Советской Армении, выразил надежду еще раз побывать в Советском Союзе и, в частности в Советской Армении. Он заявил также о желательности расширения культурных связей с СССР. Сотрудники Посольства широко использовали спектакли Ансамбля для установления полезных контактов с представителями различных кругов Ливана.

Спектакли Ансамбля прошли с большим успехом, их просмотрело свыше 25 тысяч ливанцев. Почти все номера программы бисировались. Особенно высоко зрители и ливанская печать оценили искусство певца Ованеса Бадаляна, певицы Офелии Амбарцумян и музыканта Илья Минасяна...

Представитель Союза Советских обществ
Дружбы в Ливане Г.Осиповский.

ՀԱԱ, ֆ.326, ց.2, գ.44, թթ.1-8: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 5

ԼԻՔԱՆԱՆԱ ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ «ԱՌՆԴՈՒԿՅԱՆ»
ԹԱՏԵՐԱԽՄԻԹԻ ՎԱՐՋՈՒԹՅԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՕԿԱ-Ի ՆԱԽԱԳԱՀ
ԲՆԵՐԱԲԵ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻՆ՝ ԻՐԵՆՑ ՀԱՄԱՊԱՍԱՍԽԱՆ ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ
ՆՅՈՒԹԵՐՈՎ ՕԳՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

[27. 04. 1964թ.]
Բեյրութ

Ազնի Տիկին

Լիբանանահայ Մշակութային Միութեան «Առնդուկեան» թատերախմբի վարչութեան կողմէ Ձեր ազնի ուշադրութեան կը յանձնենք մեր հետեւեալ խնդրանքը:

ԱԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ծննդեան 250-ամեակի կապակցութեամբ ամիսներէ ի վեր կրպարատուի նր պատշաճօրէն ներկայացնելու Լեւոն Աբրահամեանի համնուն փիլէսոֆ, որ լոյս տեսած է «Սովետական Գրականութիւն» հանդէսին թիւ 10-ի մէջ: Հաճելով տեղեկացանք, որ յիշյալ թատերկուծիւնը ներկայացած է նաեւ Երեւանի մէջ: Ներկայիս կու գանք ձեզմէ ջերմօրէն խնդրելու, որ հաճէք օգտին թղթատարով եւ ամէնէն կարճ ատենուան մը մէջ մեզի հասցնելու բեմադրութեան համար գանազան նիւթեր, ինչպէս օրինակ՝ սերորներու, հագուստներու գունաւոր նկարներ, նուագի եւ երգի մասին մանրամասնութիւններ: Շատ պիտի փափաքէիք ունենալ դերասաններուն գունաւոր կամ սեւ նկարները՝ զաղափար ունենալու համար ծպտումի մասին, ինչպէս նաեւ տարազներու եւ բեմական յարդարանքի վեճարկերեալ տեղեկութիւններ: Եթէ հաճիր այս խնդրանքը յանձնել Երեւանի մէջ տեղի ունեցած բեմադրութեան ղեկավարին, վստահ ենք, որ ամէն տրքումանթապիտն կրնայ մեզի հասցնել:

Վստահ, որ պիտի հաճիր անհրաժեշտ փութկոտութիւնը եւ ուշադրութիւնը ցոյց տալ մեր խնդրանքին, Ձեզի կը ներկայացնենք. Ազնի Տիկին, մեր կանխապայա եւ ջերմ շնորհակալիքը:

Ի Դիմաց Լ. Մ. Միութեան

«Առնդուկեան» Թատերախմբի վարչութեան ղեկավար՝ ԿԱՅՄԱԿ ԳՆԴՈՒՆԻ
ՀԱԱ, ֆ.875, ց.2, գ.540, թ.1: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 6

ԱՕԿԱ-Ի ՆԱԽԱԳԱՀ ՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀԻ ՏԵՂԵԿԱՆ
ԱՄԱՐՏԻՐՈՅԱՆԻ ՊԱՍԱՍԽԱՆԸ ԼԻՔԱՆԱՆԱ ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՄԻՈՒԹՅԱՆ «ԱՌՆԴՈՒԿՅԱՆ» ԹԱՏԵՐԱԽՄԻԹԻ ՂԵԿԱՎԱՐ ԿԱՅՄԱԿ
ԳՆԴՈՒՆՈՒՆ

24. 06. 1964թ.

Հարգելի բարեկամ
Ձեր անթվակիր նամակից հաճույքով իմացանք, որ Սայաթ-Նովայի ծննդյան 250-ամյակի կապակցությամբ բեմադրություն ենք պատրաստում Լեւոն Արրահամյանի համանուն գրաման:

Սիրով ընդառաջելով Ձեր ցանկությունը՝ ուղարկում ենք Լեւոն Արրահամյանի պիեսի մեքենագիր օրինակը, Լեւոնի նակարհի Ա. Մուսիկյանի անվան պետական թատրոնի այդ պիեսի ներկայացման ազգը, ներկայացման հայտագիրը, դերակատարների լուսանկարները եւ այդ ներկայացման մասին «Բանվոր» թերթում տպագրված թատերախոսության կտրուրը:

Հուսով ենք, որ վերոհիշյալ նյութերը օգտակար կլինեն Ձեր այդ ազնիվ հայրենասիրական նախաձեռնությունը:

Ձե՛նք տարակուսում, որ պիեսի բեմադրության մասին հետազայում մեզ տեղյակ կզարձնեք առանձին նամակով:

Ցանկալի է, որպեսզի մեզ ուղարկեք նաև բեմադրության հետ կապված բոլոր նյութերը, որոնք մենք կցուցադրենք մեր ընկերության «Սփյուռքահայ կյանք» մշտական ցուցադրելով:

Լավագույն ցանկություններով՝
Նախագահության նախագահի տեղակալ՝ Ա. Մարտիրոսյան

ՀԱԱ, ֆ.875, ց.2, գ.540, թ.2: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 7

ՔԱՂՎԱԾԻ ԱՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ՄՇԱԿՈՒԱՅՈՒՆ ԿԱՊԻ ԿՈՄԻՏԵ ԱՑՆՂԾԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ ՀԽՍՀ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՈՒՄԻՑ*

26. 05. 1964թ.
Երևան

Об образовании Армянского комитета по культурным связям с соотечественниками за рубежом

Совет Министров Армянской ССР постановляет:
1.Образовать Армянский комитет по культурным связям с соотечественниками за рубежом.

Председатель Совета Министров Армянской ССР՝ А.Кочинян
Управляющий Делами Совета Министров Армянской ССР՝ Г.Мелконян

ՀԱԱ, ֆ.113, ց.96, գ.191, թ.1-3: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 8

ՀԲԸ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԼԻԲԱՆԱՆԻ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆՁՆԱԽՄԻԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ՄՇԱԿՈՒԱՅՈՒՆ ԿԱՊԻ ԿՈՄԻՏԵԻ ՆԱԽԱԳԱՀՎ. ՀԱՄԱՋԱՍՊՅԱՆԻՆՆԻՆՆԻՆ ԻՐԻՆՑ ԱՋԱԿՑԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

14. 07. 1964թ.

* Ձեռագրված փաստաթուղթ N 7-ի թվագրումն ավելի վաղ է, քան փաս. N 6-ինը, սակայն փաստ. N 5-ի եւ N 6-ի շարունակականությունը չիցելու նպատակով, փաստ. N 7-ը տեղադրել ենք փաստ. N6-ից հետո (ծանոթ.-Ա. Բ.)

Թանկագին հայրենակից
Ձերացնելու համար հայապահպան պայքարը Սփյուռքի մէջ, վաղուց նկատուած էր անհրաժեշտութիւնը դուռ հայագիտական ուսումներու յատուկ հիմնարկի մը:

Ուրախութիւնն ունինք ներկայ գրութեամբ հարորդելու Ձեզի, թէ շնորհու մեր ժողովուրդի գիտակից զաւակներէն մէկուն, Տիար Երուսէլ Հիւսիսեանի վեհահասն նախաձեռնութեանկարելի եղաւ իրազործել տարիներու մեր այդ բաղձանքը:

Ուսումնական յառաջիկայ վերամուտին, Պէյրութի Յովակիմեան-Մանուկեան վարժարանի շէնքին վրայ մասնաւորաբար կառուցուած յարկարածիքի մը մէջ, Յանձնախումբին հսկողութեանը տակ կը բացուի Հայագիտական ուսումներու բարձր գասրնթացք մը «Հ.Բ.Ը. Միութեան Հովակիմեան-Մանուկեան Վարժարանի Երուսէլ Հիւսիսեան Հիմնարկ Հայագիտական Ուսմանց» անունով:

Հիմնարկին վարիչ նշանակուած է Պրն. Վահէ Վահեանը: Պատրաստուած է եռամսյա դասընթացքի մը ծրագիրը, որուն մէջ կը մտնէ ուսուցումը գլխավորաբար հետեւեւոյ առարկաներուն՝ Գրաբար եւ աշխարհաբար լեզու, Հայ ժողովուրդի քննական Պատմութիւն, սիլիզիէն միջնէ մեր օրերը, Հայ մատենագրութեան եւ արգի գրականութեան պատմութիւն, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ եւ հայ գաղտնի պատմութիւն, Հայկ. Մշակութի, Հայոց լեզուի, Հայ օրէնքներու եւ արհեստներու պատմութիւն եւ այլն:

Հիմնարկին նպատակն է պատրաստել հայագիտական առարկաներ աւանդող որակաւոր ուսուցիչներ սփյուռքահայ վարժարաններուն համար, հրապարակագիրներ եւ հասարակական գործիչներ:

Բացայայտ է, թէ վերոյիշեալ նիւթերու բարձր մակարդակով աւանդման եւ ուսանողներու կողմէ օգտագործումի համար, առաջին հերթին կարիքն ունինք հայագիտական բովանդակութեամբ հարուստ գրագրարանի մը, որ պիտի ստեղծուի ի չգույն, առաջին գիրքէն սկսելով:

Արտասահմանեան հին ու դժուար գտանելի հրատարակութիւնները ձեռք բերելու համար, դիմած ենք արդէն Սփյուռքի ծանօթ գրատուններուն ու հրատարակիչներուն, ինչպէս եւ կարգ մը անձնական գրադարաններու տէրերուն, իսկ 1920-էն ի վեր մեր հայրենիքին մէջ յայտ տեսած հայագիտական երկերու պաշտօնէն համար մէր յայտը դրած ենք միտայն Ձեր գլխաւորած կոմիտէին անձնուէր ջանքերուն վրայ:

Վստահ ենք, թէ արտասահմանի մէջ նախաձեռնուած հայապահպանումի այս մեծ ճիգին մեր հայրենիքը պիտի չզլանայ իր պետական վարկին արժանի շքեղ մասնակցութիւնը, որուն արժանաւոր ծանաչումը կը նկատենք մէկը մեր աւագ պարտականութիւններէն: Ձե՛նք անդիտանար երբեք, թէ ինչ ահաւոր գոնաւորութիւն եւ նիւթական զոհողութիւն կենթադրէ մէկ տեղումը հարիւսաւոր հատորներու եւ պարբերական հրատարակութիւններու, ի հարկին հանելով գանոնք պահեստի օրինակներէն, ու ցանկազրկաւ ուղարկումը անոնց, ստորեւ նշանակուած մեր հասցէին, բայց կը համարձակինք ներկայացնել այս խնդրանքը, վստահ ըլլալով, թէ առաջադրուած նպատակը կը գնահատուի մէր հայրենիքին համապատասխան մարմիններուն կողմէ ըստ արժանեւոյն:

Ձեր անմիջական ընդառաջումին մասին լիայոյս, կը կանխենք մէր օրտագին շնորհակալութիւններն եւ կը մնանաք խորին յարգանքներով ի դիմաց

ՀԲԸ Միութեան Լիբանանի Կրթական Յանձնախումբի Ատենագրակիր Գ.Ա.Հարոնեան Ատենագրետ Տքթ. Կ.Վարժապետեան

ՀԱԱ, ֆ.875, ց.1, գ.4, թթ.5-6: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 9

ՀԱՅԿԱԶՅԱՆ ԳՈՒԼԵԶՈՒՄ ԱՎ ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ-ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ ԴՊՐՈՑՈՒՄ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԻ ՈՒԺԵՂԱՑՆԵԼՈՒՆ ՆՊԱՏԱԿՈՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ ՀԱՄԱՊԱՏԱՍԽԱՆ ՄԱՍԻՆ ԱԳԵՏ ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ ԼԻԲԱՆԱՆՈՒՄ ԽՈՒՄ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ՀԱՎԱՏԱՐՄԱՏԱՐ

ՆԱԵՐՅՈՒՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԵՍԷ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐ
Բ.Գ.ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԻՆ

20. 07. 1964թ.
Բեյրութ

Направляем на рассмотрение директивных органов Республики обращение директора армянского колледжа "Айказян" и администрации "Барегорцакан" с приглашением специалиста армянского языка, лингвиста, профессора Аракела Аракеляна в Ливан сроком на один год для преподавания армянского языка и организации работы на кафедрах армянского языка (арменоведения) в колледже "Айказян" и в школе "Овакимян-Манукян".

Речь идет о заключении соответствующего контракта в соответствии с которым все расходы, связанные с пребыванием ученого в Ливане, администрации колледжа и школы берут на себя. Кроме того в случае необходимости, они готовы взять на себя также транспортные расходы...

Руководство рамкаварской партии весьма заинтересовано в приезде специалиста армянского языка в Ливан, поскольку вновь организованная кафедра армянского языка (арменоведения) в школе "Овакимян-Манукян" остро нуждается в квалифицированном специалисте. Поэтому рамкавары убедительно просили решить вопрос о направлении Аракеляна (или другого специалиста) в Ливан положительно.

Посольство поддерживает просьбу рамкаваров и считает целесообразным приезд одного советского ученого-языковеда в Ливан. Его прибытие в Ливане будет содействовать расширению влияния советской армянской литературы и культуры в армянской колонии в Ливане.

Решением инстанции по указанному выше вопросу просим сообщить нам заблаговременно, с тем чтобы администрации "Айказян" и "Барегорцакан" могли подготовить необходимые условия работы для ученого.

В случае, если по каким-либо причинам Аракеляна нельзя командировать в Ливан, просим фамилию другого ученого заранее сообщить Посольству для согласования с руководством колледжа.

ՀԱԱ, Ֆ.326, ց.1, գ.361, թթ.3-4: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 10

ԹԵՔԵՑԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐՆԵՐԻ ՄԱՐՄՆԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Վ.ՀԱՄԱԶԱՍՊՅԱՆԻՆ՝ ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾ ԱՐԱ
ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ ԲԵՅՐՈՒԹ ՀՐԱՎԻՐԵԼՈՒ ԵՎ ՆՈՐԱԲԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ
ՈՒՂԱՐԿՎԱԾ ՖԻԶԻԿԱՅԻ ԼԱՔՈՐԱՏՈՐ ՍԱՐՔԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ
ԵՆՈՐ ՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՏՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

30. 10. 1964թ.
Բեյրութ

Յարգարժան նախագահ

Պէյրութի Պուրճ Համուտ արուարձանին մէջ պատասխարուած են Ալէկսանտրէթի Սանճաքէն 1939-ին տեղահան եղած Հարիւրաւոր Հայ ընտանիքներ: Հայաբնակ այս արուարձանը գտնուելէ զուրկ մնաց աւելի քան տասը տարի, որովհետեւ տարագիր մեր Հայրենակիցները, որոնք Հազիւ կրնային իրենց ապրուստը ճարել դարձ քրտիքով, նիւթական բաւարար միջոցներ չունէին թաղին մէջ գտնուող բանալու: Այդ Հնարաւոր դարձաւ միայն 1951-ին, երբ Թէքէեան Մշակ Միութեան Հիմնադիրներու Մարմինը, բնդատաջելով շրջանի բնակչութեան խնդրանքին, Հիմնեց Վահան Թէքէեան վարժարանը. փոզոցի այլասերիչ ապակահուսնէն փրկելով Հարիւրաւոր Հայ տղաներ ու աղջիկներ:

Իրար մէջ Հեռու գտնուող Հինգ բնակիչի տուններ, որոնք գտնուող ոչ մէկ յարմարութիւն ունէին, գտնուող վերածուեցան: Անարեւ, խոնաւ ու նեղ սենեակներու մէջ խոնուած են աւելի քան 500 աշակերտներ:

Այս տաժանիկի պայմաններուն կարելի չէր աւելի երկար Հանդուրծիլ: Ուստի տարի մը առաջ ձեռնարկեցինք գտնուող արդիական շէնքի մը շինութեան: Ուրախ ենք, որ մեր կոչին բաղմամբիւ սրտացաւ Հայեր պատասխանեցին սրտաբուխ նուէրներով: Լիբանանի, Ամերիկայի եւ այլ գաղութներու մէջ կազմակերպուած ժողովրդական Հանգանակութիւններով կարճ ժամանակի ընթացքին կարելի եղաւ անհրաժեշտ գումարին կարելուր մասը մէջոցի բերել:

Այսօր, որպէս արտահայտութիւնը Հայ ժողովուրդի արժանապատուութեան զգացումին, կը բարձրանայ Վահան Թէքէեան վարժարանի շէնքը նոր շէնքը: Երկու-թեան աշխատանքները կաւարտին շուտով: Նոր շէնքին պաշտօնական բացումը տեղի պիտի ունենայ մասնաւոր Հանդիսութեամբ, 1965 ի Մարտի սկիզբը: Մեծ թիւով Հիւրեր ներկայ պիտի գտնուին Ամերիկայէն եւ այլ երկրիներէն:

Մեծապէս շնորհակալ ենք որ Ձեր կարգադրութեամբ մեր նոր շէնքին Համար մեծանուն բանաստեղծ Վ. Թէքէեանի կիսանդրին պատրաստած է մեր տաղանդաշատ քանդակագործը՝ Արա Սարգսեան:

Կը ցանկանք, որ Արա Սարգսեան եւ իր ազնիվ տիկինը գտնուող նոր շէնքին բացումին ներկայ գտնուին որպէս մեր Հիւրերը: Ուստի կը խնդրենք, որ մեր հրահրէք բարի ըլլալ փոխանցելու իրենց եւ մեր անունով խնդրելու, որ չմերժեն:

Հաճուքով տեղեկացանք նաեւ, որ լապտրաթուարի կազմած մը փափքած էք նուիրել մեր վարժարանին՝ նոր շէնքին բացումին առիթով: Ենթահակալ ենք նաեւ այս ազնիվ կարգադրութեան Համար:

Կը Հուսանք, որ կիսանդրին եւ լապտրաթուարի կազմածները կը Հասնին ժամանակին, եւ մենք Հաճուքով ու Հպարտութեամբ ցոյց կուտանք դանդաղ ժողովուրդին՝ նոր գտնուող բացման Հանդիսութեան ընթացքին, որպէս Հայրենիքին թանկագին նուէրները:

Կանխայայտ շնորհակալութեամբ եւ յարգանքներով՝

Ի դիմաց Թէքէեան Մշակ Միութեան Հիմնադիրներու Մարմնի Ատենադպիր Մեթր Հ. Սեդրակեան Ատենապետ փրոֆ. Բ. Թովմասեան

ՀԱԱ, Ֆ.875, ց.2, գ.240, թթ. 2-3: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 11

ԼԻԲԱՆԱՆԻ ԱՀԱՅ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Վ.ՀԱՄԱԶԱՍՊՅԱՆԻՆ՝ ՓՈԽ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ
ԱՄՐԱՊԵՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

15. 11. 1964թ.
Բեյրութ

Յարգելի նախագահ

Սոյն նամակով Լիբանանահայ Բժշկական Միութիւնը կու գայ իր խորին շնորհակալութիւնը յայտնել Ձեզի եւ Ձեր նախագահած Կոմիտէին, իրեն ուղղուած հրահրէին Համար:

Յոյժը բժիշկներէ կազմուած պատուիրակութիւն մը, 1964թ-ի սեպտեմբեր ամսոյն, եղաւ Սովետական Հայաստան եւ տասնորեայ այցելութեան մը ընթացքին ծանօթացաւ առողջապահական մարզէն ներս Հայրենիքի ձեռք բերած նուաճումներով:

Ձեր կարգադրութեամբ, պատուիրակութիւնը այցելեց նաեւ Հայաստանի կարգ մը տեսարժան վայրերը:

Այս առիթով կուզենք նաեւ մեր անկեղծ շնորհակալութիւնները յայտնել այն վերաբերմունքին Համար, զոր Դուք եւ Ձեր գործակիցներէն Գ.Քեչիշեան եւ Լ.Պօղոսեան ցոյց տուիք պատուիրակութեան անդամներուն Հանդէպ, իրենց Հայաստան գտնուած միջոցին:

Կը յուսանք եւ կը մաղթենք, որ սխուած օգտակար փոխյարաբերութիւնները Ձեր Կոմիտէի եւ Լիբ. Բժշկական միութեան միջեւ կը շարունակուին եւ արտասահ-

մանի հայ բժիշկները առիթը կուեննան այցելելու Հայրենիք, եւ տեսնելու բժշկութեան, ինչպէս նաեւ այլ մարզերու մէջ յառաջ տարուող աշխատանքները:

Լավագոյն զգացումներով՝ Ի դիմաց Լիր, Բժշկ, Միութեան Վարչքն, Աստուածաբան Տրքթ.Յարթն, Սաղըրեան Աստուածաբան Տրքթ. Օ.Հրեշտակեան

ՀԱԱ, Ֆ.875, ց.2, գ.548, թ.3: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 12

Վ.ՀԱՄԱԶԱՍՊՅԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԱՅԱԶԱՅԱՆ, ԳՈՒԵՋԻ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆՆ ԿԱՐԻՉ ՏԽՐԼՈՊՅԱՆԻՆ՝ ՆՐԱ
ՀԵՏԱԳԱ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻՆ ԱԶԱԿՑԵԼՈՒ ՄՍՍԻՆ

18. 11. 1964թ.
Երևան

Հարգելի բարեկամ

Շնորհակալութեամբ ստացանք Ձեր՝ 26.10.64 թվակիրը, որով հայտնում եք Բոլեջի տնօրինութեան ու Ձեր գլխավորած Հայագիտական բաժնի պատասխանատուների ջերմ ողջույնները՝ մեր կոմիտեի ստեղծման եւ ինձ այդ կոմիտեի պատասխանատու նշանակելու առիթով:

Մեր ուշադրութեան կենտրոնում է Ձեր բոլեջի Հայագիտական բաժնի աշխատանքները ու այսուհետ եւս կարգի ամեն հնարավոր բան՝ օգնելու Ձեր հետագա աշխատանքների կազմակերպման գործին:

Ձեր նամակում նշված գրականութունը կտանաք առաջիկայում:

Լավագույն ցանկութեաներով՝ Վ.ՀԱՄԱԶԱՍՊՅԱՆ

ՀԱԱ, Ֆ.875, ց.2, գ.539, թ.2 : Պատճեն: Մեքենագիր:

N 13

«ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԻՆ» ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԶՈՒԹՅԱՆ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Վ.ՀԱՄԱԶԱՍՊՅԱՆԻՆ՝ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ ՊԱՆՎԱԿԻՆ ԵՎ
ՊԱՏՄԱՐԱՆ ԱՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆԻՆ ԼԻԲԱՆԱՆ ՀՐԱՎԻՐԵԼՈՒ ՄՍՍԻՆ

26. 12. 1964թ.
Բեյրութ

Յարգարժան Տիար

Պէջութի «Նոր Սերունդ» Մշակութային Միութեան Վարչութիւնը նախ եւ առաջ կու գայ իր խորին գոհունակութիւնն արտայայտելու ի տես այն իրողութեան, որ Մարտ Հայրենիքի պետութիւնը՝ հետզհետէ ավելի լայն շահագրգռութիւն եւ օժանդակութիւն կը ցուցարելէ արտասահմանի հայութեան նկատմամբ: Այս կապակցութեամբ՝ սրտանց կը շնորհակալեմք Սորհրդային Հայաստանի մէջ կազմուած Ափիւրահայութեան հետ Բարեկամական եւ Մշակութային Ընկերակցութեան Նոր Վարչութիւնն ու անոր արժանաւոր նախագահը:

Ինչպէս արդէն ծանօթ է Ձեզի, «Նոր Սերունդ» Մշակութային Միութիւնն ու իր պաշտօնակիցը՝ «Արարատ Գրական»ը՝ կը ձգտին ծառայել հայ մշակութի ու գրականութեան պահպանման ու տարածման գործին, որ հայագիտական գլխաւոր կուսակցութիւնն է այս գաղութներուն մէջ:

Յառաջիկայ 1965 թուականը՝ մեր Մեծ Եղեռնի 50-ամեակն ըլլալով, որոշած ենք արժանաւորապէս նշել մեր մէկ ու կէս միլիոն անմահ նահատակներու պանծալի տարեդարձը:

Այս առիթով խիստ օգտաշատ կը նկատենք Հայրենիքէն հրաւիրել զոյգ բանաստեղծներ, որպէսզի կրնանք ունենան մեր կողմէ կազմակերպուելիք պաշտօնական հանդիսութեան մը ընթացքին, որ տեղի ունենայ 1965 թ. ապրիլ ամսուն երկրորդ կիսուն:

Միութեան փափաքն է, որ առաջին բանաստեղծ ըլլայ պատմարան Դոկտ. Արամայիս Մնացականեանը: Երկրորդ բանաստեղծ համար նախապատուութիւն կը տրուի բանաստեղծ Պարոյր Աւակին:

Ընտանի պիտի խնդրէինք Ձեզմէ փոխանցել մեր այս հրաւերը զոյգ բանաստեղծներուն եւ հարկ եղած դիտութիւններն ընծայել այս գործի բարեխաջող կարգադրութեան համար:

Փափաքելի է, որ Հայրենի մտաւորականները Պէջութ ժամանն ապրիլի 18-ին կամ 19-ին, որոնք մեր հիւրը պիտի ըլլան մինչեւ ապրիլի վերջը: Նշենք նաեւ, որ մեր Միութիւնը Լիբանանի մէջ կ'ապահովէ անոնց կեցութիւնը:

Լիպոյս ենք, որ պիտի ընդատաղէք մեր այս փափաքին, որուն համար հաճեցէք ընտելել մեր երախտագիտական խորին շնորհակալութիւնները: Նոր տարուան առիթը հաճեցէք ընդունիլ «Նոր Սերունդ» Մշակութային Միութեան բոլոր անդամներու ամենաջերմ շնորհակարարութիւններն ու լաւագոյն բարեմաղթութիւնները:

Սիրայիր յարգանքներով ի դիմաց «Նոր Սերունդ» Մշակութ. Միութ.
Վարչութեան Աստուածաբան Տրքթ. Ա. Գոփուշեան Աստուածաբան Գ. Մոլոյեան

ՀԱԱ, Ֆ.875, ց.2, գ.551, թ.2: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 14

Վ. ՀԱՄԱԶԱՍՊՅԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԻԲԱՆԱՆԱ ՀԱՍ «ՄՇԱԿ» ԹԵՐԹԻ
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ ՆՐԱՆՑ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻՆ ԲՆԵՐԻՆ ԱԶԱԿՑԵԼՈՒ ՄՍՍԻՆ

3. 03. 1965թ.
Երևան

Հարգելի բարեկամներ
Ուրախութեամբ ստացել ենք «Մշակ»-ի անդրանիկ համարը, որի լույսընծայման մասին գիտեմք ժողովուրդը: Ողջունում եւ շնորհակարարում ենք այդ պաշտօնակիցներին երևան գալը որպէս հայ մշակութի պահպանման կարևոր խթան ոչ միայն իրանահայ, այլև մյուս գաղթօջախների կրթական գործի համար: Վստահ ենք, որ «Մշակ»-ը կ'նպաստի սփյուռքահայ, մասնավորապէս Լիբանանի, հայ կրթական գործը ավելի նպաստակալաց գործնելու ուղղութեամբ: Հուսով ենք, որ այն իր բարեբար ազդեցութիւնը կ'ունենա սփյուռքի նոր սերդի հայեցի կրթութեան գործում, հայորդիների հոգու մեջ, հայ ուսուցչի շնչով թրծելու ազգային ոգին ու գիտակցութիւնը:

Պետք է հուսալ նաեւ, որ «Մշակ»-ը կ'ընտան իրանահայ գաղթօջախի ուսուցչական ջանքերը կենտրոնացնող, նրանց մղիչ ուժ հանդիսացող պարբերական, հայ պատանիների ու աղջիկների կրթիւն եւ գաստիարակիւն գործում նրանց օգնականն ու ուղեցույցը:

Համոզված ենք, որ Լիբանանի Հայոց Առաջնորդարանը, Լիբանանի Ազգային վարժարանների ուսուցչական միութիւնն ու նրա վարչութիւնը, որոնք նախածնունդով յամբ ու անմիջական մասնակցութեամբ ստեղծվեց «Մշակ»-ը, իրենց պարբերական կապահան այդ պարտավորեցնող անվան բարձրութեամբ:

Ձեզ, հարգելի Հայրենակիցներ, «Մշակ»-ի անիտնը մշակներից ցանկանում ենք կորով, եռանդ ու ջանքեր ի նպաստ պաշտօնակիցների հետագա նպատակագրութեան եւ իր կարևոր նպատակների ծառայեցնելու պատասխանատու գործում:

Խնդրում եմ գրեք, թե ինչով կարող է մեր կոմիտեն եւս իր օգնութիւնն ու մասնակցութիւնը բերել «Մշակ»-ի հրատարակման ու նրա աշխատանքների կազմակերպման ուղղութեամբ: Մասնավորապէս նկատի ունեմ մեր կոմիտեի մամուլի բաժնի միջոցով ուղարկվելիք նյութերը, Սովետական Հայաստանում լույս տեսնող թերթերն ու ամսագրերը, նոր լույս տեսած գրքերն եւ այլն:

Անկեղծ բարեմաղթութիւններով՝ Վ.Համագասպյան

ՀԱԱ, Ֆ.875, ց.2, գ.127, թթ.21-22: Պատճեն: Մեքենագիր:

Վ.ՀԱՄԱԶԱՍՊՅԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԻԲԱՆԱՆԱՀԱՅ ՆԿԱՐԻՉ
Վ.ԹՈՒԹՅՈՒՆՁՅԱՆԻՆ՝ ԼԻԲԱՆԱՆԱՀԱՅ ՆԿԱՐԻՉՆԵՐԻ
ԱՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ ՄԻ ՄԱՍԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ ՏՐԱՄԱԳՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

23. 07. 1965թ.
Երևան

Հարգարժան պարոն
Հուլիսի 2-ի Ձեր նամակից ուրախությամբ տեղեկացանք, որ լիբանանահայ նկարիչների կյանքի և գործունեության վերաբերյալ Ձեր հավաքած տեղեկութունների առաջին մասը, ինչպես նաև մեկական օրինակ նրանց ստեղծագործություններից ցանկանում եք ուղարկել Երևանի պետական պատկերասրահին: Միևնույն ժամանակ հարգելի պարոններ, Լիբանանի մեր հայ արվեստագետների արտաբերած նկերը հայրենիքին:
Հայաստանը Ձեզ, որ այդ ստեղծագործությունները Հայաստան կարող եք ուղարկել սեպտեմբեր ամսին Սիրիայից հայրենիք ներգաղթող հայերի խմբի հետ: Կիսնդրերից բնդունել մեր կանխահայտ շնորհակալությունները՝ Ձեր հայրենանվեր գործի համար:

Հարգանքներով՝ Վ.Համազասպյան

ՀԱԱ, ֆ.875, ց-2, գ-555, թ.1: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 16

ԼԻԲԱՆԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԹՈՐԳՈՄՅԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՏՆՕՐԵՆԻ
ՇՆՈՐ ՀԱԿԱԼԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Վ.ՀԱՄԱԶԱՍՊՅԱՆԻՆ

10. 08. 1966թ.
Բեյրութ

Յարգելի նախագահ
Նորերս ստացած ենք վարժարանիս հասցեյին Ձեր ուղարկած չորս ծրար գիրքերը, որոնց համար մեր խորին շնորհակալություններն կը յայտնենք Ձեզի: Այս օգտակար գործով Դուք մեծ ծառայություն մը մատուցած կըլլաք հայ դպրութեան և անոնց մշակներուն:

Յայտնենք նաև, որ ասկէ առաջ մեր փափաքին ընդառաջելով զրկած էիք նկարներ, որոնք օգտագործուեցան մեր «Հայաստանը նկարներով» դպրոցական և ծնողական ցուցահանդէսին, մեծ խանդավառութիւն, ծանօթութիւն և գոհունակութիւն պարգևեցով հայրենակարօտ մեր հասարակութեան:

Կը խնդրենք, որ Ձեր յառաջիկայ առաքումներուն համար նկատի ունենք դպրոցական երգերու ձայնագրուած և ուսուցիչ-ուսողչուհիներու մտային հորիզոնը ընդարձակելու նպատող հրատարակութիւններ:

Յարգանքներով՝ Ազգային Թորգոմեան վարժարան

ՀԱԱ, ֆ.875, ց-2, գ-245, թ.15: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 17

ՀԵՍԷ ԼՈՒՍԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ՏԵՂԱԿԱԼ Մ. ՇԱԽՈՒԼՅԱՆԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Վ.ՀԱՄԱԶԱՍՊՅԱՆԻՆ ԼԻԲԱՆԱՆԱՀԱՅ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ
ՄԻ ՄԱՍԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՀՐԱՎԻՐԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

7. 12. 1966թ.
Երևան

Սիյուսթահայ ուսուցիչների դասընթացներին 1967 թվականին նպատակահամար մեր գտնուած հրավիրել հետևյալ երկրներից: Խնդրում ենք հայտնել Ձեր կարծիքը:

...2. Լիբանան

8

Մինիստրի տեղակալ Մ. Շախուլյան

ՀԱԱ, ֆ.875, ց-2, գ-13, թ. 68: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 18

ԼԻԲԱՆԱՆԻ «ԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿ»-Ի ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
Վ.ՀԱՄԱԶԱՍՊՅԱՆԻՆ՝ ՄԻ ԽՈՒՄԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ
ԼԻԲԱՆԱՆ ՀՐԱՎԻՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

26. 01. 1967թ.
Բեյրութ

Հարգելի Ընկեր նախագահ
«Գրական Շրջանակ»-ի վարչութիւնը վերջերս քննարկեց 1967 տարեշրջանի մշակութային գործունեութեան իր ծրագիրը և ի մէջ այլոց որոշեց իրագործել հետևեալ ձեռնարկները, որոնց յաջողութիւն կախեալ Ձեր թանկագին աջակցութենէն:

Ա. - Յառաջիկայ ապրիլ ամսուս նշել ծննդեան 1500-ամեակը պատմահայր Մովսէս Խորենացիին: Առ այդ՝ մօտ մէկ ամսուան համար Պէյրութ հրատարակութեան Պարոյր Սևակը կամ Գէւորգ Էմիրը, հանդիսաւոր համարոյթի ընթացքին բանաստեղծու առաջադրութեամբ:

Բ. - Յառաջիկայ մարտ-ապրիլ ամիսներուն Պէյրութ հրատարակութեան «Կոմիտաս» քառեակը՝ երեք կամ չորս էջով նուսնայու համար: Եթէ քառեակը վերոյիշեալ ամիսներուն Պէյրութ գալու անկարելիութեան առջև գտնուի, կարելի է յետաձգել մայիսին կամ յառաջիկայ յունիսին:

Գ. - Նախատեսել մօտ տասը արուեստագէտներէ բաղկացած խումբի մը այլընդ, բանի մը էջով նուսնայու համար: Վերջնական թուականը կարելի է ճշդել «Կոմիտաս» քառեակի այցելութեան հարցը պարզելէ ետք: Խումբին կրնան մաս կազմել մեջախաղի վարպետ Լէոնիտ Ենդիպարեանը, երգչուհի Լուսինէ Զաքարեանը և այլ յայտնի արուեստագէտներ՝ զխաւորութեամբ Ձեր Կոմիտէի ներկայացուցիչին:

Դ. - Յառաջիկայ աշնան համար նախատեսել հայրենի նկարչութեան ներկայացուցչական մեծ ցուցահանդէս մը՝ Պէյրութի Պետական ցուցասրահին մէջ և սովետահայ երկու ծանօթ նկարիչներու մասնակցութեամբ: Կաակածէ վեր է, որ նման ցուցահանդէս մը պիտի լայն շահագրգռութիւն առաջ բերէ ոչ միայն հայ, այլ և արաբ գեղարուեստասէր հասարակութեան մօտ:

Վերոյիշեալ ձեռնարկներու ծրագիրը Ձեզի պարզելով, թող սուէք յարգելի ընկեր Համազասպեան, շեշտել անոնց բացառիկ կարեւորութիւնը Մայր Հայրենիք՝ Սովետական Հայաստանի և Սփիւռքի Մշակութային կազմուած առաւել սերտացման տեսակէտով: Անտարակոյս, մեր կազմակերպութիւնը ոչինչ պիտի ինչայէ այս ծրագրին լաւագոյն իրագործման համար, բայց բացայայտ է, որ Ձեր Կոմիտէի բարոյական ու նիւթական օժանդակութեամբ միայն կրնանք ապահովել նման ծրագիրի մը ամբողջական յաջողութիւնը: Ահա թէ ինչու ի սրտէ կը դիմենք Ձեզի՝ խնդրելով, որ Ձեր ամբողջ կարելի ընէք, մեզի բնծայելու համար ամենարեւանատու պայմաններն ու առաւելագոյն դիւրութիւնները:

Ապակելով վերահիշեալ բոլոր ձեռնարկներու կապակցութեամբ Ձեր շուստփոյթ պատասխանին, բնդունեցէք, յարգելի Ընկեր Համազասպեան, ընկերական մեր ջրմագին ողջոյններն ու լաւագոյն բարեմաղթութիւնները:

Ի դիմաց «Գրական շրջանակ»-ի վարչութեան նախագահ Գառնիկ Ազգարեան Գարուդար Մարտիրոս Գուշակճեան

ՀԱԱ, ֆ.875, ց-2, գ-558, թթ.1-2: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 19

Վ. ՀԱՄԱԶԱՍՊԹԱՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԻՔԱՆԱՆԻ
«ԳՐԱԿԱՆ ԵՐԶԱՆԱԿ»-Ի ՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆԸ

13. 02. 1967թ.
Երևան

Թանկագին ընկ. Աղզարյան
Ստացանք «Գրական շրջանակ»-ի նախագահության անունից ուղարկած Ձեր պաշտոնական գրությունը, որ Դուք մի շարք առաջարկներ եք անում Հայաստանի գրողներից եւ արխիտներից մի քանի խումբ հրավիրելու մասին:
Պետք է Հայտնեմ, որ այդ հարցերը քննության ենք դրել զբաղված լուծում տալու նպատակով եւ կաշխատենք իրականացնել ինչ որ հնարավոր է ժամանակին եւ նպատակահարմար ձևով:

Հարգանքներով՝ Վ. Համազասպյան

ՀԱԱ, ֆ.875, ց.2, գ.558, թ.3: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 20

ՍՓՅՈՒՌ-ՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԻ ԿՈՄԻՏԵԻ
ՆԱԽԱԳԱՀԻ ՏԵՂԱԿԱԼ Վ.ԴԱՎԹԹԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝
ԼԻՔԱՆԱՆԱՀԱՅ ԵՐԳՁՈՒՅԻ ԱՐՓԻՆԵ ՓԵՇԼԵՎԱՆՑԱՆԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ՀՐԱՎԻՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

6. 02. 1968թ.
Երևան

Հարգելի՛ Արփինե Փեհեանյան
1968թ. Հոկտեմբեր ամսին Երևանում նշվելու է Հայ առաջին օպերայի՝ «Արշակ ք»-ի 100 - ամյակը:
Այդ հորելյանը վեր է ամփելու Հայ երգի ու երաժշտության մեծ տոնի:
Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն եւ Ալ.Սպենդիարյանի անվան օպերայի եւ բալետի թատրոնի տնօրինությունը նպատակահարմար են գտնում երգի ու երաժշտության այդ փառատոնին մասնակցելու եւ Երևանի օպերայում հյույժներ ունենալու համար այդ օրերին Հայրենիք հրավիրել սփյուռքահայ մի խումբ հռչակավոր երգիչ-երգչուհիների:
Այդ երգիչ-երգչուհիների ցուցակի առաջին անուններից մեկը Դուք եք:
Ուստի խնդրում ենք վաղորոք Հայտնել մեզ. թե կկարողանաք արդյոք, ընդառաջելով մեր հրավերին, վերոհիշյալ ժամկետին այցելել Հայաստան եւ մասնակցել փառատոնին:

Ձերմ ողջույններով՝ Վ. Դավթյան

ՀԱԱ, ֆ.875, ց.2, գ.550, թ. 9: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 21

ՀՄՄ-Ի «ՄԱՍԻՍ»-Ի ՆԱԽԱԳԱՀ ԱՍԱՐԳՍԹԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԽՍՀ ՄՇԱԿՈՒԹԻ ՆԱԽԱԳԱՐԿ ԿԱՄՈ ՈՒԳՈՒՄԹՅԱՆԻՆ՝ ՀՊԱՐՈՆԵՑԱՆԻ
ԱՆՎԱՆ ԹԱՏՐՈՆԸ ԲԵՅՐՈՒԹ ՀՐԱՎԻՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

8. 07. 1968թ.
Պուրճ Համուտ

Յարգարժան ընկեր
Իր ներկայ պաշտոնագրով, Լիբանանի ՀՄՄ-«ՄԱՍԻՍ» մարմնամարզական երիտասարդական Միություն կու գայ մեկ ամսուան ժամանակաշրջանի համար Լիբանան ու Սուրիա հրավիրելու Երևանի Յակոբ Պարոնեանի անուն երգիծական թատրոնը:
Այցելությունը նա պետք է արուի կամ 1968 թուի վերջվորութեան կամ 1969 թուի սկզբնավորութեան:
Խուժրին մաս պէտք է կազմեն 20 արուեստագետներ:

Երթ եւ եկի ծախսերը կը մնան խումբին վրայ, իսկ հոս, ներքին բնակութեան, շրջապատութեան ու գրգանի ծախսերը կը ստանձնենք մենք:
ՀՄՄ «ՄԱՍԻՍ» Մարմնամարզական երիտասարդական Միությունը Պարոնեանի անուն թատրոնը Լիբանան ու Սուրիա կը կհրավիրէ, մէկ կողմէն գորացնելու համար այն հաստատ կամուրջը, որ նստուկցավ Մայր Հայրենիքի եւ Հայ Սփյուռքի մէջ իրականութիւններուն միջեւ, ու միւս կողմէն, առաջիկ եւս ամրացնելու համար Հայ եւ արար ժողովուրդներու բարեկամութիւն ու համագործակցութիւնը:
Լիպոյսս ենք, որ Պարոնեանի անվան թատրոնին այս այցելութիւնը միաժամանակ պիտի ըլլայ Հայ դարավոր մշակոյթին մէկ նոր փառատոնը Լիբանանի ու Սուրիայ մէջ. ի փառս մէր անմահ ժողովուրդին եւ մեր փառատանն Մայր Հայրենիքին՝ Խորհրդային Հայաստանին:
Հաճեցէք ընդունել. յարգելի Ընկեր Նախարար, մեր եղբայրական ջերմ ողջոյնները:

Սիրով եւ յարգանք՝ Սարգիս Սարգիսեան

ՀԱԱ, ֆ.326, ց.2, գ.108, թթ.1-2: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 22

ՏԵՂԵԿԱՆՔԻ ԼԻՔԱՆԱՆԻ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԵՎ ԼԻԱԶՈՐ ԴԵՍՊԱՆ
ՆԱԽՄ ԱՄԻՆՈՒԻ՝ ՀԽՍՀ ԱՅՑԵԼԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

9. 12. 1968թ.
Երևան

С кратковременным неофициальным визитом в Армянской ССР находился посол Ливана в Советском Союзе г-н Амиуни. Он посетил Выставку достижений народного хозяйства Армении, Институт древних рукописей (Матенадаран), был в Эчмиадзине, где встретился с католикомсом Вазгеном Первым, ознакомился с другими достопримечательностями гор. Еревана.
20 ноября 1968 года посол Амиуни нанес визит вежливости министру Иностраннных дел Армянской ССР т. Мартиросяну Б. Г.
Во время беседы, прошедшей в дружеской обстановке, посол заявил, что он приехал в Ереван для встречи с гражданами Ливана-армянами студентами, обучающимися в ВУЗах и техникумах Армении.
Я, заявив посолу, еще 22 года тому назад, будучи Поверенным в делах Ливана в СССР, намеревался посетить закавказские республики, но тогда не смог осуществить свое желание. Посол при этом отметил, что в те времена не так-то легко было иностранному дипломату посетить Закавказье или другой район Советского Союза.
Наим Амиуни от имени ливанского Правительства поблагодарил Правительство Армянской ССР за помощь и гостеприимство, оказываемое ливанским гражданам-армянским студентам, которые учатся в ВУЗах и техникумах Армении. Посол отметил, что ливанские студенты в свою очередь заботу Правительства Армении о них, отвечают хорошей учебой. "Я доволен этими студентами",-сказал посол. Студенты в Армении чувствуют себя как в родной стихии и патриотически настроены к Армении. Амиуни сказал, что он был послан Ливана в других странах, где проживают также армяне, везде заметил, что тамошние армяне патриотически настроены к своей родине и всячески подчеркивают свою связь с Арменией, любовь к ней. К сожалению, я не могу говорить то же самое в отношении ливанцев проживающих за границей. У них привалирует чувство личной выгоды, экономический интерес.
Посол спросил о численности армян во всем мире, говорил о расширяющемся культурном обмене между Ливаном и Арменией. В частности указал на приезд в Ливан в последние годы театра им. Сундукяна, ансамбли песни и пляски спортивных коллективов и т.д. Амиуни высказалась за

В конце беседы Наим Амиуни поблагодарил министра за теплый прием.

Генеральный секретарь
МИД-а Армянской ССР Н.В.Гаспаров

ՀԱԱ, Ֆ.326, ց.2, դ.127, քթ.3-4: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 23

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՈՒԼՅՈՒՆԱԿԱՆ ԳԱՆՈՒՆ Ժ.ՊԻԼԵՋԻՔՅԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
Վ.ՀԱՄԱԶԱՍՊՅԱՆԻՆ՝ ԲՈՒԼՅՈՒՆ ԳԱՍԱԽՈՍ ԵՐՎԱՆԴԻ ԲԱՍՈՒՆՈՒ
ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՊԱՇՏՊԱՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

2. 04. 1971թ.
Բեյրութ

Հարգելի տիար

Ինչպէս գիտէք, Հայկական Գոյէճը սփիւռքի մէջ միակ Հայկական Համալսարանական Հաստատութիւնն է, որ իր հնարաւոր բոլոր միջոցներով կաշխատի նաև նպաստել Հայագիտութեան զարգացման:

Մեր այս նպատակը իրագործելու համար տարած ջանքին մէջ շնորհակալ ենք նաև Ձեր այնքան անմիջական աջակցութեան: Սակայն բարձր գնահատելով Հանդերձ Հայրենի մասնագէտներու ծառայութիւնները, մենք կարիքը ունինք մեր սեփական մասնագէտներուն: Ինչպէս դուք այ Համաձայն կըլլաք, ոչ մէկ գիտական ուսումնական Հաստատութիւն կարող է իր գործերը բնականոն կերպով ծաւալել, առանց սեփական մասնագէտի: Հայագիտմանագէտ պատրաստութեան գործին մէջ կը դիմենք Ձեր աջակցութեան: Մենք կը խնդրենք Ձեզմէ, որ Հայրենի կառավարութեան առաջ Հարց բարձրացնէք, որպէսզի առիթ տրուի Հաստատութեան ներխուժող գաստիտուէրին մէկուն Երևանի մէջ թեկնածուական գիտական աստճանի համար թեզ մը պաշտպանելու:

Հայկական Գոյէճի նախագահութիւնը, Երևանի մէջ Հայ ժողովուրդի պատմութեան գծով թեկնածուական գիտական աստիճանի համար թեզ մը պաշտպանելու համար կառավարիչ Հաստատութեան Հայագիտական Ամբիոնի տեղապահ վարիչ, Հայ ժողովուրդի պատմութեան գաստիտու, «Հայկական Հայագիտական Հանդես»-ի խմբագիր Տիար Երուսանգ Քասունին: Ան արդէն Հեղինակ է բազմաթիւ գրական և գրադատական յօդուածներու, պատմական ուսումնասիրութեանց ինչպէս և հատրի մը՝ «Ամիգ-Տիգրանակերտ Շփոթը Հայ Պատմագրութեան Մէջ», Պէյրութ, 1968:

Կը յուանք, որ դուք, և Ձեր միջոցով Հայրենի կառավարութիւնը այս հարցի մէջ գրապէս կը նպաստէք մեզ, և արգիւտով կը նպաստէք սփիւռքահայ Հայագիտութեան և զարգացման գործին:

Անկեղծօրէն Ձերդ՝ նախագահ Ժիլյէր Պիլեգիբեան

ՀԱԱ, Ֆ.875, ց.4, դ.313, ք.29: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 24

Վ.ՀԱՄԱԶԱՍՊՅԱՆԻ ՊԱՏԱԽՈՍ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Ժ.ՊԻԼԵՋԻՔՅԱՆԻՆ՝
Ե.ԲԱՍՈՒՆՈՒ ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հարգելի Հայրենակից Ստացել ենք արդի 2 թվակիր Ձեր նամակը՝ Հայկական քոլեջի Հայագիտական ամբիոնի վարիչ Երվանդ Քասունու դիտարկողի պաշտպանութունը Հաստատում կազմակերպելու մասին:

Գործին ընթացք տալու համար անհրաժեշտ է Համապատասխան խնդրագիր ներկայացնել և պ. Քասունու փաստաթղթերը Հանձնել տեղի ՍՄՀՄ գեսպանութանը, մեզ ուղարկելու համար:

Հարգանքներով՝ Վ.Համազասպյան

ՀԱԱ, Ֆ.875, ց.4, դ.313, ք.28: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 25

ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՎԱՀԱՆ ԹԵՔԵՑԱՆ ՎԱՐՃԱՐԱՐԱՆԻ ՏՆՕՐԵՆԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԹՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԻ
ԿՈՄԻՏԵՆԻ ԳԱՍԱԳՐՔԵՐ ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

10. 08. 1971թ.
Բեյրութ

Խորապէս կը գնահատենք Սփիւռքահայութեան և մասնաւորաբար սփիւռք վարժարաններուն նկատմամբ Ձեր կողմէ ցոյց տրուած հետաքրքրութիւնն ու հոգածութիւնը:

Մեր վարժարանը ունի 950 աշակերտ: Իւրաքանչիւր դասարան, կերք զուգընթաց բաժանումներով կը հաշուէ առուադն 120 աշակերտ: Այնպէս որ յառաջիկայ 3 տարիներու համար դասագիրքերու խորքանշիւր տարիէն պէտք պիտի ունենանք, ուսուցիչներն այ նկատի առած, 375 քրքիր...

Կանխայայտ շնորհակալութեամբ և յարգանքներով՝ Տնօրէն Վահան Թէքեանի Երուսանգ Պապայեան

ՀԱԱ, Ֆ.875, ց.4, դ.316, ք.48: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 26

ՀԻՐՄ ԲԵՅՐՈՒԹԻ ՏԻԿՆԱՆՑ ՄԱՍՆԱԺՈՂՈՎԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
Վ.ՀԱՄԱԶԱՍՊՅԱՆԻՆ՝ Ա.ԱՍՀԻՆՅԱՆԻՆ ԼԻԲԱՆԱՆ ՀՐԱՎԻՐԵԼՈՒ
ՄԱՍԻՆ

3. 02. 1972թ.
Բեյրութ

Յարգելի պրն. նախագահ

Հայրենիքին և Սփիւռքի փոխարարութեանց սերտացման գծով, ՀԻՐՄ Միութեան Պէյրութի Տիկնանց Մասնաժողովս, ջերմապէս կը փափաքի 15 օրով քաղաքս հրաւիրել ծանօթ գրագիտուհի Անահիտ Մահինանը, որպէսզի յատկապէս կազմակերպուելիք այլազան ձեռնարկներու առիթով Հանդէս գալ, խանդավառութիւն տեղծելով Լիբանանահայ գաղութին մէջ:

Այս պատահութեամբ, թոյլ տուէք յայտնել թէ, այս այցելութեան յաջողութեան յարմարագոյն ժամանակ կը նկատենք 1972 նոյնընտրարար Ապրիլ և ապա Նոյեմբեր ամիսները, մնացեալ շրջանները ներկայացնելով մէկէ աւելի անպատահութիւններ:

Լիպոյս ևնք, թէ Ձեր համաձայնութեան կը արժանանայ մեր դիմումը, և անգամ մը ևս բերկրալի առիթը կը նծուայուի մեզի Հազրդուելու Հայրենիքի կենսատու շունչով, որուն այնքան ներուժ ջերմութեան յարատեւօրէն կը կարտին Հայկական գաղութները:

Անյապաղ սպասելով Պատ. Կոմիտէութեանը քաջաիրական պատասխանին, մնանք

Անկեղծ յարգանքներ՝ Պեյրութի Տիկնանց Մասնաժողովի
Ատենադպրուհի Ս. Մանուկեան Ատենապետուհի Հ.Վարժապետեան

ՀԱԱ, Ֆ.875, ց.8, գ.119, թ.1: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 27

ԼԻԲԱՆԱՆՈՒՄ ԽԱՀՄ ԴԵՍՊԱՆ ՍԱԶԻՄՈՎԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
Վ. ՀԱՄԱԶԱՍՊԵԱՆՆԻՆ՝ ՆԿԱՐԻՉ ԺԱՆ ԳԱՐԲԻՆՅԱՆԻ ԱՆ ՀԱՏԱԿԱՆ
ՑՈՒՑԱ ՀԱՆԴԵՍԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

26. 12. 1972թ.
Բեյրութ

В посольство СССР в Ливане обратился ливанский художник Жан Дарбинян с просьбой организовать выставку его произведений в Армянской ССР.

Дарбинян намерен после выставки оставить около 100 произведений в Армянской ССР в качестве дара картинной галлерее гор. Еревана.

Посольство поддерживает просьбу художника Дарбиняна и просит организовать выставку его произведений желательно до октября м-ца 1973 года.

О Вашем решении просим информировать нас заранее.

Посол СССР в Ливане С.Азимов

ՀԱԱ, Ֆ.875, ց.5, գ.17, թ.12: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 28

ՀԽՍՀ ՄՇԱԿՈՒՑԹԻ ՆԱԽԱՐԱՐ Կ.ՈՒԴՈՒՄՅԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՎԿ
ԿԵՆՏԿՈՒՄ՝ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՓՈԽՊԵՆԻՅԻՆՏ
ՍՄԵՐԳԵԼՅԱՆԻՆ ԲԵՅՐՈՒԹ ՀՐԱՎԻՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

07. 02. 1973թ.
Երևան

Посол СССР в Ливане тов. Азимов С.А. прислал в МИД Армянской ССР копии писем культурного союза “Текеля” в адрес Вице-Президента Академии Наук Армянской ССР тов. Мергеляна и Председателя Комитета по культурным связям с армянами за рубежом тов. Амазасяна. Тов. Азимов просит по возможности содействовать положительному решению поднятого в письмах вопроса. В этих письмах руководство культурного союза “Текеля” приглашает тов. Мергеляна с супругой в Бейрут сроком на 2-3 недели, с целью ознакомления с культурной жизнью ливанской армянской колонии. Руководство этого союза желает, чтобы Мергелян выступил-бы в Бейруте с лекциями на тему “Развитие науки в Армении” или на любую другую предпочитаемую им тему. Присутствие Мергеляна в Ливане руководство союза хочет использовать для того, чтобы отметить тридцатилетие Академии Наук Армянской ССР, которая будет праздновать в 1973 году.

МИД Армянской ССР поддерживает просьбу тов. Азимова положительно решить вопрос поездки тов. Мергеляна С. в Ливан.

Министр К.Б.Удунян

ՀԱԱ, Ֆ.326, ց.2, գ.169, թ.1: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 29

ՀԽՍՀ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ՝
Ն.ԳԱՍՊԱՐՈՎԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԻԲԱՆԱՆՈՒՄ ԽԱՀՄ ԴԵՍՊԱՆ
Ա.ՋԻԶՈՎԻՆ՝ 1974Թ. ԼԻԲԱՆԱՆԻՑ ՀՐԱՎԻՐՎՈՂ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ
ՄԱՍԻՆ

21. 02. 1974թ.
Երևան

Министерство высшего и среднего специального образования Армянской ССР сообщает, что согласно плану приема зарубежных армян на обучение в учебных заведениях Армянской ССР в 1974 году армянской колонии в Ливане предоставлено 20 мест, из них : в вузы - 14 мест, в техникумы - 3, на стажировку - 1, в аспирантуру - 2 места.

Распределение мест в вузах по специальностям следующее:

а) университетские специальности (гуманитарные науки: армянский язык и литература, журналистика, история)-3 места, б) инженерные специальности- 5, в) медицина-3, г) педагогика -1, д) искусство-1, е) физкультура и спорт- 1.

Условия приема на учебу прилагаются.

Просим Вас дать указания до конца мая 1974 года выслать в наш адрес все необходимые документы на рекомендуемых лиц. При отборе кандидатур просим учесть мнение прогрессивных армянских организаций. В сопроводительном письме просим дать краткую характеристику на абитуриентов и указать избранную специальность. О результатах приема на учебу будет сообщено Посольству. При положительном решении вопроса просим обеспечить своевременное прибытие на учебу принятых лиц.

Генеральный Секретарь Н.В.Гаспаров

ՀԱԱ, Ֆ.326, ց.2, գ.193, թ.4: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 30

Ա.ԽԱՍՀԱԿՅԱՆԻ 100-ԱՄՅԱԿԻ ԿԱՎԱՑՈՒԹՅԱՄԲ ԼԻԲԱՆԱՆԻՑ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՀՐԱՎԻՐՎԵԼԻՔ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ Վ.ԱՄԱԶԱՍՊԵԱՆԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՆԿՐԱՍՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ
Ջ.ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻՆ

2. 10. 1975թ.
Երևան

Ավերիք Իսահակյանի 100-ամյակի կապակցությամբ, հոկտեմբերի 25-ից 10 օրով Հայաստան են հրավիրվում ներքոհիշյալ գրողները, որոնց վերադարձի, ինչպես նաև մյուս ժախսերը Ափրուքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի կհատարի իր հաշիվն:

- ...2. Արմեն Գաբյան - Լիբանան
- 3. Ժիրայր Նաիրի - Լիբանան
- 4. Գեորգ Ահարոնյան - Լիբանան
- 5. Գառնիկ Արզաղյան - Լիբանան...
- 9. Անդրանիկ Ծառուկյան - Լիբանան...

Կոմիտեի նախագահ՝ Վ. Համազասպյան

ՀԱԱ, Ֆ.326, ց.2, գ.206, թ.2: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 31

ՀԽՍՀ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐ Գ.ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՍՀՄ
ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆԸ՝ ԼԻԲԱՆԱՆԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԻՆ
ԾԱՆՈՒՆԱՆԱԼՈՒ ԿԱՏԱԿՈՎ Վ. ՀԱՄԱՋԱՍՊԹԱՆՆԻ ԲԵՅՐՈՒԹ
ԳՈՐԾՈՒՂԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

29. 04. 1977թ.
Երևան

Директивные инстанции республики решили направить Председателя Комитета по культурным связям с армянами за рубежом тов. Амазасяна Вардкеса Ешишевича в Ливан сроком на 10 дней. Тов. Амазасян В.Е. должен изучить положение дел в армянской колонии Ливана после гражданской войны в этой стране и представить свои соображения относительно оказания в дальнейшем возможной помощи этой колонии...

Министр Дж.С.Киракосян

ՀԱԱ, Ֆ.326, ց.3, գ.7, թ.17: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 32

ԼԻԲԱՆԱՆԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՇՆՈՐՀԱԿԱԼԱԿԱՆ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԻԲԱՆԱՆՈՒՄ ԽՍՀՄ ԴԵՍՊԱՆ Ա. ՍՈՒՂԱՏՈՎԻՆ

12. 03. 1979թ.
Բեյրութ

Ваше Превосходительство

Высший комитет по контролю за получением и распределением помощи, представленной Советской Арменией армянскому населению Ливана, выражает свою глубокую признательность правительству Советского Союза и Советской Армении.

Сразу же после кровавых событий сентября- октября 1978 года, когда ливанские армяне подверглись жестоким актам произвола и террора со стороны вооруженных элементов правых, Советский Союз и наша родина-мать Советская Армения подняли свой мощный голос в защиту армянской общины Ливана. Эта яркая акция солидарности оказала нам большую поддержку и способствовала сохранению и восстановлению нашей веры в будущее.

Помощь, представленная правительством Советской Социалистической Республики Армении не только удовлетворила потребности тысячи нуждающихся армян-жертв войны, но и еще более укрепила связи, существующие между ливанскими армянами и всеми армянами диаспоры с родиной-матерью Советской Армении и, следовательно, с великим Советским Союзом.

В этой связи мы хотим поблагодарить Вас за то глубокое понимание, которое Вы лично всегда проявляли по отношению к нашим просьбам и потребностям.

Ваше Превосходительство,

Мы Вас еще раз просим передать правительству Советского Союза, также как и правительству Советской Армении нашу глубокую благодарность. Мы заверяем, что ливанские армяне, а также все армяне диаспоры никогда не забудут ту моральную поддержку и материальную помощь, которые нам оказали наша родина-мать и великий Советский Союз.

От имени Высшего комитета Артин Мадеян,
Парунак Товмасыан,
Аведис Демирчян.

ՀԱԱ, Ֆ.326, ց.4, գ.71, թ.5: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 33

ՀԿԿ ԿԵՆՏՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱԿԻՑ Հ.ԼԻՆՈՑԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԽՍՀ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆԸ՝ ԼԻԲԱՆԱՆՈՒՑ
ՀՐԱՎԻՐՎԵԼԻՔ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

8. 04. 1981թ.
Երևան

Просим передать в соответствующие совпосольства просьбу о выдаче виз следующим лицам, приглашенным на съезд писателей Армении, который состоится 5-8 мая 1981 года в г.ор. Ереване:

... Ливан

Гарник Адарян, Пепо Симонян, Армен Дарьян, Оник Саркисян, Ваге Ваган, Саркис Ваагн...

Зам. зав. отделом информации и
зарубежных связей ЦК КП Армении Г. Лилоян

ՀԱԱ, Ֆ.326, ց.3, գ.25, թ.1-2: Բնագիր: Մեքենագիր:

**ԿՈՄԿՈՒՍԻ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ԼԵԶՎԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԱՍՊԱՐԵԶՆԵՐՈՒՄ ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄԹԱՆ
ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ**

Հայրենական մեծ պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո, կոմունիստական կուսակցությունը ձեռնամուխ եղավ մտավորականության նկատմամբ գաղափարական ճնշման ուժեղացմանը, որը որոշ չափով թուլացել էր պատերազմի տարիներին: 1946թ. օգոստոսի 14-ին ՀամԿ(Խ)Կ կենտկոմը որոշում ընդունեց «Զվեզդա» եւ «Լենինգրադ» ամսագրերի մասին: Իրանք մեղադրվեցին «կուսակցութեանը խորթ գաղափարներ» կրող գործեր հրատարակելու մեջ:

Ахматова". Такое Заявление перед открытием прений не могло не повлиять на развертывание критики и самокритики, для вскрытия идеологически чуждых тенденций и проявлений в советской литературе.

Бюро ЦК КП/б/Армении постановляет:

1. Считать необходимым на собрании партгруппы Союза советских писателей Армении разъяснить настоящее постановление.

Поручить тов. Микаеляну С. выступить на собрании партгруппы с разъяснением настоящего постановления Бюро ЦК.

2. В виду того, что 25 сентября открывается второй съезд писателей Армении, Бюро ЦК КП/б/ Армении обязывает коммунистов-писателей и критиков широко развернуть на съезде принципиальную критику и самокритику недостатков в армянской советской литературе, исходя из решения ЦК КП/б/ от 14/МШ-с.з. и настоящего постановления Бюро ЦК КП/б/ Армении.

3. Поручить редакторам газет "Советакан Айастан" и "Коммунист" опубликовать передовые статьи о недостатках проведенного собрания писателей гор.Еревана, исходя из настоящего решения Бюро ЦК

Секретарь ЦК КП/б/ Армении Арутинов Гр.

ՀԱԱ, Ֆ. Կ-1, ց.26, դ.33, թթ.44-45: Բնագիր. Մեքենագիր:

№ 2

ՀԿԿ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԲՅՈՒՐՈՅԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ ՀԽՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ԱՅԻՆ ՄԱՌԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Գաղափար

4 փետրվարի 1948թ.

Бюро ЦК отмечает, что наряду с имеющейся некоторой положительной работой (составление русско- армянского и армянско- русского словарей) в работе Института языка им. Марра Академии Наук Армянской ССР имеются серьезные недостатки.

Вопросы советского языковедения еще не стали центром внимания всего коллектива Института. В Институте не ведется систематическая и развернутая научная критика против реакционного буржуазного языковедения. Недостаточно ведется пропаганда достижений передового советского языковедения и нового учения Марра о языке.

В трудах действительного члена Академии Наук Армянской ССР Аджаряна имеются грубые методологические ошибки.

Слабо занимают в Институте языка изучением языка советско- армянских писателей, советско- армянской публицистики и печати. Не разрабатываются и теоретически не обобщаются вопросы, связанные с развитием армянского языка советского периода, как государственного и общенационального языка.

Весь состав старших и часть младших научных сотрудников Института языка, работает по совместительству. Отсутствует развернутая большевистская критика и самокритика научной продукции, как сотрудников Института, так и языковедов, работающих вне системы Академии Наук Армянской ССР.

Бюро ЦК постановляет

1. Поручить президиуму Академии Наук Армянской ССР и дирекции Института языка:

а) перестроить научно- исследовательскую работу Института, таким образом, чтобы центром внимания научных работников стали вопросы советского языковедения;

б) в планах научно-исследовательских работ Института языка предусмотреть разработку актуальных вопросов современного языковедения: марксистское языкознание, новое учение Марра о языке, советско-армянский язык, как общенациональный язык.

Считать одной из важнейших задач Института языка подготовку марксистского учебника по истории армянского языка для ВУЗ-ов и разработку научной грамматики армянского языка, языка и стиля советско-армянских писателей, советско-армянской публицистики и печати;

в) развернуть большевистскую научную критику индо-европейской лингвистики, ее проявлений в Армении и низкопоклонства перед буржуазным западом. Систематически разоблачать враждебные дашнакские взгляды в вопросах арменоведения и армянского языка;

г) подготовить к печати однотомник избранных произведений Н. Я. Марра на армянском языке и сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма о языке и мышлении, включив их в издательский план 1948 года. Ускорить подготовку и обеспечить издание большого русско-армянского словаря к началу 1950 года.

2. Поручить президиуму Академии Наук Армянской ССР:

а) комплектовать Институт языка с учетом постепенного освобождения работников от совместительства;

б) перевести часть штатных работников, занятых составлением словарей на договорную работу, а освободившиеся штаты использовать для укомплектования Института квалифицированными научными работниками;

в) предоставлять в 1948 году Институту языка пять аспирантских мест по основным специальностям. Практиковать подготовку аспирантов в крупнейших научных центрах Советского Союза- Москве и Ленинграде;

г) в целях повышения квалификации научных работников Института языка, направлять их в длительные научные командировки в Москву и Ленинград.

3. Институту языка Академии Наук Армянской ССР установить тесный контакт с соответствующими институтами Академии Наук СССР, а также с институтами Академии Наук Грузинской ССР и Азербайджанской ССР.

4. Поручить Кировскому РК КП(б) Армении усилить помощь первичной партийной организации Института языка Академии Наук Армянской ССР в деле идейно-политического воспитания научных кадров Института.

Секретарь ЦК КП /б/ Армении Погосов А.

ՀԱԱ, Ֆ. Կ-1 ց. 28, դ. 41, թ. 38 Բնագիր: Մեքենագիր:

№ 3

ՀԿԿ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԲՅՈՒՐՈՅԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ Գ. ՍԱՐԳՍՍՅԱՆԻ «ՎԱՐՈՒԺԱՆԻ ԱՅԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ» ԳՐՔՈՒՅԿԻ ՄԱՍԻՆ

Գաղափար

18 Հոկտեմբերի 1949թ.

Бюро ЦК отмечает, что в изданной в 1947 году Академией наук Армянской ССР брошюре кандидата филологических наук Г. Саргсяна "Творческая жизнь Варужана", допущен ряд грубых политических ошибок. Автор безоговорочно

использовал реакционную дашнакскую литературу и прессу. В брошюре не только не подвергнута критике реакционные взгляды дашнакских публицистов, но имеются и элементы восхваления дашнакских литераторов, что делает брошюру политически вредной.

Бюро ЦК постановляет:

1. Поручить начальнику Главлита Армянской ССР (т. Петросяну А.) изъять из обращения брошюру Г. Саргсяна "Творческая жизнь Варужана".
2. Поручить Кировскому райкому партии обсудить в первичной партийной организации Ереванского государственного университета им. В. М. Молотова вопрос партийности Г. Саргсяна.
3. Обратить внимание первичной партийной организации и Президиума Академии наук Армянской ССР /т. Амбарцумяна/ на недопустимость появления в свет брошюры Г. Саргсяна "Творческая жизнь Варужана" и на безответственное отношение к редактированию брошюры со стороны действительного члена Академии наук Арм. ССР т. А. Тертеряна.
4. Указать начальнику Главлита Арм. ССР т. А. Петросяну за допущение к печати брошюры "Творческая жизнь Варужана". Поручить т. Петросяну отстранить от работы уполномоченного Главлита т. Дадаяна Т., допустившего к печати указанную брошюру.

Секретарь ЦК КП /б/ Армении Арутинов Гр.

ՀԱՍ. ֆ. Կ-1, ց. 29, գ. 33, թ. 106: Բնագիր: Մեքենագիր:

№ 4

ՀԿԿ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԲՅՈՒՐՈՅԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ ՀԽՍՀ-ՈՒՄ
ԼԵԶԱՍԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Գաղտնի

30 հունիսի 1949թ.

Бюро ЦК КП /б/ Армении отмечает, что за последние годы в республике проделана не малая работы в области марксистско-ленинского учения о языке. Институт языка Академии наук Армянской ССР проделал значительную работу в деле пропаганды нового учения о языке основоположника советской лингвистической науки академика Н. Я. Марра. За последние годы создан ряд научно-исследовательских трудов по теории и истории армянского языка.

В целях популяризации учения академика Марра на армянском языке издан ряд его сочинений. В республике созданы новые кадры советских лингвистов, являющихся последователями академика Н. Я. Марра и стоящих на позициях марксистско-ленинского языковедения.

Однако, наряду с достижениями марксистско-ленинского языковедения в республике бюро ЦК отмечает ряд серьезных недостатков и ошибок, имевших место в области лингвистической науки в Армении.

Среди лингвистов Армении имеются языковеды, до сих пор стоящие на позициях индоевропейского языкознания, представленного академиком Ачаряном, который последовательно проводит в своей научно-исследовательской и преподавательской работе ложно-научные принципы реакционной идеалистической буржуазной науки о языке, пытаясь тем самым дискредитировать учение академика Марра о языке.

В рядах лингвистов Армении имеются и такие языковеды, которые в течении многих лет прикрываясь именем "учеников Марра" вели на деле подрывную работу против марровского учения о языке. Действительный член и академик – секретарь

общественного отделения Академии наук Армянской ССР Г. Капанян, стоявший на анти-марровских позициях языко-фронтовцев, долгие годы возглавлявший кабинет им. Н. Я. Марра и кафедру общего языкознания в Ереванском государственном университете, за все время своей преподавательской и научно-исследовательской деятельности, объявляя себя учеником Н. Я. Марра фактически использовал свое положение для дискредитации советского языкознания, последовательно выступая устно и письменно с попытками опровержения основных положений учения Н. Я. Марра.

Капанян и его подголоски /В. Аракелян, М. Исраелян/ пытались прикрыть свою враждебную марровскому языкознанию работу шумихой о "создании нового марксистского языковедения". В действительности же академик Капанян скатился на позиции современного реакционного буржуазного идеалистического языкознания и стал на путь восхваления и популяризации ложно-научных теорий лидеров индоевропеизма с позицией которых и пытался дискредитировать марксистско-ленинское учение о языке академика Н. Я. Марра.

Капанян и его подголоски /В. Аракелян, М. Исраелян/ пытались прикрыть свою враждебную марровскую языкознанию работу шумихой о создании нового марксистского языкознанию работу шумихой о "создании нового марксистского языковедения". В действительности же академик Капанян скатился на позиции современного реакционного буржуазного и идеалистического языкознания и стал на путь восхваления и популяризации ложно-научных теорий лидеров индоевропеизма с позиций которых и пытался дискредитировать марксистско – ленинское учение о языке академика Н. Я. Марра.

Подобное положение в науке о языке в Армении объясняется тем, что руководство института языка Академии наук Армянской ССР и Ереванского государственного университета занимали примиренческую позицию в отношении Р. Ачаряна и Г. Капаняна и тем самым дали возможность им проповедовать свои антимарксистские реакционные теории.

Часть языковедов Армении /А.Гарибян, Г.Севак и др./ не только не вели последовательной принципиальной большевистской борьбы против вредных концепций Р.Ачаряна и Г.Капаняна, но и пытались примирить учение Н.Я.Марра с этими концепциями. Среди научных работников Академии наук Армянской ССР имеются отдельные члены партии, которые берут под защиту сторонников буржуазного языкознания и особенно Капаняна.

Бюро ЦК считает особенно недоступным, что директор института языка Академии наук Арм. ССР т. А. Гарибян редактируя книгу "Хайса-колыбель армян" пропустил ряд антимарровских вылазок и выпадов академика Г. Капаняна.

Бюро ЦК отмечает, что президиум Академии наук Армянской ССР не сделал соответствующих выводов из постановления бюро ЦК КП /б/ Армении от 4 февраля 1948 года "О работе Института языка им. Н. Я. Марра Академии наук Армянской ССР" и не обеспечил решительной перестройки работы Института.

Бюро ЦК постановляет:

1. Считать главной задачей языковедов республики дальнейшее неуклонное и последовательное внедрение в преподавательской и научно-исследовательской работе нового учения о языке академика Н. Я. Марра, как марксистско-ленинского советского языкознания. В основу работ на лингвистическом фронте положить популяризацию и пропаганду марровского языкознания, создание трудов как в области общего языкознания, так и в области теории и истории армянского языка и особенно советского армянского языка в духе учения академика Н. Я. Марра. Развернуть на основе марксистско-ленинского языковедения широкую, последовательную и принципиальную борьбу против преклонения перед реакционным индоевропейским языкознанием и разоблачать все

- попытки протаскивания в нашу советскую лингвистику расистских филологических бредней современного буржуазного языкознания.
2. **Обязать президиум и руководство института языка Академии наук Армянской ССР:**
    - а/ пересмотреть научно-исследовательские планы института и представить их на утверждение в ЦК КП /б/ Армении;
    - б/ с целью широкой популяризации в Армении нового учения о языке академика Н. Я. Марра осуществить перевод и издание на армянском языке сочинений Н. Я. Марра в 5 томах. В течение 1949 года издать 1 и 2 томы;
    - в/ рассмотреть вопрос о выделении при институте языка дополнительных аспирантских мест по новому учению о языке, а также по современному армянскому языку и организовать их подготовку как в Ереване так и в Москве и Ленинграде;
    - г/ систематически организовывать научно-популярные лекции, пропагандирующие освещающие основные вопросы нового учения о языке академика Н. Я. Марра, а также издать ряд популярных брошюр по этим вопросам.
  3. **Обязать руководство Ереванского государственного университета им. В. М. Молотова:**
    - а/ в корне перестроить деятельность кабинета им. Н. Я. Марра, обеспечить правильную линию его работы и превратить его в подлинный очаг изучения и пропаганды в республике нового учения о языке;
    - б/ пересмотреть имеющиеся программы по истории и теории армянского языка и обеспечить университет новыми программами полностью составленными на основе учения Н. Я. Марра о языке.
  4. **Поручить Министерству просвещения Арм. ССР:**
    - а/ пересмотреть состав преподавателей лингвистических дисциплин в педагогических институтах и обеспечить эти институты высококвалифицированными специалистами – последователями нового учения о языке;
    - б/ в целях поднятия квалификации учителей средних школ и ознакомления их с достижениями советского языкознания и по истории и теории армянского языка.
  5. **Вести с 1949/1950 учебного года на последних курсах всех отделений филологического факультета Государственного университета и факультетов языка и литературы педагогических институтов специальный курс по новому учению о языке Н. Я. Марра.**
  6. **Освободить от преподавательской работы Р. Ачаряна, В. Аракеляна, М. Исраеляна.**
  7. **Освободить тов. Капанцяна Г. от обязанностей академика секретаря общественного отделения Академии наук Армянской ССР, а также от обязанностей заведующего кабинетом им. Н. Я. Марра и кафедры общего языковедения Ереванского государственного университета.**
  8. **Поручить ОПА ЦК изучить поведение членов партии, работающих в системе Академии наук Армянской ССР, которые берут под защиту сторонников буржуазного языкознания и свои предложения представить бюро ЦК.**

Секретарь ЦК КП/б/ Армении Арутюнов Гр.

ՀԱԱ, ֆ. Կ-1, ց. 29, դ. 46, թ. 49-51: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 5

ՀԿԿ ԿԵՆՏՐԱԿԱՆ ԲՅՈՒՐՈՑԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ ՀԽՍՀ-ՈՒՄ
ԼԵԶՎԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Գաղափար

12 ապրիլի 1950թ.

1. **Бюро ЦК КП /б/ Армении считает, что в постановлении ЦК КП /б/ Армении от 30 июня 1949 года “О состоянии науки о языке в Армянской ССР”, наряду с правильной оценкой буржуазного реакционного индоевропейского языкознания и его проявлений среди языковедов – арменистов, допущено полное отождествление учения Н. Я. Марра о языке с марксистско-ленинским языкознанием, а критика буржуазно-реакционного языкознания дана с точки зрения основных положений учения Н. Я. Марра, а не с позиции марксистско-ленинского учения о языке.**
2. **Бюро ЦК КП /б/ Армении допустило ошибку, что неограничившись критикой неправильных воззрений академиков Капанцяна Г. и Ачаряна Р. освободило их от работы в Ереванском государственном университете. Бюро ЦК поручает ректорату Государственного университета восстановить их на ранее занимаемых должностях: т. Капанцяна Г. в должности зав. кафедрой общего языковедения и т. Ачаряна Р. в должности зав. кафедрой восточных языков и литературы, разрешив им также чтение лекций.**
3. **Поручить секретарю ЦК т. Григоряну З. разъяснить данное постановление на заседании Ученого Совета, партийного комитета Ереванского Государственного университета им. Молотова и института языка академии наук Арм. ССР, подчеркнув необходимость усиления критики проявления рецидивов буржуазного языкознания, с позиции марксистско-ленинского учения о языке.**

Секретарь ЦК КП /б/ Армении **Арутюнов Гр.**

ՀԱԱ, ֆ. Կ-1, ց. 30, դ. 28, թ. 135: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 6

ՀԿԿ ԿԵՆՏՐԱԿԱՆ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆ ԲՅՈՒՐՈՑԻ ՊԱՐ Գ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՑԱՆԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Ի ՍՏԱԼԻՆԻՆ ԱԿԱԳԵՄԻԿՈՆԵՐ Գ. ՂԱՓԱՆՑՅԱՆԻՆ
ԵՎ ՀԱՃԱՌՑԱՆԻՆ ՆԱԽԿԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐՈՒՄ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆԵԼՈՒ
ՄԱՍԻՆ

N 314/դ.

13 ապրիլի 1950թ.

Вопрос об освобождении академика Капанцяна Г. с должности заведующего кафедрой общего языковедения и академика Ачаряна Р. с должности заведующего кафедрой восточных языков и литературы Ереванского государственного университета, 12 апреля с. г. обсудило бюро ЦК КП /б/ Армении, признало свою ошибку об освобождении их от работ в Государственном университете и вынесло решение о восстановлении их на ранее занимаемых должностях, разрешив им также чтение лекций.

Бюро ЦК одновременно отметило, что в постановлении ЦК КП /б/ Армении от 30 июня 1949 года “О состоянии науки о языке в Армянской ССР”, наряду с правильной оценкой буржуазно – реакционного индоевропейского языкознания и его проявлений среди языковедов – арменистов допущено полное отождествление учения Н. Я. Марра о языке, с марксистско – ленинским языкознанием, а критика буржуазно – реакционного языкознания дана с точки зрения основных положений учений Н. Я. Марра, а не с позиций марксистско-ленинского учения о языке.

ЦК КП /6/ Армении принимает меры по разъяснению постановления Бюро ЦК среди научных работников и представителей Государственного университета и усилению критики проявления рецидивов буржуазного языкознания с позицией марксистско – ленинского учения о языке.

Секретарь ЦК КП/6/Армении Арутинов Гр.

ՀԱԱ, ֆ. Կ-1, ց. 30, գ. 63, թ. 18-19: Թղթի: Մեքենագիր:

№ 7

ՀԿԿ ԿԵՆՏԿՈՒԻ ԲՅՈՒՐՈՅԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ ՀԽՍՀ ԳԱ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՄԱՍԻՆ

Գաղտնի

25 հունիսի 1950թ.

Бюро ЦК отмечает, что невыносимый бюрократический режим, созданный руководящей группой языковедов в центральных органах языкознания нашел свое отражение и в учреждениях языкознания в республике со стороны ряда последователей Н. Я. Марра (проф. А. Гарибян и др.) не допускалась свобода критики так называемого нового учения о языке и борьба мнений в области языкознания.

Лица, критически настроенные в отношении учения Н. Я. Марра снимались с постов, а назначение на должности производилось не по деловому признаку. Все это нанесло серьезный ущерб развитию научно-исследовательской работы, привели к извращениям и застою в языковедческой науке в республике.

Бюро ЦК постановляет:

1. Реорганизовать институт языка имени Н.Я.Марра Академии наук Армянской ССР в Институт языкознания Академии наук Армянской ССР.

2. Поручить президиуму Академии наук Армянской ССР и ректорату Ереванского Государственного университета им. Молотова в научно-исследовательский кабинет арменоведения.

3. Поручить президиуму Академии наук Армянской ССР и ректорату Ереванского Государственного университета им. Молотова в целях коренного улучшения научной деятельности института и кафедры языкознания пересмотреть планы научно-исследовательской работы в соответствии со статьями товарища Сталина по вопросам языкознания.

4. Поручить Министерству просвещения Арм. ССР и директору педагогических вузов соответственно пересмотреть учебный план и программы, а также планы научно-исследовательских работ в области языкознания.

5. Освободить тов. Гарибяна А. от обязанностей директора института языка Академии наук Армянской ССР и поручить президиуму Академии наук Армянской ССР представить кандидатуру для этой должности.

6. Поручить отделу пропаганды и агитации ЦК в месячный срок изучить работу терминологической комиссии при министерстве просвещения Армянской ССР и представить результаты на рассмотрение бюро ЦК.

Секретарь ЦК КП(б) АРМЕНИИ Арутинов Гр.

ՀԱԱ, ֆ. Կ-1, ց. 30, գ. 28, թ. 49-50: Բնագիր: Մեքենագիր

№ 8

ՀԿԿ ԿԵՆՏԿՈՒԻ ԲՅՈՒՐՈՅԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ ՀԽՍՀ ԳԱ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՏՆՕՐԵՆԻ ՄԱՍԻՆ

Գաղտնի

14 օգոստոսի 1950թ.

Принять предложение президиума Академии наук Арм. ССР и утвердить директором Института языкознания Академии наук Арм. ССР действительного члена Академии наук Арм. ССР профессора Капанцяна Григория Айвазовича.

Секретарь ЦК КП /6/ Армении Арутинов Гр.

ՀԱԱ, ֆ. Կ-1, ց. 30, գ. 34, թ. 129: Բնագիր: Մեքենագիր:

№ 9

ՀԿԿ ԿԵՆՏԿՈՒԻ ԲՅՈՒՐՈՅԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ ԲԱՖԳԻ «ԿԱՅՅՈՒՆ» ՎԵՊԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Գաղտնի

10 օգոստոսի 1951թ.

Бюро ЦК, рассмотрев решение секретариата Союза советских писателей Армении об издании романа Раффи “Искры” считает, что в этом постановлении дается правильная оценка романа “Искры”. В романе Раффи “Искры” проявляются буржуазно-националистические воззрения автора, разжигание ненависти к другим народам, раболепие перед американской цивилизацией.

Бюро ЦК считает, что издание романа Раффи “Искры”, как на армянском, так и на русском языках является грубой ошибкой, так как написанный с буржуазно-националистических позиций роман мешаает коммунистическому воспитанию трудящихся.

Вместе с тем бюро ЦК отмечает, что литературная критика прошла мимо издания этого романа и своевременно не дала правильной марксистско-ленинской оценки романа “Искры”.

Бюро ЦК постановляет:

1. Принять к сведению постановление секретариата Союза советских писателей Армении, осуждающее издание романа Раффи “Искры”.
2. Поручить республиканским газетам “Коммунист”, “Советакан Айстан”, а также газете “Гракан терт” и журналу “Советакан граканутюн ег арвест” выступить с критическими статьями, дающими анализ и оценку романа Раффи “Искры”.

Поручить газете “Гракан терт” опубликовать решение секретариата Союза советских писателей Армении по поводу издания романа Раффи “Искры”.

Секретарь ЦК КП /6/ Армении Арутинов Гр.

ՀԱԱ, ֆ. Կ-1, ց. 31, գ. 37, թ. 57: Բնագիր: Մեքենագիր:

ՀԱՆԿԻՄՈՒՄՆԵՐ ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐԻ ՀԵՏ

1960թ. նոյեմբերի 29-ին լրացավ Հայաստանում խորհրդային իշխանութան Հաստատման 40-ամյակը: Տոնակատարությունները, որ տեղի ունեցան Հաջորդ տարվա մայիսին, մասնակցեց հիՄԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար, հիՄՀՄ նախարարների խորհրդի նախագահ Նիկիտա Խրուշչովը: Տոնակատարություններին մասնակցում էին նաև սփյուռքահայ մտավորականներ՝ այսպես կոչված «առաջադիմական ուժերի» ներկայացուցիչներ:

Հանդիպումը նիստի հաջորդ օրը, մայիսի 7-ին, տեղի ունեցավ Ն.Սիրուչյոզի Հանդիպումը սփյուռքահայ մտավորականների հետ: Հրապարակվող առաջին փաստաթուղթն այդ Հանդիպման սզգրությունն է: Ինչպես երևում է ներկայացվող փաստաթղթից, սփյուռքահայ մտավորականները փորձում են խորհրդային պետության ղեկավարի առջև բարձրացնել ինչպես Արևմտյան Հայաստանը, այնպես էլ Նախիջևանը եւ Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին միավորելու խնդիրը:

Իր կուռքում մեջտեղ բերելով պատերազմի հնարավոր ծագման վտանգի խնդիրը, փորձված գործիչը, կարողանում է ճարպկորեն շրջանցել Նախիջևանի եւ Լեռնային Ղարաբաղի հարցը: Խոսակցությունն ամփոփվում է այլ ուղղությամբ, նա պատմում է հայերի հետ ունեցած իր առաջին հանդիպման, ինչպես նաեւ հասարակորգի մրցակցությունը եւ այդ մրցակցությունում կոմունիզմի հաղթանակի վերաբերյալ իր կանխատեսումների մասին:

ԽՄԿԿ Գերագույն խորհրդի 1962թ. մարտի 18-ին կայանալիք ընտրությունները մի քանի օր առաջ, ընտրողների հետ հանդիպման նպատակով, Երևան ժամանեց ԽՄԿԿ Նախարարների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ Անաստաս Միկոյանը:

ԽՄԿԿ կենտրոնին առընթեր Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի Հայկական մասնաճյուղի՝ գիտաշխատողների եւ «Հայկոմկուսի պատմության ուրվագծերի» խմբագրական խորհրդի անդամների հետ հանդիպումը կայացավ նույն մասնաճյուղի շենքում:

Հանդիպման ժամանակ քննարկվեցին Հայ ժողովրդի պատմության նորագույն շրջանի մի քանի հիմնախնդիրներ, որոնց վերաբերյալ գնահատականներով Հանդես եկավ Ա.Միկոյանը: Անդրադառնալով առաջին աշխարհամարտի տարիների Հայ կամավորական շարժմանը, այն համարեց առաջադիմական: Նա ընդունեց, որ 1920թ. Անդրկովկասում հեղափոխական իրադրությունն չի եղել եւ այստեղ, հասկապես Վրաստանում, խորհրդային իշխանություն հաստատվել է Կարմիր Բանակի օգնությամբ: Ա.Միկոյանը տեսակետներ հայտնեց նաեւ Անդրկովկասում ազգային խորհրդային պետությունների ձեւավորման, Մայիսյան ապստամբության պարտություն պատճառների, քեմալական շարժման հետադիմական բնույթի մասին: Հատկապես հիշարժան են Հայկոմկուսի տարբեր գեկավարներին տված բնութագրումները:

Ա.Միկոյանի գնահատականները տարբերվում էին մինչ այդ իշխող տեսակետներից եւ մեծ դեր կատարեցին քննարկվող հիմնահարցերի նկատմամբ նոր մտացումներ ձեւավորելու գործում:

Հրապարակվող փաստաթղթերը վերոնշյալ հնադիպումների խոսուս վկաներն են:

Ամատուանի Վերաբյան
պատմական գիտությունների
դոկտոր

N 1

ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԵՏ ԽՄԿԿ ԿԵՆՏՐՈՆԻ
ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ, ԽՍՀՄ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ
ՆԱԽԱԳԱՀ Ն.Ս.ԽՐՈՒՇՉՈՎԻ ՀԵՏ ԿԱՅԱՑԱՑԱՑ ՀԱՆԳԻՊՄԱՆ
ՍՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

7 մայիսի 1961թ.
Երևան

Յա.Ն.Զարբյան - Հարգելի Հայրենակիցներ, թանկագին Հյուրեր, մենք խնդրեցինք Նիկիտա Սերգենիչ Սիրուչյոզին, որ նա ձեզ հետ հանդիպում ունենա: Նա, չնայած խիտ զբաղված է, բայց չմերժեց մեր խնդրանքը եւ, ինչպես սեսնում եք, ձեզ հետ հանդիպում ունի մեր թանկագին Նիկիտա Սերգենիչը:

Մեր գլխավոր նպատակն է, որ դուք պատմեք Հայաստանի ղեկավարությունը եւ Նիկիտա Սերգենիչին ձեր առաջին տպավորությունները, ձեր ցանկությունները եւ այն հարցերը, որոնք ձեզ հետաքրքրում են: Ովքեր չեն կարող խոսել ռուսերեն, կարող են արտահայտվել հայերեն, մենք կթարգմանենք: Այսպիսի կարգ ընդունում եք, թե՞ ոչ:

Տեղերեց - Այո՞, ընդունում եմք:

Զարբյան - Ընկեր Սիրուչյոզը մտիկից ծանոթ է մեր Հարցերի հետ: Այսօր մեզ համար շատ մեծ պատիվ է, որ ընկեր Սիրուչյոզը չմերժեց եւ եկավ Հանդիպելու ձեզ հետ: Ով ցանկանում է, կարող է խոսել: Ինչ հարց էլ որ ունեք, պատ կարող եք տալ: Խնդրեմ, ո՞վ է ցանկանում խոսել:

Ինչո՞ւն ջան Արամ - Խորհրդային Միության Մինիստրների խորհրդի նախագահ եւ Խորհրդային Միության Կոմունիստական Կուսակցության Կենտրոնական Կոմիտեի առաջին քարտուղար, անխոնջ ղեկավար, թանկագին ընկեր Սիրուչյոզ:

Խորհրդային Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցության Կենտրոնական Կոմիտեի առաջին քարտուղար, թանկագին ընկեր Զարբյան եւ Կենտրոնական Կոմիտեի ժրջան բոլոր ղեկավար ընկերներ:

Խորհրդային Հայաստանի Գերագույն Խորհրդի նախագահության նախագահ Հարգելի ընկեր Շմալոն Առուշանյանի եւ Խորհրդային Հայաստանի Մինիստրների խորհրդի նախագահ թանկագին ընկեր Անտոն Բոչինյան:

Առաջին հերթին խոր գագցած եմք եւ շնորհակալ, որ դուք ընդունեցիք այս պատահությունը եւ մեզի արժանացուցիք այս հանդիպմանը: Մենք, որ հրավիրված ենք Հայրենիքի 40-ամյակին մասնակցելու, այս մի քանի օրում տեսած ենք մեր Հայրենիքի անմասն վերելքը, հսկայական առաջադասությունը գիտություն, մշակույթի, ինդյուստրիայի եւ ամեն սպարեզում: Մեր խանդավառությունը այսպես բարձրացած է, որ մենք մեր տեսածը կարող չենք հավատալ: Խորհրդային Հայաստանի հանրապետության, մեր Հայրենիքի այս վերելքը հիացմունքի է արժանացած ոչ միայն Հայաստանի ժողովուրդներին, այլ նույնիսկ օտար պայծառների կողմից, անոնք աննման խանդավառությամբ եւ ողբերգությամբ կարտահայտվեն Խորհրդային Հայաստանի նվաճումների մասին: Անհավատալի է մեզ համար այն, ինչ որ կատարված է այս 40 տարիների ընթացքում: 40 տարինը առաջ լքված, անտեր, սոված եւ քաղցած Հայ ժողովուրդը եւ քարուքանդ եղած Հայաստանը կարողացավ 40 տարինը ազգի, անշահախնդիր ռուս ժողովրդի օգնության այս ներկա իրականությունը տիրանալ: Մեր վերադարձին մեր տեսած հմայքը Խորհրդային Հայաստանի, Խորհրդային Երևանի մասին պետք է փոխարկենք եւ փոխանցենք Արգենտինայի հայերին, մասնադրապես Սան Պաուլոյի գաղութի հայերին: Մենք պետք է աշխատենք, որպեսզի նոր սերունդը, երիտասարդությունը այս հմայքով հրապուրված մնա, լինեն հարազատ հայրենասերներ, որպեսզի մի բախտավոր օր էլ իրենք ապրեն Խորհրդային Հայաստանի մեջ: Մենք տարիներ շարունակ մեր հայրենիքի ազատագրության եւ խորհրդակնացման տոնակատարությունների առիթով մեր երախտագիտությունը միշտ արտահայտել ենք ռուս ժողովրդին եւ Խորհրդային Միությանը՝ եղբայրական օժանդակության համար: 40-ամյակի տոնակատարությունը, որպես յավազույն պատեհ առիթ, մեր շնորհակալությունը կհայտնենք ռուս ժողովրդին եւ նրա հարազատ ներկայացուցիչ ընկեր Սիրուչյոզին, մենք կմնանք միշտ շնորհակալ եւ երիտասարդ:

Զարբյան - Էլ ո՞վ է ցանկանում խոսել: Խնդրե՛մ, ընկեր Խանգալյան:
Խանգալյան - Թանկագին ընկեր Սիրուչյոզ, երբ որ Դուք գալիս էիք մեզ մոտ, ես պատիվ ունեցա Հանձնելու ռուսական դեսպանին նամակ մը, որ մեր խնդրանքը Ձեզի ներկայացնե: Դա Հայկական աշխարհագրի գործ մըն է: Դուք ընդունեցիք այդ նվիրաշխարհագիրը, որը կներկայացնեք Թուրքահայաստանը: Նպատակս էր այն ժամանակ օգտվել Ձեր ներկայությունից եւ ներկայացրած այդ շտաբ օրինակի հանձնել Փրանսիայի նախագահին, Անգլիայի վարչապետին եւ Ամերիկայի

նախագահին, բայց ժողովը տեղի չունեցավ եւ մենք մնացինք միմիայն մեր խոհերուն հետ:

Պարոն վարչապետ, ամենամեծ, 1914 թվի մեծ պատերազմին ի վեր, 40 տարիներ ի վեր, ամբողջ անօրինականությունները գաղտնաբերվեցին, իսկ մեր արդար գաղտը՝ թուրքահայաստանի գաղտը մնաց ոչ լուծվի: Այսօր Դուք ստացաք Հազարավոր Հայ մանուկների օրհնություններն իրենց Հարազատ Հողից, բայց նույնչափ Հազարավոր մանուկներ այս օրերին կտասեն, որպեսզի իրենք էլ օգտվեն որպես ազգ, որպես Հայրենիք իրենց Հարազատ Հողում: Մեր մանուկների անունները, մեր երիտասարդության անունները, որոնք գրեթե Հայաստանի ժողովրդի չափ են, կկորվան օտար երկրի մեջ: Ես կրեմ մեր Հայ մանուկների օրհնությունը այն հույսով, պարոն վարչապետ, որ եթե առիթ ներկայանա, չեք մոռանա մեր սփյուռքի մանուկներին, սփյուռքի Հայությունը, որոնք ուզում են միանալ իրենց պատմական Հայրենիքին (ծափեր):

Ջարդրյան - Ուրիշ ո՞վ է ցանկանում, խնդրեմ, ընկեր Ջարդրյան:

Ջարդրյան - Թանկազին ընկեր ինչու չէիք ելնում և Կենտրոնական Կոմիտեի սիրելի ընկեր քարտուղար: Մենք բերկրանքով տեսանք վերջին մի բանի օրվա մեջ մեր Հայրենիքի վերելքը, նրա նվաճումները: Մենք մեր աչքերով տեսած ենք, թե ինչպես Միացյալ Նահանգներու մամուլը եւ դժբախտաբար դաշնակցականները կեղծություն կեցնեցին մեր Հայ ժողովրդին: Մենք կտեսնենք, որ Հոկտեմբերյան Հեղափոխություն ամբողջ ինքնուրույն Միության ժողովուրդներին երջանկություն բերած է եւ ոչ դերություն: Ամենակարեւորը, մենք երկ տեսանք, թե ինչպես ամբողջ ինքնուրույն Միության ժողովուրդները որչափ երբայակցական զգացումներով եկան ողջունելու Հայաստանի ազատությունը: Այս Համար կողմունքներ ամբողջ ինքնուրույն Միությունը: Կեցցե՛ք ինքնուրույն Միությունը (ծափահարություն):

Ջարդրյան - Ուրիշ ո՞վ է ցանկանում:

Թուրյան Կարոյ - (Բրազիլիայի պառլամենտի պատգամավոր) - Հարգելի պարոն ինչու չէիք: Այս վարկյանը իմ կյանքի ամենամեծ վարկյանն է: Շատ դժվար էր ինձ Համար իսկ Պեղանիք Ձեր թանկազին ընկերները, բայց չէի կարող թույլ տալ ինձ եւ պատմական այս անձին չասել իմ խոսքը, այս հակադաս մարդուն, որը ոչ միայն ողու ժողովրդինն է, այլ նաեւ ամբողջ աշխարհին (ծափահարություն):

Պարոն վարչապետ: Դուք գիտեք, որ մենք ապրում ենք երկու երկրների միջև, որոնք բոլորովին տարբեր են մեկը մյուսից: Մեր երկրի մեջ գոյություն ունեն կազմակերպություններ, որոնք պատրաստված են պայքարելու կոմունիզմի համար: Եվ տարբեր ձևով հասկացնելու կոմունիզմի նպատակները մեր երկրի մեջ: Այս կազմակերպությունների գոյությունը չի կարող հասկացնել մեր ժողովրդին կոմունիզմի նպատակները, չի կարող փոխել նրանց հասկացողությունը, որքան էլ աշխատի: Ես գալով այստեղ որպես Հյուսիս, լինելով Բրազիլիական պառլամենտի անդամ, ուզում եմ այստեղ ուսումնասիրել, հասկանալ, շոշափել, թե ինչ է անցել այս երկրի մեջ: Ես կարող եմ խոսել մեկ Հանգամանքի մասին, որը մեծ պայմանություն թողեց ինձ վրա: Դա այն պարզությունն է, այն հասարակ ձևը, որը ես տեսա մարդկանց մոտ, նույնիսկ փողոցներում: Ես տեսա, ինչպես մեծ մարդիկ, գիտություն մարդիկ հասարակ կերպով մտնում են մեզ եւ խոսում, որոնք կարողացան իրականացնել այն մեծ գործը, որ Հանդիմանի Գաղափարի թռիչքը գեպի տիեզերք: Այսօր ես պատահմամբ պատահեցի գիտական Իսահակյանի հետ: Շատ պարզ, շատ հասարակ ձևով, ինչպես կարող են հանդիպել որեւէ հասարակ մահկանացուի հետ: Իմ տեսած, ուսումնասիրած այդ մարդկային պարզությունը, մարդկանց հարաբերությունների հասարակ ձևը կարծես բավական չէր, այսօր էլ մեկ ուրիշ ապացույց է գալիս այդ պարզությունը հաստատելու այս բարեկամական ընդունելությունը: Ես այն անձրից եմ, որ կցանկանամ վերականգնել Ռուսաստանի ինքնուրույն կառավարության հետ մեր զիջանագիտական հարաբերություններ, որը հիմա չկա: Իմացած եղեք, որ մենք այն գիտություններ ենք, որ կփափազեն այս հարաբերությունները որոնք կարելի է շուտ վերահաստատվեն եւ խաղաղությունը կարողանա իրականանալ: Այս երազը ոչ միայն իմ երազն է, այլ ամբողջի

բրազիլիական ժողովրդի երազն է: Կցանկանամ, որ շուտով իրականանա (ծափահարություն):

Ջարդրյան - Խնդրեմ, ընկեր Ջերբյան:

Ջերբյան Արթիկ - (Լիբանանի Հնչակյան կուսակցության Կոմիտեի քարտուղար):

Ընկ, Նիկիտա Սերգեևիչ: Մենք այն բախտավորներից ենք, որ արտասահմանում ապրող Հայերի միջից արժանացանք Հայաստանի 40-ամյակին մասնակցելու: Երևանում, Ձեզ հետ միասին այն տոնելու բախտին: Ներկայումս մենք ինքնեսր մեզ կրկնակի բախտով ենք համարում, որ ոչ միայն Հայրենիքի տոնակատարությունն այստեղ տոնելու բախտն ունեցանք, այլ միաժամանակ արժանացանք մեկ ուրիշ բախտի՝ ժամոթանալու ընկեր ինչու չէիք: Ամբողջ Հայությունը արտասահմանի մեջ խանդավաղված է: Թաղիտով, մամուլով եւ այն բոլոր կարգերը, որոնք հնարավորություն են տեղծում կապել Մոսկվայի հետ, մենք օգտագործում ենք հետևելու Համար ընկեր ինչու չէիք շարժումներին, այդ բոլորը խանդավաղություն է բերում մեզ: Առհասարակ մենք կպատկանենք խանդավաղ ժողովրդի այն հատվածին, որոնք առաջին օրերին չեն հասնում: Հույս եւ դրամ այն բանի վրա, որ Լենինի ստեղծած շարժումը անպայման իր Հույսը կնվաճի եւ կազատագրի Հայերուն: Մենք այդ տեսանք եւ ուրախ ենք, որ այսօրվա արդյունքներն ենք, 40 տարի առաջ մեզ ջարդեցին, բայց 40 տարվա ընթացքում Հայ ժողովուրդն իր ամոլջ կորուստը ոչ միայն գաղմանեց, այլ եւ աշխարհի շուրջը գտնվող, կարելի է ասել, 5 միլիոն Հայերի ցավերը Հոգաց: Եթե մենք հասն ենք այս օրին, ապա այդ եղել է շնորհիվ Լենինի շարժման, Լենինի, որը ստեղծեց աշխարհում առաջին պետությունը, Լենինի, որը ստեղծեց միաժամանակ աշխարհում ամենաուժեղ եւ մեծագույն կազմակերպությունը՝ Կոմունիստական Կուսակցությունը: Լենինյան ազգային քաղաքականությունը չնորհիվ է, որ Հայերը տիրացան պատմական իրենց իրավունքներին: 15 Հանրապետությունների մեջ ինքնուրույն Հայաստանի Հանրապետությունը միակն է, որը հակադաս գաղութ ունի արտասահմանում: Ինչքան մենք ժամոթան ենք, չկա ինքնուրույն ոչ մի ժողովուրդ, որ իր ազգի կեղծ գրումը ձգած լինի:

Խրուշչով - ձիշտ չէ, եթե այդ սանք ազգերը մնացնեն, նրանք կվերավորվեն:

Մենք միշտ բախտակից ենք եղել ազգերը մնացնելի հետ (ծափահարություն, ծիծաղ): Ընկեր Ախունդովը երեկ երբ խոսեց, մենք ուղղակի լցվեցինք ուրախությամբ: Նշանավոր բանաստեղծ Չարենցը «Կապկազ թամաշա»-յում նկարագրել է Հին Հայաստանը: Մենք գիտենք, ինչպես են սպրիլ այստեղ այն ժամանակ, իսկ հիմա, շնորհիվ խորհրդային կարգերի, այդ բոլորը արդեն ավելի ենք եւ պեղ պատմության աղանդը: Այսօր արտասահմանի մեկ ու կես միլիոն Հայերը երեք միլիոն աչքերով Ձեզ են նայում, ընկեր ինչու չէիք (ծիծաղ): Կան պատմական մեծ խնդիրներ մեզ հետ կապված, որոնց ճիշտ լուծումը կզուրացնի այդ մեկ ու կես միլիոն Հայերի տեղափոխումը խորհրդային աշխարհ: Եթե ինքնուրույն հնարավոր չէ, ընկեր ինչու չէիք ինչը լավ գիտեք, մեր թուրքահայաց Հողերը եթե պահանջելու լինենք, մեծ սուրբագիտոց կառավարաւ, այդ մենք չենք ասում, այդ թողնում ենք, որ պատմությունն ինքը լուծի խաղաղ ճանապարհով, մի օր թուրքերն էլ խելացի կդառնան եւ այդ բոլորը կվերադարձնեն, բայց արտասահմանում ապրողներին շատ շատերի հայրենիքը Նախիջևանն է, Լեռնային Ղարաբաղն է, չի՞ կարելի արդյոք այնպես անել, որ այդ Հայերը գան այստեղ, ապրեն Նախիջևանում, Ղարաբաղում եւ անել այնպես, որ Հայկական իշխանությունը տարածվի այդ տեղերի վրա: Մի ժամանակ մենք Շարք տվեցինք, թե ներգաղթի մասին Հայաստանի կառավարությունն ի՞նչ է մտածում: Մեզ սասցին, որ ներկա պայմաններում մեր հնարավորության սահմաններում կարող ենք տարեկան 2 հազար Հայ ընդունել: Մենք հաշիվ արեցինք եւ տեսանք, որ շուրջ երկու Հարյուր տարի է պետք, որ արտասահմանի Հայերը այդ սիթիվով այստեղ հասնեն: Եթե, իհարկե, այն ժամանակ Հայ մեն աշխարհիս երեսին: Խոսքս այն կողմին է վերաբերում:

Ես երկու խնդիր կզենեմ ընկեր ինչու չէիք ինչու մը, որը ինքնուրույն Միության երազարկան սեղանի վրա լուծվելիք հարց է: Հողի տարածությունը եւ ներգաղթ, Հող, որի վրա կարողանանք կազմակերպել մեր արտասահմանյան Հայ

գանգվածի ներգաղթը, չենցնենք, Հայկական օջախ շինենք նախիջևանի, Ղարաբաղի Հոգեբի լճրա: Այսպիսի մի կարգադրություն որ լինի, ամբողջ արտասահմանի մեկ ու կես միլիոն Հայութիւնը, բոլորը ներառյալ կգարթնեցնի երիտասարդական այնպիսի զգացում, որը՝ նաև կարտահայտի այն ամբողջ պարտքը, որ Հայ ժողովուրդն ունի Խորհրդային Միութեան Հանդեպ, Կոմունիստական Կուսակցութեան Հանդեպ, Լենինի բոլոր շատախիղների Հանդեպ, եւ արտասահմանում մնացող Հայերի Հարցը իր լուծումը կգտնի Խորհրդային Միութեան վարչապետ Խրուշչովի օրոք: Դա երախտագիտական նոր ախիբ կստեղծի սփյուռքահայութեան մեջ (ժափահարութեան):

Քրեական Համալսում - (Կոմպոզիտոր, ռազմավարական կուսակցութեան կենտրոնական վարչութեան անդամ) - Մեծարգո վարչապետ: Եթե Դուք մեր պատմութեանն ուսումնասիրեք, կիմանաք, որ Հաճախ Հայ ժողովուրդն իր ցավերը Հազարու Համար քանի-քանի դուռ է գարկել, բայց չի բեղունվել: Այսօր մեծ ժողովրդի մեծ վարչապետը թույլ տվեց իրեն մեզի լսելու: Մենք հիմա չէ, որ Հավատացած ենք մեր երկրի ապագային, 40 տարի առաջ արդեն Հավատացած էինք: 40 տարեկան ընթացքին մեր Հայրենիքի մեջ կատարված յուրաքանչյուր գործ մեծ եռանդ կառուցաներ մեր մեջ եւ կխանդավառեր մեզի: Կզգայինք, որ այստեղ միտք կա, հոգի կա, նպատակ կա: Հայ ժողովուրդը պատմութեան դարավոր էջեր ունեցած է, բայց Հայ ժողովուրդը երբեք արնքան փառավոր օրեր չի ունեցել, ինչքան այսօր: Նույնիսկ արտասահմանյան Հայութիւնը զինքը կարծես կզգա, որ իրեն կունակին Հակապական ուժ մը կա, այդ ուժը իր Հայրենիքն է, իր պետութիւնը, մանավանդ, որ այդ պետութեան կողքին կա եւ մեծ ուսու ժողովուրդը: Ես Ձեզ շատ փառահ կարող եմ Հավաստիացնել, որ արտասահմանյան Հայութեան Հայրերին ինքուսնճինգը իրեն Հայրենիքի հետ է գնում եւ չի կարող գտա՛վել իրեն Հայրենիքից: Մենք, իբրև կազմակերպութիւն, բոլոր երկրների մեջ նույն աշխատանքը տարած ենք քառասուն տարի եւ այսուհետ պետք է տանենք: Մեր բոլոր բարեկամները այնքան Հավատ ունեն մեր Հայրենիքի ուժի, հզորութեան նկատմամբ, որ երբեք չեն կարող անորմեն գտա՛վել, անձնավով: Բնաստուն տարի այս ժողովուրդը մեծ զժվարութիւններով երկիրը Հարցել է այս աստիճանին, ասիկա փաստ է, մեր Հայրենիքը չէր կարողանա Հասնել այս աստիճանին, եթե առանձին մնացած ըլլար, բայց, որովհետև քնտանիքի մեջ է եղել, կարողացել է ինքն իրեն աշխատանքի լծվել: Այս տոնակատարութեան ընթացքին արտասահմանյան Հայ ժողովուրդը մեծ բազմանքով կսպասե, թե, արդյոք վարչապետ Խրուշչովը Հայաստան կներկայանա՞, թե՞ ոչ: Այժմ մենք ոչ միայն Համոզվեցինք, որ ընկեր Խրուշչովը կկի է Հայաստան, այլ նաև այսօր բախա ենք ունեցել Հանդիպում մեծագույն ռահվիրա ընկեր Խրուշչովի հետ: Այս շրջանակներուն մեջ արտասահմանյան Հայ ժողովուրդը անհամբեր կսպասեր, թե, արդյոք ընկեր Խրուշչովը անակնկալ պետք է անի Հայաստանի համար: Ինձ գաղութ առաջ ասացին, որ այն օրը, երբ պետք է ընկեր Խրուշչովը հասնի Երևան, մենք պետք է ռազմովի շուրջը հավաքվենք եւ տեսնենք, արդյոք ընկեր Խրուշչովը անակնկալ բա՛ն մը պիտի բն արտասահմանյան Հայութեան համար, բայց մենք նորեն կը գիտակցենք, որ գործը պետք է լուծել խաղաղութեամբ եւ վստահ ենք, որ ինչպես արտասահմանյան Հայ ժողովրդի, նույնպես եւ բոլոր Հայ ժողովրդի փափաքը պետք է իրականանա խաղաղութեամբ: (Մափահարութիւն):

Ջարդան - Ուրիշ ո՞վ է ցանկանում խոսել: Խնդրե՛մ, ընկեր Աղբաշյան Հովհաննես:

Աղբաշյան - (Լիբանանի Կոմկուսի Կենտկոմի անդամ): - Թանկագին ընկերներ: Մենք, խելապես որ, բախտավոր եղանք երկու տեսակետից: Նախ՝ այն բանի համար, որ մենք գտնվեցինք Խորհրդային Հայաստանի վերածննդի քառասուններորդ տարեկարձի տոնակատարութեանը եւ, երկրորդ, բախտավորվեցինք այն բանով, որ Հանդիպեցինք աշխարհի մեծագույն պետութեան, բանվորների եւ գյուղացիների պետութեան, Խորհրդային Միութեան մեծ առաջնորդին, աշխարհի մեծագույն կուսակցութեան՝ Կոմունիստական Կուսակցութեան ընդհանուր բարտեղար ընկեր Նիկիտա Սերգեևիչ Խրուշչովին: Աշխարհի բոլոր հասարակ մարդիկ գիտեն, որ երբ Խրուշչովն է խոսում, դա ժողովրդի ձայնն է, իսկ երբ Խրուշչովը բռունցք է բարձրացնում, ժողովուրդը խորը հավատով կլցվե եւ կհավատա, որ ունի այնպիսի բարեկամ, այնպիսի հզոր

ուժ, որը կսպանա իմպերիալիզմին, պատերազմի հրձիգներին: Խորհրդային իշխանութիւնը Հայաստանում, որը ծնունդ է ստացվիստակա Հեղափոխութեան, իսկապես որ հրաշագործ գեր կարտեղ Հայ ժողովրդի մեջ: Այդ մենք նկատում ենք եւ դրա կենդանի արտահայտութեանն են այս Հանդիպորութեանը եւ այն, ինչ որ երկրում կատուցվել է: Ընկեր Խրուշչովը Հայ ժողովրդին շատ գովեց, ճիշտ է: Հայ ժողովուրդը արժանավոր ժողովուրդ է գարձել, բայց չէր կարող արժանավոր լինել, եթե չլիներ Խորհրդային իշխանութիւնը: Գարեթի ընթացքում ստոր բնագրայինները Հայ ժողովրդին դատապարտել էին խավարի, սակայն Խորհրդային իշխանութիւնը Հայ ժողովրդին խավարի միջոց դուրս կորցեց եւ բարձրարեց տիեզերք, գրեկն լուսավոր ուղու վրա: Խորհրդային Հայաստանը սփյուռքահայութեան Հպարտութիւնն է արտասահմանում, արտասահմանում գանձած Հայ ժողովրդի Հայրենասիրութիւնը հիմնված է Խորհրդային Միութեան գոյութեան վրա, Խորհրդային Հայաստանի գոյութիւնը նոր լիցք է տված Հայ ժողովրդի Հայրենասիրութեանը եւ նրանց աված է ինտերնացիոնալ լիցք: Ահա թե ինչու մենք Խորհրդային Միութեան բոլոր ժողովուրդների նկատմամբ ունենք եղբայրական սիրտ խոր գգացումներ, կը հարգենք բոլոր ժողովուրդներին, որովհետև կը զգանք, որ Հայելը փոքրիկ ժողովուրդն էր, բայց ուժեղ են ուրիշ ժողովուրդների օժանդակութեամբ: Խորհրդային իշխանութիւնը փրկեց Հայ ժողովրդին: Խորհրդային իշխանութիւնը այսօր այնքան հզոր է գործած, որ սկսած է փրկել աշխարհի բոլոր ժողովուրդներին: Ժողովուրդների այդ ապաստարանութեան, իմպերիալիզմի ջախջախման մեծ եւ սրբազան գործի գլուխը կանգնած է Խորհրդային Միութեան Կոմունիստական Կուսակցութիւնը: Այդ վեհ գործի զեկը իր ձեռքի մեջ ամուր է պահում ընկեր Խրուշչովը, որին կսենն խաղաղութեան մեծ մարտնչողը: Երկար կյանք կը մտցնենք ընկեր Խրուշչովին եւ բարտութիւն խորհրդային ժողովուրդներին, նույնպես եւ իրենց ապաստանութեան համար պաշտարող ժողովուրդներին, բոլոր նրանց, ովքեր կը պաշարեն հանուն խաղաղութեան, հանուն ժողովուրդների միջև խաղաղ գոյակցութեան:

Ջարդան - Ուրիշ ո՞վ է ցանկանում: Խնդրե՛մ, ընկեր Ռամոս Միկիս:

Ռամոս Միկիս - (Հայուհի, Արգենտինայից, արվեստագետ) - Մեծարգո պարոն վարչապետ, ես խոսելու եմ պարզապես որպես կին, խոսելու եմ սրտի ձայնով: Ամեն մարդ, մանավանդ մենք՝ կանայք, կերպենք: Ես, մասնավորապես վերջին ժամանակներս ունեցած եմ երկու երազ, նախ՝ տեսնելու Հայրենիքս, որը երբեք տեսած չէի: Մենք՝ կանայք, երբեք չենք հասկանում քաղաքական գործերը, տղամարդկանց գործերը, բայց սրտով շատ բան ենք հասկանում: Ինչպես ասացի, իմ երազներից մեկն այն էր, որ տեսնի Հայրենիքս: Եվ տեսա: Տեսա, շուշանցի այն հակապական իրականութիւնը, որը երբեք չէի կարող պատկերացնել: Մեր ընկերները արդեն խոսեցին Հայրենիքի բարգաձման, նվաճումների մասին, ինձ շատ քիչ բան մնաց խոսելու, ես կուզեմ ավելի իմ ցանկութիւնը Հայտնել երկրորդ երազի մասին: Ես այն, ինչ պետք է ասեմ, հերոսական չէ, դա ուղղակի բնազդ մըն է: Եթե անգամ մըն էլ մարդկութիւնը լինի վտանգի մեջ, - ինձ կը խնդրե՛մ ճիշտ հասկանալ, դա հերոսական չէ, դա պարզ սրտի բխում է, - եւ եթե մարդկութեան ճակատագիրը կախված լինի մարդուց մը, որին ասեն, կրիտիկ վարկկայնը մարդկութեան վրային կվերանա, եթե կյանքդ տաս, ես կասե՛մ առե՛ք կյանքս: Ուրե՛մ, ես պարզ ձևով կհարցնեմ մեծարգո վարչապետին, կարո՞ղ է մարդկութիւնը հուսալ, որ կանցնեն զժվար պահեր եւ կարող ենք մենք նորից հանդիմա շունչ քաշել: Ես, որպես կին, այդ բանը կըսեմ եւ կը խնդրեմ, որ այդ խոսքերը հակացվի այնպես, ինչպես ես ուզում եմ: Կարո՞ղ եմ մեզ այդ հուշը այդ մեր բոլորիս սրտերը բարախում է: Մենք սպասում է: Մենք իմաստութիւնից այդ հուշը: Ես արվեստագետուհի եմ, գրող եմ, այդ է իմ աշխարհը, ես կարծում եմ, որ ամենամեծ ուժերից մեկը այն է, որպեսզի մարդկանց իրար մոտեցնենք, ստեղծել հոսանքներ, գրական, գեղարվեստական հոսանքներ, որպեսզի ժողովուրդները կարողանան փոխադարձ հարաբերութիւններ ստեղծել մշակութային գեղարվեստական հողի վրա: Կարո՞ղ է, արդյոք, մեծահարգո վարչապետը այդ հողը ստեղծել (ժափահարութիւն): Մենք տեսնում ենք Ձեր ժպիտը եւ մտածում ենք, որ այդպիսի ժպիտ ունեցող մարդը չի կարող հուշա շտալ մարդկութեանը (ժափեր):

Ջարդան - Այժմ խոսք տանք ընկեր Նիկիտա Սերգեևիչ Խրուշչովին:

Ն.Ա.Խոս-Հռոյ - Ես թույլ կտամ ինձ Ձեզ դիմել Հետեւյալ ձեռով, բնկերեն՝, պարոններ՝, ինձ Համար շատ Հաճելի է Հանդիպել ձեզ եւ լսել ձեզ: Ինձ շատ Հետաքրքիր է թե ինչ տպավորություններ, ինչպիսի կարծիքներ ունեք զուր, Հայերը, որ ապրում եք արտասահմանում: Դուք ձեր կելթներում մի շարք Հարցեր գրեցիք, թույլ տվեք ինձ պատասխանել ոչ ամեն մեկին անՀաստատել, այլ բոլոր Հարցերի խմբերի, որովհետեւ ձեր տված Հարցերը խմբավորվում են բոլոր իրենց բնույթի: Ամենից առաջ դա ազգային Հարցն է: Այդ Հարցը ինձ եւ իմ բնկերենին շատ լավ հասկանալի է: Մեր երկրի ներսում ազգային Հարց գոյություն չունի, նա լուծված է, եւ լուծված է, ինչպես զուր տեսար, շատ լավ: Քառասունամյակի օրը ինքնահարգելի Միության բոլոր ժողովուրդները եկան ինքնահարգելի Հայաստան եւ բերեցին իրենց ողջույնները, անկախ նրանից, թե ինչ ժողովուրդ է, ինչպիսի քանակ ունի: Մեր երկրում այդպիսի Հարց գոյություն չունի: Ամեն մի ժողովուրդ, անկախ իր քանակից, ունի իր իրավունքները եւ մտցնում է իր լուծման, իր բաժինը բնահատուր գործի մեջ: Եթե խոսենք Հայ ժողովրդի մասին, ապա նա երբեք իր քանակով մեծ չէ, չնայած մեր Միության մեջ կան ավելի փոքր բնակչություն ունեցող Հանրապետություններ, բայց ինքնահարգելի Միության ո՛ր Հանրապետությունն էլ զուր գնաք, այնտեղ Հայերի կհանդիպեք, եւ այդ Հայերը Հայաստանից արտաքսված Հայեր չեն (ծիծաղ), դրանք այն Հայերն են, որոնք զուրս են եկել իրենց Հանրապետություն որտեղ եւ մասնակցում են այն Հարցերի լուծմանը, որոնք Հաջողությամբ կարող են լուծվել այնտեղ, որտեղ նրանք աշխատում են, քան Հայաստանում:

Իմ առաջին տեղակալ ընդ. Միկոյանը, զուցե զուր գիտեք, իսկ եթե չգիտեք, ձեզ կհայտնեմ դադոնիցը, որ նա Հայ է (ծիծաղ): Նրա եղբայր Արտյոմ Բվախի Միկոյանը, որը Հանդիսանում է ավիացիոն մեքենաների մեծագույն կոնստրուկտորներից մեկը, վերջին ակորդը թռիչքի եւ արագություն մեջ կատարել է այն ինքնաթիռի վրա, որի կոնստրուկտորն է Հենց ինքին՝ Արտյոմ Բվախովից Միկոյանը: Եթե մենք այդպես անցնենք բոլոր բնագավառներով, մենք կհանդիպենք մի շարք պանծալի Հայ անուններին, որոնք իրենց լուծման են գրել սոցիալիզմի կոնսոցման բնահատուր գործի մեջ: Մեր ինքնահարգելի քանակում նույնպես Հայերը շատ ուժեղ են ներկայացված: Այս տոներին այստեղ ներկա էր Իվան Խրիստափորովիչ Բաղրամյանը: Նա ինքնահարգելի քանակի գինյոր է եւ Հայ ժողովրդի գավալը: Պատերազմը նա սկսեց զեղապետի կոչումով, իսկ ավարտեց մարշալի կոչումով: Հայերն իրենց լավ են գրեւորել գիտություն բոլոր բնագավառներում եւ մեր ինքնահարգելի բոլոր համակարգերում: Դա չի առաջացնում որեւէ հակակրանք Հայերի նկատմամբ, որովհետեւ դա մեզ մտ ինքնին հասկանալի բան է: Մեր երկրում պետական, գիտական եւ այլ բնագավառներում առաջ քաշելը տեղի է ունենում ոչ բոլոր ազգային ցուցանիշներին, այլ՝ բոլոր գիտելիքներին եւ գործնական ցուցանիշներին: Դա խոսում է այն մասին, որ մեզ մտ հիմնականում ազգային Հարց այդ ատուժով գոյություն չունի: Ես սակ եմ Հայաստանի ղեկավար ընկերներին, որ ես առաջին անգամ Հայերի գանգվածին հանդիպել եմ 1921 թվականին: Մինչեւ այդ էլ ես Հայերին հանդիպել էի, բայց այդ չընթանում, երբ մենք Դոնրասի գործերի Հետ միասին անցնում էինք Ադրբեյջանի եւ Բաղաշարի վրայով, ինձ հաջողվեց հանդիպել Հայկական գանգվածներին: Ես այնտեղ ողբերգական տեսարան տեսա, ես տեսա Հազարավոր որբ երեխաների, նրանք չընում էին գինյորական էշերունների շուրջը եւ ուսելիք էին խնդրում, նրանք զուրկ էին ծնողներից: Ես հիշում եմ, մի փոքրիկ Հայ տղա, որը շատ մերձեցավ ինձ Հետ, ամեն օր ճաշի ժամանակ գալիս ուսուլիք էր խնդրում: Ի՛նչ կարող էր ունենալ գինյորը: Ես տալիս էի այն, ինչ ունեի, չնայած իմ ունեցածը շատ ավելի քիչ էր, քան իմ արտոժակը (ծիծաղ): Նա շատ Հետաքրքիր տղա էր, ես նրան Հարցրեցի. «Որտե՞ղ են ծնողներդ»: Նա լաց եղավ եւ ասաց, որ թուրքերը սպանել են: Դա Հայերի գեմ թուրքերի կամավակերպած կոտորածից Հետո էր:

Երկրորդ անգամ ես արգեն հանդիպեցի մեծահասակ Հայերին: Մի անգամ Թիֆլիսում եղած ժամանակ, երբ ես չուզեցի իջնանել Հյուրանոցում եւ որոշեցի գիշերն անցկացնել կայարանում, հանդիպեցի գինյորների մի վաշտի, որը, պարզվեց, Հայերի վաշտ էր: Ես, որպես կոմունիստ, որոշեցի անմիջապես պրոպագանդայով զբաղվել եւ քաղաքական գիտակցություն տարածել այդ

գինյորների մեջ, որովհետեւ մենք՝ ուսանողներ, մի քիչ ավելի շուտ էինք խորհրդային իշխանություն ստեղծել, իսկ Հայերի մտ գեւ նոր էր, այդ պատճառով ես որոշեցի իմ փորձը փոխանցել Հայ գինյորներին: Ես կարողացա բացատրել նրանց կոմունիզմի սկզբունքները, ինքնուրույնությունը, սկզբունքները: Նրանք ինձ Հետ համաձայնում էին, ասում էին՝ բնկեր՝, զուր այդ բոլորը ճիշտ էք ասում, բայց բոլոր գեպերում թուրքերին պետք է կոտորել (ծիծաղ): Ես հասկանում էի այդ ինչից էր գալիս: Այդ գալիս էր ոչ թե գիտակցությունից, այլ նրանից, որ թուրքերն այնքան Հայեր էին կոտորել, որ նրանք չէին կարող չցցվել նման զգացմունքով: Ահա եւ ես մտնում եմ ազգային Հարց լուծմանը, արգեն ոչ թե ինքնահարգելի Միության շրջանակներում, այլ մեր երկրի սահմաններից դուրս: Դա շատ բարձր Հարց է: Դուք շատ լավ հասկանում եք, որ ինչպիսի պատճառարանություն էլ մենք հիմա բերենք Հայկական Հողերի եւ Հայերի իրավասություն մասին, այնուամենայնիվ, այն երկրները, որոնք տիրապետել են ձեր Հողերին, մեր պատճառարանությունների Հետ կրքեք չեն համաձայնի, ուրեմն, եթե որոշենք, պետք է որոշենք միայն ուժով, եւ եթե մենք կանգնենք այդ ուղու վրա, ապա դա կործանիչ ուղի է, որովհետեւ այդ գեպերում մեր գեմ պրոպագանդա կկազմակերպեն, որ մենք ոչ միայն ուզում ենք միավորել Հայկական Հողերը, այլ մենք դա օգտագործում ենք պատերազմ հրահրելու համար: Այդ Հարցում մենք հավանություն չէինք գտնի համաշխարհային կարծիքի կողմից: Ես կարող եմ ձեզ հավաստիացնել, որ մենք անգամ համաժողովրդական Հավանություն չենք գտնի նաև արտասահմանյան Հայերի կողմից, որովհետեւ հիմա մեր կողմից գրված ամեն մի ազգային Հարցը (ազգային Հողերի եւ այլ ձեռի Հարցերի լուծմանը) ստանում է իրերի բերումով ոչ միայն ազգային, այլև սոցիալ-քաղաքական, գաղափարային բնույթ: Որովհետեւ ոչ որ մեզ չի Հավատա, որ մենք ուզում ենք Հայկական Հողերը վերցնել, բոլորը միավորել եւ ստեղծել բուրժուական, կապիտալիստական Հայաստան (ծիծաղ), ամենից առաջ չեն համաձայնի ինքնահարգելի Միկոյանի Հայաստանի Հայերը (ծիծաղ) եւ երկրորդ՝ արտասահմանում մեզ ոչ որ չի Հավատա: Նրանք կասեն՝ չի կարող պատահել, որ Հայ կոմունիստները հրամարվեն կոմունիզմից, որը նրանց այդքան բարիքներ բերեց: Դրա համար էլ ինձ թվում է, որ Հայ ժողովրդի վերամիավորման Հարցը կորչվի, կուժվի, բայց դրա համար հարկավոր է ունենալ համբուրություն: Պատերազմով չպետք է լուծել այդ Հարցը, գիտակցությամբ, բանակառություն, համակարգի սոցիալիստական առավելությունների վրա պետք է լուծել այդ Հարցը: Ես չեմ ուզում վերավորել ամերիկյան ժողովրդի զգացմունքները: Ես ողջունի Հետադիմ ուղղությունը պրեզիդենտ Քենեդիին գեպի տեղերը մարդու թռիչքի տարիքով: Ես դա մամուլի համար չէի արել, բայց ամերիկյան գիտություն, այնուամենայնիվ, ապահովեց ամերիկացու ցատկումը տեղերը, իսկ մենք ապահովեցինք թռիչքը: Արտասահմանյան որոշ թերթեր ասում են, որ այդ ցատկումը գորտի ցատկում է, որովհետեւ գորտը, երբ ցատկում է, նույն գծով նորից վայր է ընկնում, իսկ մենք տեղերական նավ ուղարկեցինք տեղերը, նա թևավ երկրի շուրջը, թռիչք կատարեց, մենք ղեկավարում էինք նրա թռիչքը, մենք նրան հրամայեցինք իջնել, եւ նա իջավ այնտեղ, որտեղ մենք հրամայեցինք իջնել: Դա ամբողջ աշխարհի առաջ ցույց տվեց կոմունիզմի հնարավորությունները, որ, ահա՛, տեսե՛ք, կոմունիզմի հնարավորությունները, ահա՛՛ կապիտալիզմ, որը ցատկում է, եւ կոմունիզմ, որը թռչում է (ծափեր):

Բայց այդ առավելությունները մենք չպետք է օգտագործենք ի վնաս մարդու: Հիմա մենք առաջ ենք քայլում ավելի Հզոր քայլերով, հիմա սկսվում է մեր մրցակցությունը: Եթե մենք տեսակարորեն առաջ ասում էինք, որ կոմունիզմը ավելի առաջադիմական է, քան կապիտալիզմը, ինչպես կապիտալիզմը ժամանակին ավելի առաջադիմական էր, քան ֆեոդալիզմը, բայց դա տեսություն էր, երբ մենք Հեղափոխության Հեղափոխությունից անմիջապես Հետո մերկ էինք, սոված էինք, քայքայված էինք, տեսակարորեն ասում էինք կապիտալիստներին, որ մենք ձեզանից առաջադիմական ենք, նրանք այն ժամանակ չէին կարող դրան Հավատա: Կարող էր Հավատալ գիտակից մարդը, որը տեսակարորեն է հասկանում Հարցը, բայց հատարակ ժողովուրդը չէր կարող Հավատալ, երբ աղքատը հարուստին ասում էր՝ ես քեզանից հարուստ եմ:

Հիմա մենք սկսել ենք իրականացնել ոչ թե տեսական հարցեր, դա մեծ մասով լուծված է, մենք սկսել ենք իրական դարձնել նյութական մասը: Դա ամենաուժեղ մասն է, որովհետև նա ազդում է մարդու ոչ միայն ուղեղի բջիջների վրա, այլև ազդում է ստամոքսային պահանջների վրա: Նա ճաշակի վրա է ազդում նույնպես, եւ ոչ միայն ուղեղի: Ինչքան միջերկ կտանա մարդը մեզ մտա, եւ ինչքան եւ նրանք ստանում կապիտալիզմի պայմաններում, ինչպիսի հնարավորություններ կտանա Հոգեւոր զարգացման համար մեր մարդը, կամ կոմունիզմի արուսելը, ինչպես ասում են նրանք, եւ ինչպիսի Հոգեւոր զարգացման հնարավորություններ կտանա կապիտալիզմի մարդը: Դա ամենաուժեղն է: Մենք հիմա մտել ենք այն մրցակցություն մեջ, որն ամենաուժեղ մրցակցությունն է: Հիմա մեզ մտա շատ եւն գալիս Ամերիկայից, եկել են եւ նորից գալիս են, մասնավորապես մտավորականներ: Երբ նրանք իմանում են, որ մենք երեք անգամ ավելի շատ ինժեներ ենք բաց թողնում տարվա մեջ, քան իրենք, դա, իհարկե, ճշում է նրանց գիտակցությունը: Եթե մեզ մտա միջնակարգ կրթություն ունեցող աղջիկները որպես կթվորուհի են աշխատում կոլտոզում, դա հսկայական տպավորություն է գործում նրանց վրա, դա նշանակում է, որ մեր համակարգը հնարավորություն է ստեղծում մարդկանց Հոգեւոր զարգացման համար, դա նշանակում է, որ մեզ մտա կոմունիզմի ժամանակ, մարդը ոչ միայն կատարելու է մեկ կոնկրետ աշխատանքային պրոցես, որին պետք է տիրապետի, այլ նա միաժամանակ պետք է ձգտի, ձգտելու է եւ հնարավորություններ է ունենալու տիրապետել իր աշխատանքից դուրս մեկ այլ բնագավառի՝ Հոգեւոր զարգացում ապրելու համար: Օրինակի համար նա կարող է, ասենք թե, մի քանի ժամ աշխատել տրակտորի վրա, իսկ տուն վերադառնալով՝ նստել եւ գրել երգեր՝ որպես կոմպոզիտոր, կամ, ասենք՝ նկարել, որպես նկարիչ: Դա սեպտեմբերն է: Մենք հիմա անցել ենք յոթժամյա աշխատանքային օրվա: 1964 թվից անցնելու ենք վեցժամյա աշխատանքի, իսկ հանքահանումն եւ այլ ծանր աշխատանք կատարողներն անցել են հինգժամյա աշխատանքի: Արագ քայլերով զարգանում է մեր գիտությունն եւ տեխնիկան, դա մեզ հնարավորություն կտա բարձրացնելու աշխատանքի արտադրողականությունը: Կապիտալիզմի պայմաններում դա նշանակում է կրճատել ոչ թե աշխատանքային օրը, այլ կրճատել բանվորների քանակը եւ ավելացնել գործիքների քանակը, իջեցնել աշխատավարձը: Իսկ մենք Պետական միջոցով մշակում ենք միջոցառումներ աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու համար, մտածում ենք ինչպես անել, կրճատել աշխատանքային ժամերը եւ ոչ թե բանվորների քանակը, որպեսզի համապատասխանություն մեջ գնենք արտադրողականությունը եւ աշխատանքային ժամերի քանակը: Մենք հիմա մշակում ենք կոմունիստական կուսակցության նոր ծրագիրը, կուսակցության 22-րդ համագումարում մենք այն քննարկելու ենք: Մեր այդ ծրագիրը հենվում է Լենինի առաջիկների վրա: Լենինն ասել է՝ ի՞նչ է կոմունիզմը, եւ պատասխանել է՝ կոմունիզմը, խորհրդային իշխանությունն է՝ գումարած ամբողջ երկրի էլեկտրիֆիկացիան: Խորհրդային իշխանությունը ժողովրդի իշխանությունն է, եթե դա մենք ապահովել ենք, հետևաբար, երկրորդ մասը, որ պետք է լուծենք՝ ամբողջ երկրի էլեկտրիֆիկացումն է, դա նշանակում է արդյունաբերության արտադրության ավտոմատացում, մեքենայացում, մեխանիկական նոր ուժերի ներդրում արդյունաբերության մեջ, որոնք պետք է թեթևացնեն մարդկանց աշխատանքը: Ապա այս ապարհզում է, որ մենք ճակատամարտ ենք տալիս կապիտալիզմին եւ մենք կհաղթենք (ժափահարություն): Մենք դա ասում ենք ոչ թե այն պատճառով, որ դա մեր՝ կոմունիստների ցանկությունն է, որ ուզում ենք ցանկությունը իրականություն համարել, այլ որովհետև դա ճիշտ, գիտականորեն հաշվված է: Ահա, քառասունչորս տարի մենք արդեն ապրում ենք, քայլում ենք, ի՞նչ տեղ էր գրավում աշխարհում մեր տնտեսությունը սկզբում եւ ի՞նչ տեղ է գրավում հիմա, ի՞նչ էր Հայաստանը քառասուն տարի առաջ, ի՞նչ է դարձել նա հիմա: Գնացե՛ք Պարսկաստան, գնացե՛ք Թուրքիա եւ դուք կտեսնեք նույն գլուխացուն, նույն գուլթանով, որը նույնպես լաց է լինում: Ես Արևելքի շատ երկրներ եմ այցելել, ես

եղել եմ Հնդկաստանում, Բիրմայում, Ինդոնեզիայում, ահա՛ այն տեխնիկան, որի առթիվ լալիս էր օպերայի հերոս գլուխացին 300 տարի առաջ, այդ նույն տեխնիկան կա այդ երկրներում, իսկ մեզ մտա կոլտնտեսական ասում է՝ ձիով աշխատելը ձեռնառու չէ, ասում է՝ ինչո՞ւ պետք է ես ձիով կես տունս փոխադրեմ, ավել քան 3-5 տունս փոխադրեմ: Եվ դա ճիշտ է: Հենց դրա մեջ է մեր իրավակարգի ուժը: Մեզ մտա ազգային հավասարությունն է: Ահա՛ հայերը, նրանք, իհարկե, ավելի քիչ են, քան ուկրաինացիները, մասնավորապես ուսանող, բայց նրանք ավելի շատ են, քան տալիկները, էստոնացիները, թուրքմենները, բայց գնացե՛ք ձեր ուզած հանրապետությունը, կտեսնեք, որ նույն տեխնիկայից օգտվում են եւ հայերը, նույն տեխնիկայից օգտվում են եւ բոլոր հանրապետությունների ժողովուրդները: Ահա հենց դա է հավասարությունը: Դա սահմանադրական հավասարությունն է, ամերիկյան սահմանադրության մեջ նույնպես գրված է հավասարություն, բայց այստեղ լինի եւ եթեպետև նեգերին: Մեզ մտա ոչ միայն սահմանադրության մեջ է գրված, այլ դարձել է կենցաղ, եւ դա ամենակարևորն է: Այսքանից հետո, ինչպե՞ս պետք է որոշվի ազգային հարցը: Արտասահմանում հայերը շատ են, աղբյուրներն էլ երևի պակաս չեն, եթե ոչ ավելին: Մյուս ժողովուրդներն էլ զգալի քանակում են իրենց երկրից դուրս, ես չեմ ուզում անունները տալ, որպեսզի հարևանների մտա սազնապ չսկսվի, նրանցից մասնց հետ մենք բավական բարեկամաբար ապրում ենք: Երևի այդ հարցը կլուծվի առաջիկայում, ես նկատի ունեմ պատմական սպիկալը, պատմականորեն մեծ ժամկետ չէ, այն ժամանակ, երբ կհաղթի համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխությունը, ժողովուրդները, անպակաս պետական սահմաններից, կոկսեն շփվել՝ ըստ իրենց ազգային պատկանելության (ժափահարություն): Ես դա ասում եմ Հոգեւոր, տարածքի մասին: Ինչ վերաբերում է ժողովրդի հավաքմանը, միավորմանը, իհարկե, դա հիմա էլ կարելի է լուծել: Խորհրդային Միությունը հիմա 220 միլիոն բնակչություն ունի, եթե մենք մի հարյուր միլիոն էլ ավել ունենանք, ավելի հարուստ կլինենք, այնպես որ, եթե հիմա արտասահմանում 5 միլիոն էլ [հայ] լինի, եթե ուզում ենք զայ մեզ մտա, մենք բարձր գույուս ենք ցանկանում, հարկավոր է միայն պատրաստվել այդ բանին, որպեսզի նրանք գան եւ չապրեն վրանների տակ, այլ պատրաստ լինենք նրանց համար ստեղծելու կենցաղային եւ աշխատանքային բոլոր պայմանները (ժափահարություն): Հայաստանը գլուխացիական երկիր էր, հիմա այն արդյունաբերական երկիր է, հանրային Հարստությունները անսպառ են Հայաստանի լեռներում, եւ այստեղ արդյունաբերությունը շարունակելու է զարգանալ: Բացի դրանից, մենք այլ տեղերում էլ Հոգեւոր շատ ունենք, տեղ կա ժափակվելու համար, ուժ լինի միայն: Այնպես որ, ինձ թվում է, դուք ինձ ճիշտ կհասկանաք, այլ ուղիներ չունենք, այլ ուղին պատերազմի ուղին է, պատերազմ հրահրելու ուղին է: Իսկ այդ ուղին մեզ համար բացառվում է: Ես ուզում եմ ձեզ շնորհակալություն հայտնել, սիրելի բարեկամներ, որ դուք ինձ հնարավորություն տվեցե՛ք հանդիպելու ձեզ հետ: Ու միայն դուք էիք կարիք գզում մեզ հետ հանդիպելու, այլ մենք էլ կարիք էինք գզում ձեզ հետ հանդիպելու, դա երկկողմանի փոխադարձ ձգտում է: Ինչ վերաբերում է մշակութային կապերին, մենք կողմ ենք մշակութային կապերի ամենայնպես տարածմանը բոլոր երկրների հետ, մենք պատրաստ ենք մրցակցելու տեխնիկայի, գիտության, արվեստի բնագավառում, մենք պատրաստ ենք սովորելու մյուս ժողովուրդներից եւ ցույց տալու մեր նվաճումները: Մշակութային պատվիրակությունների փոխանակման հարցում ինձ թվում է, որ մենք պայքարի տակ չենք, մեր բոլոր հանրապետությունները հնարավորություն ունեն եւ շատ լայն կերպով ներկայացված են մեր մշակութային պատվիրակությունները արտասահմանում: Ամերիկայում հիմա ձայներ են հնչում, որոնք պահանջում են սահմանափակվել ժողովուրդների մշակութային կապերը: Երբ ամերիկյան մտավորականության ներկայացուցիչները այցելեցին իր խորհրդային Միություն եւ, վերադառնալով այնտեղ, հաշվետվություն կատարեցին, Ամերիկայում սկսեցին ձայներ հնչել այն մասին, որ պետք է սահմանափակվել մշակութային կապերը: Ինչ վերաբերում է մեր, մենք կողմնակից ենք դրանք լայնացմանը եւ չենք վախենում մեր համապարգիքի: Ես կարգացել եմ որոշ արտասահմանյան թերթերում այսօրի մարեր, որ ինչքան ավելի աճի իր խորհրդային Միությունում մտավորականությունը,

այնքան ավելի կոմունիստներն իրենք իրենց համար վտանգ կտեսնեին: Իսկ դուք գիտեք, որ մենք հիմա ընդլայնում ենք կրթություն ստանալու բոլոր հնարավորությունները, մենք հիմա խնդիր ենք դրել բոլոր երեխաներին ընդգրկելի գիշերօթիկ դպրոցներում, որպեսզի ավելի լավ կրթություն և լավ գաստրաբուլոլոգիան տրվի երեխաներին: Տեսնում եք՝ ինչպես մենք ինքնիրո գնում ենք վտանգին ընդառաջ: Ես լսել եմ վրացիներից այսպիսի բան, որը ընդունված է վրացիների մոտ, որ երբ ցանկանում են սուզանել մարդու, սուզանում են գինու բաժակով: Վրացիներից մեկը, որին ուղեցել են սուզանել, ասել է՝ ես Համաձայն եմ, որ սուզանեմ, բայց միայն ավել մեծ բաժակով (ծիծաղ): Մի երրորդը այդ առիթով ասել է՝ մտածում են ձիուն խոտով սպանել: Եթե կապիտալիստական աշխարհում պատրաստվում են սպանել մեզ այն գիտակցությամբ, որ մենք պատրաստում ենք ժողովրդին, ապա մենք պատրաստ ենք այդպիսի պատուվրայան (ծիծաղ). ուստի կողմն են գիտելիքները՝ նրա կողմն է և հաղթանակը. կոմունիստական հասարակությունը ամենալուսավորված հասարակությունն է, դրա համար էլ ապագան նրան է պատկանում:

Զարգրյան - Ինձ թվում է, մեր հյուրերը թույլ կտան վերջացնել այս հանդիպումը, որովհետև արդեն ժամը 7-ն է, իսկ նիկիտա Սերգենիչը զբաղված է:

Տեղեյ - Մենք գիտենք, որ ընկեր Նրուչչովը շատ հոգնած է և շատ զբաղված, բայց, նկատի ունենալով, որ բոլոր պատվիրակները ուզում են արտահայտվել, իրենց շնորհակալությունը հայտնել, դրա համար ես, որպես ամենաներիտասարգը (ծիծաղ), կուզեմ բոլորի կողմից շնորհակալություն հայտնել: Երբ Յուրի Գազարինը հաջող թուխք կատարեց, Ամերիկայում իրարանցում տեղի ունեցավ, կոնգրեսի մասնավոր հանձնախումբը կանչեց գիտնականներին՝ քննելու այդ հարցը: Հարցումներ ուղղեցին գիտնականներին, թե ինչու՞ Ամերիկայում 150 տարի գոյություն ունեցած քաղաքակրթությունը չկարողացավ մրցել Նորհրդային Միության հետ: Գիտնականները չկարողացան պատասխանել այդ հարցին ուղիղ կերպով, միայն մեկը այսպիսի պատասխան տվեց, թե՛ չեք խորհել, որ այս բանը ցույց կտա կապիտալիզմի և կոմունիզմի միջև եղած տարբերությունը՝ ի նպաստ կոմունիստներին: Գիտնականները պատասխանեցին՝ այո՛: (Մաֆա Հարություն):

ՀԱՍ. ֆ. 4-1, ց. 127, գ. 141, թ. 1-24: Բնագիր: Մեքենագիր:

№ 2

ՄԱՐԲՍԻՉՄ-ԱԼԵՆԻՆԻՉՄ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՄԱՍՆԱՆՁՑՈՒՂԻ ԳԻՏԱՍՇԽԱՏՈՂՆԵՐԻ ՀԵՏ ԱՄԻԿՈՅԱՆԻ
ԿԱՑԱՑԱԾ ՀԱՆԴԻՊՄԱՆ ՍՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

14 մարտի 1962թ.
Երևան

Ագայն Ս. Ս. - директор Армянского филиала ИМЛ.

Уважаемый Анастас Иванович! В настоящее время завершается редактирование "Очерков истории Коммунистической партии Армении". В процессе работы возник ряд спорных и неясных вопросов, связанных с историей Компартии Армении и партийных организаций Закавказья. Редакционная коллегия просит Вас уделить им внимание и побеседовать с нами по этим вопросам.

1. Оценка армянского добровольческого движения в годы первой империалистической войны.

По данному вопросу у историков имеются следующие мнения: некоторые считают, что армянские патриоты-добровольцы ставили задачу идти на помощь угнетенному под игом Турции армянскому народу. Это движение характеризуется как национально-освободительная борьба и его считают прогрессивным явлением в истории освободительной борьбы армянского народа. Иные думают, что это движение способствовало осуществлению захватнических планов царского самодержавия, а турки использовали этот момент для уничтожения армянского народа.

Микоян А. И.

Конечно, русский царизм хотел использовать это движение в своих интересах, но от этого характер его не меняется. Конечно националистические партии также хотели использовать это в своих реакционных целях. Но это движение было прогрессивным. Можно привести такой пример, когда болгарский народ выступал против турецкого ига за свою свободу, мы это движение считали прогрессивным, то почему же тогда борьба армянского народа против турецких порабощателей должны считать реакционным. Хотя движение болгар и армян против Турции поддерживали английские империалисты и царское самодержавие, тем не менее борьба болгарского и армянского народов за свое освобождение от турецкого ига представляет [собой] прогрессивное явление в истории этих народов.

Каринян А. Б.

Никто не сомневается, что это движение было прогрессивным. Но в контексте войны, которая была антинародной, у некоторых это вызывает сомнения, хотя в добровольческих отрядах участвовали народные массы.

Микоян А. И.

Правильно, что в это движение были вовлечены рабочие и крестьяне. Но я не только поэтому считаю это движение прогрессивным. Хотя война 1914-1918 гг. в целом была империалистической войной, но продвижение русской армии на турецком фронте объективно играло прогрессивную роль в борьбе армянского народа против турецких порабощателей. Но бывает зло большее и зло меньшее. Выступление русской армии против турок в разрезе борьбы порабощенных народов против турецкого ига было прогрессивное явление, хотя эта война была империалистической. Во время первой мировой войны англичане и французы были в одном империалистическом лагере, но и между ними возникли объективные противоречия. Такой перелом событий создали по их собственному желанию. В этом смысле нужно отличить объективный характер движения от побочных явлений. Если не учесть всех обстоятельств, то можно иногда и прогрессивное явление принять за реакционное. Поэтому я считаю, что первая точка зрения правильна.

Ագայն Ս. Ս.

Второй вопрос. О революционной ситуации в Закавказье и в Армении накануне и в период Октябрьской революции.

Часть историков считает, что Закавказье и Армения то время были отсталыми мелкобуржуазными крестьянскими окраинами царской России. Следовательно, здесь не было почвы для победы Октябрьской революции.

Иные считают, что революционная ситуация существовала во всей стране, как в центре, так и на окраинах и победа Октябрьской революции в Закавказье и Армении задержалась лишь по причине сложившейся внутренней и внешней обстановки. После Октябрьской революции в Закавказье образовалась антисоветская коалиция буржуазных националистов, поддерживаемая иностранными империалистами. Начавшаяся на Северном Кавказе гражданская война и оккупация Закавказья сначала германо-турецкими, затем англо-американскими империалистами, задержала победу Советской власти в Закавказье.

Микоян А. И.

Я не продумал этот вопрос, поэтому точной формулировки дать вам не смогу, но я попытаюсь проанализировать политическую ситуацию и соотношение классовых сил того периода.

В 1917 г. во всей стране была революционная ситуация, хотя русский пролетариат еще не завоевал большинства. Революционный подъем совпал с такими моментами, когда буржуазия еще не имела своей твердой линии, народу надоела война, аграрная проблема ждала своего решения, война

разоряла русского крестьянина, рабочие голодали. Вот эти узловые вопросы и создавали революционную ситуацию. Ленин говорил: сегодня, или потом будет поздно.

Могло случиться так, что буржуазия вдруг заключила бы мир с Германией и, отпустив русского крестьянина в деревню, пообещала бы ему землю, чтобы опираться на крестьянство, то еще вопрос, победила бы тогда социалистическая революция или нет? Хотя революционная ситуация была налицо.

Когда русская армия была на Кавказском фронте, в Закавказье была революционная ситуация. У нас, среди кавказских большевиков, были споры-устраивать демонстрации или нет. Если бы армяне так быстро разбежались с Кавказского фронта и оставались там хотя бы два месяца, мы могли бы совершить переворот и в Тбилиси взять власть в свои руки. Следовательно, наличие русской армии в Закавказье создавало условие, чтобы воспользоваться революционной ситуацией для свержения власти буржуазии. Когда армия распалась, ушла по домам, революционная ситуация не развернулась и наступил период ее спада. А когда Советская власть победила в гражданской войне и Красная Армия вошла в Азербайджан, наступил новый подъем революционной ситуации в Армении. В Грузии в это время очень сильно было влияние буржуазных партий, поэтому без помощи Красной Армии было трудно там установить Советскую власть. Приближение Красной Армии к границам этих республик повсеместно в Закавказье усиливало революционную ситуацию.

Агаян Ц. П.

Третий вопрос. "О Коммунистической партии Армении", связанной с Айкуни. Как известно, эта организация была создана в начале 1918 г. с целью вести большевистскую работу среди армянского населения, в частности среди армян-беженцев. Для этой же цели указанная организация финансировалась и получала поддержку со стороны ЦК РКП (б). Она же участвовала в организации Коммунистического Интернационала, о чем и говорил товарищ Н. С. Хрущев в своей речи на юбилейной сессии, посвященной 40-летию Армении. Известно также, что против деятельности этой организации в свое время резко выступили члены Кавказского Краевого Комитета и считали деятельность этой организации раскольничьей.

Микоян А. И.

Этот вопрос как будто уже решен. Скоро по этому вопросу будет опубликована статья в журнале "Коммунист". Там дается в основном правильный ответ на этот вопрос. Мы считаем, что Коммунистическая партия Армении, 40-летие которой праздновали в прошлом году, образовалась в 1920 г. Что касается "Коммунистической партии Армении", созданной в начале 1918 г. группой большевиков во главе с т. Айкуни, то она участвовала на I конгрессе Коминтерна, представляющая не кавказских армян, а армян-беженцев и проживающих за границей. Она вела работу обособленно от Краевого Комитета. Мы же, кавказские коммунисты, никогда не были организационно разделенными от РКП (б). Но не нужно отрицать положительную роль "Компартии Армении", возглавляемой т. Айкуни. Историю нужно писать так, как это было в действительности. Мы предполагали, что Армения целиком освободится и это сыграет большую роль для всего международного революционного движения. В Закавказье-мы, коммунисты, были против того, чтобы создавать отдельные коммунистические партии. Мы в то время в этом смысле не имели должной гибкости. Нужно было с момента возникновения буржуазных кавказских государств объявлять о создании коммунистических партий в этих республиках и дать лозунг о создании независимых советских республик. Я

тоже думал, что это национализм. При этом мы исходили из того, что после победы Советской власти в Закавказье отпадет необходимость в отдельных национальных государствах. Это наше понимание не давало возможности использовать форму национальной государственности для успеха социалистической революции.

В Азербайджане это получилось легко. В Бакинской организации раньше других (на Майской конференции 1919 г.) появился лозунг о создании независимого Советского Азербайджана.

Тов. Гусейнов выступил за то, чтобы в Азербайджане создать тюркскую партию. Нариман Нариманов протестовал. В Москве он добился восстановления организации "Туммет". "Туммет" серьезной роли не играла, так как она была преимущественно интеллигентской организацией. В Баку действовала также партия "Адалат". Когда Гусейнов ставил вопрос о создании в Азербайджане тюркской Коммунистической партии, я сказал, что это неправильно, компартии должны быть созданы по территориальному признаку. Русские товарищи говорили, что они против этого, так как не хотят выходить из РКП (б). Но все-таки пришли к выводу о необходимости создания Компартии Азербайджана. В январе-феврале 1920 г. был созван съезд партии. На этом съезде я не был. Мы убедились, что необходимо выдвинуть лозунг о создании национальных советских республик в Закавказье. Тогда коммунисты Грузии, Армении и Азербайджана пришли к общему выводу-о создании в каждой республике своей Коммунистической партии, которые должны входить в РКП (б), как части единой Коммунистической партии. Первые шаги в Армении в этом направлении были сделаны еще тогда, когда был создан Арменком.

Говоря о положительной стороне деятельности "Коммунистической партии Армении" следует указать на неправильные действия Г. Айкуни, который не хотел иметь тогда связь с Крайкомом партии. Ведь в тот период без единой Закавказской партийной организации мы не смогли бы успешно вести борьбу. Я против т. Айкуни тогда имел острое выступление. Я говорил, что он хочет разредить наши ряды. В Астрахани я встретил товарищей из Крайкома, которые ехали с мандатами в Москву, чтобы протестовать против действий т. Айкуни, направленных на разделение наших рядов. Они говорили, что Айкуни не хочет подчиняться Крайкому партии и консультироваться по вопросам, имеющим общее значение для партии.

В начале 1919 года был созван пленум Крайкома партии по национальному вопросу. В этом вопросе мы, коммунисты, проявили нигилизм, в том числе и я.

В 1917 году, в октябре месяце после VI съезда партии, из Петрограда в Закавказье приехал Шаумян. В то время меньшевики Грузии имели большое влияние. Они, в частности Жордания, требовали создания национальных территориальных автономий (кантоны), куда бы входили Грузия, Азербайджан и Армения. Тогда они также не выдвигали идею государственности.

Приехав из Петрограда, Шаумян выступил по национальному вопросу. Он развивал ту мысль, что необходимо приступить в Закавказье к претворению в жизнь положения Программы партии о самоопределении наций. Тогда Филипп Махарадзе имел большее влияние среди коммунистов Закавказья. Он выступил и сказал, что это невозможно. Это было ошибкой. Мы долго не понимали этого и тогда Шаумян остался в меньшинстве.

Я все это говорю, товарищи, с оговорками.

Заробян Я. Н.

Значит, дату образования Компартии Армении-1920 года-мы правильно считаем?

Микоян А. И.

Да, правильно. Та, "Коммунистическая партия Армении", о которой говорит т. Айкун, не была такой партией, которая опиралась и руководила местными партийными организациями в Армении. А Коммунистическая партия Армении, существующая ныне, была создана в 1920 году, в период образования коммунистических партий других республик Закавказья.

Агаян Ц. П.

Четвертый вопрос: "Оценка Майского восстания в Армении 1920 года".

Некоторые историки считают, что в период Майского восстания все было готово для победы Советской власти в Армении и в результате неумелого руководства восстанием Арменком, победа Советской власти не осуществилась. Другие считают, что выступление было несвоевременным и потому поражение было неизбежным.

Микоян А. И.

Не каждое восстание должно немедленно кончаться победой. Если каждый восставший после поражения перестает восставать, то он не революционер. Это дело сопряжено с большими трудностями. Но разве можно осуждать революционеров за то, что восстание кончилось неудачно. Майское восстание в Армении 1920 года несомненно сыграло положительную роль. На этих трудностях массы учились политической борьбе.

К причинам поражения Майского восстания нужно отнести и то, что русская армия в этот момент не смогла прийти на помощь. Армянский комитет РКП (б) (Арменком) был плохо организован и не получал поддержки; восстание было плохо подготовлено-в одном месте начали, в другом-заканчивали. Но это восстание было героической страницей в истории революционной борьбы армянского народа и большим уроком.

Правильные решения вырабатываются в процессе революционной борьбы. Вот, например, в начале на Кубе Фиделя Кастро некоторые коммунисты не поддерживали. А теперь Фиделя Кастро коммунисты Кубы признают своим вождем. Этот человек развивался вместе с народом и с боем вошел в марксизм-ленинизм.

Агаян Ц. П.

Пятый вопрос. Как известно, Кавбюро в ноябре 1920 года, желая обеспечить победу Советской власти в Армении без кровопролития, хотело использовать так называемых левых дашнаков и внутренние противоречия дашнакского парламента, обещав включить некоторых деятелей в состав Ревкома. Эта политика дала положительный результат. В дальнейшем, после победы Советской власти в Армении, некоторое снисходительное отношение к дашнакским деятелям дала возможность для подготовки февральской авантюры, что очень дорого обошлось армянскому народу.

Как следует оценить эти факты?

Микоян А. И.

Это понятно. Стремление нашей партии-установить Советскую власть в Армении без кровопролития. В то время в дашнакском правительстве возникли некоторые разногласия и коммунисты вели работу, чтобы отторгнуть какую-то часть от дашнаков. Я не считаю, что эту тактику нужно осуждать как неправильный шаг. Такие маневры марксизм-ленинизм допускает. Мы эту тактику иногда применяем. Вот, например, в Болгарии. Коммунисты привлекли буржуазных деятелей к государственной работе. Я лично считаю, что такой тактический прием по отношению к дашнакам был правильным. Но, поскольку ситуация изменилась, нужно было изменить и тактику.

Агаян Ц. П.

Шестой вопрос. Отношение к кемалистскому движению 1920 года. Известно, что Советское правительство положительно относилось и всячески поддерживало кемалистское движение. Но в то же время кемалисты выступали как ярые националисты, поработали и истребляли другие народы - греков, армян и т.д. В частности армянскому народу они принесли много бедствий и страданий, захватывая армянские территории, уничтожали мирное население. Как отнестись к этим фактам?

Микоян А. И.

Мы поддерживали кемалистское движение из-за чего? Из-за того, что оно было против английского и французского империализма. Да этого же никто не выступал против империалистов-наших главных врагов. Это первое. Во-вторых, мы искали союзников среди народов Востока. Предполагали, что по цепной реакции против империалистов поднимутся другие страны Востока. Внутри страны кемалисты выступили против султанского режима и феодальных порядков. В этом смысле кемалистское движение нужно считать прогрессивным. Но это одна сторона явления. Вторая сторона этого явления в том, что кемалистское движение было направлено против малых народов. Следовательно, в кемалистском движении две тенденции-положительные и отрицательные. Но главное в то время была борьба против англо-французского империализма и эта борьба правильно нами была поддержана. Сказанное выше политика кемалистов угнетения малых народов привела к захватническим действиям со стороны турков и от этого армянский народ понес значительные жертвы и потерю территории. В частности в этом сказалась реакционная тенденция кемалистского движения.

Характеризуя кемалистское движение, нужно подчеркивать его антиимпериалистический характер, но вместе с тем нельзя не отмечать его реакционную сторону-захватнические действия по отношению к другим народам.

Каринян Л. Б.

Я хочу понять. В ту пору мы так и рассуждали. Причем мы понимали, что Ленин тогда санкционировал такой подход. Но сейчас есть иная точка зрения, считающая, что это было ошибкой. Я думаю, что правильно первое толкование.

Недавно вышли мемуары Аралова, нашего посла. Многие знают эту книгу, ее переводят на армянский язык.

Микоян А. И.

Я не знаком с этой книгой. Я думаю, что исторические факты и явления надо освещать объективно так, как они имели место в действительности. На самом деле кемалистское движение было направлено против империализма, но в то же время несло угнетение нашим народам. Обо всем этом нужно сказать так, как это было.

Агаян Ц. П.

Седьмой вопрос. Как следует использовать некоторые партийные документы?

В некоторых случаях в решениях пленумов, съездов Коммунистической партии Армении периода культа личности имеются ошибочные характеристики отдельных событий. Так, например, на VI съезде Компартии Армении в 1929 году отдельные недостатки и невыполнение планов промышленности в Алаверди связывается с шахтинским делом, или же X съезд Компартии Армении дает неправильную оценку деятельности Компартии Армении в области социалистического строительства

республики. Должны ли мы в "Очерках истории Компартии Армении" дать критику этих ошибок?

Микоян А. И.

Я думаю надо. Критика допущенных ошибок должна найти место в "Очерках истории Компартии Армении". Но ЦК КП Армении должен обсудить эти вопросы, поскольку это касается решений съездов и пленумов ЦК. Недостатки в промышленности г.Алаверди, которые на VI съезде Компартии Армении связывали с шахтинским делом, конечно были несколько раздуты. Вообще об отрицательных фактах нужно писать. Историю нужно писать объективно-так, как она есть. Например, нужно сказать также о левацких ошибках в период коллективизации. В свое время Сталин нажимал, чтобы немедленно 100 процентов армян охватить колхозами. Из-за этого я думаю, два селения армян хотели перейти в Турцию. Это были крайности. Нужно отметить, что коллективизацию зачастую проводили без определенной подготовки, часто забегали вперед, а потом приходилось исправлять все это.

В период культа личности у вас, как и по всей стране, затормозился рост и развитие, потому что в 1937-1938 годах значительная часть кадров была арестована.

В "Очерках" следует писать о руководителях Совета Министров, ЦК Армении, о таких как Касьян, Тер-Габриелян, Мясникян, Амбарцумян и другие. История должна знать своих людей. Восхвалять не нужно, пишете так, как было.

Ионнисян А. Г.

Какое Ваше мнение о Лукашине?

Микоян А. И.

Вы знаете, что я особой симпатии к нему не питал. Но какое это имеет значение? Он был хорошим, знающим дело работником и о нем надо писать. И о Г. Арутинова тоже нужно писать. Он не был вредителем. После смерти Сталина, Берия хотел его снять и поставить вместо него Авластимова. Но не успел это сделать. Я Арутинова знаю хороша. Он был бюрократичен, надменно смотрел на все, не изучал армянский язык, но он был умным человеком, хорошим организатором. С народом общался мало из-за незнания армянского языка. После его смерти Товмасян и Арушанян требовали исключить его из партии. Это было неправильно. Здесь сказывалась армянская мстительность, когда из одной крайности впадают в другую. Уж если бьют человека, то хотят доконать его до конца.

Заробян Я. Н.

Правильно. Арутинов скончался как член партии.

Каринян А. Б.

У Арутинова было много ошибок.

Микоян А. И.

Парильно, нужно писать об ошибках тоже.

Каринян А. Б.

Например, он говорил: "Какой золотой век армянской литературы", а сам литературу не знал.

Микоян А. И.

Да, но он 17 лет работал на посту секретаря ЦК. Тов. Товмасяна тоже нельзя смешивать с грязью. Он делал много глупостей, что было нетерпимо. Но нужно подходить объективно. Он не имел достаточной политической закалки, но старался делать как лучше. Хорошо, что его освободили без шума.

Прошу учесть, что я говорил не подбирая формулировки. Изучайте историю, подходите по-марксистски, объективно, анализируя

отрицательные и положительные факты и делайте соответствующие выводы. А к тем фактам, которые можно толковать по-разному, нужно подойти разумно, подходя с исторической точки зрения, по методу марксизма-ленинизма.

Агаян Ц. П.

Разрешите, Анастас Иванович, от имени коллектива научных работников Института марксизма-ленинизма и от имени редакторов "Очерков истории Коммунистической партии Армении" поблагодарить Вас за сердечную беседу и разъяснения тех вопросов, которые имеют весьма важное значение для правильного освещения истории нашей партии.

ՀԱԱ, ֆ. Կ-4033, ց 8, ք. 115Ա, թթ. 1-14: Բնագիր: ՄԵԽԵՆԱԳԻՐ:

ՏՈՐԳԱԾՆԵՐ

ԿԱՐԻՆԻ ԵԱՀԱՆԳԻ ՔՂԻՒ ԳԱՎԱՌԱԿԸ 19-րդ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

Քղիի գաղտնակը Հայտնի է նաև Խորհայն, Խորհն, Խորհայր, Խորհունայր երկիր անուններով: Տեղագրված է Չորրորդ Հայքում, Արածանիի վտակներ Քղի եւ Գայլ գետերի հովիտներում:

Եւ անտի/Լակզի ձորից այն կողմ-է. Ջ/երկիրն Խորհունայր, բազում գիւղք եւ գաւառք, այդեստանք եւ մրգաւես ծառք զարգարեայ է եւ ունի գիւղաբազաք զԿեղի փոքր գրեւի, գաղտնակի մասին գրում էր Ն. Կարենցին:¹

Խորհայնը 7-րդ դարում հիշատակվում է որպես Չորրորդ Հայքի առաջին գաղտն: Մինչեւ 13-րդ դարը՝ անվանվել է Խորհնան, հետո՝ Քղի կամ Կեղի գաղտնակ: Հայաստանի երկրորդ բաժանումից եւ Մորիկ կայսրի 591 թ. բարենորոգումներից հետո, Քղին Մեծուրի հետ միասին մտնում էր մյուս Չորրորդ Հայքի կամ Հուստինիանույան Հայքի եպարքոսութուն վարչական միավորման մեջ: 15-17-րդ դարերում Քղին ենթարկվեց թուրքերի աղետալի արշավանքներին: Բնակչութան մի մասը կոտորվեց, մյուսը՝ գաղթական դարձավ: Լքված ու զատարկված գյուղերում անգաղտնիցի թրդական ցեղերն ու քոչվոր թուրքերը: Այս ճանապարհով էլ փոխեց գաղտնակի ժողովրդագրութունը, անտեսական ու քաղաքան կյանքը գրկվեց բնականն զարգացումից:

¹ Ն. Կարենցի, Տեղեկագիր Վերին Հայոց, Վաղարշապատ, 1903, էջ 10:

Գաղափարի բնական նպատակը պայմանները հնարավորություն էին տալիս զարգացնելու գյուղատնտեսությունն ու անասնապահությունը: Արևիվային փաստաթղթերի օգնությամբ կատարված վերլուծության շնորհիվ պարզվում է, որ գաղափարի յուրաքանչյուր անասնության բաժին էր հասնում 5,3 գլուխ խոչոր, 19,1 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն:² Գաղափարում ստրածված էր նաև մեղվաբուծությունը: Վիճակագրված 47 գյուղերում խնամվում էին 2070 փեթակ մեղու:³

Քրիի որակյալ մեղրը մեծ պահանջարկ ուներ թե՛ նահանգում, թե՛ Պոլսում:

Գաղափարում կալին արծաթի և երկաթի հանքեր, ինչն էլ զարկ էր տալիս հանքաների զարգացմանը: Վիճակագրված 20 գյուղերում, 20-րդ դարի սկզբներին, գործում էին 49 արբերի, 4 կաշեգործ, 48 կոշիկագործ, 16 ներկարար, 38 բրուտ, 8 թիթեղագործ, 68 հյուանատաղձագործ, 111 քարակոփ որմնադիր, 22 սափրիչ, 60 ջրաղացպան և 164 առևտրական:

Գաղափարում գործում էին 38 եկեղեցի, 3 վանք, 3 մատուռ, 41 երկսես, 2 արական և 2 իգական վարժարաններ, որտեղ աշխատում էին 60 ուսուցիչ: Աշակերտների թիվը հասնում էր 2530-ի:⁴ Մեկ այլ փաստաթուղթ հայտնում է, թե 20-րդ դարի սկզբներին գաղափարի 50 Հայաբնակ գյուղերում գործում էին 27 դպրոցներ, որոնք ունեին 1700 աշակերտ:⁵ Երկու տեղեկությունների հակասության պատճառը այն է, որ երկրորդ վիճակագիրը չի հաշվարկել խարք բնակչություն ունեցող գյուղերի և ամենայն հավանականությամբ՝ Քրիում և Խուբուսում գործող չորս արական և իգական վարժարանները:

Առավել հակասական տեղեկություններ են հայտնվում գաղափարի գյուղերի, այդ թվում հայաբնակ գյուղերի առթիվ: Ռուս Հեղինակ Ա.Կոլոբակինը գաղափարի 237 գյուղերում հաշվում է 39606 շունչ բնակչություն, որից՝ 13688 քրիստոնյա, 25918՝ մուսուլման և զգրաշ:՝ Ալ. Երիշյանը գաղափարում հաշվում է 213 գյուղ, որից 11-ը՝ թուրքաբնակ, 6-ը՝ թուրքմենաբնակ, 113-ը՝ քրդական, 6-ը՝ զղբաշ, 24-ը՝ հայկական, 1-ը՝ հունարենակ և 47-ը՝ խոտը բնակչությամբ: Նույն Հեղինակը նշում է նաև տների քանակը՝ 392՝ թրքական, 2104՝ քրդական, 112՝ թուրքմենական, 74՝ զղբաշ, 1940՝ հայկական, 28՝ հունական, ընդամենը՝ 4650 տուն: Ենչերի քանակը հետևյալն է, 18223՝ մահմեդական, 15814՝ քրիստոնյա: Ընդամենը՝ 37037 շունչ: Բնակչության 46 տոկոսը հայերն էին, 41-ը՝ քրդեր, 8, 5-ը՝ թուրքեր, 2-ը՝ թուրքմեն, 1,5-ը՝ զղբաշ և 0, 5-ը՝ հույներ:⁶

Կարինի Առաջնորդարանի տեղեկություններով, 50 հայաբնակ գյուղերում ապրում էին 2676 տուն, 18705 շունչ հայ, 6384 շունչ թուրք /մահմեդական/՝ Փաստաթղթերից մեկն էլ վկայում է, որ գաղափարի ուներ 41225 բնակչություն, որից 28836-ը՝ մահմեդական, 12389-ը՝ հայ:⁷ Հաջորդ փաստաթուղթը հայտնում է, որ 20-րդ դարի սկզբներին գաղափարում կար 4333 տուն բնակչություն, որից 3490՝ հայկական էր:⁸ Նույն ժամանակ, վկայում է հաջորդ փաստաթուղթը, գաղափարի ուներ 363 մեծ ու փոքր գյուղեր, որոնք բաժանված էին 18 շրջանների և ունեին 100000 բնակչություն, որից 6000-ը՝ թուրք:⁹ Մեկ այլ աղբյուրի հաղորդմամբ, գաղափարի ուներ 25500 բնակչություն:¹⁰ Եթե դիմենք միջինի տարբերակին, ապա արդյունքում կունենանք 215 գյուղ և 33691 բնակչություն:

Գաղափարի կենտրոնը Քրի ավանն էր, որը հնում կոչվում էր Կողբաբերդ: Ավանի միջով հոսում է Քրի գետը: Ավանը կառուցված է գետի ափամերձ

Մեծխեռում ու Քարաղուխ լեռների ստորոտներում: Այն բաժանվում էր թաղերի: Հայկական թաղերն էին՝ ս. Սարգիսը, ս. Լուսավորիչը, ս. Հակոբը և Վերին թաղը: Քրիի միջով էր անցնում Երզնկա-Մուշ, Երզնկա-Խարբեղ ճանապարհները, որոնք նպաստում էին առևտրի զարգացմանը: Քրիի վաճառականները արտահանում էին ոչխար, այծ, եգ, ձի, ջրի, կորի, այծի, ոչխարի մորթի, բոստանային կուլտուրաներ, և ներմուծում էին սուկա, արծաթյա զարդեր, հագուստ, կտորեղեն:

Ավանում աշխատում էին 90 արհեստավոր, 75 առևտրական: Այնտեղ գործում էին ս. Սարգիս և ս. Հակոբ եկեղեցիները: Իգական և արական վարժարաններում սովորում էին 350 աշակերտ, 150 և 200 ճարտարաբաններ: Ավանի ուներ մանկապարտեզ՝ 250 սաներով:¹¹

Ավանի բնակչության մասին ունենք իրարամերձ վկայություններ: Ա.Դոն Հայտնում է, որ Քրի ունեցել է 350 տուն, 2450 շունչ հայ բնակչություն: Թուրքերը՝ 1050 շունչ էին:¹² Հեղինակներից մեկն էլ փաստեցնում է, թե ավանի ունեցել է 5000 թուրք և հայ բնակչություն:¹³ Արևիվային մեկ այլ փաստաթուղթ վկայում է, որ ավանում ապրում էին 500 տուն հայեր:¹⁴ Մինչև 17-րդ դարը, 650 տուն հայերի և 150 տուն թուրքերի գոյություն մասին է հայտնում մեկ այլ փաստաթուղթ:¹⁵ Վերջին տեղեկությունների համաձայն, եթե վերածենք շնչերի, կունենանք մոտ 3900 շունչ հայ բնակչություն: Թերևս, հնարավոր է ընդունելի համարել վերջին ցուցանիշը:

Փաստաթղթերից մեկն էլ վկայում է, որ կոտորածներին զոհ է դնացել 1780 հայ:¹⁶ Իսկ 3900 շունչ հայ բնակչության մասին հայտնող փաստաթուղթը նշում է, որ նշված հայերից փրկվել են ընդամենը՝ 18-ը:¹⁷

Ավանի բնակչության քանակը միջին տարբերակով գնահատելու դեպքում, կունենանք 3087 շունչ հայ բնակչություն:

Գաղափարի ամենամեծ հայաշատ գյուղը Դարմանն էր: Այն Հիշատակվում է անև Թերման, Գերման, Թեմիրան անուններով: Դարմանը գտնվում էր Քրիից հարավ-արևելք: Կառուցված էր գեղեցիկ, անտառածածկ լեռնալանջի վրա: Գյուղի հարավ-արևելյան կողմում ս. Կիրակոսի վանքն էր: Դարմանի ուներ երկու եկեղեցի, երկու վարժարան:¹⁸ Գյուղում գործում էին շուրջ 40 արհեստավոր և 16 առևտրական:¹⁹

19-րդ դարի երկրորդ կեսին գյուղն ուներ 350 տուն և 2450 շունչ բնակչություն: Կալին նաև 210 շունչ և 40 տուն մահմեդական:²⁰ Խուբուր գաղափարի ամենանշանավոր գյուղերից մեկն էր: Այն գտնվում էր Քրիից հարավ արևմուտք, Խաչկունց փոքր լեռան ստորոտում, Քրի գետի ձախ ափին:

Գյուղի անունը ծագել է 7-րդ դարից: Արշավանքից վերադարձող արարները զգում են պարենի պակաս և գյուղի բնակիչներից պահանջում են խուրս՝ հաց: Այդպես էլ գյուղի անունը դառնում է Խուրս:

Գյուղը ոչ միայն տնտեսական, այլև մշակութային կենտրոն էր: 1879 թ. գործում էին արական և իգական վարժարանները՝ 160 և 100 սաներով, մանկապարտեզ էին հաճախում 170 երեխա: Վարժարանի և մանկապարտեզի ծախսերը հոգում էր արտասահմանում գտնվող խարսեցիների ,,Հայկազյան ուսումնասիրաց քնկերությունը,,:²¹

Գյուղում գործում էին ս. Կարպան և ս. Սարգիս եկեղեցիները, կար մեկ մատուռ: Գյուղի ուներ 126 արհեստավոր և 12 առևտրական:²²

² ՀԱԱ, ֆ.Պ-476, ց. 1, գ. 1544, թ. 42:

³ Նույն տեղում, ֆ. Պ- 57, ց. 5, գ. 161, թ. 9:

⁴ Նույն տեղում, ֆ. Պ- 476, ց. 5, գ. 161, թ. 11:

⁵ Նույն տեղում, ֆ. Պ-57, ց. 6, գ. 161, թթ. 13-16:

⁶ ՀԱԷ, Վ. 5, էջ 90:

⁷ Колубакин А. М. , материалы, т. 3. ч. 2, Тифлис, 1890, ст. 400:

⁸ ,,Փորձ,, 1880, թիւ 6-7, էջ 222:

⁹ Ա.Դոն, Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի վիլայիտները, Երևան, 1912, էջ 191-192:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. Պ-476, ց. 1, գ.1033, թ. 9:

¹¹ Նույն տեղում, ֆ. Պ-57, ց. 5, գ.161, թ. 9:

¹² Նույն տեղում, ֆ. Պ-476, ց. 1, գ. 1033, թ. 2:

¹³ Նույն տեղում, ֆ. Պ-57, ց. 5, գ.140, թ. 6:

⁷ Նույն տեղում, գ. 151, թ. 17-18:

⁸ Ա.Դոն, նշ. գիրքը, էջ 191:

⁹ Լ. Սրապյան, Քրի, Անթիլաս, 1960, էջ 16:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. Պ-57,ց. 5, գ. 140, թ. 6:

¹¹ Նույն տեղը, թ. 7:

¹² Նույն տեղը:

¹³ Նույն տեղը, գ. 161, թ. 18:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. Պ-57, ց. 5, գ. 140, թ. 12:

¹⁵ Նույն տեղը, ֆ. Պ-476, ց. 1, գ. 161, թ. 11-12:

¹⁶ Ա.Դոն, էջ 191:

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. Պ-476, ց.1, գ.161, թ. 17, 18:

¹⁸ Նույն տեղը, գ. 1032, թ. 10:

ինուրսի Համար բախտորոշը 1895 թ. էր: Ձիկնակցած քրդերի Հետ, սեպտեմբերի 22-ին թուրքական խուժանը շրջապատում է գյուղը: Խուրքը դիմում է ինքնապաշտպանություն: Մարտերի ընթացքում գյուղը տալիս է 8 զոհ եւ 5 վիրավոր: Ուժերն անհավասար էին, եւ խուրքեցիները որոշում են գեղերով Հեռանալ Հայրենի գյուղից:

Գյուղի բնակչության քանակի մասին տեղեկությունները Հիմնականում կրկնում են իրար, եւ Հնարավոր է գառնում ընդունել 260 տան եւ 1693 շունչ Հայ բնակչության գյուղեթյունը: Հեղինակներից մեկն էլ Հայտնում է, որ 1915 թ. Խուրքն ունեցել է 2400 շունչ Հայ բնակչություն:⁶ Այսինքն 1890-1915 թթ. յուրաքանչյուր ընտանիք տվել է 2,7 շնչի աճ, ինչը ընդունելի ցուցանիշ է: Խոսնակ /Օսնակ, Հոսնակ/ գյուղը Համարվում է Համանուն գյուղախմբի կենտրոնը: Խոսնակը տեղավորված էր Քղիից Հարավ արևելք: Գյուղը կառուցված էր անտառաշատ բարձունքի վրա: Գյուղի մոտ էր գտնվում ս. Կիրակոս վանքը, որը Հանդիսանում էր Քղիի առաջնորդարանը: Վանքը Հայտնի էր ձեռագրերի Հարուստ Հավաքածուով: Գյուղի մոտով Հոսում էր Աստղարեղ գետակը, որը ոռոգում էր Խոսնակի բանջարանոցներն ու արտերը: Գյուղում կախին նաև ար Հնուավորներ ու առևտրականներ: Անասնապահներն ունեին 2000 գլուխ մանր եւ 500 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն:⁷ Գյուղում գործում էր ս. Մինաս եկեղեցին, վարժարանը: Վերջինս ուներ 90 աշակերտ եւ 2 ուսուցիչ:⁸

1872-1873 թթ. գյուղում ապրում էին 55 տուն Հայ եւ 33 տուն թուրք բնակչություն:⁹ Մեկ այլ փաստաթուղթ Հայտնում է, որ գյուղն ունեցել է 120 տուն, 1000 շունչ Հայ եւ 15 տուն թուրք բնակչություն:¹⁰ 19-րդ դարի վերջի, 20-րդ դարի սկզբի բնակչության քանակի մասին վկայող փաստաթղթերից մեկն էլ Հայտնում է, որ գյուղն ունեցել է 80 տուն, 580 շունչ Հայ եւ 350 շունչ թուրք բնակչություն:¹¹

Հաջորդ փաստաթուղթը Հայտնում է 95 տան մասին՝ 850 շունչ Հայ եւ 55 տուն թուրք բնակչությամբ:¹² Միջին տարբերակով կունենանք 70 տուն, 517 շունչ Հայ բնակչության ցուցանիշը:

Հերոսիֆ /Հերոսիվ, Հերթիվ/ գյուղը գտնվում է Քղիից Հարավ արևմուտք, տափարակ հովտում, որի հարավային կողմում ս. Լույս լեռն էր: Լեռան Հետ կապված ավանդությունը պատմում է, որ լեռան անունը կնքել է Նոյ նահապետը, երբ նաչլով տապանի պատուհանից, տեսել է ծագող օրվա լույսը եւ լեռն անվանել «տուրք լույս»:¹³ Լեռից Հյուսիս-արևելք գտնվող լեռանը նահապետը տվել է «Միամին», անունը, որովհետև այնտեղ նստած տեսել է Տիրոջը՝ գրկին մի մանկիկ: Երկու լեռներն էլ Հայերի եւ քրդերի Համար Հանդիսանում են պաշտամունքի վայր, ինչը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ գավառակի քրդական ցեղերի գգալի մասն ունեցել է Հայկական ծագում:¹⁴

Գյուղն ուներ գործող եկեղեցի, «գեղեցիկ ու նոր շինուած», վարժարան:¹⁵ Ձուտ Հայաբնակ գյուղ էր: Ուներ 150 տուն՝ 1500 շունչ Հայ բնակչությամբ:¹⁶

Կարինի առաջնորդարանի տեղեկությամբ, գյուղն ունեցել է 90 տուն եւ 630 շունչ Հայ բնակչություն:¹⁷ Մեկ այլ աղբյուրի հաղորդմամբ, գյուղն ունեցել է 100 տուն, 700 շունչ Հայ բնակչություն:¹⁸ Միջին տարբերակով՝ կունենանք 340 տուն, 943 շունչ Հայ բնակչությամբ:

ՑՈՒՑԱԿ
Քղիի գավառակի Հայկական գյուղերի բնակչության
/Որոշ Հաշվարկներ կատարված են միջին տարբերակով/

Գյուղեր	տուն	շունչ
Դարման	416	2400
Խուրք	260	1693
Չանախչի	217	1400
Աստղարեղ	186	1220
Ճերմակ	171	1216
Առեք	187	1204
Հերտիվ	340	943
Սերկեւիլ	115	831
Ճպր	71	643
Օրոք	89	613
Ապողնակ	73	588
Հողաս	85	588
Խոսնակ	70	517
Սագածոր	58	503
Առինջ	50	405
Ղազի	26	228
Ավրնակ	30	210
Խոլխոլ	15	80
Ակիպիվան	18	126
Յոլ-մեջ	18	126
Օսնակ	80	560
Չան	30	210
Քերպոլ	50	350
Աղբյուր	15	105
Սարկյաշ	15	105
Ջյպե-Մըզրի	15	105
Աղալին-շենիկ	20	140
Հազատուն	50	350
Տինեկ	18	126
Խարարեկ	40	280
Մեղեքան	40	280
Ջերման	27	175
Ամառիջ	27	175
Խուլպեք	20	140
Աղբակ	30	210
Լզիք	40	280
Ձեթեւիկ	35	385
Ընդամենը	3047	18610

Գյուղերը	տուն	բնակչ.	պանդուխտ	փրկվ. կտորով.
Քղի	500	2000	200	20
Ճըպր	100	1100	200	900
Աղբյուր	40	400		400
Չուսնախ	30	200		5
Էղմեկ	30	250		250
Ակիպե վանք	40	400	30	2
Հողաս	15	995		3
Սագածոր	80	640	120	520
Սերկեւիլ	170	1200	100	1100
Խուրք	300	1700		1700

⁶ ՏԲ, Հ. 2, էջ 953:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 161, թ. 8, 11-12, 18:

⁸ Նույն տեղը:

⁹ ՏԲ, Հ. 2, Երեւան, 1988, էջ 783:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. Պ-57, ց. 4, գ. 140, թ. 26:

¹¹ Ա-Գո, էջ 191:

¹² ՀԱԱ, ֆ. Պ-57, ց. 5, գ. 161, թ. 8:

¹³ Նույն տեղը, գ. 140, թ. 22:

¹⁴ Նույն տեղը:

¹⁵ Ա-Գո, էջ 191:

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. Պ-476, ց. 1, գ. 161, թ. 8:

Հերտիֆ	150	1500		1500	
Նուլիս					
Նոյեմբեր	30	220		220	
Ապրիլ	120	800		800	
Մայիս	8	60		60	
Յունիս	12	80		80	
Հուլիս	130	1100	100	1000	
Փետրվար	125	1200		1200	
Մարտ	15	90	12	78	
Ապրիլ	10	80		80	
Մայիս	8	60		60	
Յունիս	220	1400		1400	
Հուլիս	20	90		90	
Օգոստոս	35	420		420	
Սեպտեմբեր	500	2100		2100	
Օկտոբեր	35	350		350	
Նոյեմբեր	120	1100	50	1050	
Դեկտեմբեր	250	1500		1500	
Հունվար	120	1000		1000	
Փետրվար	120	1000		1000	
Մարտ	200	1500		1500	
Ապրիլ	300	1680		1680	
Մայիս	150	1400		1400	
Յունիս	15	400		400	
Հուլիս	65	500	50	450	
Օգոստոս	35	360		360	
Սեպտեմբեր	70	600		600	
Օկտոբեր	35	370		370	
Նոյեմբեր	67	600		600	
Դեկտեմբեր	50	500		500	
Հունվար	70	600		600	
Փետրվար	60	600	35	365	
Մարտ	50	480		480	
Մայիս	12	120		120	
Յունիս	5	62		62	
Հուլիս	15	120		120	
Օգոստոս	25	250		250	
Նոյեմբեր	4537	33177	862	30	33147

Շարժարանները եւ աղյուսակները ապացուցում են, որ Հակառակ թուրքական պաշտոնական վարկածների, Կարինի նահանգում Հայերը ոչ թե կազմում էին բնակչության նվազագույն հատվածը, այլև որոշ գավառներում ու գյուղերում՝ մեծամասնություն էին: Պաշտոնական վիճակագրության բացակայության պայմաններում, ասպարեզ էին բերվում կողմնակալ վիճակները, որոնք, «ապացուցում», էին Հայության փոքրամասնություն լինելը: Ինչը կոտորածների ճանապարհով Հայաթափման գործընթացը կոծկելու նպատակ էր հետապնդում:

Օսմանյան թուրքալի արևելյան նահանգներն իրենց ազգային կազմով, առանձնահատկություններով, աշխարհագրական դիրքով եւ զարգացման աստիճանով մնում էին որպես կայսրությունից առանձնացված տարածքներ, որտեղ ինչքան որ թույլ էր կենտրոնական իշխանությունը, այնքան ուժեղ եւ ինքնիշխան էին՝ տեղական իշխանությունները, քուրդ բեկերն ու թուրք բեյերը: Առկա թվական վարչակարգը, պարբերաբար բորբոքելով կրոնական մոլեռանդությունը, այն ուղղում էր քրիստոնյա Հայաստանների դեմ, որպեսզի Հայաստաններին ու կոտորածներին միջոցով իրականացնեն օսմանիզմի՝ Հայաստանների ոչնչացման ու ձուլման քաղաքականությունը:

Որպեսզի ավելի քան ընդգծված ներկայացվի թուրքական բռնապետության Հայալույ թաղաքականությունը, բերենք եւս մեկ վկայություն, որի Հեղինակն է բնիկ Բղեցի Նազարեթ Փոստոյանը:¹

Հեղինակը մեզ է ներկայացնում 48 գյուղի մասին արժեքավոր տեղեկություններ, նշում՝ բնակչության, տների, գոհերի, արտադրած աշխատողների թիվը: Պարզվում է, որ 48 Հայաթնակ գյուղերն ունեցել են 4537 տուն, 33177 շունչ Հայ բնակչություն: Ե Փոստոյանը տեղեկություն չի թողել Նուլիսի եւ Շարուկ գյուղերի մասին, որոնք, մեր ունեցած աղբյուրներից մեկի վկայությամբ ունեցել են 15-ական տուն՝ 80 եւ 105 շունչ Հայ բնակչությամբ: Եթե գումարներ նաև ԱՄՆ-ում գտնվողների թիվը, ապա բնակչության ընդհանուր թիվը կկազմի՝ 34224: Ե Փոստոյանի վկայություններից պարզվում է, որ կոտորածներից փրկվել են ընդամենը 30 Հայ: Այսինքն՝ Մեծ եղեռնին զոհ են գտնացել 33332 շունչ Հայեր:

Հովհաննես Զատիկյան
պատմական գիտությունների
թեկնածու

ՅՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԻԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1900-1908թթ.

19-րդ դարի երկրորդ կեսին եւ 20-րդի սկզբին եվրոպական երկրները, ԱՄՆ-ն թուրքիայում եւ մասնավորապես Արեւմտյան Հայաստանում, Կիլիկիայում իրենց տնտեսական աշխարհաքաղաքական դիրքերն ամրապնդելու, ազդեցություն ունեննելու ընդլայնելու նպատակով Հիմնում էին Հյուսիսատոսություններ, փոխհյուսիսատոսություններ: Փրանսիան այս բնագավառում բավականին եռանդուն գործունեություն էր ծավալում: 20-րդ դարի սկզբին նա Հյուսիսատոսություններ ուներ Դամասկոսում, Հայնպում, Բեյրութում, Տրապիզոնում եւ փոխհյուսիսատոսություններ՝ Էրզրումում, Վանում, Սվազում, Դիարբեքիում, որոնք ուղղություն էին առնում իր երկրի տնտեսական ու քաղաքական գործերին: «Նրանք ոչ միայն ներկայացնում էին Արեւմտյան Հայաստանում իրենց երկրների ու քաղաքացիների շահերը, այլև զանազան պատրվակներով միջամտում էին տեղացիների ներքին կյանքին», - գրում է «Մուրճի» տեսաբան Լեւոն Սարգսյանը²:

Մեր Հետաքրքրության առարկա ժամանակաշրջանում Փրանսիան ավելացրեց իր հյուսիսատոսական ծառայություններին, գործակալների թիվը Հատկապես Արեւմտյան Հայաստանում: Երկրի արտաքին գործերին նախարարը գրա մասին Հայտարարել էր դեռ 1902թ., ի պատասխան

¹ ԱԱ, ֆ. 9-57, ց. 5, գ. 140, թ. 6:
² Նույն տեղում, ֆ.9-476, ց. 1, գ. 161, թթ. 11-12, 18:
³ Հայ ժողովրդի պատմություն, Հ. VI, Երևան, 1981, էջ 286:
⁴ Մուրճ, ամսագիր, Թիֆլիս, 1902, N 7:

պատգամավոր Ռուսների Հարցապնդման, սակով թե Ֆրանսիան 11 գործակալներ է ուղարկել Թուրքիա, տեղում իրերի գրությունը ստուգելու եւ ճշտելու նպատակով¹: Ավելի ուշ, այս անգամ Ֆր. գր Պրեսանսի խորհրդարանում 1904թ. Հունիսի 9 - ի Հարցապնդմանը պատասխանելով, պայցանցելու Համար, որ կառավարութիւնը միջոցներ է ձեռք առնում արեւմտահայերէն պաշտպանելու նպատակով, Հետեւյալն է ասում, «Ինչ վերաբերում է Հայաստանին՝ չնայած այն մեր առեւտրական շահերի տեսանկյունից ոչինչ չի ներկայացնում, ես ձեզ Համատացնում եմ, այլ միմիայն Ֆրանսիայի աջակցութեան վկայութեան նպատակով ավելացրել եմ մեր գործակալների թիվը Հայաստան կազմող շրջաններում: Այսպես, մասնալորագրւած 1903թ. սեպտեմբերի 13 -ին ես ստեղծել եմ վանքի փոխյուզպատոսութիւնը եւ որ այս տարվա Հունվարի 23 -ին իմ կողմից մեկ այլ Հյուլպատոսարան է հիմնվել Վարպուտում»²: Հանրապետութեան արտաքին գործերի նախարարը կարեւորութիւն է տալիս Հյուլպատոսների եւ գործակալների աշխատանքներին: Նա գտնում է, որ «Հյուլպատոսների ներկայութիւնը ձեռ միութարութիւն է տեղի ազգաբնակչութեան Համար, եւ բազում անպատանձ մեր գործակալների կողմից ներկայացված տաղանակները ցրվել են Կոստանդնուպոլսում արագ եւ եռանդուն միջամտութիւններից հետո»³:

Համապատասխանում է արդյոք նախարար Դեկլասեի կարծիքը իրականութեանը, կարելի է հաստատապես պատասխանել՝ ոչ: Հենց այդ օրերին, երբ Ֆրանսիայի խորհրդարանում բանավեճ էր ընթանում, արեւմտահայ գաղտնիներում ջարդերն ու ավերը շարունակվում էին: Եվ պատգամավոր Ֆր. գր Պրեսանսի առարկութիւնն անհիմն չէր: «Ունենալ նշանակում Հյուլպատոսներ, որոնք կլինեն պարզապես անկարող, անգործունակ վիաներ, ֆրանսիայի Համար ավելի վատ է, քան այնտեղ ներկայացուցիչ չունենալը»⁴: Խորհրդարանի սույն ուշագրավ նիստի ընթացքում նախարար Դեկլասեի ասածները որոշ լույս են սփռում Հյուլպատոսների գործունեութեան վրա: Նա նշում է, որ «Մյուս կողմից օգտակար է, որ մեր գործակալները Հենց տեղում են իրականացնում կատարված դեպքերի քննութիւնը, որ հետագայում մեզ կօգնի օսմանյան կառավարութեան մոտ միջնորդելու գործի ողջ իմացութեամբ»⁵: Դեկլասեի իրական, գուցե թվացյալ լավատեսութեամբ Համակված խոսքին Պրեսանսն զարժյալ պատասխանում է. «Եթե նրանք միայն պարզապես պետք է արձանագրեն այն, ինչ տեղի է ունենալու նրանց աչքի տեսք, այս Հայ ժողովուրդը գրանից ոչինչ չի շահի, կամ ավելի շուտ գա կլինի ոճրագործութիւններին լուխյան համաձայնութիւն տալ»⁶:

Դեկլասեի քանիցս հիշատակում է տեղերից ստացվող ճեպագրերի մասին: «Pro Armenia» -ն իր էջերում շարունակաբար տեղ է տվել Հյուլպատոսների եւ փոխՀյուլպատոսների տեղեկատվութեանը, որի վերաբերյալ կիտավի Համապատասխան տեղում: Բննելով Համադրելով այն տեղեկատվութիւնը, որ պարունակում են այդ փաստաթղթերը, գալիս եւք այն եզրակացութեան, որ այն հիմնականում ստույգ ու Հավաստի է: Այսպես Ֆրանսիայի Հյուլպատոս Բերթերոնը, Սասնո կոտորածների պատճառները քննելուց հետո ճիշտ պատասխան է տվել Պրեսանսին. «Հստակ պատասխանատվութիւն է ընկնում ողջ կառավարութեան եւ նրա պաշտոնյաների վրա»⁷: Ինքը Դեկլասեն, Հունիսի 9 -ի նիստում իր ելույթի մեծ վկայակոչում է Հյուլպատոսների տեղեկագրերը, որոնցում Հաղորդած տվյալները կասկած չեն Հարուցում:

¹ Նույն տեղում:

² Pro Armenia, 1904, N 87 - 88.

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Pro Armenia, 1904, N 87 - 88.

Պահպանվել են վկայութիւններ Հյուլպատոսների արժանապատիվ կեցվածքի, մարդասիրական ազնիվ արարքների մասին: «Գեղամ. Տեր-Կարապետյանի թղթակցութիւնները եւ բոլոր մյուս աղբյուրները, - Սասնո, Մուշի գերագույն տաղանակի օրերին, - միաբերան կվկայեն, որ ֆրանսիական Հյուլպատոսը գտնվել է իր մարդկային կոնսուլի բարձրութեան վրա, որ նա ճշմարիտ Հայու մը պես պաշտպանել է Հայ ժողովուրդը...»¹: Եվ ապա «...աղբյուս Հրահանգված էր իրեն Պարիզին եւ որ Հյուլպատոսներու նշանակումը ուրիշ վասնդված վարերում ու անոնց աչալուրժ Հակոբութիւնը միեւնույն ժամանակ Պոլսո գնապահի մշտնընտրվող հորդորներն ու ազգաբարութիւնները Բ. Դրան՝ ազատեցին մեր ժողովուրդը մյուս վիլայիթներուն մեջ եւս: Եվ նույն կրողի միջամտութիւններուն շնորհիվ այլ՝ երկրորդ ետ առավ իր որոշումը՝ վերջ տալու Հայկական Սասունին եւ բնակեցնելու գայն քլուրդերով»²:

1901թ. Առաքելոց վանքի Հայտնի կովի ժամանակ, երբ Անդրանիկն իր գիւղերներով պաշարվում է թուրքական կանոնավոր բանակի հրամանների կողմից, երեք երկրների, այդ թվում Ֆրանսիայի, Հյուլպատոսները խոչընդոտում են վանքի՝ իրեն Հնարարայն սրբավայրի հրետակոծմանը³: Կան այլ փաստեր եւս Ֆրանսիացի Հյուլպատոսական ծառայողների զինանձն ու անձնագոհ վերաբերմունքի վերաբերյալ⁴:

Հյուլպատոսների գործունեութեան արդյունք է Համադրում փաստականների՝ կոտորածներից խույս տված Հայերի՝ իրենց բնակավայրերը վերագործնելու փաստը, մասնալորագրւած Մուշում⁵:

1900 - 1908 թթ., ընթացքում ֆրանսիական Հյուլպատոսների գործունեութեան ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, որ Ֆրանսիան մշտապես գիմել է Ռուսաստանի նմանաբնույթ ծառայութիւններին, Համաձայնեցրել գործողութիւնները, բողոքի ցույցերը Բարձր Դուռն դեմ: Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարը մշտապես, երբ խոսք է գնացել իր երկրի Արեւելյան Հարցում ունեցած պարտավորութեան, Բեռլինի վեճակովի 61-րդ հոդվածով ստանձնած պատասխանատվութեան մասին, շեշտել է, որ Ֆրանսիան մենակ չի ստորագրել 61-րդ հոդվածն ու բարեփոխութիւնների 1895թ. մայիսյան ծրագիրը: Նույն մտնեցումն է գրեւորվում եւ Հյուլպատոսների Հարցում:

1901թ. Հունվարի 3 -ի գրութեամբ Ֆրանսիայի գեսպանը Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի գեսպանին առաջարկում է Համատեղ բողոք ներկայացնել Բ. Դուսնը, անձամբ սուլթանին նախարան նահանգներում, Արանիայում եւ Մակեդոնիայում մոյեգնող բանութիւնների կապակցութեամբ: Հատկապես շեշտվում էր, որ իր եզրակացութիւնները հիմնված են Հյուլպատոսների տեղեկագրերի վրա⁶: Ֆրանսիայի ջանքերը՝ Համադրածակցելու Ռուսաստանի եւ Անգլիայի հետ, շարունակվում են նաեւ Հաջորդ տարիներին⁷:

Ըստ մի այլ Հաղորդագրութեան 1904 թ. ամռանը «Ֆրանսիական, ռուսական եւ անգլիական Հյուլպատոսների Հաշվետվութիւնները Սասունի գեսպանի մասին Հաղորդում են, որ հուլիանների արդյունքում Հայերն ունեն 3000 զոհ»⁸: Նույնաբնույթ տեղեկատվութիւն էր պարունակում «Մուրճ»՝ «Արտաքին տեսութիւն» բաժինը⁹. «Շրջվով Բիթլիսի վիլայիթում երեք Հյուլպատոսները, ռուսաց, ֆրանսիական եւ անգլիական,

¹ Վարանդյան ԼԲ., ՀՀԴաշնակցութեան պատմութիւն, Երեւան, 1992, էջ 260:

² Pro Armenia, 1904, N 87 - 88.

³ Հարավատ պատմութիւն Տարնո, էջ 156:

⁴ Պատմութիւն Եվրոկիտ Հայոց, Համադրված Արշակ Ակոբյանյան, Գաֆրի, 1952, էջ 1206:

⁵ Դրոշակ, 1902, N 7:

⁶ АВП РИ, Политархив, N 3455, лл.1 - 3.

⁷ Դրոշակ, 1904, L, 5:

⁸ Генощид армян в Османской империи, Сборник документов и материалов, сост. М.Г.Нерсисян, Р.Г.Саакян, Ереван, 1982, с.172.

⁹ Մուրճ, 1904, N 6:

Հաստատեցին, որ թյուրք զորքը եւ քյուրդերը սոսկալի գաղանթթյուններ են կատարել անպաշտպան Հայերի վրա՝ կոտորելով մոտ 5000 հոգի ...»¹։

Ֆրանսիայի կառավարութիւնը Վանում իր Հյուպատոսին կարգադրել էր 1904թ. գարնանը անգլիական եւ ռուսական Հյուպատոսներին Հետ Համատեղ ստուգայց կատարել Սասուն։ Ստուգայցը կատարվել էր, բայց առանց ռուսական ներկայացուցչի մասնակցութեան՝ Հաղորդում է ֆրանսիական Հյուպատոսի ճեպագիրը՝

Ֆրանսիայի կառավարութիւնը ընդառաջելով ռուսական ղեկավարութեան առաջարկութեանը, 1907 թ., Հուլիսի 3 -ին հրահանգում է թիֆլիսի, Վանի եւ Էջրուռմի իր Հյուպատոսներին՝ Անգլիայի ու Ռուսաստանի ղեկավարներին Հետ Համատեղ Հետաքննել Բիթլիսում տեղի ունեցած դեպքերը։ Դիվանագիտական գրադրութիւնները պարզվում է, որ Բիթլիսի մահճանգիական բնակչութիւնն ըմբոստացել է եւ պահանջում է տեղի վայու պաշտոններով լրջուր, սպառնալից անկարգութիւնները կործանարար կլինեն Հայերի համար։ «Այն դաշտում քրդերն ու շերքիները ավերում են Հայկական գոյուղերն ու կոտորում Հայերին» - շարունակում է ղեկավարն Չիտովիւրը։

Ուշադրով է, որ Հյուպատոսները չափազանց ճշշտ էին գնահատում իրենց դերը։ «Սուրճը» վկայակոչելով Լոնդոնի «Standart» լրագիրը, գրում էր. «Եվրոպական պետութիւնների Մուշ ուղարկված երեք փոխյուպատոսները զեկուցանում են, որ ավելորդ են համարում իրանց բնակչութիւնը ալոտեղ, որովհետեւ նրանք անզոր են արգելել թուրքերին՝ անգլիութիւններ կատարել Հայերի դեմ»։ Ինչ վերաբերվում է թուրքիային, սպա Եվրոպական պետութիւնները պետք է իմանան ինչ եւ որ աստիճան առաջ տանեն արշավանքը Բ. Դուան դեմ։ «Այլապես թուրքերը Հմտացած ձգձգման արվեստի մեջ՝ միշտ գիտեն ձգձգել ամեն մի գործ, մինչեւ որ Եվրոպական դիվլյուստարիան կհնոցնի եւ կձանձրանա»²։

Ֆրանսիայի Հյուպատոսը ռուսական եւ անգլիական Հյուպատոսներին Հետ Հարկադրված է եղել կատարել տարբեր բնույթի, տեղական Հանգամանքներից բխող գործառույթներ։ Հայտնի է, որ երեք Հյուպատոսները 1904 թ. Սասուն ղեկաբերի ժամանակ միջամտեցին գեղիգոյուզանցիների եւ թուրքական կողմի զինված ընդհարմանը, այն Հաշտութեամբ վերջացնելու նպատակով, թեեւ ընդհանուր իրավիճակը մնաց անփոփոխ՝

Երեք երկրների Հյուպատոսներին տեղեկատվութիւնը վերաբերում է թուրքիայի կյանքի ամենատարբեր բնագավառներին։ Տարբեր երկրների Հյուպատոսները լրտեսում, հետեւում էին միմյանց գործունեութեանը՝ Հատկապես անտեսական բնագավառում։ Ահա թե ինչ է գրում Վանի ռուսական փոխհյուպատոսը իր վերադասին. «Պատահարք ինձ Հաջողվեց նայել Վանի ֆրանսիական Հյուպատոսներին վերջին տարիների գաղտնի զեկուցագրերից մի քանիսը։ Նրանցում ասվում էր, որ ռուսական առևտրի Հետ Հաջողութեամբ մրցակցելու համար Ֆրանսիան պետք է օգնի թուրքիային Փոքր Ասիայում երկաթուղիների եւ խճուղիների կառուցման գործում, քանի որ դրանց կառուցումով Ռուսաստանը այլեւս չի ունենա աշխարհագրական այն առավելութիւնները, որոնք թեեւ դեռ չեն օգտագործվել, բայց բացում են առևտրական լայն հեռանկարներ»³։ Եվ այս այն պարագայում, երբ Ֆրանսիան եւ Ռուսաստանը համարվում էին բարեկամ երկրներ։ Ֆրանսիայի Հյուպատոսի հետաքրքրութեան շրջանակները վերաբերյալ արժեքավոր վկայութիւն է ներկայացնում Վանի ֆրանսիական փոխհյուպատոս Ռարյուի զեկուցը արտաքին գործերի նախարար Դեկլաստին, գրված Էրզրումից 1902 թ. Հուլիսի 13 -ին։

¹ Նույն տեղում։

² Pro Armenia, 1904, N 87 N 88, Դրոշակ, 1904, N 4 - 5։

³ Политархин, 1643, лл.162,167,176, 3456, лл. 46 - 52.

⁴ Մուրճ, 1904, N 7։

⁵ Նույն տեղում։

⁶ Նույն տեղում։

⁷ Հանրաբայան Ա., Ազգաբաղյին Հարաբերութիւնները Արեւմտյան Հայաստանում, էջ 136։

«Պատիվ ունեմ Ձերզ գերագնացութեան փոխանցելու զեկուցագիր, որը մեզ ներկայացրել է Վանի մեր Հյուպատոսական գործակալը, այդ վկայութեամբ գերմանական միսիայի ստեղծման մասին։

Ամենայն Հավանականութեամբ գերմանացիները ցանկանում են Հայաստանում ազդեցութիւն տարածել, որը մինչ այդ չեն ունեցել։ Վերջին չորս տարում մենք այստեղ ակնհաստես եղանք զոկտոր Բելքի՝ Հայտնվելուն, որը զբաղվում էր գիտական հետազոտութիւններով եւ իմիջիպալաց նաեւ՝ քաղաքականութեամբ։ Այդ պարտը ինքնամոռացութեան պահին Հայերին Հայտնել էր, որ չուսով նրանք Վանում կտեսնեն գերմանացի միսիոներներին իսկ Հետո՝ Հյուպատոսի։ Սպասելով նա իրացրեց բարեգործական ընկերութիւններին միջոցով բազկանաձափ օգնութիւն՝ Վանում բարեգործական աշխատանքների համար։ Այդ օգնութիւնները տրամադրվել են մեր քաղաքում ամերիկական միսիոներներին։ Կարճ ժամանակ անց այստեղ ժամանեց գերմանացի մի օրիորդ, որը ըստ իր ասածի, ուղարկված է Վան՝ հետեւելու համար Գերմանիայից բերված բարեգործական միջոցների օգտագործմանը։ Նրանից Հետո ժամանեց մի միսիոներ, որը լրագործված էր, բայց ամեն ինչը, նաեւ զեկավարելու գերմանական միջոցներով ամերիկացիների կողմից իրականացվող աշխատանքները։ Այդ միսիոները, որը Հետագայում նշանակվեց Ստամբուլի դպրոցներից մեկի տնօրեն, փոխարինվեց անորոշ տարիքի մի օրիորդով եւ որը ինչպես իր նախորդները, կարծես թե միակամ էր ամերիկյան միսիայի Հետ, բայց որը այս տարի սկսեց առանձնանալ գերմանական միսիայի անունից՝ որբանցի շինարարութիւն կազմակերպելով։ Երբ Գերմանիան այստեղ կկազմակերպի իր միսիան, մենք անշուշտ ակնհաստես կլինենք Հյուպատոսի Հայտնվելուն, ինչի մասին Հայտարարեց զոկտոր Բելքը, իսկ այնուհետեւ գերմանացիները կհաստատվեն Հայկական նահանգների հնչց արտում ...

... Եստ ցավալի է տեսնել, թե ինչպես են մեր միսիաները թողնում այս նահանգները ու փակում իրենց դպրոցները, այն ղեկաբում, երբ անգլիական, ամերիկյան, գերմանական բողոքական միսիաները ծաղկում են եւ հիմնում նոր դպրոցներ»⁴։

Գերմանիան Հախուռն թափով ամուր գիրքեր էր նվաճում թուրքիայում։ Փոխհյուպատոսը, հիշատակելով զոկտոր Բելքի հնագիտական գործունեութիւնը, ուշադրութեամբ է հրավիրում նրա Հետզհետե լայն ծավալ ընդունող քաղաքական գործունեութեան վրա, որը իրականացվում է բարեգործական ու կրթական միջոցառումներով։ Հատկանշական է, որ գերմանական բողոքական քույրերը գործել են ամերիկյան քույրերի հետ, այնուհետեւ առանձնացել են եւ Վանում հիմնել են որբանոց-դպրոց»։ Այդ բոլոր միջոցառումները հող են նախապատրաստում այդտեղ Գերմանիայի քաղաքական ներկայութիւնը սպաճովելու նպատակով։ Ըստ զեկուցագրի հեղինակի, նշած Հանգամանքները բերում են այն երրակացութեան, որ Գերմանիան Հաստատուն գիրք կգրավի Հայաստանում, ինչպես գրավում է թուրքիայում՝ մնացած ասպարեզներում։ Նա ցավով է փաստում Ֆրանսիայի Հետզհետե թուլացող գիրքերի մասին։

Ֆրանսիայի կառավարութիւնը, Հավանաբար, անօգուտ Համարելով Հյուպատոսական որոշ կետերի, ինչպես օրինակ Խարբերի, գործունեութիւնը, մահճարկական բնակչութեան կողմից Հյուպատոսաբանի ավերումից Հետո փակել էր այն, ինչը պատճառ էր դարձել Հայերի նոր Հայածանքների⁵։

⁴ Վարդեմար Բելքը եւ Կառլ Լեհման - Հաուպտը հնագիտական պեղումներ են կատարել Վանի մերձակայքում։

⁵ Documents Diplomatiques Françaises: 1871-1914, Paris, 1936, pp. 395 - 396.

(գործավարական թարգմ. ֆրանս.)։

⁶ Արամայան, Ազատութիւն արշալույսին, Թիֆլիս, 1913, էջ 112։

⁷ Դրոշակ, 1907, N 4։

Հյուլպատոսներն իրենց պարտականությունները կատարելիս, Հաճախ ենթարկվել են զինված Հարձակումների, չեն շրջադաշնի առանց պահակախմբի ուղեկցությունը՝:

Փրանսիան Հյուլպատոսական ծառայություն է ունեցել նաև Կիլիկիա-արևմտ։ «Դրոշակում» 1905 թ. մարտի 4-ին հրատարակված «Կիլիկիան եւ Փրանսիական Դիվանագիտությունը» վերնագրով նյութը Հստակ պատկերացում է տալիս Թուրքիայում գործող ֆրանսիական եւ մյուս երկրների Հյուլպատոսների գործունեությունը վերաբերյալ։

Այն Հարցին, թե ինչով են զբաղվում եվրոպական Հյուլպատոսները Թուրքիայում, Հողվածագիրը Հանգամանալից պատասխան է տալիս, որից բխում է մի եզրակացություն. Հյուլպատոսների մեծ մասը զբաղված չեն իրենց անմիջական պարտականությունների կատարմամբ։

Հողվածագիրը գտնում է, որ կան Հյուլպատոսներ, որոնք առևտրական գործունեություն են կատարում, որոշ Հյուլպատոսներ բնագիտական Հետազոտումներ են անում՝ թիթեուներ են որսում։ Ոմանք զբաղվում են ստորական փյառակները փորփրելով՝ Հնագիտական պեղումներ են անում, իսկ մի մասն էլ պարզապես Հանգստանում։ Ըստ Հողվածի Հեղինակի կան նաև իրենց կոչման բարձրության վրա գտնվողներ, իրենց պարտականությունները արժանապատիվ կերպով կատարողներ. հսկում են իրենց վստահված շրջանի քրիստոնյաների անդորրության, ընդհանուր խաղաղության վրա եւ Հետևելով ստորագրված փաստաթղթերի պայմանների կատարմանը։

Այնուհետև Հողվածագիրը ներկայացնում է Մարաշում ֆրանսիական Հյուլպատոսության ստեղծման հանգամանքները։

«Մարաշում, ինչպես Հայտնի է, Փրանսիական փոխՀյուլպատոսությունը Հաստատված է Հայկական կոտորածներից հետո. 1895 - 96թթ. սուլթանի զորքի պարտությունից հետո, թուրք կառավարության եւ Զեյթունի Հայերի մեջ Հաշտություն կայացվեց Անգլիայի, Փրանսիայի, Իտալիայի եւ Ռուսաստանի ներկայացուցիչների միջամտությամբ ու միջնորդությամբ։ Հետևաբար Մարաշում նստած եվրոպական միակ ներկայացուցչի ֆրանսիական փոխ-Հյուլպատոսի վրա, բացի ընդհանուր անդորրության հսկելու պարտականությունից, ընկնում է եւ մասնավոր պարտականություն՝ հետևել, թե գործադրվո՞ւմ են արդյոք պետությունների ստորագրած պայմանները Զեյթունի գայմագամության նկատմամբ։

Հեղինակն անգրագուսնում է գեյթունցիների տնտեսական գրությունը։ Նա իրավացիորեն գտնում է, որ օրինական եւ անօրինական խստությունների պատճառով գեյթունցիները զրկվել են իրենց հիմնական զբաղմունքով՝ Զորեպանությունում պարապելու հնարավորությունից եւ մասնավոր ծայրահեղ չքավորության։ Ըստ Հողվածագրի նույն վիճակում են Հայտնվել շրջակա Հայկական գյուղերի բնակիչները։ 1895-1896 թթ. կոտորածների ժամանակ շատ բնույթիցներ կորցնելով իրենց աշխատողներին, չեն կարողանում զբաղվել Հողագործությամբ ու անասնապահությամբ։ Ըստ կնքված Հաշտության պայմանագրի՝ բնակչությունը ոչ միայն «գլխասր փաղիշահից» օգնություն չստացավ, այլևս ենթարկվեց անասունների կրկնակի տուրքի։ Ստեղծված կացությունը շատերին Հարկադրում էր գիմել վերաբնակություն։

Զեյթունում, ինչպես Հաղորդում է Հողվածագիրը, սուլթանը վերահաստատում է իր ուզմական ներկայությունը, ավելացնելով գինվորների ու թնդանոթների թիվը։

Կառավարությունը սաստկացրել էր կրոնական ու քաղաքական Հարձանքները։ Հայերը երկարատև բանտարկության էին դատապարտվում մի երգարան, մի եվրոպական թերթ կամ «Մարսելյոզ» ընթերցելու Համար։ Այնուհետև Հողվածագիրը գրում է.

Քրիստոնյա գայմագամը, որ պետությունների միջնորդության չնորհիվ նշանակվեց ազբատ յեռնային Զեյթունի շրջանին, իբր թե հանգստություն տալու Համար, իրոք գոյություն չունի։ Նա չեզոքացված է

բոլորովին իր պաշտոնի մեջ եւ շրջանի բոլոր գործերը de facto կատարում է գինվորական Հրամանատարը... Այսպիսով թե պետությունների խոսքն է Հարցված եւ թե Թուրքիայի շահը ապահովված։ Երկու կողմերն էլ գոհ են. Հարցնող չկա միայն բուն ազգաբնակչության գոհունակության մասին»։

«...Գերության մեջ սարող ժողովուրդը,շարունակում է Հողվածագիրը, - ցավեր ու դարձեր շատ ունի։ Թյուրք յաթագանի տակ Հեծող բրիտանյանները Հոգեկան սփոփանք կզգային, գոնե մի քանի րուպի անվան չունեջ քաշելու՝ ճնշվածների պաշտպան, Հալասարություն եւ եղբայրության նշանարանին Հետևող Փրանսիայի ներկայացուցչի մոտ։ Բայց կարո՞ղ է արդյոք մեկը ազատորեն մտնել այն անկարգեր, որի վրա ծածկանվում է երեք գույնի դրոշակը։ Գեկտեմբերի սկզբին գեյթունցիներից մեկը քաջություն, թե միամտություն է ունեցել այնչեղ Փրանսիայի փոխ-Հյուլպատոսին եւ ... մինչևե օրս հեծում է բանտում։

Այդ տեսակի փաստերի դիմաց, իրավունք չունե՞մ միթե Հարցնելու, թե ինչու Համար են Հաստատված Փրանսիայի Հյուլպատոսները Թուրքիայում՝ անհատների քսակը լցնելու, կրոնափոխությունը խրախուսելու, օգափոխություն անելու՞, թե՞ խաղաղություն վրա հսկելու. Փրանսիայի աված խոստումները կատարելու եւ Հանրապետության գրոշը բարձր պատվով պահելու Համար։ Թող այս Հարցերին պատասխանեն իրենք Փրանսիացիք»։

Ամփոփելով Թուրքիայում 1900 - 1908 թթ. ֆրանսիական Հյուլպատոսական ծառայության գործունեության վերաբերյալ փաստերն ու վկայությունները Հանգում ենք հետևյալ եզրակացությունից։

Հյուլպատոսական ծառայությունը եւ կաթոլիկ սուրբությունը նպաստել են Փրանսիայի տնտեսական եւ քաղաքական ազդեցությունը բնագայնմանն ու ամրապնդմանը։

Հյուլպատոսական ծառայությունների Հալաստի տեղեկատվությունը գեկուցները Փրանսիայի Հայկական քաղաքականություն վրա ազդեցություն չեն ունեցել։

Արամ Նաչատրյան

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՁԱԿՑԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆՆԵՐԷՆ

Հայ ազգային կուսակցությունների պատմության նորովի ուսումնասիրությունը մեր պատմագրության կարևոր խնդիրներից է։Այս ուղղությամբ, թեև նախորդ տասնամյակում նկատելի առաջընթաց է կատարվել, այնուամենայնիվ, դեռևս մնում են պատմագիտական առումով քիչ ուսումնասիրված Հարցեր։ Դրանց թվին է դասվում նաև վերակազմյալ հնչական կուսակցության պատմության ուսումնասիրությունը։ Վերակազմյալների գործունեությունը ընթացել է մի ժամանակաշրջանում (1896-1921թթ.), որն անտարակույս Հայ ժողովրդի Համար գործավածնարախտորոշը։ Կուսակցության ձևավորումը սերտորեն առնչվում է Սոցիալ-դեմոկրատ հնչական կուսակցության հետ, որից սերվել էին եւ հետագայում բաժանվեցին վերակազմյալները։

Ինչպես Հայտնի է, 1887թ. ժնեւում ձևավորված հնչական կուսակցությունն արեւմտահայության ազատագրությունը թուրքական բռնակալությունից գործրել էր իր ծրագրի մոտակա նպատակը։ Այս ուղղությամբ հնչականները ակտիվ գործունեություն ծավալեցին 1890-ական թվականներին, որոնցից հիշարժան էին Գում-Գալուռի ցույցը եւ Զեյթունի ապստամբությունը։ Սակայն արեւմտահայության կոտորածների (1894-96թթ.) եւ դրան հաղորդաց սեակցիայի շրջանում, հնչականները լուրջ կորուստներ կրեցին, իսկ նրանց մարտավարությունը չավեց սպասված արդյունքը։ Դա 1890-ական թվ. կեսերին հանգեցրեց ներկուսակցական ճգնժամի։ Դրա հաղթահարման եւ կուսակցության հետագա գործունեության ծրագիրը մշակելու նպատակով, 1896թ. Հունվարին Լոնդոնում

¹ Անահիտ, 1901, N 9, 1902, N 6:

¹ Դրոշակ, 1905, N 5:

տեղի ունեցավ Հնչակյան կուսակցության պատգամաբերական ժողով: Այստեղ Ա.Նազարբեկյանի ղեկավարած կուսակցության կենտրոնի ղեմ՝ Հանդես եկան արևմտահայ գործիչները (Ա.Արփիարյան, Մ.Տամատյան, Ա.Սշտուհի և այլն):Նրանք պահանջեցին կուսակցության ծրագրից Հանել սոցիալիզմի մասին գրուելը, որը թուրքական իրականության պայմաններում համարում էին անիրագործելի, իսկ Հայկական Հարցի լուծման տեսանկյունից՝ նույնիսկ վնասակար: Դրանից բացի, զբմում էին կուսակցության գործելակերպի փոփոխության, կուսակցական կենտրոնի վերակառուցման հարցեր: Սակայն Նազարբեկն ու նրա կողմակիցները չընդունեցին ծրագրային ու կազմակերպական փոփոխությունների պահանջը, որի Հետևանքով բնղղմագիրները Հեռացան կուսակցությունից ևւ 1898թ. Արևսահարկայան լուսակցություն տեղի ունեցած համագումարում ստեղծեցին նոր՝ վերակազմվալ Հնչակյան կուսակցություն: Վերակազմյալները հիմնելով իրենց մասնաճյուղերը տարբեր երկրներում ևւ, հրաժարվելով սոցիալիզմի քարոզչությունից, իրենց ուժերը կենտրոնացրին միմիայն Հայկական Հարցի լուծման վրա: Նրանք գտնելով, որ թուրքական բռնակալությունից արևմտահայությունից ազատագրության միակ ուղին՝ համընդհանուր պայտամբությունն է, հրաժարվեցին նաև ցույցերի, սառնձին գիշերված կյուլիների հնչակյան գործիչությունից:

Պետք է նշել, որ վերակազմյալների ծրագրերում Կիլիկիան առանձնահատուկ տեղ էր գրավում,քանզի այն ոչ միայն համագլային պայտամբության հրամար վայր էր համարվում, այլևս դիտվում էր որպես Հայոց նոր պետականության վերականգնման օջախ:Նրանք զա բացատրում էին Կիլիկիայի աշխարհազարական դիրքով, Հատկապես Եվրոպայի Հետ ծովային կապով, որը հնարավորություն կտար անհրաժեշտության դեպքում՝ ոսղմական օգնություն ստանալ Եվրոպայից: Այս գործում նրանք փորձում էին ներգրավել Հայ ունևուր խավիրին, նրանց շահագրգռելով միջկալին աուևուրից ստանալիք իրական շահույթով, որ Հայ ունևուրները կարող էին ակնկալել Կիլիկիայի ազտագրման ևւ այնտեղ Հայկական ազգային պետականության ստեղծման դեպքում:¹

Այնուամենայնիվ, դիտակցելով, որ սեփական ուժերը բավարար չեն նման ծրագրի իրագործման համար, վերակազմյալները դիմում են Ֆրանսիայի օգնությանը: Արշակ Չոպանյանի միջոցով, նրանք փորձում են պարզել, թե Ֆրանսիան քաղաքական անհրաժեշտ պահին կօգնի Հայերին՝ իր հովանավորության ներքո Կիլիկիայում Հայկական ինքնավարություն ստեղծելու գործում: Կիլիկիայի ազատագրության իրենց ծրագրեր, սակայն մերժվում է Ֆրանսիայի կողմից:² Երևաթուրքական Հեղափոխության տարիներին նրանք առժամանակ օրակարգից Հանեցին Կիլիկիայի ազտագրության իրենց ծրագրերը:

Այդ տարիներին ներկուսակցական պայքարի սրման Հետևանքով վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցությունը պտակտվեց: 1906թ. Հուլիսին, ԱՄՆ-ի Ֆիշբուրգ քաղաքում կայացած պատգամաբերական ժողովում, վերակազմյալների մի մասը՝ Սուրեն Պարթևյանի(իսկական անունը Միսակ Պարտիզպանյան) ղլխավորությանը սառնձնանում է ևւ 1907թ. ապրիլից Բոստոնում սկսում հրատարակել «Ազգ» թերթը:³ Սակայն, բաժանումից շատ չանցած վերակազմյալների «ազգային» թևեր միավորման նպատակով բանակցությունների մեջ է մտնում արմենական կուսակցության առանձին խմբերի, ինչպես օրինակ՝ Գաղափարակցական միության Հետ: Արդյունքում, 1908թ. հոկտեմբերին ստեղծվում է նոր՝ Հայ Սահմանադրական ոսղկավար կուսակցությունը:

Այդ միությունը մաս չկազմած վերակազմյալները պահպանում են իրենց ինքնուրույն գոյությունը: 1910 թվականից, Բոստոնում սկսում են հրատարակել «Պահակ» թերթը:

1908թ. հուլիսին,երրաթուրքերը պետական Հեղաշրջում կատարելով,երկրում Հայտարարեցին սահմանադրական-միապետություն: Սա մեծ ոգևուրություն ստաբացրեց նաև Հայերի մեջ: Այդ կապակցությամբ 1908թ. սեպտեմբերի 12-ին վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցության Կ.Պոլսի վարչությունը հանդես եկավ

պաշտոնական Հայտարարությունը նրանք սահմանադրության վերահաստատումը համարելով թուրքիայի քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական Հերացման, երկրի ոչ թուրք ժողովուրդների բարգավաճման գրավական,ողունեցին այն: Երկրում հռչակված ժողովրդավարական վարչակարգը կուսակցությունը համարում է Հեղափոխության հաղթանակը ևւ այն Հնկա գոհույթյունների արդյունքը «որոնց մեջ Հայ մարտական կազմակերպություններն իրենց անհաշիվ բաժինն ունեցան»:⁴ (Նկատի ունեն ՆՅԴ ևւ Հնչակյան կուսակցությունների կողմից երիտթուրքերի օգնելու փաստը - Գ.Հ.):

Վերակազմյալները Հայտարարում են, որ դադարեցնում են րնդհատակյա գործունեությունը, հրաժարվում զինված պայտամբության ծրագրից ևւ այտուևտու, գործելու են միայն սահմանադրական ճանապարհով: Նրանք, Հայտարարում են նաև, որ կուսակցությունը օսմանյայ կայսրության անբողջականությունից այս Հպանման կողմնակից է ևւ չուի որևէ անջատողական ձգտում ևւ նպատակ: Սակայն, արևմտահայությանը դիտելով որպես օսմանյան միության անբաժնետարր, կուսակցությունը ձգտում է, որ Հայությունը չձուլվի «այլևսայլ հոսանքներում մեջ, որպեսզի հարզվին ևւ պահպանվին անոր կրոնական, կրթական ևւ այլ առանձնանշորհումները»:⁵ Հայտարարության մեջ վրակազմյալները նշում են նաև, որ անհատ պայքար են մղելու ներքին ու արտաքին բոլոր այն ուժերի ղեմ, որոնք փորձ կանեն վերացնել «ազատական սեղմը ևւ վերահաստատեն նախկին անհանդուրժելի բռնակալությունը»:⁶

Սակայն ոգևուրություն ու խանդավառություն երկար չստևեց: 1909թ. ապրիլին Կիլիկահայության կոտորածները ի գերես Հանեցին Հայ ազգային կուսակցությունների ունեցած պատրանքները: Նրանք հատուցեցին, որ օսմանյան կայսրության ժողովուրդների իրավահավասարության ևւ ազատության մասին երիտթուրքերի խոստումները կեղծ են, որ ազգային հարցում նրանք ավելի Հետադիմական են, քան սուլթան Համիդը:

Երիտթուրքերի հանդեպ վերակազմյալների դիրքորոշման փոփոխության պարզորոշ վկայություն է Հետևյալ փաստը. 1913թ. Խարբեղի կուսակցության պաշտոնաթերթում («Մամուրեթ ուլ Ազիզ» թիվ 1429) հրատարակվում է Հայությունն ուղղված Խարբեղի Հայոց հոգևուր աուջնորդ Պակ վարդապետի հակաուսական ուղղվածություն ունեցող կոչ-հոդվածը,ուր համեմատության մեջ են դրվում ոուսական ևւ թուրքական տիրապետությունները ևւ ցույց է տրվում, թե իբր Հայ ժողովրդի արևելյան հատվածը գտնվում է շատ ավելի անմխիթար վիճակում, քան արևմտահայությունը, որ «ուուսական պոզպատե լուծը» ավելի ծանր է, քան թուրքական «փեսայտ լուծը»: Հայ հոգևուրական ժողովրդին Հնադանդություն ևւ «օսմանյան Հայրենիքի նկատմամբ օրինապահություն» կոչ է անում:⁷

Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցության Խարբեղի մասնաճյուղը, 1913թ. փետրվարի 22-ի իր Հայտարարության մեջ գատապարտում է Պակ վարդապետի կոչը, ցույց տալիս, որ նման խեղաթյությունները անհարիր են Հայ հոգևուրականի կերպարին:Միաժամանակ ցույց է տրվում, որ ոուսական տիրապետությունն երբևք չի կարելի համեմատել թուրքականի Հետ: Վկայակցելով 1895-96թթ. արևմտահայության, 1909թ. կիլիահայության ջարդերը, գաղաուահայության նկատմամբ շարունակվող բռնություններն ու հրատահարությունները, վերակազմյալները հերքում են այն Հայտարարությունը, թե՛ «Անատոլուի մեջ թուրքն ու բուրդը մինչև սյուր եղբուր պես ապրած են Հայերուն հետ»:⁸ Նշվում է նաև, որ Հայ ժողովուրդն, համագործակցելով գրացի ժողովրդների հետ, իսկապես ձգտել է խաղաղորեն ապրել թուրքիայում ևւ նվիրվել երկրի գարգացմանը՝ բայց փոխարենը միշտ Հանդիպել է այդ ժողովրդների թշնամությանն ու ատելությանը, որը «ճատ անգամ քաշարիված ու հրահրված է կառավարությունն»:⁹

¹ Այս հոդի վրա նույնիսկ տեղի ունեցան որոշ Հայ մեծահարուստների սպանություններ. 1906թ. հուևվարին Պոլսում սպանվեց ազգային բարերար Աբիկ Ունեճյանը, 1907թ. հուևիսին Նյու-Յորքում՝ գորգի վաճառական Հովհանես Թավչանճյանը:

² Պայքար, Բոստոն, 1935, 23 հուլիսի:

³ Ազգ, Բոստոն, 1907, 20 ապրիլի, թիվ 1:

⁴ ԱԱԱ, ֆ.Պ-282, ց.1, գ.38, թ.1:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ ԱԱԱ, ֆ.Պ-282, ց.1, գ.42, թ.1-2:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Նույն տեղում:

Այդ ժամանակաշրջանում վերակազմայիններ կրկին դիմում են դաշնակցութանը՝ համագործակցության ցանկությունը: «Մենք ինչու»՝ հակառակություններ ունենանք իրարու հետ, - գրում էր «Ձայն Հայրենացը»: - Ձէ՞ որ միևնույն ազգին զավակներն ենք, որ իրարու բով կապրինք մայր Հայրենիքին մեջ: Մենք որ իրելու գաշակցական, հնչական կամ սամկավար, միասին ապրեցինք ստասպամ Հայրենիքին մեջ, միասին տանջվեցանք, ինչպես նաև միասին կովեցանք հաճախ, ինչու՞ - այժմ այ միասին չգործենք»:

1912-13թթ. տեղի ունեցող բազմաթիվ փոփոխությունները և մտնեցող համաշխարհային պատերազմի փաստը, ստիպեցին վերակազմայիններին արագացնել իրենց մասնաճյուղերի ամբաստանական գործը, հատկապես՝ Կիլիկիայում: Պետք է նշել, որ այս հարցում վերակազմայիններ սերտ համագործակցություն մեջ էին ևսահմանադիր-նամկավարների հետ: Հայտնում, Ձեյթունում, Սուևտիայում գտնվող սամկավարներին ու վերակազմայիններին գեներգիներամիներով օգնում էին Եգիպտոսի իրենց մասնաճյուղերը: Օրինակ, 1913թ. սեպտեմբերի 26-ին, սամկավար գործիչ Ապահին (նախկին վերակազմայ) ուղղված վերակազմայ կարապետ Գրիգորյանի նամակից պարզվում է, որ Ապահին այդ օրերին եղել է Սուևտիայում և տեղի գործիչներին հանձնել 200 փամփուշտով:՝ Անշուշտ, սա եղակի փաստ է: Երևի, Ապահին, հասկանալով, որ միայն սեփական ուժերով չեն կարող բավարարել ինքնապաշտպանության նախապատրաստվող ժողովրդի պահանջները, նրանք պատերազմի նախօրին կրկին հանդես եկան ազգային ուժերի համախմբման կոչելով: Դրանք ավարտվեցին նրանով, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին (1913թ.) Կ. Պոլսում Հայ Հեղափոխական դաշնակցության Արևմտյան Բյուրոն, (ՄԴՀ) Սոցիալ-դեմոկրատ հնչական կուսակցության կենտրոնական վարչությունը, Սահմանադիր-նամկավար կուսակցության կենտրոնական ակումբը և վերակազմայ Հնչական կուսակցության կենտրոնական վարչությունը հայտարարեցին, որ այսուհետև համերաշխ են գործելու ազգային հարցում, հատկապես՝ նահանգների բարենորոգումների իրականացման հարցում: Միաժամանակ, միասնաբար են հանդես գալու օսմանյան պաշտամենտի բնորոշություններին:¹

Ցավոք, պատերազմի նախօրյակին Հայ կուսակցությունների միջև ստորագրված համաձայնագրերը իրականում ամուր հիմք չունենին և բոտ կուսության շարունակվում էր միջկուսակցական պայքարը: Մասնավորապես, 1914թ. սկզբներին, երբ հրապարակ ելավ պատգամավորների բնորոշության հարցը, Հայ ազգային կուսակցությունների միջև սրվեց սեփական կուսակցություններից պատգամավորներ անցկացնելու պայքարը:

Պատերազմը ստիպեց Հայ քաղաքական ուժերին կրկին համագործակցության քայլեր ձեռնարկել, քանզի պատերազմի այս կամ այն ելքից մեծապես կախված էր նաև հայության ճակատագիրը: 1914թ. հոկտեմբերին Ամերիկայի 4 Հայկական կուսակցությունների (ՄԴՀԿ, ՀՅԴ, ՀՍԽԿ և վերակազմայ հնչական) ներկայացուցիչները Մուշեղ եպիսկոպոս Արքեպիսկոպոսին տանք խորհրդակցություն են գումարում, նպատակ ունենալով՝ «Հավաքական շարժում մը հառաջ բերելու ամերիկահայոց մեջ»:² Որոշվում է, որ կուսակցությունները պետք է գործեն միասնաբար և կազմվում է միջկուսակցական մարմին, որը ստանում է «Միջկուսակցական խորհրդատուով» անունը: 1914թ. նոյեմբերի 12-ին իր առաջին նիստում ընդունված բանաձևում ձևակերպվում է խորհրդատուովի նպատակը՝ պատերազմում արևմտահայութանը համակողմանի օգնություն ցույց տալու նպատակով ամերիկահայության ուժերի մոբիլիզացում: Դրա համար, նախատեսվում էր.

ա) անտաստի պետությունների հավանությունն ու օժանդակությունը ստանալուց հետո Ամերիկայի Հայ երիտասարդներից կամավորներ ուղարկել Կովկաս,

բ) հայկական հարցին սատարելու նպատակով «գիվանագիտական հետապնդումներ կատարել»:

Որոշվում է նաև զաղարեցնել առանձին կուսակցությունների կողմից մասնավոր հանգանակությունները և սկսել ընդհանուր հանգանակություն: Խորհրդատուով որոշում է իր անունը կոչել «Ազգային Պաշտպանության Ամերիկայի Հանձնախումբ»:³ Սակայն, շուտով հանգանակության հարցի շուրջ հանձնախմբի ներսում առաջանում են տարաձայնություններ: Գաշնակցականները գտնում են, որ հանգանակված զրամի զգալի մասը պետք է ուղարկվի Կովկաս՝ Հայ Ազգային Բյուրոյին, որի միջոցով էլ այն հասկացվելու է կամավորական շարժանը: Դրանք մեծ էին վերակազմայիններ, սամկավարներն ու սոցիալ-դեմոկրատ հնչականները, որոնք գտնում էին, որ հանգանակված զրամը պետք է ուղարկվի Հայոց կաթողիկոսի հովանավորության ներքո ստեղծվելիք «Խոստ հանձնախմբին», որ պետք այն համակցել «միմիայն երկիր մեկնած կամ մեկնելիք Հայ կամավորներուն»:⁴

Դաշնակցությունը, շարունակելով է պաշտպանել իր տեսակետը. «Հայրենիք» ամսագրի միջոցով առանձին հանգանակություն է սկսում՝ ի նպաստ կամավորական շարժման: Միջկուսակցական հանձնաժողովի մյուս անդամները զաշնակցությունից պահանջում են զաղարեցնել մասնավոր հանգանակությունը և հանգանակված զրամը գնել Հանձնաժողովի տրամադրության տակ, սակայն, ՀՅԴ-ն մերժելով դա, բաժանվում է «Ազգային պաշտպանության Ամերիկայի Հանձնախմբից»:⁵

Առաջին համաշխարհային սանձաղերծումից հետո, ԱՄՆ-ի վերակազմայ Հնչական մասնաճյուղերը տեղագրին աշխատանքներ կատարեցին Կիլիկիայի ազատագրության ծրագրի իրագործման ուղղությամբ (Ջավեն, Վահե ծածանուններով - Գ. Հ.): Լոնդոնում Արքեպիսկոպոսի հայտնի հայտեր և նշանավոր պետական գործիչ Դենի Գաշինի միջոցով, ֆրանսիական կառավարությանը հայտնեց, թե վերակազմայ Հնչական կուսակցությունը փափագում է սկսել Կիլիկիայի ազատագրության գործը, եթե՝ «Փրանսիան խոստանաք իր լուրջ օգնությունը»:⁶ Արքեպիսկոպոսն առաջարկում էր Փրանսիայի աբակցությունը ստեղծել Հայ կամավորական զորամասեր: Ըստ վերակազմայինների, Կիլիկիայի ազատագրության ծրագրի հաջող փուլը նախատեսում էր Հայ կամավորական զորամասերի կենտրոնացումը Կիպրոսում, որտեղ պետք է գեներ ստանալին և մարզվեին ֆրանսիացի սպաների զեկավարությամբ: Այնուհետև, Հայ կամավորները, որոնց թիվը 1000-ից պակաս չպետք է լիներ, միանալով ֆրանսիացի զինվորների հետ, կկազմեին միանգամայն բավարար ուժ՝ Կիլիկիա ներխուժելու համար: Ըստ վերակազմայինների, Կիլիկիայում այդ ուժը անելով և հասնելով 10 հազարի՝ կրավարներ երկրամասը լրիվ ազատագրելու համար: Այս ծրագրի մասին Արքեպիսկոպոսն տեղյակ է պահում Վիկտոր Բերրարին՝ խնդրելով համապատասխան դիմում անել իր կառավարությանը: Խոսելով վերակազմայինների՝ Կիլիկիայի ազատագրության ծրագրի մասին, երվանդ Գասպարյանը, իր «Մեծ եղևուր և Փրանսիան 1915-18թթ.» գոկոտրական ատենախոսության մեջ գրում է, որ վերակազմայինների ծրագիրը ուղղմական փորձադիտական իմաստով բավականին մշակված ու հստակեցված ծրագիր էր, որի խոսուն ապացույցը եղավ այն, որ երբ 1916թ. աշնանը Փրանսիան որդեգրեց Հայության ուղղմական ուժը Կիլիկիայում օգտագործելու քաղաքականությունը, ապա բառացիորեն իրականացրեց այդ ծրագրով նախատեսված քայլերի ու մեծ մասը: Ուստի, ֆրանսիական կառավարության ծրագրի մերժման բացասական պատասխանը, թելադրված էր նրանով, որ

¹ Ձայն Հայրենաց, Կ. Պոլիս, 1909, թիվ 23:

² ՀԱԱ, ֆ. Պ-453, ց. 1, գ. 133, թ. 1:

³ Դրոշակ, 1913, թիվ 1112: Տես նաև «Ազգ», Բոստոն, 1914, 21 հունվարի:

⁴ Ժողմեջյան Հ., Պատմություն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցությանց, Փրովիդենս, 1930, էջ 198:

⁵ «Վան-Տուպ», Թիֆլիս, 1916, 21 փետրվարի, թիվ 13: Տես նաև Գանդուրի Լրանո, Հայ Հեղափոխությունը օսմանյան բռնադատության դեմ, 1890-1910, Բեյլյուսթ, 1973, էջ 184:

⁶ Ժողմեջյան Մ., Եզվ. աշխ., էջ 201:

⁷ Նույն տեղում, էջ 202:

⁸ Պաշար, Բոստոն, 1935, 16 հուլիսի:

⁹ Նույն տեղում, 23 հուլիսի:

¹⁰ Չուպույան Ա., Նամակներ, Երևան, 1980, էջ 120:

այդ ժամանակաշրջանում Ֆրանսիան մերժողական դիրքորոշում ունեւ հարցի նման լուծման վերաբերյալ:¹

Ստանալով Ֆրանսիայի մերժումը, վերակազմայիները, օգտագործելով մեծ Հայասեր, յոգ Ջեյմս Բրայսի քաղաքական ազդեցությունն ու կապը, դիմեցին անդրկական կառավարությանը:

Սակայն, այս քայլը համարելով իրենց շահերին լուրջ սպառնալիք, ֆրանսիացիները վերակազմայիներին զրուցացնում են, որ իրենք «գոչ չեն մտ, եթե Հայերը Կիլիկիայում ապստամբեն ուրիշ տերության օգնությամբ, առանց Ֆրանսիայի մասնակցության»:² Այսպիսով, ֆրանսիական կառավարության վարած նման քաղաքականությունը ծանր հետևանքներ ունեցավ Կիլիկիայի հայության ֆիզիկական գոյության եւ նրա հետագա քաղաքական ճակատագրի վրա:³

1914-1915թթ. հայկական կամավորական շարժման աջակցելու նպատակով, վերակազմայ Տեչակյան կուսակցությունն եռանդուն գործունեություն էր ծավալել: 1915թ. հունիսին կամավորներ հավաքագրելու կոչով, կուսակցության ԱՄՆ-ի նահանգային վարչությունը գիտում է իր ակումբներին: ԱՄՆ-ի վերակազմայիների կազմում 45 հոգանոց ջոկատը, կապիտան Ջիմ Չանգալյանի գլխավորությամբ, Թիֆլիս է հասնում 1915թ. սեպտեմբերին:⁴ Նույն ամսին Թիֆլիս հասավ նաև ՍաՀմանադիր-առակավոր կուսակցության՝ ԱՄՆ-ի նահանգային վարչության կողմից Կովկաս ուղարկված կամավորների խումբը Անուշավան Տեր-Մկրտչյանի գլխավորությամբ:⁵

1915թ. սեպտեմբերի վերջին ռուսական զորքերը վերադարձվում են Վանը: Այդ ժամանակ Թիֆլիսում փոխարքայի գիտություն մի խումբ կովկասահայ նշանավոր դեմքեր (մեծահարուստներ, մտավորականներ) գումարում են խորհրդակցություն, որին մասնակցում են նաև վերակազմայիներից՝ Պետրոս Տեփոյանը, Ներսես Դշոյսյանը: Խորհրդակցության նպատակն էր՝ ստեղծել մի մարմին, որը ստանձնելու էր ստանձներ վերադարձված Վանի պաշտպանական ու վարչական զորքը: Նույն մարմինը հսկելու էր նաև Արեւմտյան Հայաստանի գրավված մյուս վայրերը: Մարմինը կոչվելու էր՝ «Հայաստանի Վերաշինաց Հանձնաժողով»:⁶

Հայաստանի Վերաշինաց Հանձնաժողովը (ՀՎՀ) ընտրում է գործադիր մարմին հետևյալ կազմով.ատենապետ՝գրոֆ. Մինասյան (եղել է Վանի Կենտրոնական վարժարանի տեսուչ), քարտուղար՝ պրոֆ. Մայիսայան, խորհրդականներ՝ պրոֆ. Երիկյան, Ա.Տեր-Մկրտչյան (առակավոր) եւ Պ.Տեփոյան (վերակազմայ):

Գործադիր մարմնի կանոնադրությունը վավերացվում է փոխարքայի եւ Կովկասում ռուսական բանակի գլխավոր հրամանատար Նիկոլայ Նիկոլաևիչի կողմից: Վերջինս Գործադիր մարմնի տրամադրություն տակ է դնում 200 հոգուց բաղկացած կազակական ջոկատ:⁷ Վանի կուսակալ նշանակված գեղապետ Դերման, բացի վերահիշյալ կազակներից, ցանկություն է հայտնում իր հետ Վան տանել նաև հայկական երկրպագահ ջոկատ,որի հրամանատար է դառնում Ա.Եկարյանը: Նրա տեղակալ է նշանակվում վերակազմայ Ջիմ Չանգալյանը: Շուտով Եկարյանը՝ 50 հոգանոց հեծյալ խմբով եւ Չանգալյանը՝ 45 հոգանոց հետևակով մեկնում են Վան: Հայկական երկրպագահ գունդը (այդպես էր կոչվում -Գ.Հ.) ստանձնում է Վանում եւ նրա շրջակայքում կարգ ու կանոնի սպահովման եւ Հայ բնակչությունը, հատկապես քրդական հարձակումներից, պաշտպանելու գործը:⁸ 1917թ. մարտի 16-26-ը Ամերիկայի չորս հայկական կուսակցությունները համաձայնություն գալով հիմնական սկզբունքների շուրջը, խորհրդակցություն են անցկացնում, որի արդյունքում կազմվում է «Ամերիկայի հայ ազգային միությունը»:⁹ Միությունը

ընտրում է Գործադիր մարմին, որի ատենապետն էր՝ Միհրան Սվազյանը (վերակազմայ):

Ազգային միության նպատակն էր՝ կամավորական շարժման կազմակերպումն ու աջակցությունը, հայ գաղթականության օգնության կազմակերպումը, Հայաստան քարոզչությունը: «Ամերիկայի հայ ազգային միությունը», փաստորեն, դառնում է Փարիզի Հայ Ազգային պատվիրակության ներկայացուցիչ մարմինը Ամերիկայում: 1917թ. հուլիս-ոտիտներ ամիսներին կամավորագրվում են 1172 ամերիկահայ:¹⁰

Պատերազմի ավարտից հետո չիրականացավ վերակազմայիների՝ Կիլիկիան Ֆրանսիայի օգնությամբ ապստամբելու ծրագիրը:Պատճառը՝ վերջինս թրքամետ քաղաքականությունն էր: Այս հանգամանքը, բնականաբար, խոր հիասթափությունն առաջացրեց վերակազմայիների մոտ, որոնք մասուլի էջերից եւ միտինգներում դատապարտեցին Ֆրանսիայի քաղաքականությունը:¹¹

Վերակազմայիները, որ Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրության գործում մեծ հույսեր էին կապել Ռուսաստանի հաղթանակների հետ, մտահոգված էին այն-ստեղ օրբստորի հզորացող բոլշևիկյան կուսակցության՝ պատերազմի նկատմամբ որդեգրած քաղաքականությունից:Նրանք ձգտում էին սեպարատ հայտություն կնքել Գերմանիայի հետ՝ առանց բռնագաղթումների ու ռազմատուգանքների: Այս-տեղ վերակազմայիների դժգոհության պատճառը «առանց բռնագաղթումների» սահմանումն էր, որի իրագործումը ենթադրում էր՝ Արեւմտյան Հայաստանի գրավված տարածքների վերադարձը Թուրքիային: Վերակազմայիները նշում են, որ Արեւմտյան Հայաստանից ռուսական զորքերի դուրսբերումը պահանջելով, բոլշևիկները ցույց են տալիս իրենց բացարձակ անտեղյակությունը «իրական պայմանների վերաբերյալ»:¹² «Պահակի» 1917թ. դեկտեմբերի 25-ի համարում վերակազմայիները գրում էին. «Նա, ով եղել է թուրքական սազմանում, ով դիտել է ռուսաց զորքերի նահանջի պատկերը, ու հետո հարձակման ժամանակ նորից ոտք դրել Հայաստան, գիտե, որ զորքի նահանջը հայ ժողովրդի ողորմելի մնացորդի կորուստն է, ժողովրդի, որ գեւ ողջ է մնացել Միջագետք բռնագաղթած արքայից հետո: Էլի նորից կրկին այդպիսի նահանջի փորձը, դա կնշանակե մի անգամ ընդմիջտ արմատապես զճուել հայկական հարքը՝ ազատելով թուրքաց Հայաստանը Հայերից»:¹³

Բացի բոլշևիկներից, վերակազմայիները խիստ քննադատության են ենթարկում նաև ռուս միապետականներին, որոնք չգաղաքացիներով պայքար ժամանակավոր կառավարության եւ ղեմնորատական կարգերի դեմ, երկիրը քայքայում են մյուս կողմից: Նրանք հայ ժողովրդի շահերին ավելի համապատասխան էին գտնում Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության քաղաքականությունը, որը կողմնակից էր պատերազմը մինչեւ հաղթական ավարտին հասցնելուն:

Վերակազմայիները, միաժամանակ, գաղափարական պայքար են մղում հայ բոլշևիկների դեմ, քննադատում նրանց այն բանի համար, որ կառչած մնալով միջազգային եւ ռուս սոցիալիստների գաղափարներին, փաստորեն, անտեսում են հայ իրականության պայմանները՝ պահանջելով ռուսական զորքերի վերաբերումը Արեւմտյան Հայաստանից:«Փոխանակ հայ Հայրենիքը եւ հայ ժողովուրդը նկատի առնելուց-գրում էր «Պահակը»,- նրանք տարված են մարքեթվի վարդապետությունը եւ Մարքսեն ավելի մարքսիստներ եղած են»:¹⁴

Նկատի ունենալով Անդրկովկասում ստեղծված ազգամիջյան պայթյունավտանդ իրադրությունը, վերակազմայիները առաջնահերթ խնդիր էին համարում կովկասահայության գիտնումը բնոգծելով, որ ազրբեջանցի թավթարները այս առումով շատ առաջ են անցել հայերից:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջում՝ 1917թ., որպես Անտանտի դաշնակից պատերազմի մեջ մտավ նաև ԱՄՆ-ը: Այդ ժամանակ, արդեն, նկատվում էր Միացյալ Նահանգների ծանրակշիռ դերը միջազգային քաղաքականության

¹ Գասպարյան Ե., Մեծ եղերնը եւ Ֆրանսիան 1915-18թթ. (գոկտորական ատենախոսություն), Երևան, 1997, էջ 49:

² Չուգանյան Ա., Նամակախ, էջ 122:

³ Գասպարյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 50:

⁴ ՀԱԱ. ֆ.Պ-427, ց.1, գ.46, թ.1:

⁵ Պալքար, Բոստան, 1958, 23 դեկտեմբերի:

⁶ ՀԱԱ. ֆ.Պ-427, ց.1, գ.46, թ.2:

⁷ ՀԱԱ. ֆ.Պ-427, ց.1, գ.46, թ.2:

⁸ Նույն տեղում:

¹ Տամոսյան Մ., Իմ հուշերս, Պելլուսթ, 1985, էջ 112-113:

² Ճիգմեչյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 354:

³ «Պահակ», Բոստան, 1919, 27ապիսի:

⁴ Նույն տեղում, 25 սեպտեմբերի:

⁵ Նույն տեղում, 1917, 25 դեկտեմբերի:

⁶ «Պահակ», 1917, 25 դեկտեմբերի:

մեջ: Վերակազմյալները ձգտում էին այս Հանգամանքն օգտագործել Հայկական Հարցի լուծման գործում: Այս ուղղութիւնը կուսակցութեան նաՀանգալին մասնաճշուշկերն ամերիկյան Հասարակութեան մեջ ծավալել էին ակտիվ Հայանպաստ քարոզչութիւն:

Վերակազմյալները նաև ակտիվ գործունեութիւն էին ծավալել եղեռնից մազազուրծ իրենց Հայրենակիցների բազմաթիվ կարիքները Հոգայու ուղղութիւնով: Ժողովները, միտինգները ու մամուլի միջոցով նրանք կոչ էին անում ամերիկահայութեանը՝ Հնարավոր բոլոր միջոցներով օգնել Միջազգետբում, Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններում ու Կովկասում ապաստանած, սովից, ջրախց ու հիվանդութիւններից տառապող Հայ գաղթականներին: Նրանք ցալով էին նշում այն իրօրութիւնը, որ ջրօրհրի ու տեղահանութիւնների Հետեւանքով Արեւմտյան Հայաստանը Հայաթիափել է եւ, Հայերի իսպառ դատարկման վտանգից իււստափելու Համար, Հարկավոր է պատմական Հայրենիքում պահպանել գեթ ժողովրդի վերջին մնացորդներին: Այդ նպատակով կուսակցութիւնն ամերիկահայութեան Հանգանակութիւններից ստացված միջոցներով ծավալուն աշխատանք էր տանում ստղերում կազմակերպելու օգնութիւնը: Վերակազմյալները ստեղծել էին «Միտ-Չիչան» եւ «Արծիվ» թատերախմբերը, որոնք պարբերաբար ներկայացումներով Հանգես էին գալիս ամերիկահայութեան մեջ, եւ Հալաքված միջոցների զգալի մասը Հատկացվում էր Հայկական բարեգործական Հասաստութիւններին:

191թ. Թիֆլիսում հրատարակվում է վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցութեան ծրագիրը: Մրագրի ներածական ընգարձակ մասը նվիրված է սցիալիզմի քննադատութեանը: Այստեղ ընգծված է այն միտքը, որ սցիալիզմի ուսմունքը անհարկ է Հայկական շահերին: Կոչ է անում Հայ ժողովրդի բոլոր խավերին անծամանակ չողեւորվել եւ ուժերը չլստանել Հանուն օտար գաղափարների, այլ ի սպաս գնել ազգի եւ Հայրենիքի ազատագրութեանը:՝ Մրագրի «նպատակ» բաժնում Հայտարարվում է, որ կուսակցութեան գերինդրեր Հայ ժողովրդի ազատագրութեան ձեռքերումն է եւ այդ գաղափարին Հալատարիմ ազգային բոլոր ուժերին՝ Հայրենիքի սահմանների մեջ Համախմբելը: Վերակազմյալները մշակել էին նաև կուսակցութեան գործիւտօճը բաղկացած երկու կետից՝ մինչեւ պատերազմող երկրների միջև Հաստութեան կնքումը եւ Հաստութեան բանակցութիւնների ընթացքում:

Կարեւոր խնդիր էր Համարվում ազգային բոլոր ուժերի կողմից Պողոս Նուբարի՝ Ազգային պատվիրակութեանն աջակցելը:՝

1918թ. նոյեմբերին վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցութեան Ամերիկայի մասնաճյուղը ընդունում է «Հայ Ազատական կուսակցութիւն » անունը: Մեկ այլ փաստաթղթում կուսակցութիւնը կոչվում է «Ազգայնական-Ազատական կուսակցութիւն»:⁴

Կուսակցութեան անվան փոփոխութիւնը պայմանավորված էր այն Հանգամանքով, որ, վերակազմյալները մերժելով Հնչակյան սցիալիզմը, իրականում որդեգրել էին ազատական (իբերալ) գաղափարախոսութիւն:

Սակայն, Հասարակական գարգացման ազատական ձեւը Համարելով Հայ ժողովրդի միակ ճիշտ ուղին, նրանք, միաժամանակ, ազգայնականութիւնը Հոչակում են այն հիմքը, որի վրա Հեննվելով միայն, ազգը կարող է Հասաստուն ու առողջ օրգանիզմ լինել: Ազգայնականութիւն սակով, նրանք Հասկանում են՝ Հայրենիքը եւ անկախութեան, ազգային պատմութեան ու ավանդութիւնների, ազգային Հարաստութիւնների Հանգեալ Հարգանքը: Ընդ որում, սահմանազատված է ազգայնականութիւնը ազգայնամոլութիւնից, քանի որ վերջինս որակվում է որպես Հետադիմական ու վտանգավոր երեւութ: Վերակազմյալները ազգայնականութիւնը Հակադրում են սցիալիզմին, որը բոտ նրանց՝ ջլատում է ազգի ներքին միասնութիւնը, թուլացնում ազգային ինքնատիպութիւնը եւ վտանգի տակ գնում Հայրենիքն ու անկախութիւնը:⁵

¹ Նուէն տեղում:

² Մրագրային Հարցեր վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցութեան, Թիֆլիս, 1917:

³ Մրագրային Հարցեր վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցութեան, Թիֆլիս, 1917:

⁴ Լազարյան Վ. Թամկավար ազատական կուսակցութիւն, Հիմնական Մրագրեր, կանոնադրեր, վավերագրեր, Երեւան, 1988:

⁵ Պահակ, 1919, ապրիլ 15:

Վերակազմյալները (այսուհետեւ ազատականները-Գ.Հ.) ձգտում էին, որպեսզի Փարիզի կոնգրեսում ճանաչվի միացյալ ու անկախ Հայաստանի գոյութիւնը: Ընդհանուր առմամբ կողմնակից չլինելով մանդատների սխտմին, նրանք գտնում էին, որ դա կարելի է ընդունել միայն բանակցութիւնների՝ Հայաստանի Համար անբարենպաստ կքի գեպում, իրրեւ Հարկաբոված քայլ: Այստեղ նախապայուլթիւնը սրվում էր Անգլիային, որի նպատակահարմարութիւնը հիմնավորելու Համար բերվում են քաղաքական ու տնտեսական փաստաթղիներ: Կուսակցութեան Համար անկախ սակայն այն է, որ Հայաստանի մանդատը ստանձնած պետութեան հովանավորութեան մեջ նրանք ակնկալում էին Հայաստանի եւ հովանավոր պետութեան միջև երկուստաքաղաքական գաշխիքի ստեղծումը, որը Հետագա Հարավոր պատերազմի գեպում անվտանգութեան իրական երաշխիք կհանդիսանար: Ամերիկյան սենատի կողմից, 1920թ. մայիսին, Հայաստանի մանդատից հրաժարվելուց հետո, ազատականները իրենց Հայացքը ուղեցրին Ռուսաստան: Հուսակցութիւլ արեւմտյան տերութիւնների քաղաքականութիւնից, միաժամանակ տեսնելով Անգր-կովկասում Ռուսաստանի օրեցօր աճող ազդեցութիւնը, նրանք կոչ էին անում Փարիզի Հայ պատվիրակութեան անդամներին եւ Հայաստանի կուսակարութեանը՝ իրենց Հայացքը ու ջանքերն ուղղել զեպի Ռուսաստան: «Կամուհ սկսմամ Հայաստանի բնական գաշխիքը Ռուսաստանն է, գրում էր «Պահակը»:Մեր ճակատագիրը այնքան սերտորեն է կապված Հլուստիի հետ պետութեան հետ, որ այսքան հուսախարութիւններն հետո սոսկ գոնքիշոթութիւն է կրկին մեր փրկութիւնը սպանել եւրոպային»:¹

Պաղափարական տեսակետից բոլշեւիզմի Հակառակորդ մնալով, ազատականները արտահայտում են այն Համոզմունքը, որ «բոլշեակցելով ուսուերու հետ» Հայ ժողովուրդը չի կորցրի իր «ցեղային բնագոն ու ազգային գգացումը»եւ որ կպահպանվի Հայոց պետականութիւնը:²

1920թ. դեկտեմբերին, Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, արագացավ ազատական եւ Հայ առկալար կուսակցութիւնների միավորման գործընթացը, որի արդյունքում 1921թ. հոկտեմբերին կազմավորվեց Թամկավար-ազատական Պատվիրակութիւնը: Թամկավարների հետ միասին գաշխակցած, ազատականները շարունակեցին իրենց Հայանպաստ գործունեութիւնը սփլուսբում:

Գեղամ Հովհաննիսյան
պատմական գիտութիւնների թեկնածու

1919թ. ՄԱՅԻՍԻ 28-Ի ՄԻԱՑՅԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԿՏԸ ՀԱՅ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

Պատմական Հայաստանի բաժանումը երկու մասերի բացասական հետեւանքներ ունեցավ Հայ ժողորդի հետագա ճակատագրի համար: Պրանցից գլխավորը եւ ամենացալային հայ ժողովրդի երկատունն էր արեւելահայ եւ արեւմտահայ Հատվածներին: Երկու Հատվածների միավորման ձգտումն էլ առաջ բերեց Միացյալ Հայաստանի ստեղծման գաղափարը: Այս ուղղութեամբ առաջին քայլն արեցին գաղութահայ քաղաքական շրջանակները: Փարիզում Հայ Ազգային Պատվիրակութեան նախագահ Պողոս Նուբար փաշան 1918թ. նոյեմբերի 30-ին Հայաստարեց Միացյալ Հայաստանի անկախութիւնը. «Հայկական Ազգային Պատվիրակութիւնը պատասխանելու համար Հայ ազգի միակամ իղձերին, որի մեկ մասն արդեն իսկ իրրեւ անկախ Հանրապետութիւն կազմված է, կՀայտարարեն մտրոզական Հայաստանի անկախութիւնը, Կիլիկիայով միասին, Համաձայնական պետութիւններին եւ Միացյալ Նահանգների հովանավորութեան տակ կամ Ազգերի Դաշնակցութեան, երբ այն կազմվի»:³

Դեռևս 1912թ. կաթողիկոսի կողմից ելմրուպլում պատվիրակ նշանակված Պողոս Նուբար փաշան, իրավական հիմքեր չունենալով, նման Հայտարարութիւն արեց՝ անտեսելով այն Հանգամանքը, որ արդեն ստեղծվել էր Հայկական

¹ Նուէն տեղում, 1920, 15 հունիսի:

² Նուէն տեղում:

³ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստան: Պատմական քայլ, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 59:

պետություն եւ միայն նրա կառավարությունն էր ի պաշտոն իրավասու այդպիսի քայլի գիմելու: Նրա այդ քայլն առաջին Հերթին ուղղված էր միջազգային առյալներին: Այսուհանդերձ, այդ ակտը մեծ մասամբ չունեցավ սպասվելիք արձագանքներն ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին քաղաքական կյանքում: Նուբարյան ական անձնական նկատառումներ հետապնդելով, միանշանակ չընդունվեց: Իրա նկատմամբ դրական վերաբերմունք կար միայն իր գաղափարակիցների մոտ:

1919թ. փետրվարի 6-13-ին Երեւանում գումարված Արեւմտահայ Բ Համալուծարը ողջունեց եւ Հայտարարեց Միացյալ Հայաստանի անկախությունը՝ միաժամանակ լիակատար փտահուլթյուն հայտնելով Պոզոս Նուբարի խոչընդոտելու ջանքերը կառավարությունը: Համալուծարը ընդունեց քաղաքական բանաձեւ, որի հիմնական կետերը հետեւյալն էին. «1. Սրտագին կողջունե՛ք եւ կյայտարարե՛ք Ազատ եւ Միացյալ Հայաստանի անկախութիւնը, 2. Լիակատար փտահուլթիւն կյայտել Պոզոս Նուբար փաշայի անդրանիկ գահչիճին, 3. Կյայտարարե՛ք իր վճռական որոշումն ու կամըր՝ ունենալ քաղաքական եւ պետական մեկ միասնութիւն ազգային հատուածների եւ երկրամասերի միավորմամբ»:¹ Ընդունված որոշումները լեզուն են Միացյալ Հայաստանի իրականացման հույսերով եւ գործնական առաջարկություններով: Հետագայում, Արեւմտահայ Գործադիր Մարմինը պատրաստակամություն հայտնեց քաղաքացի Հայաստանի նորհրդի գործունեությունը: Միաժամանակ իր պատրաստ էր մասնակցելու կառավարության աշխատանքներին՝ իրազորելու համար Միացյալ Հայաստանի գաղափարը: Ի դեպ, նման գիրքերում հանդերձ, Արեւմտահայ Գործադիր Մարմինը կազմակերպվել էր՝ իրեն տալով մի տեսակ պետական բնույթ: Նախագահի եւ անդամների աշխատավարձերը նույնիսկ հավասարեցրել էին վարչապետի եւ նախարարների գրույթապետներին՝ դրամն ի հարկն ստանալով պետական բյուջեից²:

Ի պատասխան այդ ամենի՝ ՀՀ կառավարությունն անմասն չմնաց եւ արագացրեց Միացյալ Հայաստանի կերտման ուղղությամբ կատարվող քայլերը: Դեռեւս 1918թ. գեկտեմբերի 7-ին Ավ.Ա.Հարոնյանին հրահանգվել էր Փարիզի Հաշտության Համաժողովում պաշտպանել Միացյալ Հայաստանի գաղափարը. «Նախկին ռուսահայ եւ տանկահայ նահանգներից կազմուելու է մի պետական մարմին՝ Միացյալ Հայաստան»³:

Արդեն 1919թ. ապրիլի 27-ին Հայաստանի նորհուրդն իր նիստում ընդունեց հետեւյալ որոշումը. «1. նորհրդի աշխատանքը գաղաքացիկ մեկ ամսով, 2. Այդ ժամանակամիջոցում նորհրդի բոլոր իրավունքները հանձնել կառավարությանը, 3. Կառավարությունը հանձնարարել արտակարգ կարեւորություն ունեցող դեպքում հրավիրել նորհրդի արտակարգ նիստ»⁴: Օգտվելով ընձեռնված օրինակիան հնարավորությունից, կառավարությունն անմիջապես ձեռնամուխ եղավ նախորդ ծրագրված աշխատանքների կատարմանը:1919թ. մայիսի 7-ին, ՀՀ անկախության հռչակման տարեդարձի տոնակատարությունը պետական բարձր մակարդակով նշելու համար, հանրային կրթության նախարար Գ.Մելիք-Նարազյոզյանի ղրխավորությունը ստեղծվեց կառավարական հանձնաժողով⁵:

Անկախության առաջին տարեդարձը նշվեց ժողովրդական մասշտաբով, որին մասնակցեցին Գեւորդ Ե կաթողիկոսը եւ դիվանագիտական բոլոր ներկայացուցիչները: Ի դեպ, Գ.Մելիք-Նարազյոզյանը միայն տոնակատարության ժամանակ է տեսել ակտի տեսքով եւ թեեւ իր ստորագրությունն էլ է եղել դրա ներքո, այնուամենայնիվ, նա այդ օրը ներկա չի եղել կառավարության նիստին⁶: Հետագայում նրան հանձնարարվեց գրել տոնակատարության պատմությունը, սակայն, տարբեր պատճառներով, չկարողացավ դա կատարել⁷: Միացյալ Հայաստա-

նի անկախության ակտը կազմեց վարչապետ Ալ.Խատիսյանը, իսկ նախարարների նորհուրդը, մի քանի սրբագրություններ մտցնելուց հետո, հաստատեց այն⁸:

Անհրաժեշտ է քննել ակտի ընդունման իրավական կողմի հարցը: Հայաստանի նորհուրդն իր բոլոր իրավունքները մեկ ամսով հանձնել էր կառավարությանը, որի ժամկետը լրանում էր Հենց մայիսի 28-ին, բայց միաժամանակ հանձնարարել էր արտակարգ կարեւորություն ունեցող հարցերի քննարկման համար հրավիրել արտակարգ նիստ: Փաստորեն, այս վերջին կետը կառավարության կողմից չկատարվեց, մեկ ամսյա ժամկետը լրանանուց հետո նա ոչ միայն նոր լիազորություններ չստացավ կամ առնվազն չերկարացրեց իրեն հանձնված իրավունքների ժամկետը, այլեւ չհրավիրեց նորհուրդի արտակարգ նիստ: Իսկ այս ակտն, ինչ խոսք, կարելի է համարել արտակարգ կարեւորություն ունեցող խնդիր. արանով կառավարությունը խախտեց նորհրդի համապատասխան որոշման իրն եւ 3-րդ կետերը: Դեկավորվելով նորհրդի որոշման 2-րդ կետով, ՀՀ կառավարությունը 1919թ. մայիսի 28-ին, հռչակեց Միացյալ Հայաստանի անկախությունը հայտարարման ակտը. «Հայաստանի ամբողջությունը վերականգնելու եւ ժողովրդի լիակատար ազատությունն ու բարգավաճումն ապահովելու համար, Հայաստանի կառավարությունը, համաձայն բովանդակ Հայ ժողովրդի միահամուռ կամքի եւ ցանկության, հայտարարում է, որ այսօրվանից Հայաստանի բաժան-բաժան մասերը մշտնջենապես միացած են իրեն անկախ պետական միություն»:⁹ Այնուհետեւ նշվում էր, որ. անկախացումից հետո, մեկ տարում, ՀՀ կառավարությունն իր իշխանությունն է հաստատել «Անդրկովկասի հայկական գաղապետներում», ինչպես նաեւ Արեւմտահայ Բ Համալուծարի կողմից Հայաստանը միացյալ եւ անկախ ճանաչելու հանգամանքը: Միացյալ Հայաստանի պեկնակ մեւ հռչակվում էր սամկավար հանրապետությունը: Վերջապես ակնկալվում էր, որ «արդեն Հայաստանի ժողովուրդն է իր ամբողջական հայրենիքի գերազույն տերն ու տնօրենը եւ Հայաստանի նորհրդագրման ու կառավարությունն են հանդիսանում Միացյալ Հայաստանի ժողովուրդը շղթագրվող բարձրագույն եւ գործադիր իշխանությունը»¹⁰:

Աղբյուրանամբ այդ ակտի ընդունման պատճառներին: Հայաստանի նորհրդի 1919թ. հունիսի 4-ի նիստում վարչապետ Ալ.Խատիսյանն այդ հարցի կապակցությունը ավեց բացատրություն¹¹: Ըստ նրա, «երկիր սահմանները ընդարձակվել էին եւ կար գաղթականներին տեղավորելու խնդիր»: Մյուս կողմից, կասկած կար, որ Հայաստանը չի ձգտում բացարձակ անկախության եւ Ռուսաստանից վերջնական անջատման»: Նա հավաստեց, որ «կառավարությունը դիտարկում է իր արածը եւ պատասխանատու է դրա համար»: ՀՀ կառավարությունը դիվանագիտական ներկայացուցիչներին մայիսի 28-ի ակտի ընդունման առթիվ մանրամասն հիմնավորված պատճառարանություններով շրջաբերական-բացատրադիր ուղարկեց¹²: Այդտեղ նշվում էր մայիսի 28-ի, օգոստոսի 1-ի նորհրդարանի եւ ՀՀ համրալի մասին, որն այնքան էլ հետամուտ չէր լիակատար անկախության: Մյուս կողմից, արեւմտահայերը օրգանապես չէին ցանկանում կապվել ՀՀ-ին: Այդ հարցի լուծման կառավարության քայլերն էին. «1. Խցել միանգամայն ընդմիջու կապը Ռուսաստանից, որ փոխանակ վերջինս գալու մասին մտածելու, հայ ժողովրդը մտածի իր անկախության մասին, 2. Ստեղծել մի կորից, որի շուրջը կարողանա հավաքվել ցրված հայությունը եւ որը կապեա հանդիսանա նրան իր Հայրենիքն ամբողջացնելու համար, 3. Առհասարակ չկա եւ չի էլ կարող լինել անկախ Հայաստան առանց նրա երկու հատվածների միացման: Միացեալ կառավարութեան դիրք կարող է կատարել միայն Հանրապետութեան կառավարութիւնը, որը միակ ուժն ունեցող հաստատութիւնն է մեր իրականութեան մէջը»:

¹ Տե՛ս - Համառոտ տեղեկագիր Արեւմտահայ երկրորդ համալուծարի եւ կազմակերպիչ կոմիտեի հաշիվը, Թիֆլիս, 1919:

² Վրացյան Ա., Հայաստանի Հանրապետություն, Երեւան, 1993, էջ 275:

³ ՀԱԱ, ֆ.Պ-200, ց. 2, գ. 32, թ. 1:

⁴ Հայաստանի նորհրդի օրենքները, Երեւան, 1919, էջ 61:

⁵ ՀԱԱ, ֆ.Կ-4033, ց.7, գ. 21Ա, թթ. 1-24; Ա.Եահաթունի, ՀՀ առաջին տարեդարձը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1959, թ. 10, հոկտեմբեր, էջ 87-88:

⁶ ՀԱԱ, ֆ.Կ- 4033, ց. 7, գ. 21Ա, թթ. 13-14:

⁷ Նույն տեղում, թթ. 22-23:

⁸ Խատիսյան Ալ., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Բէյլութ, 1968, էջ 151:

⁹ ՀԱԱ, ֆ.Պ-200, ց. 1, գ. 35, թ. 84; գ. 282, թ. 10: Ձեռագիր բնագիրը տե՛ս՝ ֆ.Պ-200, ց.1, գ. 328, թ. 1-2: «Կառավարության լրաբեր», Երեւան, 1919, հունիսի 6; Խատիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 152-153:

¹⁰ «Հայաստանի աշխատավոր», Երեւան, 1919, հունիսի 8-10; Միացեալ եւ Անկախ Հայաստան, էջ 94-96:

¹¹ «Վերածնունդ», Փարիզ, 1919, հոկտեմբեր, թ. 30, էջ 485-486:

Ակտի ընդունումն առաջ բերեց բուռն վեճեր եւ ավելի սրեց միջկուսակցական պայքարը: ՀՀ-ում արեւմտահայ գաղթականներն իրենց անլիարժեք ու խորթ էին զգում եւ անհրաժեշտութիւն դեպքում խուսափում էին քաղաքացիական պարտապահութիւնների կտաւարումից¹: Տեղին է նշել, որ առանց մայիսի 28-ի ակտի ընդունման էլ ներքաղաքական պայքարը բավականին ուժեղ էր:

Փարիզի գաղութահայ շրջանակների համար այդ ակտի ընդունումը բոլորովին անպատելի էր²: Միացյալ պատմիրակութիւն, խորհրդարան եւ կառավարութիւն յուն օժտելու հարցերին/ դեռեւս 1919թ. մարտ-ապրիլին, մանրամասն անդադարձել էր Փարիզում գումարված Հայ Ազգային Համագումարը: Նույնիսկ Ա.Չոպանյանի գլխավորութիւյամբ սուս հոգանող հանձնաժողով էր ստեղծվել³: Համագումարում այդ հարցերի վերաբերյալ բավականին բուռն վիճարանութիւններ եղան, որոնք մեկ անգամ եւս վկայեցին Հայ քաղաքական մտքի ոչ միատարր լինելը⁴: Իրանց ընթացքում ի հայտ եկան հակառակ կարծիքներ՝ հանձնին Պողոս Նուբարի եւ ՀՀ կողմնակիցներին: Եթէ Ա.Նանկին առաջարկում էր, որ ամենից առաջ անհրաժեշտ է ճանաչել ՀՀ խորհրդարանն ու կառավարութիւնը, ապա այն լրացնել արեւմտահայերով⁵: Իրան հակառակ, Ա.Թերզիբաշյանը գտնում էր, որ Երեւանի կառավարութիւնն ենթարկելով թուրքահայ գաղթը՝ «իրենց անեքսիա են անում» մի հոգամաս, որը միջազգային իրավունքով ուսական է⁶:

Ի վերջո, այդ վեճերից հետո, Ա.Չոպանյանի եւ Ա.Սաչատրյանի կողմից, մշակվեցին երեւո բանաձեւ,որոնք արտահայտում էին նշյալ հոսանքների տեսակետները: Եթէ Ա.Չոպանյանի բանաձեւը հռչակում էր ամբողջական Հայաստանի անկախութիւնը Կովկասից մինչեւ Միջրկրկան ծով եւ ողջունում ՀՀ-ը, այնուամենայնիվ, առայժմ ձեռնպահ էր մնում հարցի արմատական լուծումից⁷: Ի տարբերութիւն նրա՝ Ա.Սաչատրյանը առաջարկում էր ՀՀ-ն անմիջապէս Հայաստանը ի Համագաղային պետութիւն կորիզը⁸: Համագումարը 3 ձայնի առավելութիւյամբ, 13 քվեով, ընդունեց Ա.Չոպանյանի ավելի շեղոք տարբերակը:

Պողոս Նուբարի կողմնակիցները, սկզբունքով դեմ էին նման քայլի, պարզապէս նրանց զայրացնող այն էր, որ Հայաստանութիւն անողը Երեւանն է եւ ոչ թե իրենք, որ Երեւանի կառավարութիւնն էր ինքզինքը հռչակում Միացյալ Հայաստանի կառավարութիւն: Իգուր չէ, որ Պողոս Նուբարը Գեւորգ Ե կաթողիկոսին 1919թ. օգոստոսի 4-ին տեղեկացնում էր, որ ինքն է արեւմտահայութիւն անիկ ներկայացուցիչը⁹: Նա, Ավ. Ահարոնյանի հետ դեռեւս 1919թ. հուլիսի 18-ին, ՀՀ կառավարութիւնը հայտնել էր ակտի անընդունելիութիւն մասին: Մյուս կողմից, չնայած Ավ.Ահարոնյանի համատեղ ստորագրութիւնը, ուսմկավարները վերջինիս նկատեցին իբրեւ հեղինակ եւ պտտասխանառու մայիսի 28-ի ակտի-ըստ որի նա իբր թեյազրել է Երեւանի կառավարութիւնը կատարել այդ քայլը: Սակայն, իր հերթին, Ավ.Ահարոնյանը միշտ մերժել է այդ հանգամանքը¹⁰:

Երեւանում ակտը ոչ-դաշնակցականների կողմից ենթարկվեց անտեղի ծայրահեղ քննադատութիւն: Հայաստանի ինքնիշխան 1919թ. հունիսի 4-ի նիստում, ՀԺԿ ֆրակցիան մայիսի 28-ի ակտով 12 արեւմտահայերի նշանակումը ինքնիշխան կազմում, համարեց պետական հեղաշրջում եւ բուռն կերպով բողոքեց կառավարութիւն «հանցավոր» ակտի դեմ: Այսուհանդերձ, ՀԺԿ իրեն համարում էր Միացյալ Հայաստանի գաղափարի առաջին մշակողը եւ նշում, որ «միացյալ կառավարութիւնն պետք է կազմվի Ազգային Պատմիրակութիւն եւ Հանրապետու-

թիւն կառավարութիւն փոխադարձ համաձայնութիւյամբ»¹¹: Ինչ վերաբերում է ակտին, ապա այդ կուսակցութիւն ներկայացուցիչ Տեր-Խաչատրյանը գտնում էր, որ այդպիսի քայլ կարող էր կատարել միայն Փարիզի Ազգային Համագումարի եւ Հայաստանի ինքնիշխան իստոր նիստը¹²: ՀԺԿ գեկավար Ա.Հարութիւնյանը մայիսի 28-ի ակտը համարում էր միակողմանի, քանզի այն չունէր Պողոս Նուբարի հովանութիւնը, չէր բխում Հայկական հարցի միջազգային կառութիւնների եւ հետեւաբար պետք է չեղյալ հայտարարվի: Այսպիսով, ՀԺԿ-ն հրամարվեց մասնակից կառավարութիւն աշխատանքներին եւ բոլորտեց խորհրդարանական նոր բնութիւնները:

Գիտահետեղով նրանց գործունեութիւնը, ակնհայտ է գտնում, որ նրանց քայլերը թելադրված էին Փարիզից: Ինչպէս հայտնի է, ՀԺԿ Կենտրոնական կոմիտեն գտնում էր Թիֆլիսում,որի կազմը Փարիզի հետ ավելի ամուր էր եւ այնտեղից էլ ՀԺԿ-ն ավելի արագ էր ստանում հետագա գործողութիւնների ծրագիրը:

Ռամկավարներն եւս բացասական վերաբերմունք գրեւորեցին ակտի հանդեպ, այն համարելով Ազգային Պատմիրակութիւն «պիկ վրայով» կատարված Հայաստանութիւն¹³:

1919թ. դեկտեմբերի 21-27-ին Երեւանում տեղի ունեցավ ուսմկավարների Հայաստանի շրջանային Բ Համագումարը, որի ընդունված քաղաքական բանաձեւերը վերահիշյալի օրգանական շարունակութիւնն էին: Այն կտրականապէս մերժեց ճանաչել ՀՀ կառավարութիւնը՝ որպէս Միացյալ Հայաստանի կառավարութիւն: Այսպիսով, եթէ նման կառավարութիւն գոյութիւն չունի, ապա ըստ նրանց կերակացութիւնը՝ «Թեքահայերը չեն կարող համարվել Միացյալ Հայաստանի քաղաքացիներ»¹⁴: Ի միջի այլոց, ջերմորեն ողջունելով միութիւն գաղափարը, այնուամենայնիվ, նշում էին, որ քանի դեռ լուծված չէ թուրքահայութիւն հարցը եւ անհայտ է Ռուսաստանի դիրքորոշումը, ապա իրենք Միացյալ Հայաստանի կառավարութիւն իրագործումը համարում են «անվանական, անօգուտ եւ վտանգավոր»: Այս ամենից կենդով, համագումարը կերակացրեց, որ «միացյալ կառավարութիւնը պետք է կազմել այն ժամանակ, երբ վճայած կլինի Հայկական հարցը եւ երկու Հայաստանները կլինեն Միացեալ եւ Ազատ»¹⁵:

Այսպիսով, Պողոս Նուբար-ՀԺԿ-մտակավարներ խմբավորումը լիովին հակադրւմ գիրքորոշում ունէր, որն առաջին հերթին նրանց եւ ՀՅԴ-ի միջեւ առկա հակամարտութիւն արդյունք էր: Միանգամայն բացասական էր նաեւ սոցիալ-դեմոկրատների պահվածքը, որոնց ներկայացուցիչ Գ.Ղարաշյանը Հայաստանի ինքնիշխան 1919թ. հունիսի 4-ի նիստում Հայաստանը, որ ՀՀ կառավարութիւնը նման քայլ կատարելու իրավունք չունի եւ որպէս բողոքի նշան սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիան հետացավ խորհրդարանից¹⁶:

Այս բոլորի նկատմամբ, տրամազծորեն հակառակ դիրքորոշում ունէր կառավարող ՀՅԴ-ն: Նրա Բյուրոն ողջունելով ակտը՝ հանդիսավորապէս Հայաստանը, որ այսուհետեւ չկան այլեւս «բունավորների ձեռքով գծված սահմաններ», «հայկական տարրեր հատվածներ եւ հայրենիքներ», այլ կան եւ կման առհավան «մեկ Անրաժան եւ Միացեալ Հայաստան ու մեկ ամբողջացած Հայ ժողովուրդ»¹⁷: ՀՅԴ-ն այդ պատմական ակտով իրականացած էր տեսնում իր «քաղաքական իդեալի» ուսմկավար հանրապետութեան իրագործումը¹⁸: Նման բնույթի շրջաբերական ուղարկեց տեղական մարմիններին նաեւ ՀՅԴ Երկրի Կենտրոնական կոմիտեն, իր կողմից ավելացնելով, որ «ՀՅԴ ինչպէս միշտ՝ այս անգամ էլ կզավ միակ կուսակցութիւնը, որը քայլում է դեպի հայ պետականութեան գաղափարն ու նրա հրամայական իրականացումը»¹⁹:

¹ Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակներ, Հ. է, Երեւան, 1993, էջ 149; Վրացեան Ա., Հին թիթիեր նոր պատմութեան համար, Բէյրութ, 1962, էջ 300:

² Վրացեան Ա., Խորհրդարաններ, Պոսթըն, 1924, էջ 63:

³ ՀԱԱ, ֆ.Պ-57, ց. 5, գ. 226, թ. 1; Վրացյան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 290:

⁴ Նույն տեղում, ֆ. Պ-430, ց. 1, գ. 27, թթ. 39-40:

⁵ Նույն տեղում, գ. 2, թթ. 20-21; գ. 30, թթ. 21-26; գ. 32, թթ. 3-5; գ. 33, թթ. 1-26:

⁶ Նույն տեղում, ֆ.Պ-430, ց. 1, գ. 30, թ. 23:

⁷ ՀԱԱ, ֆ.Պ-430, ց. 1, գ. 33, թ. 7:

⁸ Նույն տեղում, թ. 29:

⁹ Նույն տեղում, թթ. 30-31:

¹⁰ Նույն տեղում, ֆ.Պ-57, ց. 5, գ. 226, թ. 10:

¹¹ Ճիգմէճեան Մ., Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութիւնների, Ֆրեզնո, 1930, էջ 395:

¹ ՀԱԱ, ֆ. Պ-292, ց. 1, գ. 2, թ. 2:

² Թիւթիւնճեան Լ., ՀՅԴ իրեւ պետական գործն, Կ.Պոլիս, 1921, էջ 41:

³ Վրացյան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 281:

⁴ Թէրզիբաշեան Ա., Նուպար, Փարիզ, 1939, էջ 284:

⁵ Գաբրիէլեան Ա., Հայ պատառարկան շարժման օրերէն, Փարիզ, 1947, էջ 393-397:

⁶ Թիւթիւնճեան Լ., նշվ. աշխ., էջ 41:

⁷ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստան, էջ 88-89:

⁸ Նույն տեղում, էջ 89-90:

ՀՅԴ Գրգ Ընդհանուր ժողովը, 1919թ. սեպտեմբերի վերջին «Տնտեսագիտության նվիրագործելով Միացնող Հայաստանի Հայտարարությունը եւ նրա ամբողջացումը ու զարգացմանը ձգտելով՝ որոշեց չեղյալ համարել կուսակցությունների միջոցով՝ Ռուսահայաստանի եւ Տաճկահայաստանի վերաբերյալ քաղաքական պահանջները»¹: ՀՅԴ-ն այժմ էլ իր հետագանի թաղաքական նպատակներին առաջնահերթը համարում է Ազատ, Անկախ եւ Միացյալ Հայաստանի կերտումը²:

Փաստորեն, ՀՀ՝ 1918-1920թթ. ժամանակաշրջանի գործող քաղաքական կուսակցություններից թիվերս միայն ՀՅԴ-ն էր, որ այդ բախտորոշ փուլում հետևելով իրենց հետամուտ էր Միացյալ Հայաստանի գաղափարի իրականացմանը³:

Այս Տարջի առնչությամբ ամերիկահայությունը եւս բամանվել էր երկու մասի: Մասնավորապես, ՀՅԴ Ամերիկայի Կենտրոնական կոմիտեն, գեոսեւ մինչեւ ակտի բնդունումը, 1919թ. հունվարի 23-ի բանաձևում «Արարատեան Հանրապետութիւնը» բնդունում էր որպես «Իրականապես եւ իրավապես Հայաստանի կառավարությունն եւ ճանաչում այն որպես կորից Միացնող Հայաստանի»⁴: Իսկ Ամերիկայի ասմիլյանները գտնում էին, որ «Արարատեան Հայաստանը երբեք չի կարող նկատվել Համազգային կառավարութիւն եւ խոսել Հայութեան երկու Հասովածներին անուկեց»⁵: Հակամարտության նույնպիսի իրավիճակ էր տիրում նաեւ Հայկական մուտս գաղթօջախներում՝ Հատկապես Փարիզում:

Ազգի հետ են կապված Ազգային Պատվիրակության եւ ՀՀ կառավարության միջև երեսնամյա, 1919թ. հոկտեմբերի 22-ից-նոյեմբերի 16-ը միացյալ պատվիրակություն, խորհրդարան եւ կառավարություն ստեղծելու հարցի շուրջ տեղի ունեցած բանակցությունները⁶: Աս. փաստորեն, օրգանական շարունակություն էր բնդունված ակտի եւ դրան հետևած քաղաքական պայքարի: Մինչ այդ, Ազգային Պատվիրակությունը համաձայնվել էր հրապարակով չբողոքել մայիսի 28-ի ակտի գեմ եւ բնդունել Ավ.Ահարոնյանի խնդրանքը՝ խնդրել «գարմանն» երեսնամյա: Այդ կապակցությամբ, Ավ.Ահարոնյանը 1919թ. հուլիսի 18-ին հեռագրեց իր կառավարությանը, որ «Ազգային Պատվիրակութիւնը անընդունելի է համարում այդ պայմանները, որոնց մեջ հրապարակում է ակտը»:⁷ Մյուս կողմից, նա խնդրում էր հետաձգել ակտի վավերացումը⁷:

Ազգային Պատվիրակության անունից բանակցություններին մասնակցում էին Վահան Թեքեյանը, Ներսես Տեր-Ստեփանյանը եւ Սամսոն Հարությունյանը, իսկ Հանրապետության կողմից՝ Միմոն Վրացյանը, Մարտին Հարությունյանը եւ Շավարշ Միրաքչյանը: Վ.Թեքեյանը առաջարկում էր կառավարության կազմում արեւմտահայերի հավասարություն՝ արեւմտահայ վարչապետով: Վերջինս պետք է մնար Փարիզում՝ որպես Հայկական Պատվիրակության նախագահ, իսկ պատվիրակությունը պետք է հավասարապես կազմվաց լիներ գաղնակցականներից եւ ոչ-գաղնակցականներից: Ընդ որում, պատվիրակությունը պատասխանատու էր լինելու միայն Ամբողջական Հայաստանի խորհրդարանին, ուր եւս պահպանվելու էր հավասարության նույն սկզբունքը: Անհրաժեշտ պայման էր համարվում այն, որ նույն վի թե «Թուրքահայաստանն է, որ կազմած է իր կառավարութիւնը եւ նրան միացած է իրականապես գոյութիւն ունեցող Արեւելեան Հայաստանի Հանրապետութիւնը»:⁸ Ահա այսպիսի պայմաններ առաջարկվեցին Վ.Թեքեյանի կողմից:

Իր հերթին, ՀՅԴ Գրգ Ընդհանուր ժողովը որոշել էր բանակցելու հիմքերը, որով պետք է առաջնորդվեր Ա.Վրացյանը: Դրանք հետևյալն էին. միավորել երկու պատվիրակությունները, որը՝ զեկավարվելու էր Հանրապետության կառավարության հրահանգներով եւ պատասխանատու էր լինելու նրան:

Վերջապես, համաձայն էին, որ Պողոս Նուբարը լիներ միացյալ պատվիրակության ղեկավար⁹: Հեննվելով այս սցենարների վրա, Ա.Վրացյանը նշեց, որ Պողոս Նուբարը կարող է լինել պատվիրակության նախագահ, բայց պետք է գործի կառավարության հրահանգով՝ ընդ որում չլինելով վարչապետ, եւ որ կարելու է՝ խորհրդարանի լուծարման մասին խոսք չէր կարող լինել: Չնայած Ա.Վրացյանի՝ որոշակի գիշուններին, պատասխանը չբավարարեց պատվիրակությանը, որը մինչեւ վերջ մնաց անգրգվելի եւ իր կողմից ոչ մի զիջման չգնաց: Ազգային Պատվիրակությունը հետագայում նշում էր, որ բանակցությունները բոլոր կետերի շուրջ համաձայնություն չհասնելով՝ «բնդունվեցին եւ ոչ թե խզվեցին»:¹⁰ Իր պատվիրակների ստեղծագործականը ծանոթանալուց հետո միայն, պետք է վերջանեին բանակցությունները: Սակայն, երկնով հետագա միջազգային լարված իրադրությունից, Ազգային Պատվիրակությունը բնդունեց Հանրապետության առաջարկները՝ գրա մասին 1920թ. հունվարի 30-ին հետադրելով վարչապետ Ալ.Խառաբյանին¹¹:

Սակայն, այս խնդիրն այդպես էլ չլուծվեց եւ միութան ստեղծման հարցը մնաց ակախ: Ազգային Պատվիրակությունը գտնում էր, որ միայն թուրքական զինազորի ստորադրումից, Հայաստանի սահմանների հարցի կարգավորությունից եւ Թուրքահայաստանի գրավումից հետո հրավիրվելիք սահմանագիր ժողովը ձևանամուս կլինի Միացյալ կառավարություն եւ խորհրդարան ստեղծելու: Այսպիսով, բնդանուր եզրակացության հասնելով, այդ բանակցությունները ժամողվեցին: Դրա հիմնական պատճառներից են նախ եւ առաջ գաղնակցականում կազմար միջուկական հակամարտությունը եւ Պողոս Նուբարի ու Ավ.Ահարոնյանի անձնական մրցակցությունը: Չարտղումը՝ կուսակցական պայքարի քողի տակ պարզապես առաջնակարգ դիրք եւ հեղինակություն ունենալու ձգտումի հետևանք էր:

Հայ հասարակական-քաղաքական կործիքը միանշանակ չբնդունեց բանակցությունների խափանումը: Հժ-կ-ն, բնական է, Պողոս Նուբարի կողմն էր, բայց իրենց ներկայացուցիչ Ա.Հարությունյանն էլ էր մասնակցում գրանդ: Հակասակ դիրքում էին գաղնակցականները: Նրանց կործիքով, Պողոս Նուբարի պատվիրակները ոչ մի արամագրություն չույց չտվեցին գիշելու իրենց հիմնական պահանջից եւ ամեն կերպ աշխատում էին պահպանել իրենց կուսակցական գործընդունությունը¹²: Նույնիսկ նշում էին, որ ՀՀ ճանաչումից հետո Ազգային Պատվիրակությունը գոյություն ունենալու իրավունք չույնի¹³: Երեսնամյա Վ.Թեքեյանի գործունեությունը բնդագաղնակց նույնիսկ հնչակյանների կողմից¹⁴: Փաստորեն, հակամարտության ողին ի վերջու հողթխանակց ու Հայ ժողովրդի համար ճակատարական այդ պահին հնարավոր չեղավ միանություն հասնել, որն այդքան անհրաժեշտ էր նորաստեղծ պետականության ամրապնդման համար:

Հայ քաղաքական միտքը Միացյալ Հայաստանի ակտի գնահատման հարցում հիմնականում բամանվել էր երկու՝ հաճախ իրարամերժ բնեւոներին: ՀՅԴ տեսարանները Միացյալ Հայաստանի գաղափարի մշակումը համարում են «ՀՅԴ մեծագույն գործը՝ կատարած Հայ ժողովրդի եւ պատմութեան հանդէպ», բանդի այդտեղ «ներդասնակորեն լուծում է եւ հողի եւ մշակույթի եւ պետականութեան հարցը»:¹⁵ Ավելին, Գ.Գյուլգայանը գտնում է, որ Հայ հասարակական-քաղաքական մտածողությունը Միացյալ եւ Ազատ Հայաստանով գառնում է «բաղնակցական եւ ամբողջական»:¹⁶ Ակար նա համարում է «ստեղծագործութիւն նաեւ վերջին գարաշրջանի մտավորականութեան, որը միտք հանդեցրեց, արյուն թափեց, հերոսական պայքար մեղեց ամենուրեք»:¹⁷ Իսկ արդյունքում, «ստանց նրա անհակամարի կլինելը ՀՅԴ գործը, առանց ՀՅԴ՝ անհակամարի կրտսեանը Մայիս 28-ի անկախությունը»¹⁸: Ընամարիտ է Արտ. Արեղյանը, երբ նշում է, որ Միացյալ Հայաստանի գաղափարը՝ միմիայն ժամանակակից Հայաստանի սահմանների

¹ Քաղիւսածնը ՀՅԴ Գրգ Ընդհանուր ժողովի որոշումներից, Երեսան, 1920, էջ 5:

² ՀՅԴ, Մրագիր, հաստատում էԻ բնդհանուր ժողովում, ա.ա., 1982, էջ 25:

³ Հակոբյան Ա., ՀՅԴ Գրգ Ընդհանուր ժողովը, Ե., 1994, էջ 24:

⁴ «Ապարէլ», Ֆրէզնո, 1919, հունվարի 31, թ. 547:

⁵ «Կուչակ Հայաստանի», Բոստան, 1919, մայիսի 15, թ. 11, էջ 326:

⁶ Տե՛ւ-ՀԱԱ, ֆ.Պ-200, ց.1, գ.240, Վրացեան Ա., Բանակցութիւններ Ազգային Պատվիրակութեան եւ Հայաստանի Պատվիրակութեան միջև, Պոսթըն, 1920: Մամուլի մեջ տպուած եւ անտիպ երկեր ու նամակներ Վահան Թէքեյանին, Պէլլուսթ, 1987, էջ 325-331:

⁷ ՀԱԱ, ֆ.Պ-430, ց. 1, գ. 54, թթ. 34-35:

¹ Քաղիւսածնը ՀՅԴ Գրգ Ընդհանուր ժողովի որոշումներից, Երեսան, 1920, էջ 21-22:

² ՀԱԱ, ֆ. Պ-430, ց. 1, գ. 54, թթ. 36-38:

³ «ժողովուրդ», 1920, օգոստոսի 27, թ. 144:

⁴ «Նոր աշխատավոր», Թիֆլիս, 1920, ապրիլի 21-24, թթ. 14-17:

⁵ «Յուսարեք», Կահիրե, 1920, մարտի 20, թ. 151:

⁶ «Երիտասարդ Հայաստան», Չիկագո, 1920, փետրվարի 25, թ. 85:

⁷ Գիւլգայան Գ., Հայ քաղաքական մտքի զարգացումը եւ ՀՅԴ, Փարիզ, 1927, էջ 138-139:

ընդարձակման խնդիր է այն ուղղությամբ եւ այն չափով, որ օգտակար ու անհրաժեշտ է Հայութեան ցրված Հատվածները հայրենի հողի վրա համախմբելու համար: Միացյալ Հայաստանի ելակետը, ըստ նրա, պետք է որոնել Անդրկովկասում¹:

Ամփոփելով, Հր.Տասնպետյանը գտնում է, որ ազգային գաղափարախոսության եւ նպատակների տեսակետից, ՀՀ 1918-1920թթ. ժամանակաշրջանի հիմնական ավանդը եղավ Միացյալ Հայաստանի գաղափարի մշակումը²:

Ոչ-դաշնակցական շրջանակները բոլորովին այլ կերպ են մեկնաբանել այս հարցի դերն ու նշանակությունը: Նախկին գաշնակցական Արշակ Դազարյանի կարծիքով այդ պարը չէր բխում իրական ավյալներից եւ այն նույնիսկ է՛լ «ավելի գուզուց հարեւան թուրքերին»³:

Մեծավաստակ պատմաբան Լեոն՝ իրեն հատուկ սարկազմով ակտի ընդունումը ինքնատիճեյան մի «երեխայական խաղ» էր համարում. «թուրք-բրդերով նստել Զանգլի ձորում եւ երեւակայել իրեն տեր ծովից մինչեւ ծով»: Այդ ակտի ընդունման հեռահար նպատակը, ըստ նրա, «արտասահմանյան ողջ գաղթական հայութեանը Դաշնակցութեանը եւ Ավ.Ահարոնյանին ծառա դնելն էր»⁴:

Իսկ Ալ.Մյասնիկյանի կարծիքով՝ «միացյալ, ազատ եւ անկախ Հայաստանով» հայ աշխատավորները դառնում էին «Եվրոպայի եւ Ամերիկայի կապիտալի համար մի շատ ձեռնտու, շահագործման հեշտ ենթակա առարկա»⁵:

Խամկավար շրջանակները մինչ այժմ էլ պահպանում են իրենց անբարեացակամ վերաբերմունքը ակտի նկատմամբ՝ այն համարելով միակողմանի եւ հատվածային բնույթ ունեցող⁶:

Այնուամենայնիվ, քննադատությունը բոլորին գերազանցեց Մ.Արթուրյանը: Նա մայիսի 28ը համարում էր հակահայկական, քանի որ «Հայաստանի ամբողջ ժողովուրդը հակառակ էր անոր», քանզի դա «թուրքական բռնադատությունն հետեւեալը եղած է եւ ոչ թե հայկական բաղձանքի եւ մտածումի արդիւնք»: Վերջում, նա ավելացնում էր, որ մայիսի 28ը որպէս պատմական ակտ «գոյութեան իրավունք չունի ժամանակակից հայ պատմութեան մեջ»⁷:

Ընդհանրացնելով, անհրաժեշտ է ընդգծելի մի շարք կարեւոր հանգամանքներ. Հայաստանը կարող է անկախ լինել նաեւ իր պատմական տարածքի մի մասի վրա: Պարզապես, այն պետք է հիմք ընդունել եւ հզորացնել՝ տարածքային միասնության հասնելու համար: Միացյալ Հայաստանի գաղափարի դերն ու նշանակությունը հայ ժողովրդի կյանքում ընդհանրապես եւ հայ քաղաքական մտքի համար մասնավորապես, անհրաժեշտ է գնահատել օբյեկտիվորեն ու միանգամայն դրական:

Միացյալ Հայաստանի գաղափարի իրականացումը կյանքում անհրաժեշտ համարելով՝ նրա հրատապության հարցում պետք է կողմնորոշվել ժամանակի քաղաքական իրավիճակով եւ ւամենափոքր հնարավորությունն անգամ օգտագործել լիակատար ձեւով: Միացյալ Հայաստանի գաղափարը, թե՛ տեսական եւ թե՛ գործնական առումներով՝ պահպանելով իր արդիականությունը, միշտ էլ պետք է լինի հայ քաղաքական մտքի ուշադրութեան կենտրոնում:

Ավագ Հարությունյան
ՀԱԱ փոխտնօրեն

ՅԱԿՈՎ ԶԱՐՈՒԹԱՆԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՄ ԵՂԵՈՒՆԻ 50-ԱՄՅԱԿԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՆՇԵԼՈՒ ԵՎ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

1960թ. դեկտեմբերի 28-ին կայացած ՀԿԿ Կենտկոմի պլենումը որոշեց Ա.Ա.Թովմասյանին ազատել ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնից, եւ նրա փոխարեն՝ միաժայն առաջին քարտուղար ընտրեց Յա.Ն.Զարուբյանին: Նրա օրոք շարունակվեց ինքնուրույն Հայաստանի հետագա զարգացումը, տնտեսական եւ մշակութային վերելքը:Յա. Զարուբյանի շնորհիվ Մոսկվայում ընդունվեցին Հայաստանի համար չափազանց կարեւոր նշանակություն ունեցող Արփա-Սևան թունելի կառուցման եւ հայրենագարծության հետագա շարունակման մասին որոշումները: Նա իՄԿԿ Կենտկոմի առջև հարց բարձրացրեց Մեծ Եղեռնի 50-ամյա տարելիցին նվիրված միջոցառումների անցկացման մասին եւ ներկայացրեց դրանց նախագծերը:

1961թ-ի մայիսի 16-ին իՄԿԿ Կենտկոմի Քարտուղարութեանը ընդունել էր որոշում, ըստ որի՝ թույլատրվում էր Միավորված Արարական Հանրապետության եղիպատական շրջանից հայերի հայրենագարծությունը: Նույն թվականի հունիսի 15-ին ՀիՍՀ Նախարարների ինքնուրույն նախագահ Ա.Քոչինյանը եւ ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Յա.Զարուբյանը իՍՀՄ Նախարարների ինքնուրոք են ուղարկում մայիսի 16-ի որոշման իրականացման հետ կապված առաջարկները: Նամակում նշվում է, որ արտասահմանում բնակվող հայերը անընդհատ զիմում են՝ ՀիՍՀ մշտական բնակության տեղափոխվելու համար, ուստի հաշվի առնելով

¹ ՀԱԱ,ֆՖ,Կ-1, ց.40, ք. 19, թ. 65;

¹ Արեղեան Ա., Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստան, «Հայրենիք», Բոստոն, 1927, օգոստոս, էջ 131:

² «Դրօշակ» Բացատրի, Աթենք, 1988, թ. 3-4, էջ 23:

³ Ղազարեան Ա., Ազատութեան ուղին եւ հայի քաղաքական վարքագիծը, Թեհրան, 1924, էջ 33:

⁴ Լէո, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 433:

⁵ Մարտունի Ալ., Կուսակցությունները գաղութահայության մեջ, Թիֆլիս, 1924, էջ 11:

⁶ Ղազարեան Վ., ՌԱԿ, Ուղեցոյց եւ համառոտ պատմություն, Երեւան, 1991, էջ 79:

⁷ Սերբեան Մ., Հայաստանի անկախութեան առիթով, Փահիրե, 1950, էջ 20,25:

այս հանգամանքը, ՀԿԿ Կենտկոմը եւ ՀԽՍՀ Նախարարների Խորհուրդը, խնդրում են ԽՍՀՄ Նախարարների Խորհրդին՝ թույլատրել այդ երկրներէջ, մասնավորապես Մերձավոր Արեւելքից, Հայերի վերադարձը: Նախատեսվում է 1961-1965թթ մինչև 40.000 Հայերի Հայրենագարձությունը, այդ թվում՝ 5 Հազարինը՝1961-1962թթ, ընթացքում: Նշվում է, որ նրանք կապահովվեն բնակարաններով եւ աշխատանքով՝ կառուցվող նոր ձեռնարկութիւններում: Այդ նպատակով Հարկավոր էր յոթնամյա պլանում միջոցներ հաշվի առնել՝ շնայատեսված լրացուցիչ ձեռնարկութիւնների կառուցման համար: Ինդրվում է հանձնարարել ԽՍՀՄ Պետպահին՝ քննարկել Հանրապետութիւնում 1962թ-ից սկսած նոր ձեռնարկութիւնների կառուցման հարցը եւ նախատեսլ լրացուցիչ ծախսեր՝ Հայրենագարձներին բնակարաններով ապահովելու համար՝: Այդ որոշուման ընդունումը կարեւորագույն նշանակութիւն ունեցավ Հայրենագարձներին ավելի կազմակերպված ընդունելու համար:

1962թ Հոկտեմբերին, ԽՍՀՄ է ժամանում Հայրենագարձների առաջին մեծ խումբը: Հոկտեմբերի 10-ին, «Կոմունիստ» թերթը հրատարակում է Հոգված՝ Հոկտեմբերի 7-ին Կիպրոսից Հայրենագարձների առաջին խմբի ԽՍՀՄ ժամանելու մասին: Բոլոր Հայրենագարձներն իրենց հրճմանքն էին արտահայտում Խորհրդային Միութեան հասցին: Բաթումում նրանց դիմավորում էին ինչպես Հայերը, այնպես էլ վրացիները: Հայրենագարձներէջ մեկը Հակոբ Շատարեւյանը, բորջն ուղղված նամակում գրել էր. «Անսահման է մեր երջանկութիւնը: Մեզ դիմավորեցին այնպես, ինչպես եւ կղիմավորեի քեզ՝ 20-տարի շտանկուց ճետ»:

Այն քաղաքներում եւ գյուղերում, որոնցում նախատեսված էր բնակեցնել արտասահմանից ժամանող Հայրենագարձներին, նախօրոք նախապատրաստվել էին անհրաժեշտ բնակարաններ եւ նոր աշխատատեղեր: Եահագործման հանձնվեցին նոր դպրոցներ: Բաթում եւ Ջուլֆա քաղաքներում կազմակերպվեցին բնունման կետեր, որոնցում ստեղծվեցին Հայրենագարձների համար անհրաժեշտ բոլոր պայմանները՝ սննդի, բուժապատրվման եւ մշակութային կարիքները բավարարելու համար: Ժամանած Հայերը բնակեցվեցին եւ ստացան աշխատանք Արեւմտայնում, Կիրովականում, Ալայիրդիում, Իջևանում, Լուսավանում եւ մասամբ Երեւանում: Ժամանած բոլոր ընտանիքները տեղավորվեցին նոր, հարմարավետ բնակարաններում: Դպրոցական տարիքի երեխաները եւ երիտասարդները տեղավորվեցին համապատասխան ուումնական հաստատութիւններում:

1963թ փետրվարի 26-ին ՀԿԿ Կենտկոմի Նախագահութեան նիստում քննարկվեցին 1962թ. Հայերի Հայրենագարձութեան արդյունքները եւ 1963թ. Հայրենագարձների ընդունման հետ կապված միջոցառումները: Նիստում նշվեց, որ ԽՍՀՄ Կենտկոմի եւ Խորհրդային Կառավարութեան Հայերի զանգվածային Հայրենագարձութեան կազմակերպման մասին որոշումն առաջացրեց արտասահմանում բնակվող Հայերի աննախադեպ ոգևորութիւնը: Հազարավոր Հայեր դիմեցին Խորհրդային զեպանաւտներ՝ Հայրենիք վերադառնալու համար: Նշվեց, որ ՀԽՍՀ կուսակցական կազմակերպութիւնները կատարեցին մեծ աշխատանք, որի մասին վկայում են նաեւ Հայրենիք վերադարձած Հայերի արտասահման ուղարկած նամակները, որոնք զգալի ուժեղացրին արտասահմանյան շատ երկրներում բնակվող Հայերի՝ Հայրենիք վերադառնալու ցանկութիւնը: Նախագահութիւնը նշեց, որ Հայերի Հայրենագարձութեան կազմակերպման գործում մեծ օգնութիւն են ցուցարեցել Վրաստանը եւ Ադրբեջանը, հիմնականում Բաքու, Բաթում եւ Ջուլֆա քաղաքների կուսակցական եւ Խորհրդային կազմակերպութիւնները: Հայրենագարձութեան թիրութիւններէջ մասնավորապես նշվեց այն փաստը, որ, Հայրենագարձութեան նախապատրաստման համար արտասահմանյան երկրներ մեկնող ՀԽՍՀ Նախարարների Խորհրդի ներկայացուցիչներին սխալների պատճառով Հայրենագարձների մեկ զգալի թիվ են կազմում նույն մասնագիտութեան սեր մարդիկ, որը զժվարեցնում է նրանց աշխատանքով ապահովելու խնդիրը¹: ՀԿԿ Կենտկոմի Նախագահութիւնը

ընդունեց որոշում, ըստ որի նախատեսվում էր 1963թ. շարունակել Հայրենագարձութիւնը²:

1964թ մայիսի 26-ին, Ափյուռքի հետ կապերն ամրապնդելու նպատակով, ՀԽՍՀ Նախարարների Խորհուրդը որոշում ընդունեց ստեղծել «Ափյուռքահայրենից Հետ մշակութային կապերի Հայրենի կոմիտե»³: Այն փաստորեն պետք է իրականացներ Յա. Զարոբյանի արտասահմանյան Հայերի Խորհրդային Հայաստանի չուրջը համախմբելու ծրագրը: Այդ կոմիտեի ստեղծումը կարեւորագույն համահայկական իրադարձութիւն դարձավ եւ Ջերմորեն ընդունվեց թե՛ Հայրենիքում, թե՛ սփյուռքում: ՀՄԿԻբեթիճանի վկայութեամբ. «Ափյուռքահայրենից ներկայացուցիչները միասնական անկեղծ կրօնասպասութիւն էին հայտնում Հայրենի կառավարութեան իրենց նկատմամբ ցուցաբերած հոգատարութեան համար»⁴:

Յա. Զարոբյանի մյուս կարեւորագույն քայլը ԽՍՀՄ Կենտկոմի առջև Հայոց Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակը հարգելու նպատակով միջոցառումների անցկացման անհրաժեշտութեան հարցի բարձրացումն էր: 1965թ-ին լրանում էր Հայոց Մեծ եղեռնի 50-րդ տարեկեցը: Ինչպես իր հուշերում վկայում է ՀԿԿ Կենտկոմի գաղափարախոսական բաժնի աշխատակից Կարլեն Դալլաքչյանը, ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Յա. Զարոբյանը պահանջում էր եւ հսկում, որպեսզի նա երկու շաբաթը մեկ անգամ իրեն զիկուցեր Ափյուռքի իրադարձութիւնների մասին⁵: Դալլաքչյանը գրում է, որ Ափյուռքից Հերթական հաղորդագրութիւն ստանալու ժամանակ Յա. Զարոբյանն իրեն խնդրել է տեղեկանել եղեռնի 50-ամակի առթիվ Ափուռքում ծրագրավորվող միջոցառումների մասին: 1962թ սկզբներին, ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Յա. Զարոբյանը հանդիպում է սփյուռքահայ «Նաիրի» շաբաթաթերթի խմբագիր Աեղարինիկ Մատուկյանի հետ: Մտուցչին ներկա էր նաեւ այդ հանդիպումը կազմակերպած ՀԿԿ Կենտկոմի Գաղափարախոսական բաժնի աշխատակից Կարլեն Դալլաքչյանը: Մտուկյանին լավ ծանոթ էր Յա. Զարոբյանի՝ ՀԿԿ համալուծարում ունեցած հուլիսիթը, հատկապես Ափյուռքի վերաբերող մասը: Ինչպես վկայում է Կարլեն Դալլաքչյանը. «Ձրույցը, Հայամերար տեւեց մեկ եւ քարոզ ժամ, նախատեսված քսան-երեսուն յուպիի փոխարեն: Երկուսին էլ հաճելի էր: Յա. Զարոբյանը ամբողջ ծրագրերը շարադրեց անտեսական, թե՛ մշակութային զարգացման, հիշատակեց նաեւ Արփա-Սեւանը, պատմեց, թե ինչպես էր Խրուշչովը աղչահար եղել մեր ժողովրդի ոսկյա ձեռքերի աթիվ, որ բարեց բերք են ստանում, խոսեց նաեւ Ափյուռքի ու Հայրենիքի հետագա մերձեցման մասին, Հայոցնեց ի գաղտնապահութիւն, աշնանը սպասվող նոր զանգվածային ներգաղթի մասին, հատկապես Կիպրոս-Եգիպտոս-Պարսկաստան տարածքներէջ», երբ Մտուկյանը խնդրեց մանրամասնել,Յա. Զարոբյանը պատասխանեց. «Որոշումը կլինի, կիմանաք»⁶: Հանդիպման ժամանակ Մտուկյանը հետաքրքրվեց նաեւ Մեծ եղեռնի 50-ամյա տարելիցի առիթով Խորհրդային Հայաստանում պատրաստվող միջոցառումների մասին: Մտուկյանը հարցրեց՝ արդյոք տեղի կունենա՞ հանդիսութիւն, մտնուլում կհրատարակվեն՞ հոդվածներ, կզրվի՞ հուշարձան, թե ոչ: Այդ հարցին, Կ.Դալլաքչյանի վկայութեամբ,Յա. Զարոբյանը պատասխանեց. «Եվ դրանք, եւ թիրեւս ուրիշ բաներ: Այս ամենը առայժմ գեռ հրատարակելի չէ՝ Կենտրոնը սկզբունքով համաձայն է, միայն զգուշանում է եւ աշխատում է այնպիսի ձեւեր գտնել, որպեսզի չխաթարվեն ԽՍՀՄ արտաքին շահերը»⁷: Կ.Դալլաքչյանը գրում է, որ իր համար էլ այդ պատասխանը նորութիւն էր: Պարզ դարձավ, որ Յա. Զարոբյանն արդեն սկսել էր Մոսկվայում հող նախապատրաստել Յեղատպաստիւնյան 50-ամյակը նշելու համար: Յա. Զարոբյանը, իր Հերթին, հետաքրքրվեց Ափյուռքում նախապատրաստվելիք միջոցառումների մասին:

¹ Նույն տեղում, թ.51-52:

² Հ.Ու.Միկելիսիանի, «Հայրենիք-սփյուռք անհուցութիւնները եւ Հայրենագարձութիւնը», Երեւան 1985, էջ 366:

³ Նույն տեղում, էջ. 368:

⁴ Կարլեն Դալլաքչյան «Հուշագրատում», Երեւան 1998թ, էջ. 62-63:

⁵ Նույն տեղում, էջ 73:

⁶ Նույն տեղում, էջ 74:

⁷ Կարլեն Դալլաքչյան «Հուշագրատում», Երեւան 1998թ, էջ 75:

¹ ՀԱԱ, ? ֆ. Կ-1, ց. 41, ք. 88, թ. 59-64:

² «Коммунист», 1962г, 10 октябрь.

³ ՀԱԱ, ?ֆ. Կ-1, ց. 43, ք. 20, թ. 50:

⁴ ՀԱԱ, ?ֆ. Կ-1, ց. 43, ք. 20, թ. 51:

Զրույցի վերջում նա ասաց, որ իր երազանքն է Հասնել Սփյուռքի Համախմբանք խորհրդային Հայաստանի շուրջ¹: Հետագայում Անդրանիկ Մատուկյանը իր հուշերում շատ բարձր գնահատական է տվել Յա. Զարրոյանին եւ նրա գործունեությունը:

1964թ-ին Յա.Զարրոյանը Կենտրոնական Կոմիտեի մի քանի աշխատակիցների առջև խնդիր է դնում եղեռնի տարելիցը նշելու համար առաջարկել միջոցառումների նախագիծ: Այդ ժամանակ ՀԿԿ Կենտկոմի Նախագահությունը նամակ է ստանում երեք հայ գիտնականներից՝ Գիտությունների Ակադեմիայի թղթակից անդամ Մատուր Աղայանից, ԳԱ արևելագիտական սեկտորի վարիչ Հովհաննես Ինճիկյանից եւ ՀԿԿ Կենտկոմի զազափարսիտական բաժնի վարիչ տեղակալ, պատմաբան Ջոն Կիրակոսյանից: Նամակում Հեղինակներն առաջարկում էին տարբեր միջոցառումներ անցկացնել Մեծ եղեռնի տարելիցը նշելու համար, այդ թվում՝ բնակչության միջոցներով կառուցել հայ ժողովրդի՝ առաջին աշխարհամարտում կրած զոհերի հուշարձան: Նամակում առաջարկվող միջոցառումները ՀԿԿ Կենտկոմը հաշիփ առաջի եւ զրանք արտացոլում գտան իՄԿԿ Կենտկոմ ուղարկված «1915 թվականին հայերի զանգվածային բնաջնջման 50-ամյակի Հետ կապված միջոցառումների մասին» ծավալուն նամակում: Նամակի մեջ մասնավորապես ասվում էր , որ 1915թ., առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, Թուրքիայի 3 միլիոն հայ բնակչությունը տեղահանվել էր, Հետապնդվել ու ոչնչացվել: Սուլթանական Թուրքիայի այդ որոշումը, նամակում, որակվում էր որպես ցեղասպանություն: Համառոտ ներկայացվում էին 1870-90թթ Արզուլ-Համիդ սուլթանի կողմից կազմակերպված կոտորածները: Որպես այդ քայլերի զրգարատճառ՝ նշվում էր պանթուրքիզմի զազափարսիտությունը, որի իրականացման ճանապարհին կանգնած էր առևտական կողմնորոշում ունեցող հայ ժողովուրդը: Նամակում նշվում էր, որ ոչնչացվել է հայ մտավորականությունը՝ գրողներ Զոհրաբը, Վարուժանը, Միամանթոն, հայ մեծ կոմպոզիտոր Կոմիտասը,եւ որ ցեղասպանության ժամանակ ոչնչացվել է մոտ 1.5 մլն հայ, մոտ այդքան էլ զաղթել են: Ասվում էր, որ այդ հրեշավոր ցեղասպանության փաստը դատապարտել են Վ.Ի.Լենինը, Մարսիմ Գորիին, Վալերի Բրյուսովը, Անատոլ Ֆրանսը, Ռոմեն Ռոլանը եւ ուրիշները: Վերջում գրված էր հայրենագարծություն հարցերի մասին: շատ սփյուռքահայեր իրենց ապագան տեսնում էին խորհրդային Հայաստանում: Նշվում էր, որ Սփյուռքում պարաստվում են նշել Մեծ եղեռնի 50-ամյակը, յույս է տեսնելու այդ հարցին վերաբերող գրականություն: Ըստ նամակի, ՀԿԿ Կենտկոմի Նախագահությունն անհրաժեշտ էր համարում իրականացնել Հետևյալ միջոցառումները. մամուլում եւ ուղիղյով հրատարակել 50-ամյակին նվիրված հոդվածներ, որոնցում կարտահայտվեր մարքադինիյան վերաբերմունքը այդ հրեշավոր իրադարձությանը, 1965թ ապրիլին երեւանում անցկացնել ժողով՝ նվիրված ցեղասպանության 50-ամյակին, որին պետք էր հրավիրել սփյուռքահայերի առաջադեմ կազմակերպությունների ներկայացուցիչներին, երեւանում կառուցել հուշարձան՝ նվիրված առաջին աշխարհամարտում զոհված հայերի հիշատակին²: Նամակի տեքստը հաստատվում է ՀԿԿ Կենտկոմի Նախագահության նոյեմբերի 13-ի նիստում³ եւ դեկտեմբերի 13-ին ուղարկվում իՄԿԿ Կենտկոմ: Հայաստանի արխիվներում չկա իՄԿԿ Կենտկոմի համաձայնության մասին փաստաթուղթ, քանի որ իՄԿԿ Կենտկոմի բոլոր որոշումները ետ էին վերադարձվում Մոսկվա: Սակայն,ինկատի ունենալով,որ Յա. Զարրոյանը Ա. Մատուկյանին տեղեկացրել է Կենտրոնի համաձայնության մասին,պետք է ենթադրել, որ այդպիսի համաձայնություն եղել է: Յա. Զարրոյանի օրոք նշվեց Հայոց Մեծ եղեռնի 50-ամյակը: Կ. Դայլարյանի վկայությամբ,Յա.Զարրոյանը կտրականապես մերժեց այդիլի 24-ին փողոց դուրս եկած երիտասարդությունը զսպելու նպատակով զորք կանչելու ստորանքային առաջարկությունը, դրեց եղեռնի հուշարձանի հիմքը, արտոնեց Սարգսրապատի հուշահամալիրի կառուցումը՝

ԿԱՏԱՐՈՂԱԿԱՆ ՎԱՐՈՒԹՅՈՒ ԽՈՐ ՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1917թ. Հոկտեմբերյան Հեղափոխությունից Հետո կատարողական վարույթի էությունն ու բնույթը փոխվեց: Իրավահարաբերությունների հիշյալ ոլորտը սկսեց աստիճանաբար հարմարեցվել քաղաքական նոր իրողություններին: «Անդամ դատարանի վճռով ճանաչված իրավունքներն օրենքով ենթակա էր պաշտպանություն այնքանով, որքանով զրանց իրականացումը չէր հակասում նրանց սոցիալ-անտեսական նշանակությանը»:

1918-1920թթ. Հայաստանի Առաջին հանրապետություն դատական համակարգի բոլոր օղակներում, մինչև խորհրդայնացումը քաղաքացիական դատավարություն իրականացվում էր 1864թ. կանոնակարգով: Այսինքն, դատական պրիստավի ինստիտուտը, առանց էական փոփոխությունների շարունակում էր երկրում գործել: Սակայն, Հետեւելով խորհրդային Ռուսաստանի Հեղափոխական շրջանի փորձին Հայաստանի Հեղափոխական կոմիտեն /ՀՍԽՀ Հեղկոմը/ անմիջապես անցավ հին պետական մեքենայի ջախջախմանը եւ նոր խորհրդային կառուցակարգերի ստեղծմանը: «Հայհեղկոմն իրեն հռչակեց պետական իշխանության բարձրագույն մարմին եւ քնդուհեց Հայաստանը Սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետություն հայտարարելու մասին գեկլարացիա», որով հիմք դրվեց խորհրդային օրենսդրության ստեղծմանը:

Հեղկոմի 1920թ. դեկտեմբերի 12-ի գեկրետով հանրապետությունում առաջիններից մեկն ստեղծված արդարադատության ժողովրդական կոմիտարիատի 1920թ. դեկտեմբերի 18-ի «Հին դատարանների լուծարման մասին» հրամանով՝

¹ Նույն տեղում:

² ՀԱԱ, ֆՔ, Կ-1, ց.44, գ. 37, թ. 52-55:

³ ՀԱԱ, ֆՔ, Կ-1, ց.44, գ. 37, թ. 38:

⁴ Կարլեն Դալլաքյան «Հուշագրություն», Երեւան 1998թ, էջ. 85:

³ Տե՛ս Գոյիքբար Գ. Դ. Курс гражданского процесса. М.-Л., 1928. С. 265-266.

⁴ Տե՛ս ՀՍԽՀ գեկրետների եւ հրամանների ժողովածու, 1921թ.:

⁵ Տե՛ս ՀՍԽՀ գեկր. եւ հր. ծ-ծու, 1921թ. պրակ. 1 հոդ. 30:

վերացրեց Հայաստանի Առաջին Հանրապետության գաղական հիմնարկութունները, այդ թվում գաղարաններին կից գաղախազական մարմինները եւ գաղական բոլոր գործերը հանձնվեց ժողովրդական գաղարանների իրավասությանը /բացառութամբ քրեական գործերի, որը ընդառայա էր հեղափոխական տրիբունայներին/:

Ժողովրդական գաղարանների մասին հրամանով, ինչպես պալատներում, այնպես էլ երեսան քաղաքում 1921 թ. հունվար-մայիս ամիսներին ստեղծվեցին ժող. գաղարաններ, բացի այդ մայրաքաղաքում ձևավորվեց նաև գաղարանների խորհուրդ:⁶

Մեզ հետաքրքրող խնդրի շրջանակներում դիտարկելով հարցը, նշենք, որ քաղաքացիական գաղավարութայն կարգով կայացված վճիռների եւ որոշումների փաստացի կատարումը, հետևաբար եւ խախտված իրավունքների վերականգնումն ապահովելու նպատակով 1921թ. հուլիսի 7-ին ՀՍԽՀ մտցվեց գաղական կատարածուների պաշտոն:⁷

Այնուհետև ՀՍԽՀ ԿԳԿ 1923թ. փետրվարի 13-ի որոշմամբ⁸ ընդունվեց ՀՍԽՀ առաջին քաղաքացիական օրենսգրքը, որը գործողութայն մեջ գրվեց ապրիլի 10-ին, իսկ նույն թվականի հոկտեմբերի 1-ից կիրառութայն մեջ գրվեց ՀՍԽՀ քաղաքացիական գաղավարութայն օրենսգրքը,⁹ որը քաղկացած էր հինգ մասերից:

Օրենսգրքի 5-րդ մասի յոթ գլուխներում ամբարգված հողվածները վերաբերվում էին գաղարանների վճիռների եւ որոշումների կատարմանը: Ի դեպ, այն որոշ փոփոխություններով ուժը պահպանեց մինչև 1964 թվականը:

Հարկ է նշել, որ ՀՍԽՀ ՔԳԿ անչաան փոփոխություններով Ռուսաստանի 1923թ. ընդունած ՔԳԿ կրկնութայն էր:

Համաձայն նոր օրենսգրքերի, գաղական կատարածուներն իրենց լիազորութայնները իրականացնում էին գաղարանին առընթեր: Վճիռ կայացվում էր միայն կողմերի համաձայնութայնամբ: Այն վերջնական էր եւ հոժարակամ չկատարելու դեպքում ի կատար էր ածվում հարկադրաբար՝ գաղական կատարածուների միջոցով: Վերջիններս կատարում էին քաղաքացիական գործերով գաղարանի վճիռներն ու որոշումները, միջնորդ գաղարանի վճիռները, գաղական հրամանները, նոտարիատի կատարողական մակագրութայնները, արբիտրաժի եւ հողային հանձնաժողովների որոշումները, քրեական գործերով բռնագանձումների գաղավճիռները, վաջական մարմինների կողմից նշանակված առաջաբները, արհմիութենական մարմինների որոշումներն ու այլ ակտեր:

Արդարագաղութայն եւ ներքին գործերի ժողկոմատների 1925թ. փետրվարի 12-ի թիվ 48/75 համատեղ հատուկ շրջաբերականով, նույն կանոններով, գաղական ակտերի հարկադիր կատարումը թույլատրվում էր նաև միլիցիայի մարմիններին եւ գաղառային գործադիր կոմիտեներին՝ հանձնել զբանց պետերի եւ գործկոմի նախագահներին:¹⁰

Հետագայում, ՀՍԽՀ ԿԳԿ 1928թ. հուլիսի 7- ի որոշմամբ լրացվեց կատարողական ակտերի ցանկը, ավելացան զրանք իրականացնող սուբյեկտները: Մասնավորապես, գաղական վճիռների կատարման պարտականութայնը դրվեց նաև պետական եւ հասարակական հիմնարկների եւ ձեռնարկութայնների վրա, սահմանվեց, որ գաղարանի «ցուցումները» նույնպես պարտադիր են վճիռների կատարող մարմինների համար:

ՀՍԽՀ ԿԳԿ նախագահութայն 1929թ. օգոստոսի 29-ի մեկ այլ որոշմամբ¹¹, որպես պարտքի փաստաթղթերի հարկադիր կատարման եղանակ, գաղական հրամաններ տալու գործառութայն վերապահվեց նոտարիատին եւ այն փոխարինվեց նոտարական կատարողական մակագրութայններով:

Օրենսգրութայնը կարգավորվում էր կատարողական վարույթին առընչվող այնպիսի առանցքային խնդիրներ ու հարցեր՝ ինչպիսիք էին գաղական կատարածուին պաշտոնում նշանակելու կարգը, նշանակման համար նրան ներկայացվող պահանջները, կատարողական վարութայն հարուցելու հիմքերը, կատարման ժամկետները, պահանջների բավարարման հերթականութայնը, գաղական կատարածուի գործողութայնների բողոքարկման կարգն ու ժամկետները, բռնագանձման ենթակա գույքի շրջանակն ու ժամկետները, բռնագանձման ու գույքի իրացման եղանակները եւ այլն: Այսպես, գաղական կատարածուները պաշտոնի նշանակվում եւ ազատվում էին նահանգային կամ օլրուգային կատարման նախագահի հրամանով: Դատական կատարածու կարող էր նշանակվել այն անձը, որն ուներ ընտրելու իրավունք, առնվազն մեկ տարի որոշակի պաշտոններ էր գրադեցրել խորհրդային արդարագաղութայն մարմիններում կամ նահանգային գաղարանում հանձնել էր համապատասխան քննութայններ:

Կատարողական վարութայն հարուցելու համար կատարողական թերթի հիման վրա պահանջատեր պետք է բանավոր կամ գրավոր դիմում գաղական կատարածուին: Կատարողական վարութայն հարուցելու ծանուցագրերը գաղական կատարածուի կողմից պարտապայման տրվում էր անմիջապես կատարողական թերթի ստանալուց հետո: Որպես կանոն, պարտավորութայնը կանոնի կատարելու ժամկետները վճուում նշվում էր: Եթե գաղավորը կոնկրետ ժամկետ չէր նշում, ապա այն նշվում էր գաղական կատարածուի կողմից, բայց ոչ ավելին քան յոթ օր, իսկ աշխատավարձի բռնագանձումների դեպքում տրվում էր եռօրյա ժամկետ, պետական հիմնարկներից բռնագանձման դեպքում՝ երկու շաբաթից մինչև մեկ ամիս: Ասահմանված էր բռնագանձումների բավարարման հերթականութայնը, արտահերթ բավարարման ենթակա էին կատարման ծախսերը: Առաջնահերթ էին համարվում քանիտներն եւ ծառայողներին աշխատավարձի վճարման, սոցիալական ապահովութայն եւ ալիմենտային վճարումների վերաբերյալ պահանջները:

Երկրորդ հերթին բավարարվում էր հարկային ապահովների եւ պարտքերի մարման, երրորդ հերթին՝ պետական մարմինների կապալային եւ մատակարարման պայմանագրերից բխող վարձատրութայնների վճարման, չորրորդ հերթին՝ գրավոր ապահովված գույքի արժեքից բռնագանձում կատարելու, հինգերորդ հերթին՝ պետական հիմնարկ ձեռնարկութայնների, կոոպերատիվ կազմակերպութայնների եւ ակցիոներական ընկերութայնների պահանջները եւ վեցերորդ հերթին այլ պարտավորութայնների վերաբերյալ պահանջները:¹² Դատական կատարածուի գործողութայնների վերաբերյալ բողոքները գաղավորին կարող էին ներկայացվել յոթ օրվա ընթացքում: Դրանց վերաբերյալ ժողովրդական գաղավորի որոշումը վերջնական էր եւ բողոքարկման ենթակա չէր:

Օրենքով նախատեսված էր բռնագանձման ենթակա գույքի ցանկը: «Հատկապես լայն սահմանափակում էր տարածվում գյուղացիական տնտեսութայնների /ծխի/ գույքի նկատմամբ»:¹³

Ինչ վերաբերվում էր պետական բյուջետային հիմնարկներից բռնագանձումներին, ապա զրանց կատարումը գրեթե անհնարին էր: Կարելի էր միայն տվյալ հիմնարկութայն նկատմամբ բողոքարկել վարչական կարգով: Բանավորների եւ ծառայողների աշխատավարձի վրա բռնագանձում տարածելու, բողոք դեպքերում, պահանջներով հանդերձ նրանց պետք է մտար 50 տոկոսից ոչ պակաս:

Դարտապանի գույքի վրա բռնագանձումն տարածվում էր գույքագրման եւ արգելադրման եղանակով: Արգելադրված գույքը վաճառվում էր հրապարակային աճուրդով կամ կողմերի համաձայնութայնամբ առևտրային բիթմայից: Գույքի արգելադրման եւ վաճառքի ժամկետը չէր կարող 7 օրից պակաս եւ 30 օրից ավելի լինել:

ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհի 1934թ. սեպտեմբերի 11-ի որոշման համաձայն, գաղական վճիռների կատարումն իրականացվում էր նաև վարկային հիմնարկութայնների միջոցով, եթե պահանջատերն ու պարտապանը պետական, հասարակական կամ կոոպերատիվ կազմակերպութայններն էին: Այդ դեպքում

⁶ Տես История государственны и права Советской Армении. Кн. 1, изд. АН Арм. ССР, Е, 1974, С. 80.

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 571, ց. 2, ք. 15, թթ. 3-7:

⁸ Տես Գեկր. եւ որ. ժ-ժու., 1923թ. թիվ 3 եւ ց. 23:

⁹ Տես Հր. «Խորհրդ. Հայաստան», 1923թ., մարտի 30, թիվ 217:

¹⁰ Տես Вукот М. А. Исаенкова О. В. Исполнительное производство М., 2001, с. 26.

¹¹ Տես Օր. եւ կարգ. ժ-ժու., 1929թ., թիվ 10, հոդվ. 127:

¹² Տես Гойтхбарг А. Г. Указ. соч., с. 271-272.

¹³ Տես նույն տեղում, էջ. 274-275:

կատարողական փաստաթղթերով բռնագանձումները կատարվում էր բանկերի միջոցով՝ պարտապանի Հաշվարկային Հաշվից պահանջատիրոջ Հաշվարկային Հաշվին փոխանցումները կատարելով: Գյուղական վայրերում վճիռների կատարումն իրագործվում էր նաև գյուղական խորհուրդների միջոցով:

ՆՍՀՄ՝ 1936թ. սահմանադրությունը բնորոշումից հետո իրավունքի մի շարք ճյուղեր ենթարկվեցին բարեփոխումների, որի նպատակն էր ցույց տալ սոցիալիստական պետության Հանրություններն ու սոցիալիզմի հաղթանակը մեր երկրում: Բարեփոխումներից անմահն չմնացին նաև քաղաքացիական դատավարությունը իրավունքն ու նրա առանձին ինստիտուտները, որոնցից մեկն էլ կատարողական վարույթն էր: Այդ ժամանակաշրջանի կատարողական վարույթի զարգացման համար նորմատիվ հիմք հանդիսացավ ՆՍՀՄ արդարադատության մոդիֆիկացիայի 1939թ. սեպտեմբերի 28-ի «Դատական վճիռների կատարման կարգի վերաբերյալ» հրահանգը:¹

Այդ փաստաթղթերով դատական վճիռների կատարմանը հատուկ նշանակություն էր արվում, այն գտնվում էր պետության ուշադրության կենտրոնում և գիտվում էր որպես «իրավախախտումների կանխարգելման և սոցիալիստական օրինականության ապահովման կարևոր միջոց»:²

Հատուկ նշվել էր, որ դատական վճիռների կատարման կազմակերպումն և ընդհանրապես այդ գործի գրգռման արգարադատության մարմինների աշխատանքի ամենահետամնաց ու չկարգավորված բնագավառն է, ուստի դատական կատարածուների աշխատանքին բարձր պահանջներ էր առաջադրվել: Միևժամանակ արժանագրվել էր, որ դատական մարմինները պետք է արմատապես վերախառնեցին և բարեխափին վճիռների կատարման աշխատանքները «Հակառակ դեպքում կատարողական ապարատի վատ աշխատանքը կհեղինակազրկի դատարանին և գրույի կհավասարեցնի նրա աշխատանքը»: Անհրաժեշտ է նշել, որ հրահանգում մանրակրկիտ կանոնակարգվել էր հարկադիր կատարման տարբեր միջոցների կիրառման կարգը, գործավարությունն ու դատական կատարածուների հաշվետվությունները, նրանց գործողությունների բողոքարկումը: Այն ամբողջովին ուղղված էր կատարողական վարույթի մասնակիցների իրավունքների ուսույթի կազմակերպմանը:

Հիշյալ փաստաթղթերում տրված գնահատականներն արտահայտում էին տվյալ ժամանակաշրջանի օբյեկտիվ վիճակը: Անվիճելի է, որ հարկադիր կատարման ինստիտուտը զարգացման որոշակի փուլեր է անցել, կատարելագործվել, մինչդեռ խորհրդային իշխանության վաղ շրջանում գրանց անտեղիցիներ և մերժվեցին: Ուստի, հրահանգի ընդունումը որոշ ստույգով այդ ուղղությամբ կարգավորման նպատակ էր հետապնդում, հաշվի առնելով նախահեղափոխական Ռուսաստանի համանման կառույցի փորձը: Ավելին, հրահանգում ամրագրված առանձին գրույթներ, իրենց բովանդակությամբ և հարաբերությունների կարգավորման նմանությամբ, էպպես չէին տարբերվում դատական պրիստավների Հայտնի ինստիտուտից:

Սակայն հրահանգը այդպես էլ իր նպատակին չծառայեց, և սկսած Հայրենական մեծ պատերազմը պահանջ գրեց հրատապ լուծել Կարմիր բանակ և Ռուսաստանի նավատորմ զորակոչվածների վերաբերյալ քաղաքացիական գործերով վճիռների /բացակայությամբ այլմեխոսային բռնագանձումների/ ընթացքը լուծելու հարցը: Այն իրականացվեց ՆՍՀՄ Գերագույն դատարանի պլենումի 1941թ. օգոստոսի 30-ի որոշմամբ:³ Դրանով, փաստորեն, մինչև պատերազմի ավարտը կատարողական վարույթը կասեցվեց: Թեև այդ կապակցությամբ ՔԴԾ Համապատասխան լրացումներ չկատարվեցին, սակայն այն պարտադիր էր ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ մյուս միութենական Հանրապետությունների գատական մարմինների համար: Այնուհետև, ՆՍՀՄ Արդժողդատի 1942թ. ապրիլի

22-ի ընդունված հրահանգով սահմանվեց «պատերազմական գործողությունների ընթացքում կորած կատարողական թերթերի կրկնօրինակներ տալու կարգը»:⁴

Հայրենական Մեծ պատերազմի հաղթական ավարտից հետո, կատարողական վարույթը որոշակի փոփոխություններով և լրացումներով վերականգնվեց:

Այդ ժամանակաշրջանում պետական շահերի գերակայությունը քաղաքացիների շահերի նկատմամբ ակնհայտորեն չեղարկված էր հատկապես ՆՍՀՄ արդարադատության մինիստրության հրահանգում,⁵ որը հաստատվեց 1945թ. փետրվարի 1-ի ՆՍՀՄ ԿԿԿ-ի թիվ 7 որոշմամբ: Ի կատարումն նշված որոշման ՀՆՍՀ Մինիստրների սովետը 1946թ. նոյեմբերի 20-ին հաստատեց գույքի այն տեսակների ու քանակի ցանկը, որի վրա չէր կարող բռնագանձում տարածվել:⁶ Նիստ կարևորվեց պետական և տեղական հարկերի, պարտադիր կողպային ապահովագրության, պարտադիր բնամթերային հանձնումների ու տուգանքների ապագաները ծածկելու համար կոլտնտեսություններից, տնայնագրական արտվելիքից և քաղաքացիներից գույքը վերցնելու վարչական կարգը վերցնելու և դրա համար գատական կարգը սահմանելու հարցը:

Մեկ քաղաքացուց մյուսի օգտին բռնագանձում կատարելու համար կատարողական թերթը տրվում էր /բացի այլմեխոսային վճարումներից/ պահանջատիրոջ՝ վերջինիս խնդրանքով: Կատարման ներկայացնելու համար սահմանված էր մեկ տարի ժամկետ կազմակերպությունների համար, իսկ այն գործերով որտեղ երկու կողմերը, կամ կողմերից մեկը քաղաքացիներ էին՝ երբեք տարի: Անհապաղ կատարման ենթակա գործերով /այլմեխոսային, հաշմանդամության, աշխատավարձի, պետական մարմինների օգտին բռնագանձումների/ նախատեսված էր 10 օրյա ժամկետ, իսկ մնացած գործերով կատարումը պետք է ավարտվեր մեխանյալ ժամկետով: Կատարողական վարույթը պահանջատիրոջ համար անվճար էր: Դատական կատարածուն իրավունք չուներ Հայցվորից կամ պատասխանողից պահեր կատարողական ծախսերը: Դատական կատարածուն կատարողական ծախսերը ստանում էր դատարանից, որը դատավորի որոշման հիման վրա բռնագանձվում էր պարտապանից:

Դատական կատարածուի գործողությունների վերաբերյալ բողոքները կարող էին ներկայացվել հինգ օրվա ընթացքում այն դատավորին, որի սպասարկած տարածքում կատարվում էին կատարողական գործողությունները: Վճիռը կարող էր մեկնարանվել և պարզաբանվել այն կայացրած դատարանի կողմից:

Պարտապանի գույքի վրա բռնագանձում իրականացվում էր այդ գույքի վրա արգելանք դնելու և այն իրացնելու միջոցով՝ վաճառք կամ գույքը պահանջատիրոջը հանձնելու կարգով: Արգելադրված գույքը քաղաքներում վաճառվում էր կոմիսիոն խանութների միջոցով, իսկ գյուղական վայրերում՝ սպառողական կոոպերատիվների առևտրային կազմակերպությունների միջոցով: Օրենքով սահմանված էր գույքի որոշակի տեսակների և քանակի վրա բռնագանձում տարածելը: Այսպես, արգելվում էր բռնագանձում տարածել ձեռնարկության երեք ամսվա աշխատանքի համար անհրաժեշտ հումքի ու վտակների, չճավաքված բերքի, ցանքի համար ընթացիկ տարվա սերմի, ձմեռային և ամառային հագուստի, տնային գործածության համար անհրաժեշտ իրերի և այլնի վրա: Դատական կատարածուների նշանակման և ազատման կարգը չէր փոխվել:

Ուշադրության արժանի է այն հանգամանքը, որ դատական և մյուս ակտերի կատարման համար /կատարողական ծախսեր/ բռնագանձումը կատարվում էր սահմանված սակագնով, որի 75 տոկոսը առանձնացվում էր որպես պետական եկամուտ, իսկ 25 տոկոսը հատկացվում էր դատական կատարածուներին խրախուսելու ընդհանուր ֆոնդին: Դատական կատարածուների խրախուսման ֆոնդից գումարը բաշխվում էր բալերով: Այդ դեպքերում հաշվի էր առնվում

¹ Տե՛ս, Инструкция о порядке исполнения судебных решений М., 1953г.
² Տե՛ս Курс советского гражданского процессуального права в 2-х томах. Т. 2 М., 1931, с. 456.

³ Տե՛ս сборник постановлений Пленума и определений коллегией Верховного Суда СССР, 1941г. М., 1947, с.20.

⁴ Տե՛ս Курс советского гражданского процессуального права в 2-х томах. Т. 2. С. 463. Автор гл. XXIX-А. А. Мельников.

⁵ Տե՛ս сборник приказов и инструкций Министерства юстиции СССР, 1936-1948 гг. М., с. 316-319.

⁶ Տե՛ս ԳԴՕ 1951թ. վերահասարկված տեքստի, թթ.99-104:

կատարողական գործերի բնույթն ու բանակը, բռնագանձումների արգյունակետաթղթերը, կատարման վայրի հետախուզությունն ու բնույթը եւ այլ հանգամանքներ: Դատական կատարածուին արված 20 սովորական գործավարությունները համար գումար էր առանձնացվում:

Խորհրդային պետության տնտեսաքաղաքական խնդիրներին համապատասխան, ինչպես նաև պետության շահերի պաշտպանության նպատակով քննարկվող ժամանակաշրջանում բնդայվում էր նաև քաղաքացիական գործերի քննությունը գատախաղի մասնակցության հիմքերը: Դատական կատարածուների գործողությունների օրինակներով կատարման նկատմամբ հսկողությունն իրականացնում էր գատախուզությունը: Այս կապակցությամբ էական նշանակություն ունեցավ ՀՄԽՍՀ ԿԳԿ-ի եւ ԺԿԽ-ի 1936թ. հուլիսի 27-ի որոշումը հանրապետության գատախուզության համակարգում քաղաքացիական գործերի բաժին ստեղծելու մասին:¹ Այն հսկողություն էր իրականացնում գատական-գատախուզական մարմինների վճիռների կատարմանն ուղղված գործողության վրա: ԽՍՀՄ Գլխավոր գատախուզին եւ միութենական հանրապետությունների գատախուզներին իրավունք էր վերապահված կատարելու գատարանների վճիռների կատարումը:

Դատախոսները չէին կարող գատական կատարածուների գործողություններն արգելել, նրանց միայն իրավունք էր վերապահված նրանց գործողությունները բողոքարկել գատարան:

Պետության շահերի պաշտպանությանն էր ուղղված նաև նոտարական գործունեության շրջանակների ծավալի բնդայվումը:

Այսպես՝ ԺԿԽ-ի 1940թ. սեպտեմբերի 16-ի որոշմամբ² նոտարիատի կանոնադրության մեջ հաստատվեց կատարողական մակագրություններ անելու կարգը, որը վերաբերում էր պարտքի կամ վճարման փաստաթղթերի վրա կատարողական մակագրություններ անելուն: Բացի այդ, ՀԽՍՀ նախարարների խորհուրդը 1946թ. դեկտեմբերի 24-ին իր որոշմամբ³ հաստատեց տեղական խորհուրդների կողմից նոտարական գործողություններ կատարելու կարգի մասին կանոնադրությունը, որը նույնպես ուղղված էր պետական շահերի վարչական պաշտպանությանն ուղղվածությանը:

Կատարողական վարույթում դիտարկելով վրեժները կայանում էր նրանում, որ կատարողական թերթերը հիմնականում արվում էին պահանջատիրոջ խնդրանքով: Վերջինս կարող էր իր պահանջների շարք նվազեցնել, հրաժարվել պահանջից, կամ պարտապանի հետ հաշտության համաձայնության պայմանագիր կնքել: Դատարանը ստուգում էր հրաժարվելու հիմքերը եւ կարող էր այն բնդունել կամ մերժել, արգելելով պահանջատիրոջ իրականացնելու սովյալ լիազորությունը:

Խորհրդային Հայաստանի քաղաքացիական գատավարության եւ կատարողական վարույթի գարգացման համար նոր փուլ եւ առաջիննաց քայլ էր 1964թ. բնդունված օրենսգրքը, որի հիմքերով հատվածը /337-426 հոդվածներ/ ամբողջովին կարգավորում էր կատարողական վարույթին վերաբերող հարցերը: Այն ուներ հանդամանորեն մշակված բնդհանուր գրույթներ, օրոնք թվարկում էին գատարանների եւ մյուս վարչական, նոտարական, արբիտրաժային, միջնորդ-գատարանների եւ այլ/ մարմինների կատարման ենթական վճիռներն ու որոշումները, գրանց հիման վրա արվող կատարողական փաստաթղթերը, հարկադիր կատարման միջոցները: Այն կարգավորում էր կատարման թերթ տալու, նրա բովանդակության, կատարողական թերթը կատարման ներկայացնելու, կատարողական վարույթը կասեցնելու, կարճելու, վճիռների կատարման հետ կապված ծախսերի, պարտապանի հետախուզման վերաբերյալ եւ բնդհանուր այլ հարցերը:

Առանձին գլուխներով կարգավորման էին ենթարկվում քաղաքացիների եւ կազմակերպությունների նկատմամբ վճիռների կատարման, բռնագանձված գումարները պահանջատիրոջ միջև բաշխելու, պահանջատիրոջ պարտապանի եւ կատարողական վարույթի այլ մասնակիցների իրավունքների պաշտպանության հարցերը՝ վճիռներն ու որոշումները ի կատար ածելու:

1923թ. ԲԴՕ հետ համեմատած 1964թ. ԲԴՕ-ն բնդային էր պահանջատիրոջ, պարտապանի եւ վարույթի մյուս մասնակիցների իրավունքները, ինչպես նաև, առաջին անգամ առանձին գլուխ էր առանձնացրել նրանց իրավունքների գատական պաշտպանությանը: Առաջին անգամ սահմանվեց հայտարարմանի /պարտախ, իրմումի/ բնդունումը, մերժելու պատիջ ցանկը: Նրույթ էր նաև քաղաքացիների հայտնելու եւ գրանք լուծելու գատավարական կարգը: Բացարկ հայտնելու շրջանակի մեջ բնդգրկվեցին նաև գատական կատարածուները / 21-349 հոդվածներ/:

Ի մի բերելով խորհրդային օրենսդրության եւ արտասահմանյան պետությունների հետ կնքած միջազգային պայմանագրերի ու համաձայնագրերի նորերը, սահմանվեցին նաև օտարերկրյա քաղաքացիների եւ քաղաքացիություն չունեցող անձնաչ գատավարական իրավունքները, կանոնակարգվեցին օտարերկրյա պետությունների դեմ ուղղված հայցերի, օտարերկրյա գատարանների ու արբիտրաժների հանձնարարությունների եւ նրանց վճիռների կատարման հետ կապված հարցերը: Դատական վճիռների կատարումը կարգավորող գատավարական նորերի փոփոխությունները եւ նոր նորմերի ամբողջումը առաջին հերթին ուղղված էին վճիռների իրական երաշխիքների օժեգրությանը եւ մինչ այդ օրենքով պետությանը վերապահված մի շարք սպորիտ լիազորությունների վերացմանը:

1964 թ. ԲԴՕ - սահմանված էր այն վճիռների ցանկը, որոնք գատարանը պարտավոր էր անհապաղ կատարել /հոդ. 209/ կամ որոնցով գատարանն իրավունք ուներ անհապաղ կատարում թույլատրել /հոդ. 210/:

Անհապաղ համարվեցին այն վճիռները, որոնք վերաբերում էին ա) արխանտի բռնագանձմանը, բ) բանվորի կամ ծառայողի օգտին մեկ ամսվա աշխատավարձից ոչ ավելի աշխատավարձ բռնագանձելու, գ) կույտնտեսական օգտին աշխատանքի վարձատրություն բռնագանձելու, սակայն ոչ ավելի մեկ ամսվա միջին վաստակից եւ զ) աշխատանքից սխալ արձակված կամ սխալ փոխարկված աշխատողին աշխատանքում կամ նախկին պաշտոնում վերականգնելու:

Անհրաժեշտ է նշել, որ 1964թ. ԲԴՕ-ի այս նորմերն իրենց արտացոլումը չեն գտել ոչ գործող ԲԴՕ-ում եւ ոչ էլ «Դատական ակտերի հարկադիր կատարման մասին» ՀՀ օրենքում: Առաջացել է անհասկանալի վիճակ: «ԳԱՀ ԽՍՀՄ»-ն ՀՀ օրենքի 18-րդ հոդվածը սահմանում է, որ անհապաղ կատարման վերաբերյալ կատարողական թերթերը տալիս է գատարանը ՀՀ քաղաքացիական գատավարության օրենսգրքով նախատեսված դեպքերում, իսկ քաղաքացիական գատավարության օրենսգրքով այդպիսի վճիռների ցանկ չի սահմանված: Այս կենսական հարցը լուծելու եւ օրենքներում եղած հակասությունները վերացնելու համար անհրաժեշտ է ԲԴՕ համապատասխան փոփոխություն կատարել: Այնուհետև, ԽՍՀՄ արդարադատության նախարարության 1973թ. ապրիլի 24-ի եւ 1985թ. նոյեմբերի 11-ի գատական վճիռների կատարման կարգի վերաբերյալ հրահանգում որոշակի փոփոխություններ ու լրացումներ կատարեցին, որով բնդային կատարողական վարույթի մասնակիցների իրավունքները, կատարման ենթակա վճիռների եւ որոշումների շրջանակը:

ՀԽՍՀ նախարարների խորհուրդը 1975թ. նոյեմբերի 28-ի թիվ 651 որոշմամբ հաստատեց այն փաստաթղթերի ցանկը, որոնցով պարտքի բռնագանձումը կատարվում է անվիճելի կարգով նոտարական մարմինների կատարողական մակագրությունների հիման վրա, իսկ 1976թ. հունվարի 27-ի թիվ 40 որոշմամբ հաստատեց «Աշխատավորների վեպորտանների քաղաքային, ավանային, գյուղական սովետների գործադիր կոմիտեների կողմից նոտարական, գործողությունների կատարելու կարգի մասին» նոր հրահանգը:

ԽՍՀՄ 1977 թ. Սահմանադրության եւ ՀԽՍՀ 1978թ. Սահմանադրության համաձայն /161 հոդված/ պետարբիտրաժը գործավ սահմանադրական մարմին, այն իր իրավասության սահմաններում լուծում էր ձեռնարկությունների, հիմնարկների եւ կազմակերպությունների միջև ծագող տնտեսական- նախապայմանագրա-

¹ Տես օր. եւ կարգ. ժ-ծու., 1936 թ., թիվ 6 հոդվ. 46:

² Տես. ՀՄԽՍՀ որ. ժ-ծու., 1940թ., թիվ 26, հոդվ. 162:

³ Տես. Հր. եւ որ. ժ-ծու., 1939-1948թթ., թ. 147:

¹ Տես ՀՄԽՍՀ օր ժ-ծու., հատ. 7, ե., «Հայաստան», 1988, թթ. 111-146 :

լին ևւ պլամանագրերի կատարումից բխող/վեճերը: ՀնՍՀ պետարբիտրաժը միուժեքնեա-Հանրապետական մարմին էր:

1964թ. ՔԴՊ գործողութւյան մեջ մտնելուց հետո նրա մեջ էական փոփոխութւյն կատարվեց իՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահութւյան 1965թ. դեկտեմբերի 10-ի Հրամանագրով:² Ըստ որի փոխվեց ամուսնալուծութւյան վերաբերյալ գործերի ընդհարութւյունը և սահմանվեց, որ այդ կատեգորիայի գործերը քննվում են ըստ էութւյան՝ վճռի կայացմամբ:

ՀնՍՀ Կերպզույն Սովետի նախագահութւյան 1966թ. ապրիլի 26-ի Հրամանագրով՝ ՔԴՊ կատարված առաջին փոփոխութւյամբ սահմանվեց, որ բունագանձող կազմակերպութւյունները, պարտապահի մեկ ամսվա վատտաբ, կենսաթնշաղը կամ թռչակը չգերազանցող կատարողական փաստաթղթերին անմիջականորեն ուղարկվում են այն կազմակերպութւյանը, որտեղ պարտապահն աշխատում է, կամ կենսաթնշաղ է ստանում: Հաջորդ փոփոխութւյունը կատարվեց 1968 թ. օգոստոսի 14-ի Հրամանագրով:³ Համաձայն որի այիմենտ վճարող անձը պարտավոր էր 3 օրվա ընթացքում դատական կատարածուին հաղորդել իր աշխատանքի կամ բնակութւյան վայրը փոխելու, ինչպես նաև լրացուցիչ փաստակի մասին, Հակառակ դեպքում ենթարկվում էր սուգանքի ՔԴՊ 406 հոդվածով սահմանված կարգով: Կազմակերպութւյան ադմինիտրացիան /տնօրինութւյունը/, որը վճռի հիման վրա այիմենտ էր բունագանձում, նույնպես պարտավոր էր դատական կատարածուին ևս այիմենտ ստացողին 3 օրվա ընթացքում հաղորդել այիմենտ վճարող անձի՝ աշխատանքից ազատվելու ևւ նոր աշխատանքի վայր տեղափոխվելու մասին: Անհարգելի պատճառով չհաղորդելու դեպքում սա ևս ենթարկվում էր սուգանքի: Պետք է նկատել, որ նշված փոփոխութւյունները բխում էին այիմենտ ստացող երեխաների շահերից ևւ միջոց էին կատարողական վարույթների պատշաճ կատարման համար:

1982թ. փետրվարի 24-ի Հրամանագիրը վերաբերում էր հանցագործութւյան կամ վարչական իրավախախտման հետեւանքով քաղաքացիներին հասցված գույքային վնասի հատուցում պահանջատերերի միջև բաշխելու առաջին հերթի մեջ մտնելու հարցին: Սույն Հրամանագրով հստակեցվեց նաև բունագանձված գումարները տարբեր պահանջատերերի միջև բաշխելու հերթականութւյունը ևւ միաժամանակ սահմանվեց, որ յուրաքանչյուր հաջորդ հերթի պահանջները բավարարվում են նախորդ հերթի պահանջները լրիվ բավարարելուց հետո: Եթե բունագանձված գումարը բավարար չէր մեկ հերթի բոլոր պահանջները լրիվ բավարարելու համար, ապա այդ պահանջները բավարարվում էին յուրաքանչյուր պահանջատիրը Հասանելիբ գումարին համամասնորեն:

Մյուս փոփոխութւյունները վերաբերում էին այիմենտ բունագանձելու վերաբերյալ դատավորի որոշման անհասպող կատարումը ապահովելու, հետախուզման մեջ գտնվելու ժամանակամիջոցում այիմենտի գոյացած պարտքը պարտապաններին գանձելու, ՆԳ մարմինների հայտարարութւյան հիման վրա պարտապանների նկատմամբ հետախուզում հայտարարելու կապակցութւյամբ կատարողական թերթ տալու, բնակելի տարածութւյունն ինքնազուխ գրաղեցրած կամ փլուզման պաւնայիբի տակ գտնվող տներից քաղաքացիներին վարչական կարգով փտարելու մասին դատախազի որոշման կատարման հարցերին:

1964թ. ՔԴՊ ուներ նաև 8 հավելվածներ, որոնք ըստ էութւյան կարգավորում էին կատարողական վարույթին աւնջվող էական հարցեր: Մասնավորապես, արված էր քաղաքացիների այն գույքի ցանկը, որի վրա չէր կարող բունագանձում տարածվել կատարողական փաստաթղթերով, կարգավորվում էր դատական կամ կատարողական կորած վարույթի վերականգնումը ևւ այլն:

Դատական կատարածուների աշխատանքներում ակտիվութւյուն նկատվեց հատկապես իՍՀՄ նախարարների խորհրդի 1989թ. նոյեմբերի 20-ի որոշման ընդունումը: Հիշյալ որոշման առաջին կետի 8-րդ ենթակետում մասնավորապես նշված է «պարտապանների հաշվից որպես պարգևատրում դատական կատարածուներին վճարել, նրանց կողմից պետական բյուջեի, ինչպես նաև

պետական, կոոպերատիվ ու մյուս հասարակական կազմակերպութւյունների, ձեռնարկութւյունների ու քաղաքացիների օգտին քրեական, քաղաքացիական գործերով, վարչական վարույթներով ևւ նոտարական մարմինների կատարողական մակարդակութւյուններով բունագանձված գումարների հինգ տոկոսի շախով»:

Ցավօք, հարկադիր կատարողների զվճար ու ծանր աշխատանքի ևւ զրա դիմաց ցածր աշխատավարձի պլամաններում նյութական ապահովման բարելավման նշված գրույթն իր արտացոլումը չգտավ ՀՀ նոր օրենսդրութւյան մեջ, իսկ Ռուսաստանի Դաշնութւյան օրենքներում այն պահպանվեց, հանգամանք, որը նպաստում է աշխատանքի արդյունավետութւյանը, թե քանակական ևւ թե որակական առումով:

Այսպիսով, ամփոփելով 1964թ. քաղաքացիական դատավարութւյան օրենսգրքի վերլուծութւյունը ընդհանրապես ևւ կատարողական վարույթին՝ մասնավորապես, պետք է նշել, որ նրանում ընդգրկված նորմերը որոշակորեն ուղղված էին ազատականացվող քաղաքականութւյան իրականացմանը, հետեւաբար առաջիննաց քալ էին քաղաքացիների ևւ կազմակերպութւյունների իրավունքների կառաջխիթանքի ապահովման, զրանց դատական պաշտպանութւյան ընդլայնման առումով ևւ կարեւոր նշանակութւյուն ունեցան կատարողական վարույթի զարգացման հարցում:

Խորհրդային շրջանի կատարողական վարույթի հիմնական բնութագրական հատկանիշն այն էր, որ

ա) կատարողական վարույթը կրում էր պետական բնույթ ևւ քաղաքացիական գործերին պետութւյան միջամտութւյունն ակնառու էր,

բ) դատական կատարածուները գտնում էին դատական իշխանութւյան համակարգում՝ գատավորների ևւ դատարանների նախագահների հակողութւյան տակ, նշանակվում ևւ ազատվում էին նրանց կողմից, իսկ հետագայում՝ նրանց ներկայացմամբ՝ արդարագատութւյան նախարարի կողմից:

գ) որպես դատավարութւյան մաս կատարողական վարույթն ուներ դատավարութւյանը յուրահատուկ գծեր ևւ հատկանիշներ: Եվ վերջապես կատարողական վարույթը գերազանցապես պաշտպանում էր պետական, հասարակական ևւ կոոպերատիվ սեփականութւյունը:

Անատոլի Ավազյան

Իրավաբանական գիտութւյունների թեկնածու

«Հաղորդամեք»

ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՓԱՍՏԱԹՎԹԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՎԱՅՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀՀ ՔՐԵԱԿԱՆ ՕՐԵՆՍՊԻՔՈՒՄ

Արխիվային գործը Հայաստանում որպես պետական գործունեութւյան ճյուղ սկզբնավորվել է 1923թ. ևւ այսօր իր 80-ամյա տարեիցի շեմին է:

Հայաստանի պետական, ասել է թե ազգային արխիվը, որ Հայ մշակույթի ականավոր գործչների միանշանակ գնահատամբ «Հայաստանի ու Հայ ժողովրդի ամենահայատարի ու ռոշափելի պատմութւյան նշխարների հավաքարան-գանձարանն է հանդիսանում»¹, ներկայումս հասարակական լայն ճանաչում ու հնչեղութւյուն ունի: Ըյուղի աշխատողների բազմամյա ջանադիր ու նվիրումով աշխատանքի, մքքատունների ու շինարար արարումների արդյունքով հանրապետութւյունում արխիվային գործը կարգի ընկել, տարեցտարի ամրապնդվել ու զարգացել է՝ երկրի ու ժողովրդի կյանքին համընթաց: Ներկայումս ազգային հոգեւոր շտեմարան-արխիվի պահօններում ամբարվել ու պահպանվում են բազմահազար արխիվային ֆոնդեր, բազմամիլիոն ու բազմարժանեղակ պատմական սկզբնաղբյուր-փաստաթղթեր, որոնց պարունակած հետազարձ տեղեկատվութւյունը լույս է սփռում Հայ ժողովրդի անցած վերջին շուրջ 300-ամյա ուղու վրա, հիմք

¹ «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» 1973թ. N 3, էջ 77:

² Տեա ՍՍՈՒՄ ԳԱ տեղեկագիր, 1965թ., թիվ 49, հոդ. 725 :

³ Տեա ՀՍՍՌ ԳԱ տեղեկագիր, 1966թ., թիվ 9, հոդվ. 64:

⁴ Նույն տեղում, 1968թ., թիվ 16, հոդվ. 148:

Հանգիստանայով Հայոց պատմության նոր եւ նորագույն ժամանակաշրջանների շատ ու շատ հիմնական դերերի եւ Հանգուցահարցների ուսումնասիրության, լուսարանման համար:

Պատմաշտապետության ժառանգության՝ Հայաստանի ազգային արխիվային ֆոնդի (Հավաքածուի) համարումը, սերունդներին փոխանցելու համար զբաղված եւ անկորուստ պահպանության պահպանումը արխիվագետների հրեւել չթուլացող օրակարգային խնդիրներից է: Արխիվային գործի վերաբերյալ օրենսդրական գործուն գաշտի ստեղծումը եւ, որ պակաս կարեւոր չէ, այդ օրենսդրության պահանջների խախտման կոնկրետ գեպերի պատասխանատվության պատժամիջոցների սահմանումը ոլորտի աշխատողները ու ընդեր նրանց, ովքեր անտարբեր չեն ժողովրդի պատմական հիշողության հանգեպ, բողոքի ցանկությունն ու երազանքն է: Եվ վաղեմի այդ երազանքի առաջին մարմնացումը «Հայաստանի ազգային արխիվային ֆոնդի մասին» Հայաստանի Հանրապետության 1993թ. օրենքի՝ 20-րդ հոդվածն էր: Հայաստանի ազգային արխիվային ֆոնդի մասին օրենսդրության խախտման համար պատասխանատվություն սահմանող օրենսդրական այս նորմը նույնիսկ չի սահմանափակում արտասահմանում է նաեւ «Հայաստանի ազգային արխիվային ֆոնդի մասին» Հայաստանի Հանրապետության 1997թ. վավերացված նոր խմբագրությունում՝ N 19 հոդվածով:

Սույն հրապարակումը հանրահռչակում է Հայաստանի ազգային արխիվային ֆոնդի (Հավաքածուի) փաստաթղթերի հետ հնարավոր ու անհանդուրժելի դեպքերի (փաստաթղթերի փչացում, ոչնչացում, հափշտակում, թաքցում եւ այլն) ոչ լրիվ շարքը, որոնց համար քաղաքացիները եւ պաշտոնատար անձինք կրում են պատասխանատվություն՝ Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությամբ սահմանված կարգով:

Կասկածից վեր է, որ նման խմբագրությամբ օրենսդրական այդպիսի նորմի սահմանում մի քայլ առաջ է՝ համեմատած 1961թ. քրեական օրենսգրքի բովանդակված նույնական նորմ-պահանջի հետ: Բանն այն է, որ հին օրենսգրքում քրեական պատասխանատվություն սահմանված է մասնավորապես պետական գաղափար ամփոփող վավերագրերի կորստյան, ինչպես նաեւ պետական կազմակերպություններում առկա փաստաթղթերի (ամենայն հավանականությամբ գերազանցապես քաղաքացիների անձր հաստատող եւ պաշտոնատար անձանց իրավունքներն ամբողջով, զբոսայգիների, կնիքների, ձեւաթղթերի վնասման, փչացման, հափշտակման, ոչնչացման, ապօրինի արտահանման համար: Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենսդրությունում չի արտացոլված թերեւս վերը թվարկված դեպքերի համար կոնկրետ պատժամիջոցներ ու պատժաչափեր սահմանող որեւէ գրույթ կամ նորմ:

Այս առումով իր նախադեպերից խիստ առանձնանում է ՀՀ նոր քրեական օրենսգրքը, որն ԱԺ կողմից ընդունվել է 2003թ. ապրիլի 18-ին, իսկ Հանրապետության նախագահի կողմից վավերացվել ապրիլի 29-ին: Այն գործողության մեջ է դրվելու 2003-ի օգոստոսի 1-ից՝ բացառությամբ առանձին գրույթների, որոնց համար գործողության մեջ դրվելու այլ ժամկետներ եւ կարգ են սահմանված «Հայաստանի Հանրապետության քրեական օրենսգրքը գործողության մեջ դնելու մասին» ՀՀ հատուկ օրենքով:

Ստորեւ ընթերցողների ուշադրությանը ներկայացվող նորմ-հոդվածները պատճենված են Հայաստանի Հանրապետության նոր օրենսգրքից են՝ առանց կրճատումների եւ մեկնաբանումների:

Երկար սակաված օրենսդրական սույն նորմերի կյանքի կոչվելու կապակցությամբ մեր՝ արխիվագետներին, ապրած հանելի զգացումներն ու ակնկալումները հրապարակավ արտահայտելու ցանկությունից դատ, հարկ եւք համարում ի լուր ամենքին սանել, որ Հայաստանի ազգային արխիվային ֆոնդի (Հավաքածուի) փաստաթղթերը պետական պահպանության ներքո գտնվող պատմական, գեղարվեստական կամ մշակութային առանձնակի արժեք ունեցող հուշարձաններից ու հայ ժողովրդի հոգեւոր ժառանգության մասն են, որոնց խնամքով, ամբողջականորեն պահպանությունը եւ սահմանված կարգի պահպանումը օգտագործումը բոլորին սուրբ պարտքն ու սահմանադրական պարտավորությունն է:

ՀՀ արխիվային գործի գործակալության պետ տեղակալ

Գլուխ 19. Մարդու եւ քաղաքացու սահմանադրական իրավունքների ու ազատությունների դեմ ուղղված հանցագործություններ

Հոդված 144. Անձնական կամ ընտանեկան կյանքի մասին տեղեկություններ ապօրինի հավաքելը, պահելը, օգտագործելը կամ տարածելը

Մարդու անձնական կամ ընտանեկան գաղտնիք համարվող տեղեկություններն առանց նրա համաձայնության օգտագործելը կամ հրապարակային ելույթներով, հրապարակային ցուցաբերվող ստեղծագործություններով կամ լրատվության միջոցներով այդպիսի տեղեկություններն տարածելը կամ հավաքելը կամ պահելը, եթե գրանք նախատեսված չեն օրենքով՝ պատժվում է սուղանքով՝ նախագաղտնի աշխատավարձի երկու հարյուրապատիկից հինգ հարյուրապատիկ չափով, կամ ուղղիչ աշխատանքներով՝ առավելագույնը մեկ տարի ժամկետով, կամ կայանքով՝ մեկից երկու ամիս ժամկետով:

Հոդված 148. Անձին տեղեկություններ կայացնելուց հրաժարվելը

Անձին՝ անմիջականորեն նրա իրավունքներն ու օրինական շահերը չոչնափող եւ սահմանված կարգով հավաքված փաստաթղթերը կամ նյութերը ներկայացնելուց պաշտոնատար անձի կողմից ապօրինի հրաժարվելը կամ անձին այդպիսի տեղեկությունը ոչ լրիվ կամ դիտավորյալ աղավաղված ներկայացնելը, եթե դա սույն անձի իրավունքներին եւ օրինական շահերին վնաս է պատճառել՝ պատժվում է սուղանքով՝ նվազագույն աշխատավարձի երկու հարյուրապատիկից չորս հարյուրապատիկի չափով:

Գլուխ 21. Սեփականության դեմ ուղղված հանցագործություններ

Հոդված 180. Առանձնակի արժեք ունեցող առարկաներ հափշտակելը

1. Պատմական, գեղարվեստական կամ մշակութային առանձնակի արժեք ունեցող առարկաներ կամ փաստաթղթեր հափշտակելը՝ պատժվում է ազատազրկմամբ՝ երեքից հինգ տարի ժամկետով:

2. Նույն արարքը, որը՝

1) կատարվել է մի խումբ անձանց կողմից նախնական համաձայնությամբ,

2) անզուգույնությամբ առաջացել է սույն հոդվածի առաջին մասով նախատեսված առարկաների կամ փաստաթղթերի ոչնչացում կամ վնասում՝

պատժվում է ազատազրկմամբ՝ հինգից ութ տարի ժամկետով՝ գույքի բռնագրավմամբ կամ առանց գրա:

3. Սույն հոդվածի առաջին կամ երկրորդ մասով նախատեսված արարքը, որը կատարվել է՝

1) ավազակությամբ կամ շորթմամբ,

2) կազմակերպված խմբի կողմից՝ պատժվում է ազատազրկմամբ՝ յոթից տասներկու տարի ժամկետով՝ գույքի բռնագրավմամբ կամ առանց գրա:

Գլուխ 22. Տնտեսական գործունեության դեմ ուղղված հանցագործություններ

Հոդված 215. Մաքսանեղություն

1. Մաքսանեղությունը՝ Հայաստանի Հանրապետության մաքսային սահմանով արևմտյան, մշակութային կամ այլ արժեքների տեղափոխումն առանց մաքսային հսկողության կամ դրանից թաքցնելով, կամ մաքսային եւ այլ փաստաթղթերը խաբույթով օգտագործելու միջոցով, եթե գրանք կատարվել են

խոշոր չափերով, բազառությամբ սույն Հոդվածի երկրորդ մասով նախատեսված ապրանքների կամ արժեքների՝

պատժվում է տուգանքով՝ նվազագույն աշխատավարձի Հինգ Հարյուրապատիկից Հազարապատիկի չափով կամ ազատագրվածմամբ՝ առավելագույնը Հինգ տարի ժամկետով:

2. Թմբաձիջողների Հոգեներգործու, խիստ ներգործող, թունավոր, թունավորող, սպառնալից կամ պայթուցիկ նյութերի, սպառազինության, պայթուցիկ սարքերի, ռազմամթերքի, հրազենի, բացի ոչորբկափող որսորդական հրազենից եւ զրա փամփուշաներից, միջուկային, քիմիական, կենսաբանական կամ զանգվածային ոչնչացման այլ տեսակի զենքի կամ երկակի նշանակության նյութերի, սարքավորումների կամ տեխնոլոգիաների, որոնք կարող են օգտագործվել նաև զանգվածային ոչնչացման զենք կամ զրա փոխադրման հրթիռային համակարգեր ստեղծելիս կամ օգտագործելիս, ռազմավարական տեսանկյանց կարևոր հումքային ապրանքների կամ մշակութային արժեքների, որոնց տեղափոխման համար սահմանված են հատուկ կանոններ, մաքսանկետությունը՝

պատժվում է ազատագրվածմամբ՝ չորսից ութ տարի ժամկետով՝ գույքի բռնագրավմամբ կամ առանց դրա:

3. Սույն Հոդվածի առաջին կամ երկրորդ մասով նախատեսված արարքը, որը կատարվել է՝

1 պաշտոնատար անձի կողմից
2 մաքսային Հսկողություն որոշակի ձևերից ազատված առանձին ապրանքների կամ արասպարապային միջոցների՝ մաքսային սահմանի վրայով տեղափոխման համար լիազորված անձի կողմից
3 մաքսային Հսկողություն իրականացնող անձի նկատմամբ բռնություն բերող գործադրելով՝

պատժվում է ազատագրվածմամբ՝ վեցից տասը տարի ժամկետով՝ գույքի բռնագրավմամբ կամ առանց դրա:

4. Սույն Հոդվածի առաջին կամ երկրորդ կամ երրորդ մասով նախատեսված արարքը, որը կատարվել է կազմակերպված խմբի կողմից՝

պատժվում է ազատագրվածմամբ ութից տասներկու տարի ժամկետով՝ գույքի բռնագրավմամբ կամ առանց դրա:

5. Սույն Հոդվածի առաջին մասով նախատեսված արարքը համարվում է խոշոր չափերով կատարված, եթե տեղափոխված ապրանքների կամ առարկաների արժեքը գերազանցում է հանցագործության պահանջի սահմանված նվազագույն աշխատավարձի երկուհարյուրապատիկը:

ՊԻՒԼԻ 25. Հասարակական կարգի եւ բարոյականությունից զեմ ուղղված հանցագործությունները

Հոդված 264. Պատմություն եւ մշակույթի հուշարձանները ոչնչացնելը կամ վնասելը

1. Պատմության պահպանության տակ գտնվող պատմություն, մշակույթի հուշարձանները, ինչպես նաև պատմական կամ մշակութային առանձնակի արժեք ունեցող առարկաները կամ փաստաթղթերը ոչնչացնելը կամ վնասելը՝

պատժվում է տուգանքով՝ նվազագույն աշխատավարձի երկուհարյուրապատիկից չորսհարյուրապատիկի չափով, կամ ուղղիչ աշխատանքներով՝ առավելագույնը մեկ տարի ժամկետով, կամ կալանքով՝ առավելագույնը երկու ամիս ժամկետով, կամ ազատագրվածմամբ՝ առավելագույնը երկու տարի ժամկետով:

2. Նույն արարքները, որոնք կատարվել են առանձնակի արժեք ունեցող օբյեկտների կամ հուշարձանների նկատմամբ՝

պատժվում են տուգանքով՝ նվազագույն աշխատավարձի երեքհարյուրապատիկից Հինգհարյուրապատիկի չափով, կամ ուղղիչ աշխատանքներով՝ առավելագույնը երկու տարի ժամկետով, կամ կալանքով՝ մեկից երեք ամիս ժամկետով, կամ ազատագրվածմամբ՝ առավելագույնը Հինգ տարի ժամկետով:

3. Սույն Հոդվածի առաջին մասում նշված արարքները, որոնք կատարվել են անզգուշությամբ եւ պատճառել են խոշոր վնաս՝

պատժվում են տուգանքով՝ նվազագույն աշխատավարձի Հարյուրապատիկից երկու հարյուրապատիկի չափով, կամ ուղղիչ աշխատանքներով՝ առավելագույնը վեց ամիս ժամկետով, կամ կալանքով՝ առավելագույնը երկու ամիս ժամկետով, կամ ազատագրվածմամբ՝ առավելագույնը մեկ տարի ժամկետով:

4. Սույն Հոդվածի երրորդ մասում նշված արարքները, որոնք կատարվել են առանձնակի արժեք ունեցող օբյեկտների կամ հուշարձանների նկատմամբ կամ պատճառել են առանձնապես խոշոր վնաս՝

պատժվում են տուգանքով՝ նվազագույն աշխատավարձի երկուհարյուրապատիկից չորսհարյուրապատիկի չափով, կամ ուղղիչ աշխատանքներով՝ առավելագույնը մեկ տարի ժամկետով, կամ կալանքով՝ առավելագույնը երկու ամիս ժամկետով, կամ ազատագրվածմամբ՝ առավելագույնը երկու տարի ժամկետով:

ՊԻՒԼԻ 28. Սահամանագրական կարգի Հիմունքների եւ պետություն անվտանգությունից զեմ ուղղված հանցագործությունները

Հոդված 306. Պետական գաղտնիք հրապարակելը

1. Պետական գաղտնիք պարունակող տեղեկություններ զիտավորությունը հրապարակելն այն անձի կողմից, ով պետական գաղտնիքի Հետ ծանոթանալու իրավունք ունի, եւ ում գա վստահված է եղել կամ Հայաստանի Հանրապետության Հատկանիշները՝

պատժվում է կալանքով՝ երկուսից երեք ամիս ժամկետով կամ ազատագրվածմամբ՝ առավելագույնը չորս տարի ժամկետով՝ որոշակի պաշտոններ զբաղեցնելու կամ որոշակի գործունեությունը զբաղվելու իրավունքից զրկելով՝ առավելագույնը երեք տարի ժամկետով:

2. Պետական գաղտնիքն անզգուշությամբ հրապարակելը՝ պատժվում է կալանքով՝ առավելագույնը երկու ամիս ժամկետով, կամ ազատագրվածմամբ՝ առավելագույնը երկու տարի ժամկետով՝ որոշակի պաշտոններ զբաղեցնելու կամ որոշակի գործունեությունը զբաղվելու իրավունքից զրկելով՝ առավելագույնը երեք տարի ժամկետով:

3. Սույն Հոդվածի առաջին կամ երկրորդ մասով նախատեսված արարքը, որն անզգուշությամբ առաջացրել է ծանր Հետևանքներ՝ պատժվում է ազատագրվածմամբ՝ երեքից յոթ տարի ժամկետով՝ որոշակի պաշտոններ զբաղեցնելու կամ որոշակի գործունեությունը զբաղվելու իրավունքից զրկելով՝ առավելագույնը երեք տարի ժամկետով:

Հոդված 307. Պետական գաղտնիք պարունակող փաստաթղթերի կամ համակարգչային տեղեկատվության Հետ վարկելու կանոնները խախտելը

1. Պետական գաղտնիք պարունակող փաստաթղթերի կամ համակարգչային տեղեկատվության, ինչպես նաև պետական գաղտնիքի մասին տեղեկություններ պարունակող այլ առարկաների Հետ վարկելու կանոնները խախտելն այն անձի կողմից, ով պարտավոր էր պահպանել այդ կանոնները, եթե գա անզգուշությամբ առաջացրել է այդ փաստաթղթերի կամ առարկաների կամ համակարգչային տեղեկատվության կորուստ՝

պատժվում է ուղղիչ աշխատանքներով՝ առավելագույնը մեկ տարի ժամկետով, կամ կալանքով՝ առավելագույնը երկու ամիս ժամկետով, կամ ազատագրվածմամբ՝ առավելագույնը մեկ տարի ժամկետով՝ որոշակի պաշտոններ զբաղեցնելու կամ որոշակի գործունեությունը զբաղվելու իրավունքից զրկելով՝ առավելագույնը երկու տարի ժամկետով կամ առանց դրա:

2. Նույն արարքը, որն անզգուշությամբ առաջացրել է ծանր Հետևանքներ՝ պատժվում է ուղղիչ աշխատանքներով՝ առավելագույնը երկու տարի ժամկետով, կամ կալանքով՝ երկուսից երեք ամիս ժամկետով, կամ ազատագրվածմամբ՝

առավելագույնը երեք տարի ժամկետով՝ որոշակի պաշտոններ զբաղեցնելու կամ որոշակի գործունեությամբ զբաղվելու իրավունքից զրկելով՝ առավելագույնը երեք տարի ժամկետով:

Գլուխ 30. Կառավարման կարգի դեմ ուղղված հանցագործությունները

Հոդված 324. *Փաստաթղթեր, գրոշմներ, կնիքներ հափշտակելը կամ վնասելը*

1. Քաղաքացու անձնագիրը կամ կարեւոր այլ փաստաթուղթ հափշտակելը՝ պատժվում է սուղանքով՝ նվազագույն աշխատավարձի երկու հարյուրապատիկից չորս հարյուրապատիկի չափով, կամ կալանքով՝ առավելագույնը երկու ամիս ժամկետով, կամ ազատազրկմամբ՝ առավելագույնը մեկ տարի ժամկետով:

2. Պաշտոնական փաստաթղթեր, գրոշմներ կամ կնիքներ հափշտակելը, ոչնչացնելը, վնասելը կամ թաքցնելը, որը կատարվել է շահադիտական գրգռումներով կամ անձանց այլ շահազբոլածությունից ելնելով՝ պատժվում է սուղանքով՝ նվազագույն աշխատավարձի երեք հարյուրապատիկից չինգ հարյուրապատիկի չափով, կամ կալանքով՝ մեկից երեք ամիս ժամկետով, կամ ազատազրկմամբ՝ առավելագույնը երկու տարի ժամկետով:

Հոդված 326. *Պաշտոնական փաստաթղթեր կամ պետական պարգևներ ասպրինի ձևով բերելը կամ իրացնելը*

Իրավունք վերապահող կամ պատասխանատվությունից ազատող պաշտոնական փաստաթղթեր, ինչպես նաև աղյուսի փաստաթղթերի ձևավորված կամ պետական պարգևներ ասպրինի ձևով բերելը կամ իրացնելը՝ պատժվում է սուղանքով՝ նվազագույն աշխատավարձի երեք հարյուրապատիկից չինգ հարյուրապատիկի չափով, կամ ուղղիչ աշխատանքներով՝ առավելագույնը մեկ տարի ժամկետով, կամ ազատազրկմամբ՝ առավելագույնը երկու տարի ժամկետով:

ԽՈՐՀԴՐԱՅԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՀԱՏՎԱԾԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՍՈՑԻԱԼ-ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐԻ ԲՆՈՒՅԹԻ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԿԱՏԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ԱՏԵՂԾՎՈՂ ՏԵՂԵԿԱՏՈՒՈՐՈՆՈՂԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՄԱՍԻՆ

Վերջին 10 տարիների ընթացքում Հայաստանի Հանրապետությունում իրականացվող սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական գործընթացները որոշակի թեմատիկ ուղղվածություն հաղորդեցին նաև Հայաստանի ազգային ար- խիվում ստացվող սոցիալ-իրավական հարցումներին՝ դրանց՝ ժամանակին և հնարավորինս զբաղան լուծում ապու տեսանկյունից լուրջ խնդրներ գնելով ար- խիվազանների առջև:

Բանն այն է, որ տարիներ շարունակ խորհրդային ժամանակահատվածի վե- րաբերյալ արխիվի ստացած սոցիալ-իրավական հարցումների մեջ գերակշռել են աշխատանքային ստաժի, կառավարական տարբեր պարգևների ու պատվավոր կոչումների արժանանալու, երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին ելրուպական երկրների գեմագրություն շարժմանը մասնակցելու, հայրենիք ներգաղթելու, 1921թ. քաղաքացիական կռիվներին մասնակցելու, բուհադատվածության վերաբերյալ հարցումները, որոնց թվադրանքով էլ տարիների ընթացքում արխիվում ստեղծվել էր որոշակի ուղղվածության տեղեկատվական համակարգ: 1992-2002 թվականների ընթացքում արխիվում ստացված հարցումների ընդհանուր կտրվածքում սկսեցին գերակշռել վերականգնման, ժառանգության և

հպատակության խնդիրների ճշգրտման, կրթության, նաև ներգաղթի և բուհադատվածության ծագումնաբանական բնույթի (ծննդյան թվի, ծննդավայրի, մահվան և ամուսնության թվականների, ազգակցական կապերի ճշգրտում) հարցումները:

Վերջին հինգ տարիներին Հասկայես մեծ թիվ են կազմում նախարարների խորհրդի՝ գանազան կազմակերպություններին և անհատներին շինարարության նպատակով արված հողհատկացումների վերաբերյալ որոշումների պատճեններ ստանալ ցանկացողները, որը կապված է սեփականաշնորհման և անշարժ գույքի պետական միասնական կազատումը դրանց նկատմամբ իրենց սեփականատիրական իրավունքը հաստատելու գործընթացի հետ:

Ընդ որում, հարկ է նշել, որ վերոհիշյալ հարցումները ստացվում են ոչ միայն մեր Հանրապետությունում ապրող քաղաքացիներից, այլև ԱՊՀ երկրներից և հետագոր սփյուռեցից:

Տարիների ընթացքում արխիվում արդեն ձևավորվել էր որոշակի տեղեկատվական համակարգ (ցուցիչներ, ցանկեր, քարտեր) 20-ական թվականներին ձայնի իրավունքից զրկվածների և կուլակաթափ եղածների, 1936-1949 թվականների ընթացքում բուհադատվածների, ինչպես նաև 1920-30-ական թթ. հայրենիք ներգաղթածների վերաբերյալ: Սակայն որոշ ֆունդերի ընդհանուր ցուցակներում (ոչ տեղեկատու) առկա էին վերը թվարկված հարցումների ստեղծող զգալի քանակության գործեր, բացի այդ, մի քանի տարի առաջ արխիվը ՀՀ ազգային անվտանգության նախարարությունից պետական պահպանության ներգուհեց մի քանի հազարի հասնող գործեր 1946-1948թթ. ներգաղթի և 1937-1949թթ. բուհադատվածության վերաբերյալ, որոնց տեղեկատու-որոնողական տեղեկարգի ստեղծումը դարձավ հրատապ անհրաժեշտություն, և որին ձևափոխելու եղավ արխիվի կուրկուրվը 2000-2002թթ. ընթացքում:

Այս քարտարանները այժմ կարող են ամբողջական ու լիարժեք տեղեկատվություն ապահովել, ընթացքի մեջ է և շուտով կավարտվի 1961-1988թթ. հայրենիք ներգաղթած հայերի գործերի քարտարանն աշխատանքը (գործերը ձևավորված են ըստ երկրների, որոնցում ներգաղթողների ազգանունները գրանցվել են խառը, առանց դասակարգման որոշակի սկզբունքի): Աշխատանքի հետագա ընթացքից պարզվեց, որ այս քարտարանները օգնում են պատասխանելու ոչ միայն բուհադատվածության և ներգաղթի վերաբերյալ ստացվող հարցումներին, այլև ինչ-որ ձևով երբեմն լրացնում են այն բացը, որին բախվում էին արխիվազետները ծագումնաբանական բնույթի հարցումներին պատասխանելիս, և, փաստորեն, գտնում են օժանդակ տեղեկատուներ նաև այս կարգի հարցումների համար:

Այս հանգամանքը բացատրվում է նրանով, որ բուհադատվածների վերաբերյալ ստեղծված քարտարանը հիմնական տեղեկատվությունից զատ (ազգանուն, անուն, հայրանուն, երբ է բուհադատվել և ինչ մեղադրանքով, երբ և ուր է աքսորվել կամ որտեղ մահացել, երբ է արգարացվել կամ չի արգարացվել և ում կողմից) պարունակում է նաև տեղեկություն բուհադատվածի ծննդյան թվականի, ծննդավայրի, բնտանական կարգավիճակի (հաճախ նաև բնտանիքի կազմի), կրթության, զբաղմունքի, բնակության և աշխատանքի վայրի, զբաղեցրած պաշտոնի մասին: Մոտավորապես նույնատիպ տեղեկատվական գաշտ ունեն ներգաղթածների վերաբերյալ կազմված քարտերը. ազգանուն, անուն, հայրանուն, ծննդյան թվականը և ծննդավայրը, երկիրը (նաև՝ քաղաքը, գյուղը), որից ներգաղթել են, քաղաքացիությունը, բնտանական կարգավիճակը, կրթությունը, զբաղմունքը, երբեմն մասնաշղթված են նաև Հայաստանում նրանց բնակեցման վայրերը:

Ինչպես վերը նշեցինք, այս քարտարանների տեղեկատվության համարումով հաճախ լրացվում, ճշգրտվում են ծագումնաբանական բնույթի հարցումներին տրվող պատասխանները:

Նույնատիպ տեղեկատվություն են պարունակում նաև կարմիր պարտիզանների անձնական գործերը և այդ գործերից ստեղծված քարտարանը (ծննդյան թվական և ծննդավայր, ազգություն, գասային պատկանելություն, բնտանական գրություն, մասնագիտություն, կրթություն, հպատակություն, բնակավայր, որոշ գործերում կան նաև ինքնակենսագրություններ,

յուսանկարներ, տեղեկություն բնտանիքի կազմի մասին (անուններով) եւ այլն): Քարտարանում բնագրկված քարտերի թիվը հասնում է 5000-ի (1929-1935թթ.):

Հինէ Գերագույն խորհրդի՝ օտարերկրյա Հպատակների բաղաբաղություն թվով հանձնաժողովի կողմից լրացված անձնական Հարցաթերթներում ամրագրված են տեղեկություններ բաղաբաղու ծննդյան թվականի եւ վայրի, բնտանեկան վիճակի, հպատակության, Հայաստան ներգաղթելու տարեթվի եւ երկրի, կրթության, զբաղմունքի, աշխատանքի վայրի (տեղագիտություններով), Հայաստանում բնակության վայրի, արտասահմանում ապրող հարազատների (ազգանուն,անուն, Հայրանուն, ազգակցական կապ, տարիք, մասնագիտություն, երկիր, Հասցե) մասին: Այս թերթիկների թիվը հասնում է մի քանի հազարի (1940-1941թթ. գրանցումներ են):

Ուշադրություն արժանի են նաև Գերագույն խորհրդի ներման Հանձնաժողովի նյութերը, որ բնագրկված են 1920-1930-ական թվականներին Հայաստանում այս կամ այն պատճառով դատապարտվածների հարցաթերթներ՝ նույնատիպ տեղեկատվությամբ: Այս առումով լրացուցիչ տեղեկատվական աղբյուրներ են հանդիսանում նաև Հանրապետության գործադիր իշխանության մարմինների, Հիմնարկ-ձեռնարկությունների եւ այլ կազմակերպությունների, գիտական եւ ուսումնական Հաստատությունների տեղեկատու բնույթի նյութերը (ծառայողական ցուցակներ, անձնական գործեր, աշխատավորների ցուցակներ ու քարտեր եւ այլն), որոնցով արխիվը համայնվել է 1920-1940-ական թթ. բնթղթերում:

Անշուշտ, ծագումնաբանական բնույթի լրացուցիչ տեղեկատվություն պարունակող փաստաթղթային այս հոծ գանդվածից զատ արխիվը ունի նաև հարցին առնչվող Հիմնական վավերագրեր, որոնք կարելի է գասակարգել այսպես.

1. ՀՀ ՔԱԱԳ արխիվից ստացված մատյաններ, որոնցում պահպանված են ամուսնություն, ծնունդ, մահ (Ռորհրդային Հայաստանի տարածք, 1920-1925թթ.): Նշենք, որ սրանց մեջ բացակայում են որոշ գաղութականների նյութեր, եւ այդ բացը լրացնելու են գալիս գաղգործիկների ֆոնդերում պահվող նույնատիպ գրանցումների մատյանները.
2. Վիճակագրական վարչության ֆոնդում պահպանվող եւ ՔԱԱԳ գաղտնային եւ գաղտնակալին բաժանումներին կողմից լրացված վիճակագրական թերթիկներ, որոնք ներկայացնում են Երևան քաղաքի եւ Հայաստանի բոլոր գաղտնիների բնակչության բնական շարժի (ծնունդ, մահ, ամուսնություն) եւ մեկնանքի գաղտնի (բնակավայրի փոփոխություն, արտագաղթ, ներգաղթ) պատկերը (1922-1933թթ.):
3. Հայաստանի բնակավայրերի ծխացուցակներ եւ ծխամատյաններ (գրանցումները կատարվել են 1921-1932թթ.), որոնք մատնանշում են ծխի գլխավոր ազգանունը, անունը, բնակության վայրը, տարիքը, բնտանիքի անդամների թիվը եւ տարիքը, ինչպես նաև բնտանիքի բացակայող անդամի՝ այլ վայրում գտնվելու տեղը եւ բացակայելու պատճառը.
4. Համահայաստանյան 1923, 1926, 1929, 1931 թվականների մարդահամարների ցուցակներ եւ անձնական հարցաթերթիկներ, որոնք պարունակում են կենսագրական բնույթի սպասիչ տեղեկություններ.
5. Մերձավոր Արևելքի երկրների ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի՝ Այերսանդրապոլի որբանցների որբերի ցուցակներ եւ անձնական հարցաթերթեր (փաստաթղթերի Հիմնական գանդվածը գտնվում է Շիրակի արխիվի մարդային մասնաճյուղում 1922-1927թթ.):

Պետք է նշել, սակայն, որ տարարույթ այս փաստաթղթերի համագրումով անգամ երբեմն հնարավոր չի լինում գտնել անհրաժեշտ տեղեկությունը, որը պայմանավորված է ոչ միայն այս կամ այն տիպի փաստաթղթերի՝ որոշակի տարեթվերի բացակայությամբ, այլև գրանցողների ոչ բարեխիղճ աշխատանքով (որոշ սյունակներում անհրաժեշտ գրառման բացակայություն, անունների եւ ազգանունների խեղաթյուրում տուտագործության կանոնների խախտում եւ այլն):

Ավելացնենք նաև, որ վերոհիշյալ փաստաթղթերը զգալի տեղեկատվություն են պարունակում ոչ միայն Ռորհրդային Հայաստանում,այլև Ռուսաստանի եւ Անդրկովկասի Հայաստ գաղթականներում, Արևմտյան Հայաստանում եւ Պարսկաստանում, ինչպես նաև Հեռավոր սփյուռքում ծնված Հայերի մասին:

Հատկապես արժեքավոր են Արևմտյան Հայաստանում ծնվածների վերաբերյալ պահպանվող տեղեկությունները (19-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած), որոնք, չնայած ոչ ամբողջական ու թերի լինելուն, հաննայն դեպք բնագրկում են ծագումնաբանական բնույթի արժեքավոր գրառումներ մեր պատմական հայրենիքի բազմաթիվ բնակավայրերում ծնված այն հայերի կրթության, որոնք 1915-1925թթ. տարեթվի կերպով ներգաղթել են Հայաստան Հենց Արևմտյան Հայաստանից, իսկ հարյուր հազարավորներն էլ, սովորելով աշխարհով մեկ, 1930-1940-ական թթ. ներգաղթել են հայրենիք՝ իրենց անձնական հարցաթերթներում իրեն ծննդավայր մատնանշելով Արևմտյան Հայաստանի երրանի Հայաստ գյուղերն ու քաղաքները:

Արխիվում չուսում կազմի նաև այս փաստաթղթերի համակարգչային մուտքագրման աշխատանքը:

Վերջին տարիների մեծ ծավալ ստացած սեփականաշնորհման եւ անշարժ գույքի նկատմամբ սեփականատիրական իրավունքի ամրագրման գործընթացը զգալի ազդեցություն է ունեցրել այն հարցումների քանակը, որոնցով քաղաքայիններ փորձում են վերականգնել իր հրահրային Հայաստանում 1920-ական թվականների վերջերից սկսած անշարժ ու շարժական գույքի բռնագրավման քաղաքականությունը հետևանքով իրենց կորցրած իրավունքները: Նման դեպքերում արխիվայինները գրում են Հայաստանի գաղտնիների հոլային վիճակագրության ցուցակներին եւ վիճակագրական հարցաթերթիկներին, որոնցում կենսագրական տեղեկություններից զատ, մատնանշված են զբաղեցրած շինության եւ Հողատարածքի չափը:

Սակայն թիվ են կազմում այն փաստաթղթերը, որոնք ստեղծվել են Երևանի Քաղաքագործիքի ֆինանսական բաժնի կողմից 1923թ. իրականացրած քաղաքի եւ ողջ գաղտնի բնակչության կենսականների վճարման վիճակագրության արդյունքում: Հարկատուի եւ նրա բնտանիքի անդամների կենսագրական տվյալները այստեղ զուգակցվում են նրա զբաղեցրած անշարժ գույքի (տուն, բնակարան, խանութ, կրպակ, արհեստանոց, ջրաղաց եւ այլն) ու զրանց նկատմամբ քաղաքացու ունեցած իրավունքի (սեփականատեր, վարձակալ, ժամանակավոր բնակիչ) վերաբերյալ տեղեկատվությամբ:

1932 թվականին Հայաստանի ողջ տարածքում իրականացված բնակարանային եւ կալվածային հաշվառման գործերում ամփոփված վիճակագրական թերթիկները տեղեկատվություն են տալիս տվյալ հասցեում (չըջան, գյուղ, քաղաք, փողոց, տուն) բնակվող բնտանիքների բնտանական կազմի, բնակարանի, խանութի զբաղմունքի եւ մասնագիտության, զբաղեցրած պաշտոնի, աշխատանքի կամ ծառայության վայրի, զբաղեցրած բնակարանի կամ շինության նկատմամբ բնակչի ունեցած սեփականատիրական իրավունքի (սեփականատեր, վարձակալ) վերաբերյալ, մատնանշվում են շինության տարածքը, բնակարանային օժանդակ հարմարություններն ու կառույցը եւ այլն:

Արխիվում լուրջ աշխատանք է տարվել նաև այս փաստաթղթերից օգտվելու գործը գյուղացնելու ուղղությամբ: Ավարտին է մոտենում Երևանի քաղաքագործիքի ֆինանսական բաժնի վիճակագրական հաշվառման թերթիկների տեղեկատվության համակարգչային մուտքագրումը, վերակազմվել են Երևան քաղաքի 1932թ. բնակարանային եւ կալվածային հաշվառման շուրջ 250 գործեր, որոնց մեջ բնակիչների հաշվառման թերթիկները կարծած էին խիստ անկանոն ձևով. հանգամանք, որը մի քանի անգամ զգվարեցնում էր որոնումը: Այժմ այդ գործերից յուրաքանչյուր ներկայացնում է քաղաքի մեկ փողոց՝ տների ու բնակարանների համարների աճող հերթականությունը:

Ձանաբան Հիմնարկներին, Հաստատություններին, կազմակերպություններին շինարարական նպատակների համար կատարված Հողհատկացումներ արվել են դեռևս 20-ական թվականների սկզբներից: Այս պատճառով էլ նման տեղեկություն պահանջող հարցումների ճնշող մեծամասնությանը պատասխանելու համար արխիվայինները սկզբում ստիպված են լինում դիմել ոչ թե բուն ֆոնդին, այլ կողմնակի նյութերի, քանի որ հարցում կատարողները անգամ մտադիր ճշտությամբ չեն հիշում իրենց Հնուաբերրող կառույցի Հող հատկացման թվականը եւ չեն կորցրանում մատնանշել թեկուզ եւ մոտավոր նախագծման, կառուցման, շահագործման թվականները: Այս դեպքում ուսումնասիրությունն սկսվում է համապատասխան վերադաս մարմնի կապիտալ շինարարության ցու-

ցակների, շինարարության ավարտից հետո կառույցի՝ պետական ընդունող հանձնաժողովի ակտերի ուսումնասիրությունից, որոնց մեջ նշված է լինում շինարարության սկիզբը: Նախնական այս որոնումներից հետո միայն ուսումնասիրությունը կատարվում է նախարարների խորհրդի ֆունդի շրջանակներում:

Արխիվազեկների առջև այստեղ եւս ծառանում էին որոշակի գծավարություններ:

Իսկն այն է, որ 1920-1940թթ. Ժողկոմխորհի (նախարարների խորհուրդ) որոշումներն ու արձանագրությունները ցրված են մի քանի տասնյակի հասնող ցուցակներում՝ գրազրույթյուններ ու այլ կարգի փաստաթղթերի զուգորդմամբ:

Արխիվում իրականացվեց այս ցուցակների բոլոր գործերի թերթային ուսումնասիրություն և համակարգիչ մուտքագրվեց շուրջ 30000 որոշում, արձանագրություն, գույքահաշիվ ստեղծվեցին նաև Ժողկոմխորհի որոշումների և արձանագրությունների տարեկան ցանկեր ամփոփող (մի մասը մեքենագրված, մի մասը՝ լուսապատճենահանված) տեղեկատու գործեր, որը զգալի կրճատեց հարցումների պատասխանելու ժամանակացույցը:

Ժողկոմխորհի (նախարարների խորհուրդ) որոշումներն ու կարգադրությունները 1941թ. սկսած մինչև 1954թ. արխիվ են հանձնվել առանձին ցուցակներով, որոնցում յուրաքանչյուր կառույցի հողհատկացման որոշումը մեկ առանձին գործ է, և տեղեկություն որոնումը կատարվում է ցուցակների միջոցով:

1955-1992թթ. որոշումների յուրաքանչյուր տարվա ցուցակում հողհատկացման որոշումները հավաքված են 20-30 գործում՝ «հողհատկացման որոշումներ» ընդհանուր վերնագրով և գրանց կից գրազրույթյուններով ու դժագրերով:

Այս գործերից ստեղծվեցին երկու ախպի տեղեկատուներ. 2 ստվար ցուցակում ամրագրվեց Հայաստանի յուրաքանչյուր շրջանում այդ տարվա ընթացքում արված հողհատկացման որոշումներ պարունակող գործերի ցուցակի և գործի համարը, իսկ հողհատկացման որոշումներ պարունակող բոլոր գործերը ենթարկվեցին փորձագիտական արժեքավորման, յուրաքանչյուր գործից հանվեց որոշման շրջ օրինակը, գրանց բացակայության դեպքում լուսապատճենահանման միջոցով ստեղծվեց որոշման կրկնօրինակը և յուրաքանչյուր տարվա որոշումների համար կազմվեցին առանձին տեղեկատու գործեր:

Սա, իհարկե, որոշումն արագ փնտրելու և մշտական պահպանության գուրծերը անընդհատ թերթից պաշտպանելու համար արված հարկադրական քայլ էր, որ պայմանավորված էր համակարգիչների սակավությունը և տեղեկատվության մուտքագրման ժամանակատար աշխատանքով:

Մեր առաջնահերթ խնդիրն է ավտոմատացնել որոնողական այս համակարգը ևս, որպեսզի արխիվ գիմողների հարցումների ժամանակին և սպասիչ պատասխաններ արվեն:

Էմմա Հովսեփյան
բանասիրական գիտությունների
թեկնածու

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ԱՆՁՆԱԿԱԶՄԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԴՐԱՆՑ ԸՆՏՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐՆ ԵՎ ԼՈՒԾՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

Արխիվագիտական գրականության մեջ անձնակազմի վերաբերյալ փաստաթղթերը բնորոշվում են որպես առանձին անհատների սոցիալ-իրավական, աշխատանքային, ծառայողական, կենսագրական և այլ բնույթի փոխհարաբերությունները պետական և ոչ պետական հիմնարկների ու կազմակերպությունների հետ բնութագրող փաստաթղթեր, որոնք հաստատում են աշխատանքային ստաժը, աշխատավարձի չափը, կրթական ցենզը, սեռատարիքային կազմը, պաշտոնական ու սոցիալական գրունթյան փոփոխությունները և անձնական բնույթի այլ տեղեկությունները:

Անձնակազմի վերաբերյալ փաստաթղթերը գուտ տեսակային առումով բազմազան են: Դրանք անձնական գործեր են, աշխատավարձի հաշվառման մատյաններ կամ անձնական հաշիվների քարտեր, ընդունման-ազատման վերաբերյալ հրամաններ, ինքնակենսագրություններ, բնութագրեր, Հիվանդությունների պատմություններ, պատերազմական կամ հետպատերազմյան ժամանակներում կազմված փոխտակառույցներ և նորարակների ցուցակներ և այլն: ԽՍՀՄ փլուզումից և ԽՍՀՄ լուծարումից հետո անձնակազմի վերաբերյալ փաստաթղթերի շարքին զատվեցին նաև կոմունիստների անհատական գործերը և հաշվառման քարտերը, ինչպես նաև անվանագրության մարմիններում կուտակված գտման ու արխիվային հետաքննական գործերը: Թվարկված փաստաթղթերը ըստ իրենց մեջ պարունակող տեղեկատվության կարելի է բաժանել հետևյալ սպեկտրների՝ իրավական, ծագումնաբանական, պատմա-վեցնագրական: Ելնելով

Հիշյալ ասպիտաներից, կարելի է վիճարկել արխիվագիտական այն մոտեցումը, թե անձնակազմի վերաբերյալ փաստաթղթերի պահպանության առավելագույն ժամկետը 75 տարի է:

Ցանկացած արխիվագետի, պատմաբանի եւ կամ իրավաբանի Համար պարզ է, որ աշխատավարձի Հաշվառման մատյաններում պարունակվող տեղեկատվությունը Հիմնականում աշխատավարձի չափի մասին է (իրավական ասպեկտ): Մինչդեռ ինքնակենսագրությունները, անձնական ու անհատական եւ դաման գործերը կարող են պարունակել առավել հարեցված տեղեկատվություն (ժամանանրատկան, պատմագիտական կամ կենսագրական ասպեկտ): Սովորաբար փաստաթղթերի պահպանության ժամկետները որոշվում են նրանց մեջ պարունակվող տեղեկատվության հարեցվածությունը եւ ծավալը Հաշվի առնելով: Այս տեսանկյունից ելնելով անձնակազմի վերաբերյալ փաստաթղթերի իրարից խստորեն տարբերվում են, ուստի եւ տարբեր պետք է լինեն նաեւ նրանց պահպանության ժամկետները: Այսպես օրինակ, աշխատավարձի Հաշվառման մատյանները (անձնական Հաշիվների բարտերը) Հիմնականում բացի աշխատավարձի չափից, այլ տեղեկատվություն չեն պարունակում: Իսկ աշխատավարձի չափի մասին տեղեկատվությունը գլխավորապես անհրաժեշտ է լինում թոշակավորման ժամանակ: Հայտնի է նաեւ, որ թոշակավորման մեխանիզմը Հայաստանում յուրը փոփոխությունների է ենթարկվել, որի Հետևանքով աշխատավարձի չափը էական չէ, չհաշված որոշ բացառություններ եւ ԱՊՀ երկրներում ապրող մեր հայրենակիցների առկայությունը (այդ երկրներից մի քանիսում թոշակի չափի Համար անհրաժեշտ է աշխատավարձի չափը): Բայց, նույնիսկ այս դեպքում, նմանատիպ փաստաթղթերի 75 տարի պահպանության ժամկետը սահմանված է արհեստակետորեն որովհետեւ գիտարկումները ցույց են տալիս, որ աշխատավարձի չափի մասին արխիվային տեղեկանքները Հիմնականում անհրաժեշտ են լինում 70-ական թվականներից սկսած: Այստեղից Հետևելով, աշխատավարձի Հաշվառման մատյանների (անձնական Հաշիվների բարտերի) պահպանության ժամկետը պետք է իջեցվի: Պահպանության ժամկետների իջեցման միտումները պետք է տարածվեն նաև անձնակազմի վերաբերյալ այլ փաստաթղթերի վրա (ուսանողների, սովորողների անձնական գործեր, արտոնյալ կարգով թոշակավորման գործեր եւ այլն): Հարցի նման լուծումը բացի գուտ արխիվագիտական լինելուց, նաև ժամանակի թելադրած պահանջ է: Անհրաժեշտ է զգուշորեն, բայց առավելագույն չափով բեռնաթափել գերատեսչական եւ պետական արխիվները:

Անձնակազմի վերաբերյալ այն փաստաթղթերը, որոնք, ինչպես վերը նշվեց, ունեն ծագումնաբանական, պատմագիտական, կենսագրական ասպեկտ կամ պարունակում են տեղեկություն անշարժ գույքի նկատմամբ ունեցած իրավունքի մասին, պետք է դառնան արխիվագետների հատուկ հոգածության առարկան: Մա նշանակում է, որ արխիվագետը դեմքով պետք է չըջվի դեպի մարզը, կարողանա լուծել մարզու Հիմնահիմքները կապված ժառանգության իրավունքի վերականգնման, որդեգրման, տարբեր երկրների քաղաքացիների ամուսնությունների, հայրությունը հաստատելու, անուն, ազգանունը փոխելու Հետ:

Ուսումնասիրելով մեր իսկ կողմից կազմված պահպանության ժամկետների նշումով փաստաթղթերի ցանկը, տեսնում ենք, որ այս կարգի փաստաթղթերի պահպանության ժամկետները Հիմնականում 75 տարի են, երբեմն ՓՄՀ նշումով, որոշ դեպքերում 3-ից 20 տարի: Կարծում եմ ժամանակն է, այս կարգի փաստաթղթերի փորձագիտական արժեքավորմանը մոտենալ նորովի եւ «75 տարի» հասկացությունից հատկապես ՓՄՀ նշումով իսպառ հրամարվել: Պետք է հրամարվել նաև այն մտքից, որ նմանատիպ փաստաթղթերը պահպանվեն գերատեսչական արխիվներում: Հնարավոր եւ ճիշտ եմ համարում, որ դրանք ընդունվեն պետական եւ համայնքային արխիվներ ու հաշվառման վերցվեն առանձին:

Անձնակազմի վերաբերյալ փաստաթղթերի (գործերի) պահպանության ապահովման Հետ կապված խնդիրները եւ դրանց լուծման ուղիները նույնքան կհնձառ ու հրատապ են, որքան փորձագիտական արժեքավորման ու ընտրության Հետ կապված խնդիրները: Խորհրդային իշխանության տարիներին պահպանության ապահովման Հետ կապված խնդիրները գրեթե չէին առաջանում,

որովհետեւ Հիմնարկ-ձեռնարկությունները եւ կազմակերպությունները սովորաբար գտնվում էին կայուն վիճակում: Ներկայումս բողոքովին այլ են ժամանակները, հարյուրավոր Հիմնարկ-ձեռնարկություններ եւ կազմակերպություններ լուծարվում կամ սեփականաշնորհվում են՝ բախտի քահանուհիների թողնելով առաջին Հերթին անձնակազմի վերաբերյալ փաստաթղթերը: Իրավաբանական տեսանկյունից մոտենալով, անձնակազմի վերաբերյալ փաստաթղթերը չեն մտնում ՀԱԱԾ կազմի մեջ, ուստի թվում է, թե արխիվային ծառայության աշխատողները պետք է առնչվեն չունենան դրանց Հետ: Բայց արդյոք ճիշտ է նման մոտեցումը. իմ կարծիքով, միանշանակորեն՝ ոչ: Մենք պարտավոր ենք հարցին լուծում տալ եւ այնպիսի լուծում, որ առավելագույն դեպքերում սուժողները չլինեն: Այս ուղղությամբ որոշակի աշխատանքներ կատարվել են գեներալ 1998թ. երբ կազմվեց եւ ՀՀ կազմարևության կողմից հաստատվեց Հիմնարկ-ձեռնարկությունների եւ կազմակերպությունների լուծարման կամ սեփականաշնորհման դեպքում ՀԱԱԾ փաստաթղթերը պետական արխիվներ հանձնելու կարգը, ուր նշված է նաև անձնակազմի վերաբերյալ փաստաթղթերի տեղական ինքնակառավարման կամ վերական մարմնի արխիվ հանձնման մասին: Անցած տարիների տեղափոխված ինքնակառավարման մարմինների արխիվները չստեղծվեցին եւ մոտ ապագայում չեն էլ ստեղծվելու: Վերագաս մարմինները, եւ շատ պակասերում նույնիսկ իրավահաջորդները, հրաժարվում են տեղեկանքից գործերին: Որոշ Հիմնարկներ էլ վերագաս չունեն: Մոտում են պետական արխիվները: Հարցը հասունացել էր: Ուստի համապատասխան շտկումներ կատարվեցին վերոնշյալ կարգի մեջ: Ըստ նոր կարգի, Հիմնարկների լուծարման կամ սեփականաշնորհման դեպքում անձնակազմի վերաբերյալ փաստաթղթերը կհանձնվեն պետական արխիվներ: ՀՀ մարզերում այս հարցի լուծումը Հեշտ կլինի: Կարգային մասնահյուղերը եւ ներկայացուցչությունների ղեկավարների արգել հանձնարարված է պետական պահպանության ընդունել նմանատիպ փաստաթղթերը եւ նվազագույն հաշվառման:

Հարցի լուծումը որոշակի գծավորությունների առաջ կկանգնեցնի երեւան քաղաքում:

Սակայն որքան էլ բարի լինեն մեր մտադրությունները եւ պարտատարածությունները գործը տեղից շարժելու, գծավորություններ անպայման կլինեն: Հարցը կայանում է նրանում, որ առևտրային կազմակերպությունների ղեկավարները այնքան էլ բարյացակամ չեն իրենց գործունեությունը փաստաթղթավորելու եւ լուծարման կամ հարկ եղած դեպքում փաստաթղթերը արխիվ հանձնելու: Նմանատիպ կազմակերպություններում շատ դժվար է գտնել ընդունման-ազատման վերաբերյալ հրամաններ կամ աշխատավարձի Հաշվառման մատյաններ: Իսկ լինելու դեպքում դրանք շատ դժվար են հանձնվում արխիվագետին, էլ ուր մնաց՝ պետական արխիվ: Հարցը կարող է լուծվել «Իրավաբանական անձանց գրանցման մասին» ՀՀ օրենքում փոփոխություն – լրացում կատարելու միջոցով: Սույն օրենքի 2-րդ հոդվածով սահմանված է, որ լուծարված իրավաբանական անձի կամ անհատ ձեռնարկատիրը «արխիվային գործը» 5 տարի պահպանվում է պետական ռեգիստր տարածքային բաժանմունքներում, որից հետո հանձնվում է պետական արխիվ: Մեկ այլ հոդվածով (8) սահմանվում է իրավաբանական անձանց եւ անհատ ձեռնարկատերերի «արխիվային գործի» վարման եւ պահպանման կարգը: «Արխիվային գործը» ոչ այլ ինչ է, կթե ոչ հսկողական գործ, իսկ բուն արխիվային փաստաթղթերի մասին խոսք չկա: Օրենքի 24-րդ հոդվածով սահմանված է, որ իրավաբանական անձանց եւ անհատ ձեռնարկատերերի լուծարման դեպքում, վերջիններս պարտավոր են տեղեկանքներ ներկայացնել հարկային մարմիններից եւ սցղիայական ապահովության Հիմնադրամից՝ պարտքեր չունենալու մասին:

Ներկայումս մշակվող «Հայաստանի Հանրապետությունում արխիվային գործի մասին» օրենքի նախագծի Հետ ՀՀ կառավարություն կներկայացվի նաև Հիշյալ օրենքում փոփոխություն եւ լրացում կատարելու մասին օրենքի նախագիծը:

Սոս Մարուքյան
ՀԱԱ փոխտնօրեն

ՀՐԱԶԳԱՆԻ ՄԵՐ ԿԱՄՈՒՐՁԸ

Հայաստանի կամրջաշինության պատմությունն ունի հարուստ անցյալ: Պատմական աղբյուրները հիշատակում են «Տափերական» կոչվող կամուրջն Արաքսի վրա, Մեծամորի կամուրջը և այլն:

20-րդ դարում լայն տարածում ստացավ մետաղակոնստրուկցիաներով, ապա նաև երկաթբետոն կոնստրուկցիաներով կամրջաշինությունը: Կամուրջների այս վերջին խմբին է պատկանում նաև Երեւանում կառուցված Հրազդանի մեծ կամուրջը:

Հնուպատերազմյան տարիներին, Հաշվի առնելով Երեւանի հյուսիս-արևմտյան ուղղության զարգացման հիմնախնդիրները և Երեւանն Աշտարակի Հետ բարեկարգ մայրուղով կապելու անհրաժեշտությունն Երբաղխորհուրդը իր 1946թ. ապրիլի 16-ի թիվ 7/27 որոշմամբ առաջարկում է Միծեռնակարկղի բարձունքի մոտ՝ Զանգվի վրա, կառուցել քաղաքային ձևի կամուրջ, որի նախագծային լայնությունը լինելու էր 31 մետր: Կամրջի նախագծման աշխատանքների համար նախատեսվում էր ծախսել 260 Հազ. ոււրլի¹:

Կամրջի նախագծման աշխատանքները կատարվել է «Երբաղնախագծի» կողմից՝ ՀնԱՀ Գիտությունների ակադեմիայի Շինանյութերի և շինությունների ինստիտուտի մասնաճյուղում: Նախագծի հեղինակն է ճարտարապետ Վ.Փինալյանը, որին օգնել են՝ «Երբաղնախագծի» մասնագետներ Ա.Դուրզարյանը, Ա.Մազմանյանը և Մ.Գրիգորյանը:

Երբաղխորդի 1948թ. հուլիսի 20-ի թիվ 17/142 որոշմամբ Հաստատվում է կամրջի նախագծային աշխատանքը, ըստ որի՝ կամրջի բանուկ մասը կազմելու էր

26.4 մ., բարձրությունը 62 մ. և երկարությունը 250 մ.: Կամուրջը կառուցվելու էր բազալտից և բետոնից: Շինարարության արժեքը՝ 9760 Հազ. ոււրլի²:

ՀնԱՀ 1950թ. մարտի 13-ի թիվ 305 որոշմամբ Հաստատվում է կամրջի տեխնիկական նախագիծը և գլխավոր նախահաշիվը, ըստ որի նախատեսվում էր ծախսել 20137870 ոււրլի:

Ըստ տեխնիկական նախագծի, կամուրջն ունենալու էր հետևյալ ցուցանիշները. կամրջալին անցման ամբողջ երկարությունը կազմելու էր 2020մ., որից բուն կամուրջը՝ 270մ., լայն.՝ 26.2 մ., բարձր.՝ 60մ., ձախափնյա մուտքը՝ 1050մ., աջափնյա մուտքը՝ 700մ.: Կամուրջը լինելու էր երկաթբետոնյա, գետնային կամարածե թռիչքով, վերևի 103մ. երկարությամբ երթալինի մասով: Ձախափնյա մատուցներում կատարվելու էր 124 Հազ. մ³, իսկ աջափնյա մատուցներում՝ 29 Հազ. մ³ հողային աշխատանքներ:

Նախագծային առաջադրանքի համաձայն կամրջի շինարարության համար անհրաժեշտ էր՝ անտառանյութ-գերան-5000մ³, ցեմենտ պորտլանդ-6800տ., ցեմենտ կրաքարային-800տ., երկաթյա ամրան կյոր, 8-16մ. - 400տ., երկաթյա ամրան կյոր, 20-30մ. - 800տ., տեսակավոր երկաթ - 250տ., պողպատե ճուղյակ (16-37մ.) - 50տ., պողպատե մետաղալար - 120տ.:

Կամրջի շինարարությունն իրականացնելու նպատակով, ՀնԱՀ նախարարների խորհրդի 1949թ. մայիսի 16-ի թիվ 513 որոշմամբ, հունիսի 1-ից կազմակերպվում է հատուկ շինարարական գրասենյակ: Կամրջի շինարարությունը պետք է ավարտվեր 1951թ. վերջին:

Կամրջի շինարարությունը սկսվեց 1949թ. կեսերից: Շինարարության ընթացքը մշտապես գտնվել է ՀնԱՀ նախարարների խորհրդի և Երբաղխորհրդի գործկոմի ուշադրության կենտրոնում: 1950թ. մայիսի 24-ի նիստում Երբաղխորհրդի գործկոմը, քննարկելով կամրջի շինարարության ընթացքը, գտնում է, որ բետոնապատման աշխատանքների որակը բավարար չէ և չեն պահպանվում այդ աշխատանքների տեխնիկական պայմանները: Ելնելով վերահիշյալից, հանձնարարվում է շինարարական պետ Ա.Ղամբարյանին թերությունների վերացման համար ձեռնարկել անհրաժեշտ մեթոդաչափեր: Երբաղխորհրդի գործկոմի 1951թ. հունիսի 26-ի թիվ 2/43 որոշմամբ, կամրջի շինարարությունն արագացնելու և ժամանակին չահագործելու նպատակով, խնդրվում է ՀնԱՀ նախարարների խորհրդին 1951թ. 1-ին կիսամյակում շինարարական աշխատանքների կազմակերպման համար հատկացնել լրացուցիչ 4 մլն. ոււրլի, 1447 տ. մետաղ, 2340տ. ցեմենտ, 2200 մ³ անտառանյութ, ինչպես նաև կալանավոր բանվորների (կալանավորների ներգրավումը կամրջի շինարարության մեջ բացարձակում է աշխատուժի էժանություն ու անբավարարությունը-Դ.Ա.) թիվը հասցնել 800-ի³:

Արդյունքները չուտով զգացնել են տալիս: ՀնԱՀ նախարարների խորհրդի 1951թ. օգոստոսի 25-ի թիվ 830 որոշմամբ Զանգվի կամրջի շինարարական գրասենյակը, 1951թ. 1-ին կիսամյակում ձեռք բերած Հաջողությունների համար, պարգևատրվում է ՀնԱՀ նախարարների խորհրդի փոխանցյիլ Կարմիր դրոշով և 15000 ոււրլով:

Չնայած գործադրած բոլոր ջանքերին կամրջի չահագործման հանձնուժը 1951թ. ձախողվում է: Ծածր արտադրողականության պայմաններում բարձրանում է մեկ բանվորի հաշվով արտադրանքի ինքնարժեքը: Երբաղխորհրդի գործկոմի կողմից կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքում հայտնաբերվում են ծրագրերի թերակատարման, հավելյալումների, խախտումների ու յուրացումների բազմաթիվ փաստեր, որոնց համար շինարարական պետ Ա.Ղամբարյանը և գլխավոր ինժեներ ինժեկյանը հեռացվում են աշխատանքից⁴:

Հարցը քննարկվում է ՀնԱՀ նախարարների խորհրդի նիստում և կամրջի չահագործման ժամկետը, 1952թ. հունիսի 3-ի թիվ 503 որոշմամբ, սահմանվում է 1952թ. տարեվերջը:

¹ Նույն տեղում, գ.222, թ.87-88:

² Նույն տեղում, ց.11, գ. 131, թ. 4-5:

³ Նույն տեղում, ց.4, գ.2, թ.118-119:

⁴ ՀԱԱ, Երեւանի մասնաճյուղ, ֆ.1, գ. 48, թ.16-17:

Սակայն կատարվում է անսպասելին: 1952թ. հուլիսի 4-ին տեղական ժամանակով ժամը 15⁰⁰-ին, բնտնայցման աշխատանքների կատարման ժամանակ, փուլովում է կամրջակամարը, որի վրա աշխատում էին մարդիկ: Ձուկում են 47 հոգի, այդ թվում՝ 22 բանվոր եւ 25 կայանավոր, իսկ շատերն էլ ստանում են տարբեր ստիճանի մարմնական վնասվածքներ: Հայտնի են բոլոր զոհերի անձնական ավյակները¹:

Կազմվում է կառավարական հանձնաժողով, Մոսկվայից հրավիրվում են հատուկ մասնագետներ վիժարի պատճառներն ու պատճառված նյութական վնասի չափերն ուսումնասիրելու նպատակով: Հանձնաժողովի գնահատմամբ վնասի չափը կազմել էր 985771 ուսույթի:²

Իսկ որո՞նք են կամրջակամարի փուլզման հիմնական պատճառները: Ըստ ԽՍՀՄ ճանապարհային խորհրդակցության նախարարության կամուրջորեստի նախագծավորողներուկտորական բյուրոյի պետ Ե.Ա.Սիդորովի եզրակացության, Ձանգվի կամրջի կարծր մետաղյա կամրջակամարի փուլզման անմիջական պատճառը մոնտաժային տարրերի հեղույսային միացումներում էլեկտրատեղացման, մոնտաժային տարրերի ելման շեղահեռակի երկրորդ անկյան, եռակցվող տարրերի երկրորդ երեսում եռակցման բացակայությունն է, ինչպես նաև շինարարական աշխատանքների նկատմամբ նորմալ կազմակերպված հեղինակային եւ տեխնիկական վերահսկողության բացակայությունը:³ Նույն կարծիքին էր այդ նախարարության «Տրանսկամուրջնախագիծ» տրեստի ղլխավոր մասնագետ Աստախովը:⁴

Վիժարի հետեւանքների վերացումից հետո ՀեՍՀ նախարարների խորհրդի 1952թ. սեպտեմբերի 4-ի Բ-875 որոշմամբ վերսկսվում է կամրջի շինարարությունը եւ շահագործման հանձնման ժամկետ է սահմանվում 1953թ. վերջը: Սակայն կամրջի շինարարությունը ձգձգվում էր եւ երբախորհրդի 1955թ. մայիսի 21-ի 14/247 որոշմամբ կամրջի շահագործման հանձնման նոր ժամկետ է սահմանվում 1955թ. հոկտեմբերի 20-ը:⁵

Կամրջի շինարարության աշխատանքներն ավարտվեցին 1955թ. դեկտեմբերին: Այդ կապակցությամբ երբաղխորհուրդը ին 1955թ. դեկտեմբերի 22-ի թիվ 605 որոշմամբ, դիմելով ՀեՍՀ նախարարների խորհրդին, առաջարկեց կազմել Ձանգվի կամրջի շահագործման հանձնման եւ ընդունման կառավարական հանձնաժողով: Այն ստեղծվում է ՀեՍՀ նախարարների խորհրդի 1955թ. դեկտեմբերի 27-ի թիվ 781 կարգադրությամբ, որի կազմի մեջ ընդգրկվեցին՝ ՀեՍՀ Պետչինի նախագահ Ռ.Բ.Ազիզբեկյանը, երբաղխորհրդի գործկոմի նախագահ տեղակալ Ա.Պ.Օրսուդյանը, քաղաքային եւ դոլուրական շինարարության նախարարի տեղակալ Ս.Խ.Շահնազարյանը, շինանյութերի ու շինությունների ինստիտուտի ինժեներ Ա.Գ.Նազարովը եւ «Հայճարտնախագիծ» ինստիտուտի ղլխավոր ինժեներ Մ.Ս.Սահակյանը: Հանձնաժողովին հանձնարարվում էր մինչեւ 1956թ. հունվարի 15-ը ՀեՍՀ նախարարների խորհրդին ներկայացնել կամրջի շահագործման ընդունման պետական ակտը:⁶

Ձանգվի Մեծ կամրջի ղլխավոր թոճչքի երկարությունը 110մ. է՝ ծածկված կարծր արմատուրայից կառուցված երկու երկաթբետոնե կամարներով: Նմանատիպ կամրջաշինությունը ժամանակին սակավ կիրառելի էր ինչպես մեզ մոտ, այնպես էլ արտասահմանում: Կարծր արմատուրայի կիրառումն արդարացվում էր մետաղյա կամարակալների բացակայությամբ: 110մ. երկարությամբ կամարաձև թոճչքով երկաթբետոնե կամրջի կառուցումը կարծր արմատուրայի կիրառմամբ, ըստ մասնագետների (Սիդորով Ե.Ա., Աստախով Գ.Ա., Խլերնիկով Ե.Լ.), հանդիսանում էր խորհրդային կամրջաշինության մեծագույն նվաճումներից մեկը եւ խոշոր քայլ էր երկաթբետոնե կամրջաշինության բնագավառում նոր կոնստրուկտորական լուծումներ որոնելու ճանապարհին:⁷

¹ Նույն տեղում, ց.11, գ.189, թ.60-73:

² Նույն տեղում, թ.75-76:

³ Նույն տեղում, թ.16-17:

⁴ Նույն տեղում, թ.24:

⁵ Նույն տեղում, ց.4, գ.146, թ.127:

⁶ ՀԱԱ, ֆ.113, ց.61, գ.779, թ.1-7:

⁷ ՀԱԱ, Երեւանի մասնաճյուղ, ֆ.1, ց.11, գ.189, թ.9:

Ձեռյած կամրջի խիստ անհրաժեշտութանը, ցավոք ժողովուրդը թանկ վճարեց այդ կառույցի համար՝ 47 կյանք:

Գորվարդ Աբխուզովնյան

ՀԱԱ, Երեւանի քաղաքային մասնաճյուղի վարիչ

Աճձակաւ ֆուկը

ՔԱՐԻ ԱՐԴԾՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՀՀ նախկին գիտատեխնիկական արխիվում պահպանվում են անվանի գիտնականների եւ ճարտարապետների անձնական ֆոնդեր, որոնց շարքում իր ուրույն տեղն ունի ճարտարապետ եւ Հասարակական գործիչ Դավիթ Գեւորգի Չիլիսեբ (Չիլյան): Դ.Չիլիսեի անձնական արխիվը (ցրտն վիճակում) 1990թ. Մոսկվայից, ճարտարապետ Էդմոնդ Տիգրանյանի խորհրդով եւ արխիվի տնօրենի անմիջական մասնակցությամբ տեղափոխվեց պետարխիվ: Տեղափոխելուց հետո այն համալրագվեց, ենթարկվեց գիտատեխնիկական մշակման, որի արդյունքում առանձնացվեց մշտական պահպանման 424 գործ:

Յոնդը պարունակում է ինչպես գիտատեղծագործական, այնպես էլ կենսագրական բնույթի նյութեր, յուսակարներ եւ այլն: Փաստաթղթերը ընդգրկում են 1893-1912թթ. եւ 1918-1972թթ.:

Դ.Չիլիսեի մասնագիտական գործունեությունը արտացոլող փաստաթղթերի մեծ մասը՝ շինարարական օբյեկտների գծագրերը, սխեմաները, աղյուսակները, յուսակարները վերաբերում են Մոսկվայում, Լենինականում, Թբիլիսիում, Դոնի Ռոստովում, Նովոսիբիրսկում եւ այլուր նրա նախագծած շենքերին ու շինություններին:

Արժեքավոր են անտիկ շրջանի հուշարձանների վերաբերյալ նրա գիտական հետազոտությունները:

Ֆոնդում առկա են նրա ապագա գրքի՝ «Ճարտարապետական արվեստի թեորիա»-ի վերաբերյալ նյութեր:

Դ-Ձիպիլեւ ծնվել է 1879 թ. սեպտեմբերի 22-ին, Դոնի Ռոստով քաղաքում: Ավարտելով տեղի ուսումնարանը՝ նա ընդունվում է Մանկա-Պետերբուրգի քաղաքացիական ինժեներների ինստիտուտը: Գործազույներին ակտիվ մասնակցելու պատճառով, 1905թ. նա Հեռացվում է ինստիտուտից:

Այն ժամանակ Պետերբուրգում լույս էին տեսնում բազմաթիվ երգիծական ամսագրեր: Ձիպիլեւի երգիծական նկարները տպագրվում էին «Ազատ ծիծաղ», «Ազատություն», «Մոլաշրիշ» և «Անշար» ամսագրերում «Փա-Սոլ» կեղծ անվամբ: Վերջինիս խմբագիրը Դ.Ձիպիլեւն էր: Այնուհետև ընդունվելով Ռիգայի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ճարտարապետական ֆակուլտետը, այն գերազանցությամբ ավարտում է 1909թ.: ստանալով ինժեներ-ճարտարապետի կոչում: Ինստիտուտն ավարտելուց հետո Դ.Ձիպիլեւ վերադառնում է Պետերբուրգ և աշխատանքի է անցնում «Միլիտոց ու Գերասիմով» շինարարական գրասենյակում որպես ճարտարապետ ճարտարապետ:

1910թ. առողջության վատացման պատճառով նա տեղափոխվում է Թիֆլիս և գրադվում մասնավոր պրակտիկայով, որից հետո, աշխատանքի է անցնում Թիֆլիսի քաղաքային վարչություն շինարարական բաժնում՝ որպես ճարտարապետ և աշխատում է մինչև 1918թ.:

1917թ. գեկտեմբերին Դ.Ձիպիլեւ ընտրվում է քաղաքային ծառայության աշխատողների միություն առաջին նախագահ:

Քաղաքական պատճառանքով Դ.Ձիպիլեւ ստիպված թողնց այդ աշխատանքը: 1918-1921թթ. քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում էր մասնավոր պրակտիկայով: Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո, 1921թ. Վրաստանի ժողնտնտեսության բարձրագույն խորհրդի առաջարկով նա զբաղեցնում է Վրաստանի պետական կառույցների կոմիտեին կից վարչություն անդամի, նրա նախագահի տեղակալի և տեխնիկական տնօրենի պաշտոնը, որտեղ անմիջականորեն զեկավարում էր ճարտարապետական հաստիակագծման և շինանյութերի բաժինների աշխատանքը: Նրա ղեկավարությամբ վերականգնվեց Վրաստանի շինանյութերի արդյունաբերությունը: Ճարտարապետական հաստիակագծման բաժինը նրա ղեկավարությամբ կազմեց Գործի քաղաքի հաստիակագծման նախագիծը, Թբիլիսիի քաղաքաբամերձ Վակե ավանի տեղամասի հաստիակագիծը և բնակելի տների նախագիծը:

Հիշյալ կոմիտեի լուծարուից հետո, 1923-1924թթ. Դ.Ձիպիլեւ զբաղեցնում է «Հարավ-Արևելք» երկրամասային գրասենյակում լիազորի և գլխավոր ճարտարապետի պաշտոնը: 1924թ. նա հրավիրվում է աշխատելու «Ստանդարտ» բաժնետիրական ընկերության Անդրկովկասյան բաժանմունքի (Բ.Թրիլիսի) գրասենյակում՝ որպես վստահված անձ, որտեղ ղեկավարում է Հայաստանի, Վրաստանի, Աբգրբջանի շինարարության գծով շինարարական գրասենյակը և նախագծային արվեստանոցը:

1925թ. որպես գլխավոր ճարտարապետ՝ նա աշխատում է Թբիլիսիի քաղաքագիծային կոմունալ բաժնում:

1926թ. ՀնՍՀ կից երկրաշարժից հետո ժողկոմխորհին Լեհինականի վերականգնման հանրապետական կոմիտեի առաջարկով Դ.Ձիպիլեւ նշանակվում է այդ աշխատանքների ղեկավար, ինչպես նաև այդ գծով ստեղծված նախագծային արվեստանոցի գլխավոր ճարտարապետ: Որպես քաղաքի ճարտարապետ՝ նրա աշխատանքն էր՝ քաղաքի վերահաստիակագծումը, քաղաքի և շրջակայքի 10 գյուղերի քանդված տների վերականգնումը, ինչպես նաև այդ շրջանի հասարակական ու բնակելի շենքերի նախագծումը:

Հետաքրքիր են Լեհինականի և շրջակա գյուղերի վերականգնման ժամանակ նրա գործունեությունը արտացոլող փաստաթղթերը:

1927թ. Լեհինականի վերականգնման հանրապետական կոմիտեին ուղղված զեկուցագրերում ու բացատրագրերում Դ.Ձիպիլեւ նշում է երկրաշարժի հասցրած ավերածություններն ու վնասներն և այն միջոցները, որոնք անհրաժեշտ էին գրանց վերականգնելու համար: Ըստ նրա, կառուցվող շենքերը երկու հարկից ավելին չպետք է լինին, մինչդեռ հետագա տարիներին, խախտելով այդ կանոնները, կառուցվեցին բազմահարկ շենքեր:

Մեծ և անգնահատելի է Դ.Ձիպիլեւի դերը Արթիկ-տուֆի հետազոտության և արդյունաբերական արդյունահանման բնագավառում: Փոնդում ամենից ծավալայինը Արթիկ-տուֆին վերաբերվող նյութերն են:

Լեհինականի և շրջակայքի վերականգնողական աշխատանքների շրջանում Դ.Ձիպիլեւ ՀնՍՀ ժողկոմխորհի առջև բարձրացրեց Արթիկ-տուֆի պրոբլեմը, որի հանրավայրը, պաշարները և ֆիզիկա-մեխանիկական հատկությունները իր կողմից հետազոտվել էին դեռևս 1914թ.:

1926-1927թթ., հաստատելու համար տուֆ քարի բազմակողմ հատկություններն ու բարձր որակը, Հայաստանի կառավարության թույլտվությամբ, նա Լեհինականում կառուցում է փորձնական տուն: Դրական արդյունքի հասնելով՝ կիրառական հանրաբանության և կառուցվածքների համամիութենական ինստիտուտներում գիտահետազոտական աշխատանքներ անցկացնելու նպատակով Դ.Ձիպիլեւ 1927թ. գործուղվեց Մոսկվա: Այստեղ կտարած աշխատանքների վերլուծությունը նրան հիմք չտվեց բարձրացնել Արթիկ-տուֆ համամիութենական մասշտաբի ձեռնարկություն կառուցելու հարցը: Այն ընդունեց իՍՀՄ ժողտնտեսության Գերագույն խորհրդին կից շինարարության կոմիտեի կողմից: Արթիկ-տուֆի նշանակության ճանաչման ու գնահատումից հետո Հայաստանի կառավարությունը նրան իրավունք տվեց հետագա գործողությունների:

ԻՍՀՄ Աշխատանքի և պաշտպանության խորհրդին, իՍՀՄ շինարարության կոմիտեին, կառուցվածքների գիտահետազոտական և կիրառական հանրաբանության ինստիտուտներին և այլ մարմիններին ուղղված իր զեկուցագրերում, նա ուշադրություն էր հրավիրում Արթիկ-տուֆի արտակարգ շինարարական որակի վրա և առաջարկում միութենական մաստատով կազմակերպել քարի արդյունաբերություն: Կառուցվածքների ինստիտուտը միջոցեց իՍՀՄ ժողտնտեսության բարձրագույն խորհրդին՝ միջոցներ հատկացնել Արթիկ-տուֆի արտադրատեխնիկական և տնտեսական հետազոտությունների ու Լեհինական-Արթիկ երկավառու, ինչպես նաև Մոսկվայում փորձնական տներ կառուցելու համար:

Միաժամանակ, տուֆի պաշարների հզորությունը որոշելու համար, պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց կազմակերպել երկրաբանական արշավախումբ և ներկայացնել վերջնական եզրակացություն հանրավայրի արդյունաբերական շահագործման վերաբերյալ: Դա կատարվեց 1928թ. նրա անմիջական մասնակցությամբ: Արդյունքում որոշվեց իՍՀՄ ժողտնտեսության բարձրագույն խորհրդին կից Դ.Ձիպիլեւի անմիջական մասնակցությամբ կազմակերպել միութենական մասշտաբի արդյունաբերական ձեռնարկություն: ԻՍՀՄ ժողտնտեսության բարձրագույն խորհրդին կից շինարարության կոմիտեն կազմակերպեց ամբողջ ձեռնարկության նախագծման գործը:

Արթիկ-տուֆին իր պրակտիկ կիրառումը գտավ նաև Մոսկվայի Կիրովի փողոցում թեթև արդյունաբերության ժողկոմատի «Գրբի տուն» շենքերի, ինչպես նաև բնակելի այլ շենքերի կառուցման ժամանակ: Դրանից հետո նրա խորհրդով, Արթիկ-տուֆը կիրառվեց իՍՀՄ կենտրոնական Միտնոգում տնտեսական վարչության հանգստյան տան և իՍՀՄ կենտրոնական Սև ծովյան առափնյա տիրույթներում շենքերի կառուցման ժամանակ:

Արթիկ-տուֆի ձեռնարկությունը հանրապետական ենթակայությանը հանձնելուց հետո Դ.Ձիպիլեւ գարձավ այդ ձեռնարկության լիազոր-ներկայացուցիչը իՍՀՄ ժողտնտեսության գերագույն խորհրդի շինարարության կոմիտեում:

Նրա նախաձեռնությամբ Արթիկի հանքավայրը հետազոտեցին խոշոր երկրաբանների՝ Պ.Լերդեյե, Բ.Ջալեկիլը և Վ.Պետրովը, որոնք բարձր գնահատեցին հանքավայրը: 1928-1929թթ. Վ.Միլանչին-Պիսարեի գլխավորությամբ կիրառական հանրաբանության ինստիտուտի արշավախումբն անցկացրեց հանքավայրի երկրաբանական հետախուզում և Հայաստանից այդ արդյունավետ շինարարի հսկայական պաշարներ:

Նորաստեղծ Արթիկ-տուֆ ձեռնարկությունում բարը սկզբում կորվում էր պողպատե ճապաններով, իսկ 1929թ. երբ սկսվեց նրա գնեղամաշյան արդյունահանումն, այդ աշխատանքները մեքենայացվեցին:

Արթիկ-տուֆի զանգվածային արդյունահանման Հետ կապված, Դ.Ձիլիեւը բարձրացրեց Լենինական-Արթիկ երկաթուղու կառուցման հարցը, որը հնարավորություն կտար կազմակերպելու տուֆ քարի ավելի լայն օգտագործումն ոչ միայն Հանրապետությունում այլև նրա սահմաններից դուրս:

Արթիկ-տուֆի պաշարների հետազոտման եւ արդյունաբերական շահավորման աշխատանքի կազմակերպման համար Դ.Ձիլիեւը պարզեցատրվեց ՀեՄՀ ժողովուրդի հիմնով:

Մոսկվայում շինարարության ու տեխնիկական քարի գծով Հանրապետության ինտիտուտի գիտական՝ «Հանքարանձակ հուժք» ամսագրում, 1930թ. լույս է տեսնում Դ.Ձիլիեւի «Արթիկյան տուֆի լավաները», իսկ 1932թ.՝ «Տուֆային լավաները եւ կոնստրուկցիաներ նրանցից» աշխատությունները:

Արթիկ-տուֆի 40-ամյակի տոնակատարություն ժամանակ Դ.Ձիլիեւը պարզեցատրվեց ՀեՄՀ գերագույն խորհրդի պատվոգրով:

1969թ. դեկտեմբերի 23-ին հեՄՀ Ծարտարապետների միությունը Մոսկվայում կազմակերպեց նրա մեծարումը:

Դ.Ձիլիեւը իր մահանազոտն կնքեց 90 տարեկան Հասակում՝ 1969թ.:

Նրա անունը լավ Հայտնի է ճարտարապետների այսպ անդրին, շինարարներին եւ շինանյութերի արդյունաբերության աշխատողներին, քանի որ Հայաստանում շինքարի արդյունաբերության սկզբնավորողն էր:

Գառնիկ Մկրտչյան
ՀԱԱ գլխավոր արխիվագետ

**«ՆԱՄԱԿՆԵՐ՝ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ՀԵՌՎԻՑ»
(ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԱՀԱՐՈՒ ԾՆՆԳՑԱՆ 100-ԱՄԾԱԿԻ ԱՌԹՎ)**

Այս տարի լրանում է բանաստեղծ, արձակագիր Գուրգեն Մահարու ծննդյան 100-ամյակը:

Հորեկյանական այս տարիքը, թերեւս առիթ էր եւս մեկ անգամ թերթելու Հայաստանի ազգային արխիվի անձնական արխիվային ֆոնդերում պահպանվող Գ.Մահարու նամակները եւ գրանցից մի քանիսը ներկայացնելու «Բանբեր»-ի ընթերցողների ուշադրությանը:

Հայ գրականության երկու խոշոր ներկայացուցիչների՝ Եղիշե Չարենցի ու Ակսել Բակունցի ժամանակակիցն էր Մահարին: Ապրել ու ստեղծագործել նման մեծերի կողքին՝ ոչ միայն չկորցնել ինքնությունը, այլև նոր շունչ ու նոր երանգ հաղորդել այդ շրջանի Հայ գրականությանը, կարող էր միայն առանձնահատուկ տաղանդով օժտված գրողը, որպիսին Գուրգեն Մահարին էր:

Նամակներից առաջինը «Մովսեսական Վրաստան» թերթի խմբագիր, լրագրող, թատերագետ Աշոտ Հալաբախյանին հասցեագրված 1953 թվի հոկտեմբերի 16-ի նամակն է, որ գրչակից ընկերը՝ Բակունցի նկատմամբ ջերմ ու նվիրված սիրտ արտահայտությունն է:

Ուշագրավ է, լրագրող, ծագումով վանեցի, Հարություն Զրաղացյանյանի եւ Գ. Մահարու նամակագրությունը վերջինս «Այլովոյ այգեստաններ» վեպի շուրջ:

Վյանքի նույն ճամփեքով Վանից Երեւան հասած այս մարդկանցզբած ամեն մի սողի մեջ անհուն կարոտ կա, անփարատ վիշտ, ափսոսանք ու ցավ, «կորուսյալ երկրի»՝ մորմուք, որն էլ Հենց հարազատացրել էր նրանց՝ իրենց ծագումով հպարտ,

Հայրենի Հողին ու Զրին սիրահարված տոհմիկ վանեցիներին, որ մինչեւ մահ Հավասարեմ մտացին իրենց սիրուն ...

Մի անդադարի ոգևորություն ու հպարտություն էր պատկ ըլորը իսկական վանեցիներին այն մտքից, որ վերջապես լույս աշխարհ պետի գա ամբողջական ու վաղուց սպասված մի վեպ, մի գիրք՝ սիրատուն ծննդավայրի՝ Վանի մասին:

Ինքը՝ Գ. Մահարին, իր վեպի մասին ասել է. «Յղել է մի քաղաք-բազմահարք բնակիչներով, որոնք սիրել են իրենց ծննդավայրի Հողն ու Զուրը, հնամենի վանքերն ու հուշարձանները: Ու մի օր ավերվել է այդ նախրյան կախարական ոտանը, իսկ նրա խաղաղասեր ժողովուրդը ցրվել է աշխարհով մեկ: Այս եւս եւ երգել, երգել ի խորց սրտի...»:

Տարիներն անցնում էին, վեպը հրատարակված տեսնելու ոգևորությունն ու հույսը չէր նվազում: Մակայն հրապարակվող վերջին նամակից, որ թվագրված է 2 հունվարի 1960թ., միայն 6 տարի անց՝ 1966-ին լույս տեսավ Գ. Մահարու ստեղծագործության գլուխգործոցը՝ «Այլովոյ Այգեստաններ» վեպը:

Վարդիթեր Մանգասարյան
ՀԱԱ բաժնի վարիչ

N 1

[Ոչ ուշ քան 4 հուլիսի 1958թ.]
[Երեւան]

Հարգելի ընկեր Գուրգեն Մահարի,
Ձեզ գրում է Ձեր հայրենակիցներից մեկը, որը Ձեզ լավ է ճանաչում:
Հալմանարք Երեւանում գուք ինձ էլ տեսած լինեք, բայց մենք անձամբ իրոր ծանոթ չենք:

«Գրական թերթ»-ի անցյալ տարվա վերջին համարում (31) 12 1957թ., N 49) տպված էր. ի թիվս ուրիշների, նաև Ձեր տված ինֆորմացիան թե ինչի վրա եք աշխատում: Ինձ շատ հուզեց Ձեր՝ Վանի կյանքից գրելիք «Ռանձայներ այրուց» վեպի մասին հաղորդումը: Այս առիթով ես պատրաստեցի իմ խոհերի եւ մտորումների մասին ընդարձակ նամակ, բայց ինչ-ինչ պատճառներով չկարողացա հանձնել Ձեզ: Իսկ երբ ի վիճակի եղա, գուք արդեն Երեւանից մեկնել էիք: մեկ ամսվա ընթացքում ընկ. Վաղարշակ Նորենցի եւ Ձեր ասնը բնակվող Ծահրիկյանի մոր միջոցով (Իհարկե հետախոսային կանչով միայն) հազիվ իմացա Ձեր՝ Մոսկվայի Հասցեն: Բացիկով ուզում եմ Ձեզ նեղություն պատճառել, իմանալու համար թե Ձեր հասցեն, որտեղ Դուք այժմ ապրում եք, որքան հուսալի ե, հարատևության իմաստով իհարկե, որպեսզի կարողանամ այդ նամակը ուղարկել Ձեզ: Նեղում եմ երկու տողով պատասխանեք:

Ցանկանում եմ Ձեզ առողջություն եւ լիակատար ապաքինում:
Հարգանքներով՝ Հարություն Զրաղացյանյան:

ՀԱԱ, Ֆ.Մ- 117, ց. 1, գ. 19, թ. 1: Ինքնագիր:

N 2

4 հուլիսի 1958թ.
[Մոսկվա]

Միևիկ Հարություն,
Շնորհակալություն բացիկից համար:
Իմ ներկա հասցեն (հիվանդանոց, ուր բուժվում եմ) հուսալի չէ, որովհետև ամեն օր կարող եմ գուրս գրել, որից հետո պետի գնամ Լիտվա, Վրլյույուս, իսկ սեպտեմբերին՝ Երեւան:

Ավիկի նպատակահարմար է, որ նամակդ պիտը պահես մուսանդարալում մինչեւ իմ վերադարձը: Պիտի ասեմ, որ անձանթ (եւ ծանոթ) վանեցիներից էլի նամակներ եմ ստացել այդ կապկցությունը, մի բան, որ ինձ անչափ ուրախացնում է եւ ոգևորում: Այս աշնան եւ ձմեռվա ընթացքում գիրքը պատրաստ պետեք է լինի, եթե առողջությունս ների: Պիտ գրվի այդ գիրքը, ես

պարտք եմ ոչ միայն մեռածներին, այլև կենդանի վանեցիներին, որոնց վերաբերմունքը չի կարող ինձ չողուցնել:
 Ներքի ձեռագրիս, գրում եմ պառկած:
 Ջերմորեն սեղմում եմ ձեռքդ:
 Ջրաղացպանյաններից հիշում եմ Գուրգեն Ջրաղացպանյանին, Վանից, լավ ձայն ուներ եւ ասրում էր Կենտրոնական վարժարանի դեմ, «Կրակե ջրաղաց»-ի մաս:

Ինչեւէ : Ողջույն երեւանին:
 Բարեւներով՝ Գ. Մահարի:

ՀԱԱ, ՖՄ- 117, ց. 1, գ. 19, թ. 3 : Ինքնագիր:

N 3

9 Հոկտեմբերի 1958թ.
 [Երեւան]

Սիրելի Երվեր Մահարի.

Մոսկվայից Ձեզ գրիված երկտողին պատասխանել ինձ չլիճակվեց: Կարծում եմ, որ դա Ձեզ չի վերադրի, քանի որ ըստ Ձեր գրածի, ինձ առիթ չպիտի ներայանար ուղարկելու:

Հույսով եմ, որ այժմ ապաքինվել եք եւ ի վիճակի եք նվիրվելու ստեղծագործական աշխատանքներին:

Ձեր խոստումը, թե «Պիտի գրվի այս գիրքը, ես պարտք եմ ոչ միայն մեռածներին, այլև կենդանի վանեցիների եւ ...» լցնում է մեր սիրու վանեցիական Հպարտությունը, որ կա մի արվեստագետ, որ ոչ միայն Հասկանում է վանեցու կարտուր, այլև պարտքի գիտակցությունը ու ստեղծագործական ավյունով «կուժ մը ջուր» կուտա նրա պապակ սրտին:

Ընկեր Մահարի, շուտ-շուտ գրեք, շատ գրեք, լավը գրեք, լավագույնը գրեք, բոլոր վանեցի գրողներից, քանի որ ուրիշին չենք տեսնում այդ ուղղությամբ գրիչը ձեռքին:

Ամենալավ ցանկություններով՝ Հ. Ջրաղացպանյան:

ՀԱԱ, ՖՄ- 117, ց. 1, գ. 19, թ. 2: Ինքնագիր:

N 4

16 Հոկտեմբերի 1959թ.
 Երեւան

Սիրելի Աշոտ

Ենթադրում եմ, որ Ակսելի 60-ամյակին պիտի արձագանքի «Սովետական Վրաստան»-ը, որի Համար եմ ուղարկում մի բանաստեղծություն նվիրված նրա սիրելի Հրեատակին: Հորեյանը նշանակված է սույն ամսի 24-ին: Հրավիրված են Հյուրեր Վրաստանից, Ազրբեջանից եւ Մոսկվայից (Կ. Ջելիսկի եւ Մ. Շահինյան): Բացի Երեւանից, Հանդիսավոր նիստեր պիտի ունենան Լենինականում, Գորիսում, Ղափանում, Կիրովականում եւ այլուր: «Մով. Հայաստան», «Վոմուերիտ», «Գրական թերթ», «Ազանդարդ», «Երեւան» թերթերը լույս են տեսնելու Բակունցյան էջերով: Երեւանում փողոց՝ Բակունցի անվան, Գորիսում Հուշարձան, դպրոց նրա անվան եւ այլն, եւ այլն: Ապրում եմ ամբողջ էությունս նրա Հիշողությամբ եւ հիշողություններով: Խեղճ, պայծառ ու վեհ Բակունց...

Ես... քեֆս լավ է, Հայս վատ, կամ ընդհակառակը: Մի քիչ ցավեր գիշերային, սակայն աշխատում եմ անձնատուր չլինել եւ մանավանդ աշխատում եմ... աշխատել:

Չափածոյիս Հատորակը լույս է տեսնում, նույնը եւ արձակը՝ Մոսկվայում, ուսուրբեր լեզվով: Աշխատում եմ վեպիս վրա, սակայն ինչ էլ անենք չենք վերագործի Բակունցին...

Մերոնք լավ են, բարեւում են: Ջերմ բարեւներ սիրելի ընտանիքիդ եւ Քեզ, սիրելի Աշոտ:

Ողջույն տղաներին եւ Թիֆլիսին:

ՀԱԱ, ՖՄ- 420, ց. 1, գ. 103, թթ. 3-4: Ինքնագիր:

ՔՈ՝ Գ. Մահարի

N 5

2 Հունվարի 1960թ.
 Երեւան

Սիրելի Մահարի

Շնորհավոր 1960 թվականը:

Կցանկանամ քեզ առողջություն եւ ուժերի լարում (բայց ոչ ի վնաս առողջության) եզրափակիչ տարի գարձնելու Համար քո ավանդ խոստումներին: Այլևս չենք (կասեմ Հոգնակի՝ ընթերցողների անունից) ների քեզ, չենք Հանդուրժի այրելու մեր բեկոր Հոգիները «Այրվող այգեստաններ»-ի բացերի մեջ: Ուզում ենք տեսնել կենդանի Վանը, կանաչ Վանը, Վանը մրգահասին՝ թեկուզ սողաթիթներում ուշաթափվող մրգերով, կամ երբ «Մեծարեցին է շրջում (մեր շուրջը ու սեր է Հուշում Հողի շուշուն ...)», ուզում ենք շնչել Վանը մեր վառ օրերի հրացուցով ու լույսով՝ մահարիական ինքնատիպ արձակի լայնահուն պոեզիայով: Ձէ՞ որ ինչպես Լեմուելն է ասում, դու «արձակում էլ պոետ ես»: Եվ իրավացի ես դու. «Եթե պոեզիայից ձեռք ես քաշում, Հապա նա (պոեզիան) քեզանից ձեռք չի քաշում»: Ոչինչ, ես կասեի քո բանաստեղծական Հոգին ու շունչը արձակով, եթե ոչ այնչի, գեթ պակաս իրեն չի դրսևորի:

Տարիները, ճիշտ է, շուտ են թռչում, բայց թույլ չեն տա քեզ «էժան պրծնելու», պիտի միշտ անհանգստացնենք քեզ: Լիաճույս լինենք, որ 61 թվականի Համար արվելիք քո ինտերվյուի մեջ ոչ թե կկարգանք «Այրվող այգեստաններ» մասին (երբորդ ինտերվյույն արդեն բավական է), այլ այդ գործը նույն թվականին կունենանք մեր սեղանների վրա, իսկ քո նոր ինտերվյուները կուզենանք կարգալ նոր մտահղացումների մասին:

Հաջողություններ ցանկանք քեզ, իսկ մեզ՝ ընթերցողներին, մեր ակնկալիքների իրականացում:

Ջերմ բարեւներով՝ Հարություն Ջրաղացպանյան:

ՀԱԱ, ՖՄ- 117, ց. 1, գ. 19, թ. 7: Ինքնագիր:

Բ ՈՎ Ա Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Ց ՈՒ Ն

ՀՀ կառավարության որոշումը Հայաստանի ազգային արխիվ ստեղծելու եւ կանոնադրությունը Հաստատելու մասին 3

ՓԱԱՍՍԱԹՂԹԵՐԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄ

Գեներալ Խուրդյան	-	Նորահայտ վավերագրեր ՀԹԳՆանկեցություն չիմնադրելի (Քրիստափոր Միքայելյան, Սիմոն Ջավարյան, Թոստոմ) 1890-ական թվականների գործունեության մասին	15
Անուշավան Ջաքարյան	-	Փաստաթուղթ օսմանյան խորհրդարանի անդամներ Գ.Ջաքարի եւ Վ.Արիստակյանի եղերական սպանություն մասին	27
Ալբերտ Կիրյան	-	Պոլսում Հայկական պատվիրակության քարտուղար Հակոբ Քոչարյանի նամակները Բեռլինում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ներկայացուցիչ Հ.Օհանջանյանին՝ պատվիրակության Հայաստան գործունեության եւ տեղի ունեցած քաղաքական	

Վլադիմիր Ղազարյան	- անցուղարձերի մասին ..... - Հայաստանի Հանրապետության իշխանութ- յունը Լեռնային Ղարաբաղում եւ Ջանգելու- րում	32 38
Վլադիմիր Ղազարյան Համլետ Գեորգյան Սոնյա Միրզոյան	- Դաշնակցության կողմից Փետրվարյան ապս- տամբության ղեկավարման հարցի շուրջ (նո- րահայտ վավերագիր)	47
Արարատ Սարգսյան	- Միացյալ Հայաստանի պատվիրակության ներկայացուցիչ Միհրան Տամատյանի ղեկու- ցազերը Կիլիկիայի ներքաղաքական գրու- յան մասին	51
Մարտտ Սարգսյան	- Հայաստանի օգնության կոմիտեի հիմնադիր փաստաթղթերը	70
Մարինե Մարտիրոսյան Ռոբերտ Բաղդասարյան	- Հայ կինեմատոգրաֆիայի առաջին քայլերը (պեակինոյի ստեղծման 80-ամյակը)	81
Արմեն Բաղդասյան	- Էջեր գաղանձակությունից գործիչ Կարեն Միքայելյանի նամակագրությունից (1930- 1936թթ.)	102
Գագիկ Եթիմյան	- Լիբանանահայ գաղթօջախն ու փոխհարաբե- րությունները Խորհրդային Հայաստանի հետ. 1945-1985թթ.	113
Ամատունի Վերաբյան	- Կոմկուսի քաղաքականությունը գրականու- թյան եւ լեզվագիտության ասպարեզներում հետպատերազմյան տարիներին	146
	- Հանդիպումներ Խորհրդային պետության ղե- կավարների հետ	156

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Հովհաննես Ջատիկյան	- Կարինի նահանգի Քղիի գավառակը 19-րդ դարի երկրորդ կեսին	174
Արամ Խաչատրյան	- Ֆրանսիական Հյուպատոսությունների գոր- ծունեություններն Արեւմտյան Հայաստանում 1900-1908թթ.	180
Գեղամ Հովհաննիսյան	- Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի տա- րիներին	186
Ավագ Հարությունյան	- 1919թ. մայիսի 28-ի Միացյալ Հայաստանի ակտը Հայ քաղաքական մտքի գնահատմամբ	194
Զավեն Գրիգորյան	- Յակով Զարոբյանի դերը հայոց մեծ եղեռնի 50-ամյակը Խորհրդային Հայաստանում նշե- լու եւ հայրենագրություն կազմակերպման գործում	202
Անատոլի Ավագյան	- Կատարողական վարույթը Խորհրդային Հա- յաստանում	206

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

Ալբերտ Կիրիմյան	- Արևիվային փաստաթղթերի պահպանվածու- թյան խնդիրները ՀՀ քրեական օրենսգրքում	214
Էմմա Հովսեփյան	- Խորհրդային ժամանակահատվածի վերաբե- րյալ սոցիալ-իրավական հարցումների բնույ- թի եւ դրանց կատարման համար ստեղծվող սեղեկատու-որոնողական համակարգի մասին	219

Սոս Մարուքյան	- Փաստաթղթեր անձակագմի վերաբերյալ. դրանց ընտրության եւ պահպանության ապահովման հիմնախնդիրներն ու լուծման ուղիները	224
Դորվարդ Աբիսողոմոսյան	- Հրազդանի մեծ կամուրջ	227

ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՖՈՆԴԵՐ

Գաննիկ Մկրտչյան	- Քարի արդյունաբերության հիմնադիրը Հայաստանում	230
Վարդիթեր Մանգասարյան	- Նամակներ՝ տարիների հեռվից (Գուրգեն Մահարու ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)	233

Ի գիտություն հեղինակների եւ ընթերցողների

«Բանբեր Հայաստանի արխիվների» գիտագործնական հանդեսն ընդգրկված է ԲՈՀ-ի կողմից հաստատված «Դոկտորական եւ թեկնածու-ական ատենախոսությունների արդյունքների հրատարակման համար ընդունելի ամսագրերի ցանկում»:

Հեղինակները պետք է վկայակոչեն օգտագործված աղբյուրները:
Հեղինակները պատասխանատու են հոդվածներում բերվող փաստերի հավաստիության համար:
Հոդվածներում պետք է վերծանված լինեն օգտագործվող հապավում-ները:

Խմբագրության հասցեն՝ Երևան-33, Հրաչյա Քոչարի 5, հեռ. 225-355
Հանդեսը գրանցված է ՀՀ արդարադատության նախարարությունում:
Գրանցման վկայական N 01ՄՊ000164:
Հիմնադիր՝ Հայ արևելագետների հասարակական կազմակերպություն:
Ստորագրված է տպագրության 2003թ. օգոստոսի 15-ին:
Չափեր 70x100^{1/16}: Տպաքանակը՝ 300: Տարածվում է անվճար:

«Լույսաս» ՍՊԸ տպարան: Երևան, Վ.Վաղարշյան 12 «Ա»: